BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXVII

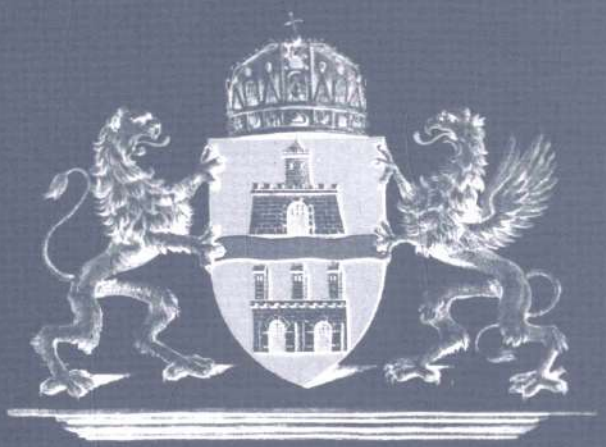

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXVII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM • BUDAPEST 2003

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BENCZE ZOLTÁN
BODÓ SÁNDOR
ENDRŐDI ANNA
ZSIDI PAULA

SZERKESZTETTE

HANNY ERZSÉBET

A rajzokat Cserne Lászlóné, Kuczogi Zsuzsanna, Málik Éva, Vándor Andrásné, Viemann Zsolt, a fotókat Tihanyi Bence és Bakos Margit készítették. Az angol nyelvű kivonatokat Véghné Pozsgai Olga, a magyar nyelvű kivonatokat Aczél Eszter Krisztina fordította.

Tördelés: Kolozsvári Krisztián

HU – ISSN 0133–1892

© *BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2003*

FELELŐS KIADÓ

BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY ÉS KIADÓ

NYOMDAI KIVITELEZÉS

AKAPRINT NYOMDAIPARI KFT.

TARTALOM - CONTENTS

MAGYAR Károly
Hollné Gyürky Katalin † - Kata néni
"Auntie Kata" (1925–2002) 7

ALTMANN Júlia
Fortuna utca 18. - középkori lakóház üvegleletei 9

H. GYÜRKY Katalin †
A Budapest I. Fortuna u. 18. számú lakóház régészeti kutatásából származó üvegleletek
Glass Finds from the archaeological Excavations at 18. Fortuna street, Budapest 13

Sabine FELGENHAUER-SCHMIEDT
Zur Keramik des 9-11. Jh. aus Niederösterreich
A 9–11. századi alsó-ausztriai kerámiáról 29

ALTMANN Júlia - BERTALAN Vilmosné - KÁRPÁTI Zoltán
A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma
St. Peter Church of the Buda (Óbuda) Chapter 39

Adrian Andrei RUSU
Die Burgen von Turnu Severin im 13–14. Jh.
Turnu Severin 13–14. századi várai 63

IRÁSNÉ MELIS Katalin
Karcolással jelölt középkori cserepek a margitszigeti domonkos apácakolostor területéről
Medieval Pottery Fragments signed with scratches from the Dominican Nunnery on Margaret Island ... 79

SPEKNER Enikő
A budavári Boldogasszony-egyház alapítástörténete
The History of the Foundation of the Church of Our Lady in Buda 91

BENCZE Zoltán
Előzetes jelentés a volt Állami Nyomda épületeinek területén folytatott régészeti kutatásokról
Preliminary Report on the archaeological Investigation conducted on the site of the Buildings of the former State Print 113

BENDA Judit
Előzetes jelentés a budai középkori karmelita kolostor feltárásáról
Preliminary Report on the Excavations of the Mediaeval Carmelite Friary in Buda 137

BUZÁS Gergely
A visegrádi királyi palota fürdője
The Bath of the Royal Palace in Visegrád 151

Gyula SIKLÓSI
Zwei Kirchen mit zentralem Grundriss aus dem Komitat Fejér
Két centrális alaprajzú templom Fejér megyéből 167

ENGEL Pál † - LŐVEI Pál
Ellyevölgyi János nádori ítélőmester (1526?) sírköve
The Gravestone of János of Elleyevölgy (1526?) 185

ZÁDOR Judit
Velencei üvegtál a Károlyi palota udvarán feltárt török tárolóból
Venetian Glass bowl found in the turkish Storage unearthed in the Yard of the Károlyi Palace 189

GERŐ Győző
A buda-vízivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle
The Toygun pasha Mosque and the Toygun pasha Mahalle in Buda-Víziváros (Watertown) 197

VÉGH András
A Magyar Tudományos Akadémia budavári épületegyüttesének
története a város alapításától 1686-ig
The History of the Building Complex of the Hungarian Academy of Sciences
in Buda Castle from the Foundation of the City up to 1686..... 209

HANNY Erzsébet – REMÉNYI László
A budai Várhegy bronzkori településtörténete
The History of the Castle Hill Settlements from the Bronze Age in Buda..... 237

KABA Melinda
Római kori orgona Aventicumból (Avenches)
A Roman Organ from Aventicum (Avenches) 277

MESTER Edit
Beszámoló a gyertyánvölgyi üveghuta feltárásának és
rekonstrukciójának eredményeiről (2001-2002)
Report on the Results of the Excavation and the Reconstruction
of the Glassworks in Gyertyánvölgy (2002–2003)..... 281

PETŐ Mária
A gellérthegyi kálvária
Calvary on Gellért Hill..... 297

SCHWARCZ Katalin
H. Gyürky Katalin (Balassagyarmat, 1925 – Budapest, 2002)..... 303

BÉKÉSINÉ WELLISCH Márta – KOVÁCS Valéria
H. Gyürky Katalin munkásságának bibliográfiája 309

BORDÁS Attila
H. Gyürky Katalinnak a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában
nyilvántartott dokumentációi, jelentései ásatásairól, leletmentéseiről és helyszíni szemléiről ... 313

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS 317

IN MEMORIAM

Hollné Gyürky Katalin
(1925–2002)

HOLLNÉ GYÜRKY KATALIN - KATA NÉNI

1925-2002

Alig négy éve még, hogy a Budapest Régiségei 32-dik, 1998. évi kötetében - a kiadás csúszása miatt „némi késedelemmel" - köszönthettem a 70-ik évét betöltő Kata nénit, és kívánhattam neki további hosszú életet és eredményes munkát. Sajnos végül egyik kívánság sem teljesült, s ehelyett most már nekrológ írása jut osztályrészemül.

Szakmai folyóirat lévén, itt most illene hosszú szakmai méltatásba bocsátkoznom, kiemelve Kata néninek elsősorban műemlékeket érintő kutatásait a veszprémi Szent György kápolnától a pannonhalmi monostoron át az életút szempontjából csúcsot jelentő budai domonkos kolostorig, vagy a kánai apátságig. Ezt azonban mégsem teszem, mert fontosabbnak érzem elmondani róla, amit számomra „szak-emberileg" - külön leírva, de nem elválasztható-an - jelentett. Fiatal régészként a Budapesti Történeti Múzeumba kerülve különösen jó érzés volt, hogy az idősebb régész generáció milyen szerető gondoskodással fogadott, minden szakmai féltékenység nélkül. Valamennyiüktől nagyon sokat tanulhattam, de a legtöbbet éppen Kata nénitől. Ez annak ellenére így van, hogy közös munkát - sajnos - soha nem végeztünk.

Már az egyetemi tanulmányok során „kötelezőként" olvasott, megnyerően tisztán, logikusan megírt művei felkeltették érdeklődésemet személye iránt. (Érdekes és jellemző, hogy ekkortájt még egy „kívülálló", egy jónevű őskoros kolléga is úgy beszélt róla, mint akinek feltétlenül érdemes famulusává szegődni! Erre - sajnos - nem került sor.) Később, megismerve számos beszélgetés alapján, módomban állt látni és megérteni, hogyan dolgozik. Az igen apró részletek sem kerülték el a figyelmét, de az apró részletekből is képes volt kerek egészet, s azon túl a nagyobb összefüggések felé mutatót létrehozni. Kedves emlékeim közé tartozik, amint kávézás közben, vagy „csak úgy" lelkesülten magyarázta a térdén kiterített milliméter papírokból a domonkos kolostor vagy a kánai monostor rétegtani összefüggéseit. Jó volt vele azután egy forró napon bejárni Kánát és környékét, amikor velünk, jóval fiatalabbakkal lépést tartva kereste a középkori faluhelyet. Máskor csillogó szemmel mutatott egy-egy üvegcserepet, elmagyarázva jellegzetességeit, hogyan nézhetett ki eredetileg, és hol, mikor készítették. A töredékeket a szó szoros értelemben egésszé tudta varázsolni - rajzban. Ebben tehetsége mellett képzőművészeti tanulmányai is segítették. Diplomáját régészetből és művészettörténetből szerezte, de azt csak kevesen tudják, hogy eredetileg római koros volt. Kutatási irányának módosítása - bizton állíthatjuk - nagy szerencséjére vált a magyar középkoros régészetnek! Szerette a szakmáját, s nagyon szerette tudását, felismeréseit megosztani másokkal. Egy fiatal pályatársa egyszer azt mondta, a vele töltött alig két hetes közös munka alatt többet tanult, mint korábban két év alatt... A szakma, a kollégák pedig szerették őt. (Bár ez sajnos „tárgyiasult formában" már nem jutott kifejezésre. Kicsit személyes kudarcként is megélem, hogy többszöri szóbeli javaslat ellenére sem kapott semmilyen hivatalos régészeti elismerést. Nem mintha ő ezt valaha is hiányolta volna...) Élvezet volt hallgatni okfejtéseit, különösen mivel a tárgyszerű szakmaiságát mindig áthatotta az emberi derű. A derű és az optimizmus, életének embert próbáló - másokat gyakran megkeserítő - eseménye, a kitelepítés és a kényszermunka ellenére sem hagyták el. Ez a derű akkor is átjárta, mikor nem sokkal halála előtt, utoljára találkozhattunk vele. Mivel korábban megromlott látását is sikerült részben orvosolni, igen bizakodva nyilatkozott a jövőbeni lehetőségekről, a kollégák által kért segítségek teljesítéséről. Sajnos, a Sors másként döntött. Pedig, pedig - s itt csak ismételni tudom a máshol már leírtakat - nagyon sokat szerettünk volna, és nagyon sokat tudtunk volna még tanulni Tőle.

Isten Vele, Kata néni!

MAGYAR KÁROLY

KATALIN H. GYÜRKY - "AUNTIE KATA" (1925-2002)

Four years have hardly passed since I had the privilege to congratulate - though belatedly because of the slowness of publishing - our "Auntie Kata" on her 70th birthday, when I wished her a further long life and succesful work. Unfortunately, none of my wishes could be fulfilled, and it became my precious duty to write a memorial instead.

As this is a professional journal it would be expected of me to give here a detailed professional praise displaying her research dealing mainly with monuments, beginning with St George Chapel in Veszprém, through the Monastery of Pannonhalma, the peak being the Dominican Friary in Buda or the Abbey of Kana. However, I will not do this because I find it more important to tell all about her what she "professional-personally" meant for me. Beginning my carreer at the Budapest Historical Museum it was a nice experience how the older generation of archaeologists accepted me without any professional jealousy. I could learn a lot from them, espesially from "Auntie Kata". It is true even if- unfortunately we never worked together.

Her studies written in a clear, logical style had already attracted my attention towards her person when I had to deal with them as part of the assignments during my university years. (It is interesting and typical that even an "outsider", a specialist in pre-historic archaeology, referred to her as to someone to whom it is worth becoming a famulus. This - unfortunately - never happened.) Later on, when I got to know her through conversations, I had the opportunity to see and understand how she works. Even tiny details did not escape her attention, and she was able to build up a whole image leading towards larger systems. It is one of my favourite memories as she was sitting drinking her coffee with some drawing records on her lap and enthusiastically she was explaining us the relations of the stratigraphy of the Dominican Friary or the Abbey of Kana. It was nice to go about Kana and its neighbourhood on a hot day, when keeping steps with us, the younger ones she was searching for the site of the mediaeval village. At another time she used to show some piece of glass telling us about its characteristics, what it could be like, when and where it could have been made. She was able to make the fragment into a whole - in drawing. Apart from her talent she was supported in this field by her arts studies. She received her degrees in archaeology and in art history, but it is not very well known that originally she was a specialist of the Roman period. The change of the direction of her professional interest became a valuable gift of Hungarian mediaeval archaeology. She loved her profession, she was keen on sharing her knowledge and results with others. A young colleague has once said that he learned more in two weeks working closely with her than for two years before. Profession and colleagues liked her. (Unfortunately this could not have been expressed in a "materialized" way. I find it a personal defeat that despite several suggestions she has never been given any official rewards in archaeology. It is not that she had ever missed it!) It was enjoyable to listen to her arguments, especially because her objective professionalism was always accompanied by human brightness. Brightness and optimism never left her despite the difficult events of her life - that usually embittered others - the translocation and forced labour. Her good spirit was about her when we last met her, not long before her death. As her sight could have been improved she was very optimistic about her future possibilities, and helping the colleagues in their needs. Unfortunately Fate brought about another resolution. Though, though - and I can only repeat myself, we would have and could have learned a lot from Her.

God bless You, "Auntie Kata"!

ALTMANN JÚLIA

FORTUNA UTCA 18. - KÖZÉPKORI LAKÓHÁZ ÜVEGLELETEI

A budai Várnegyedben a II. Világháborúban súlyosan megrongálódott Fortuna utca 18. sz. alatti telken álló lakóház régészeti kutatása hosszú évtizedekig tartott, a többszörös megszakítások miatt.[1] A ma már szállodaként funkcionáló új épületegyüttes homlokzatának kialakításakor arra törekedtek, hogy a feltárások során kibontott középkori épületeket, illetve azok feltárt műformáit megjelenítsék.[2]

A helyreállítást, azaz az új építkezéseket megelőzően, a kutatott telek és az álló épületrészletek a Várnegyed északi részében azt a nagyméretű saroktelket foglalták el, melyet kelet felől a mai Fortuna utca, észak felől pedig a Kard utca határol. *(1. kép)* A jelenlegi utcák a középkori utak nyomvonalait követik, behatárolva ezzel a középkori telekosztást, beépítettséget.

A 13. század közepén, a Várnegyed betelepítésekor először az észak-déli utcák nyomvonalát jelölték ki, így a legkorábbi beépitéseket ezek mentén kereshetjük. Helyzetének megfelelően a mai Fortuna utcát a középkorban először Középső utcának nevezték, majd Szent Pál utcaként ismerték.

A város fejlődése, beépülése valószinüleg már a 14. század folyamán szükségessé tette, hogy az észak-déli utcákat kelet-nyugati keresztutcákkal kössék össze. Ezek közé tartozhat a mai Kard utca - középkori elnevezése szerint Tej utca - kialakítása is. Az utcák északi végénél alakult ki a Szombathely, -piac, -tér néven ismert terület, amely a város kereskedelmi, gazdasági központja volt.[3] Kiterjedését pontosan nem ismerjük, és ez nyilván változott is a város beépülésével. Az általunk kutatott, ma egy teleknek számító Fortuna utca 18. középkori beépülése teljes mértékben követi a város fejlődését.

Jelen tudásunk szerint az itt fennállott középkori építményekről, össze- és átépítésekről és legfőképpen tulajdonosaikról okleveles adatok nem maradtak fenn.

A török uralom alóli felszabadulás utáni állapotot rögzitő 1687-ben készült Haüy - Rabatta felmérésben 209-210 számmal jelzik a mai épületegyüttest, a valamivel későbbi, 1696-ban készült „Zaiger über die Vöstung" pedig 210 szám alatt tartja nyilván.[4]

Az összeírások, valamint a jelenlegi telekméret is utalt arra, hogy a területen több középkori épületet tételezhetünk fel.

A Fortuna utcai homlokzaton a helyreállítást megelőzően jól elkülöníthető volt két későbbi periódusban összeépített ház.

A telek déli részén álló házat sarokarmírozás zárta le, amely arra utalt, hogy az épület mellett a kapualj megépítésekor még beépítetlen terület húzódott.

Az épület homlokzati mérete, kialakítása alapján a vári házak egyik leggyakoribb alaptípusába tartozik, amely épülettípus egy helyiségsorból és a mellé épült kapualjból állt.[5]

A 13. században felépült ház az utcai homlokzatra merőlegesen állt. A két helyiség alatt teljes hosszában a sziklából kialakított pince húzódott. Eredeti síkfedését az északi és déli falában kibontott konzolsor mutatta.

A pince lejárata minden bizonnyal az udvar felől volt, és valószínüleg emiatt a ház harmadik, udvari helyiségének északi fala rézsutosan köt az épülethez. A helyiség nyugati falához az udvar felől a sziklába mélyítve egy lekerekített sarkú, téglalapalakú mélyedés csatlakozott. Felmenő része valószínüleg fából készült. Néhány sziklába mélyített cölöplyukat és egy nagyobb kör alakú mélyítést tártunk fel. Ennek az építménynek a funkciója minden bizonnyal raktár, esetleg üzlet lehetett. Az építmény leégett és beomlott, vastag égési rétegét

[1] A II. Világháborúban romossá vált épületen romtalanítást, állagmegóvó munkálatokat végeztek. Magam az ásatásokat 1969-ben kezdtem. 1991-től R. Zádor Judit vett részt a feltárásokban. CZAGÁNY-CSEMEGI 1953.

[2] Az épület tervezője Reimholcz Péter, műemlékes tervezője Korompay Katalin volt.

[3] PATAKI 1950.

[4] WEIDINGER-HORLER 1956.

[5] GEREVICH 1950.; Budapest Műemlékei; LÓCSY 1964.; LÓCSY 1969.

feltártuk. Ebből az égett rétegből került elő az a nagymennyiségü égett üvegtöredék, amely mutatja, hogy itt egy kereskedő háza állhatott. Külön ki kell emelni a nagyszámú - több, mit 200 darab - 13. századi ún. „golyvás palack" erősen átégett töredékét. Természetesen ezeken a palackokon kívül még nagy számban kerültek elő egyéb üvegtöredékek is, úgymint nagyobb mennyiségű és több típusú pohártöredék is. A sokfajta üvegtöredék utal arra, hogy egy üvegkereskedő árukészlete milyen mennyiségű és fajtájú üvegtárgyat tartalmazott és ezzel együtt a város 13. századi lakosságának igényeit is mutatja.

A raktár, illetve a belőle előkerült leletanyag 13. századi datálását több, mint húsz év múlva - az ásatások folytatásakor - pénzzel is alátámaszthattuk. Előkerült ugyanis egy cseréppersely, amelyben kinyitásakor IV. Béla és III. András pénzeit találtuk.

Az épületet a 14. században jelentősen átépítették. Az északi oldalon feltárt kapualj és feltételezhetően az épület emeletessé alakítása is ehhez a periódushoz tartozik. Az egész házat átboltozták. A kapualj tégla dongaboltozata két kő hevederívvel tagolt, és megmaradt a kapualj melletti két helyiség téglaboltozatának indítása is. A helyiségek alatt húzódó pince ugyancsak téglából készült dongaboltozatot kapott, amelyet a földszinti szobaosztásnak megfelelően ugyancsak kő heveder tagolt.

Az emeletre vezető lépcsőházat a pincelejáró fölé építették, melyet az emeleti rész ferde falsíkja is mutat. Az utcai fronton a falsíkból kinyúló emeleti szobát konzolsor tartotta, amelyből a kapualj fölött hét erősen lefaragott konzol maradt meg. A kapu egyszerű élszedett íve és északi szárköve a homlokzati fronton látható is volt.

Az udvari részen a déli telekhatárt lezáró kerítésfal (a mai Fortuna u. 16-tal közös kerítésfal) felmenő szakaszában is középkori eredetű. Minden bizonnyal ez a kerítésfal volt egyben a déli zárófala annak a raktár és/ vagy üzlethelyiségnek, amely már a ház felépülésétől kezdve itt működött. Az átépítés eredményeként az épület udvari homlokzati síkjával azonos méretben egy nyitott raktárat, árusítóhelyet alakítottak ki. Megtaláltuk azt a pillért a falsík vonalában, amely a bejáratot tagolta, tartotta. Ilyen jellegű térkialakitás a budai várban nem ismeretlen, hasonló felépitésű az Országház u. 2. udvari szárnya is.

Az épület már kialakításakor, majd átépítése során is a középkor végéig megtartotta kereskedő jellegét. Ebben meghatározó jelentőségű lehetett a Szombat piac közelsége, mely a város gazdaságikereskedelmi központjának szerepét töltötte be.

A Szombat piac pontos helyét, kiterjedését még nem ismerjük. Úgy tűnik, hogy az első, 13. századi betelepítéskor a Fortuna u. - Középső utca kialakításakor ez a telek, illetve a ház volt észak felé az utolsó épület, a beépített terület határa.

A mai telken végzett kutatásaink alapján több épületet, illetve épületrészletet tártuk fel, amelyek a város későbbi betelepüléséhez tartoznak. A 14. sz. folyamán kialakított kelet-nyugati irányú Kard utca - Tej utca frontjára nyílt az ugyancsak bolt - műhely funkciót betöltő, a saroktelken emelt épület. A Kard utcában a következő középkori telekméretű területen felmenő épületet nem találtunk. Az ettől nyugatra húzódó épületnek csupán kis részlete esett a kutatott telkünkre, az épület nagy része a mai Kard u. 4. sz. alá húzódik. Az általunk feltárt részlet alapján az épület valószínűleg a 15. század folyamán épült.

A mai telek délnyugati sarkában egy az Országház utca - a középkori nevén Olasz utca - frontjára merőlegesen kialakított épület kis részletét és udvarát találtuk meg. Ezen az udvaron tártuk fel azt a sziklába mélyített, kör alakú gödröt, melyből a 13-14. századi leletanyaggal együtt több üvegtöredék is előkerült.

Az ásatások folyamán előkerült leletanyagból az üvegleleteket kiemeltük és H. Gyürky Katalint kértük fel ennek publikálására. Közösen akkor úgy terveztük, hogy ez az ásatás monografikus feldolgozásának egyik fejezete lesz. Gondos és alapos munkája mutatja, hogy egy anyagfajta elemzése is mennyire követi és alátámasztja a kutatás eredményeit. Nagyon szépen köszönöm...

IRODALOMJEGYZÉK

CZAGÁNY–CSEMEGI 1953 — CZAGÁNY István – CSEMEGI József: Bp. I. Fortuna u. 18 .sz. épületen végzett műemléki kutatások tudományos dokumentációja 1953. KÖZTI – kézirat

PATAKI 1950 — PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15. (1950), p. 239–299.

WEIDINGER–HORLER 1956 — WEIDINGER György – HORLER Miklós: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszinrajzai. TBM 11. (1956), p. 29–32.

GEREVICH 1950 — GEREVICH László: Gótikus házak Budán. BudRég 15. (1950), p. 123–238.

Budapest Műemlékei — Budapest Műemlékei 1. Szerk Dercsényi Dezső. Bp., 1955.

LÓCSY 1964 — LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben I. BudRég 21. (1964), p. 191–208.

LÓCSY 1969 — LÓCSY Erzsébet: XIII. századi város és a XIV. századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. Településtudományi Közlemények 22. (1969), p. 106–113.

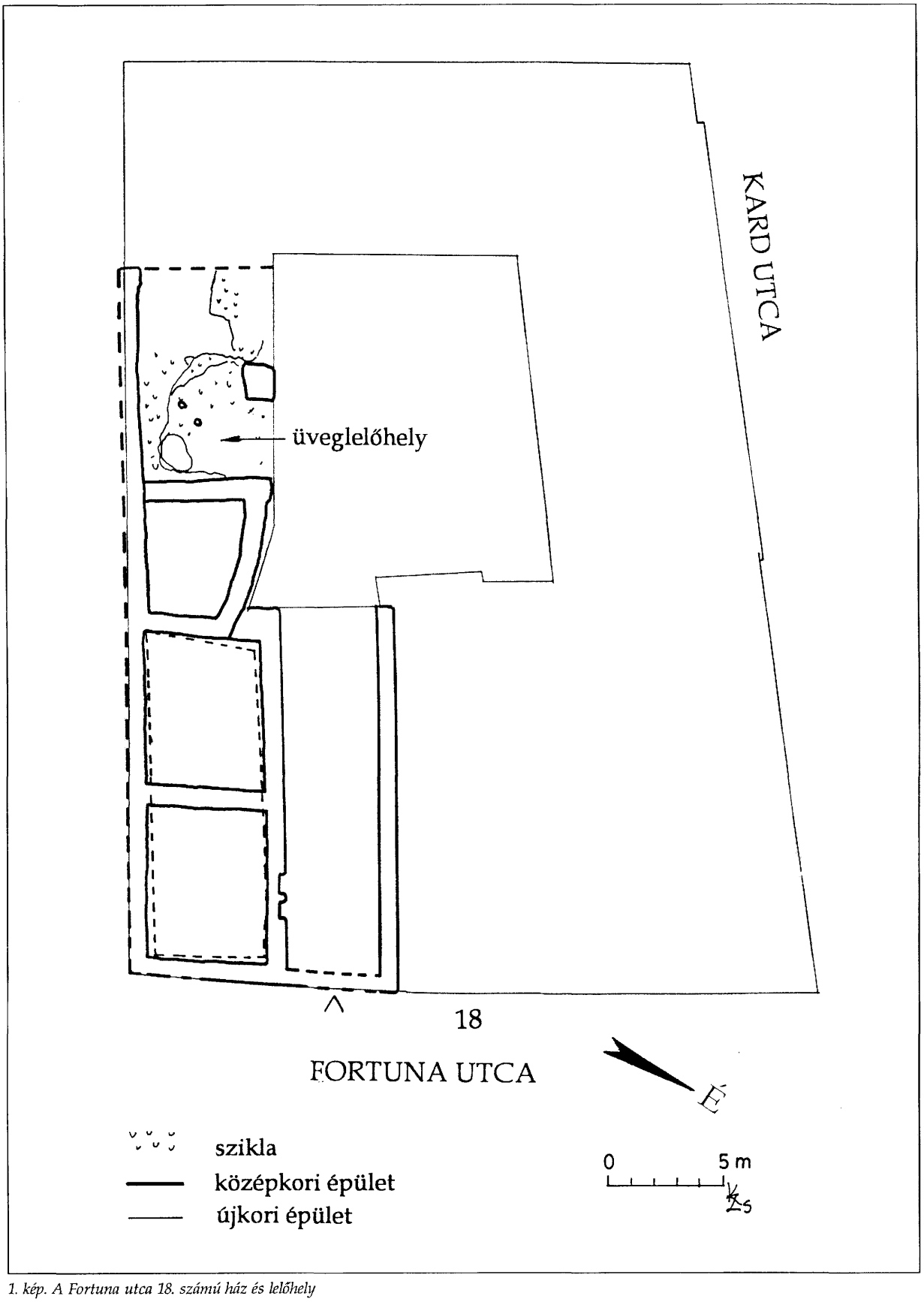

1. kép. A Fortuna utca 18. számú ház és lelőhely

H. GYÜRKY KATALIN †

A BUDAPEST I. FORTUNA U. 18. SZÁMÚ LAKÓHÁZ RÉGÉSZETI KUTATÁSÁBÓL SZÁRMAZÓ ÜVEGLELETEK

A ház régészeti kutatását Altmann Júlia és Zádor Judit végezték. A feltárásból származó üvegleletek értékelésére engem kértek fel. Az üvegtöredékek a 13. századtól a török hódoltság végéig terjedő időszakból származnak. Szerencsésnek mondható az a körülmény, hogy korszakonként más-más lelőhelyről (sziklagödör) kerültek elő, ami elősegíti a korszakok jellegzetes típusainak szétválasztását. Jóllehet erről eddig is kialakultak elképzeléseim, itt azonban ezek az elképzelések bizonyítást nyertek.

Az üvegleletek mennyisége nagy, de azért ez nem rendkívüli Buda város területén, mert az egész középkori város tele van üvegleletekkel, különös tekintettel a kutakra. Legfeljebb a 13. századi leletek esete feltűnő. Ezek között ugyanis egyes típusokból nagyobb mennyiség van, mint amit egyetlen háztartás szükségletének tudhatnánk be.

A legkorábbi üveg-leletcsoport Altmann Júlia ásatásából került elő a feltárások kezdetén, a telek déli oldalán, a középkori épület utcai szárnyának háta mögött. A leletek egy egykori hatalmas tűz vastag koromrétegéből kerültek felszínre. A tűz nyoma magukon a leleteken is erős deformációt okozott, amennyiben az üvegek megolvadtak és elnyomorodtak *(1. kép; 2. kép 1–4)*.

Ezekről a leletekről már említést tettem az 1986-ban megjelent üveg-katalógusban.[1] Egyes típusai (különösen a jellegzetes „golyvás-palack") a középkori Buda egész területén ekkor már igen sok helyen előkerült. A katalógus 18 lelőhelyet sorolt fel. Ezeknek száma azóta egy Szent György téren talált lelettel szaporodott. A lelőhelyek többsége szemétgödör volt és az üvegek más leletekkel együtt kerültek elő, kisebb részük kútból, – ahol szintén más leletanyag is volt. Néhány lelet közvetlenül a szikla felszínén, vagy kisebb sziklagödörben maradt meg. Korhatározásukat a 13. századra a gödrök leletegyüttese igazolta. Ezen kívül meghatározásukban döntően játszott közre egy görögországi publikált régészeti kutatás,[2] ahol egy műhely került felszínre hasonló típusú üvegkészítményekkel a 12. század második felére korhatározva. Igaz, a budai leletek korát a görögországiak korától egy évszázad választotta el, azonban a típusok oly kevéssé terjedtek el Európa tőlünk nyugatra fekvő területein, hogy a görögországi és magyarországi leletanyag között mégis kapcsolatot kellett keresnünk. E kapcsolat keresése még döntő eredményt nem hozott, ezért minden újabb lelet esetében abban reménykedünk, hogy új bizonyítékok kerülnek elő. Nagyon kis mértékben ez a Fortuna utca 18. számú telek leleteinek esetében megtörtént. Lássuk tehát a leleteket részletesen:

„Golyvás palack" nyaktöredékek, illetve száj-peremgyűrűk és két fenéktöredék. Ez utóbbiakat nem számítva összesen 224 palack. Ezekből csak néhány csoport képét mutatjuk be *(2. kép 1)*. A palackok – ugyanúgy mint az eddig előkerült hasonló leletek – teljes vastagságukban romlottak, mégpedig rózsaszínű színárnyalatúak. Felismertük, hogy a romlás színének is van jelentősége. A rózsaszínű, gyöngyházfényű romlás feltehetően színtelen és átlátszó üveg volt ép korában. A zöld, ún. „erdei" üvegek sötétbarnára romlanak. Két darabot lerajzoltunk *(4. kép 1–2)*. Ezeknél a daraboknál, de ugyanúgy a leletegyüttes többi darabjánál is a hasasodás azonnal a golyva alatt kezdődik, ellentétben a katalógusban rekonstruált példányokkal,[3] amelyeknek körtealakú testet rekonstruáltunk. Ezek a darabok tehát formájukat tekintve közelebb állhattak a jugoszláviai Panik területén (Dubrovnik mellett) talált ép palackhoz, melyet ma Milánóban, a Poldi Pezzoli Múzeumban őriznek.[4] Ennek a darabnak a sötét borostyán-színe a másik budai leletre, egy kettős-kónikus palackocskára emlékeztet.[5]

Lehetséges, hogy éppen ebben a hasonlóságban rejlik a kulcs ahhoz a problémához, amely a budai

[1] GYÜRKY 1986. 35. Itt még csak 171 db palack-nyakról volt szó és nem történt említés a többi leletről. A feltárás 1990-ban és 1991-ben is folytatódott.

[2] DAVIDSON 1940. 297–324.

[3] GYÜRKY 1986. VIII. tábla 1, 2. kép.

[4] BAUMGARTNER–KRUEGER 1988. 271–272, Abb. 303.

[5] GYÜRKY 1986. IX. tábla 1. kép.

13. századi üvegek eredetének kérdésében eddig nem tudtunk megoldani. Említettem – és üveggel kapcsolatos tanulmányaim során nem először –, hogy ennek az egyedülálló palackformának legkorábbi előfordulása a 12. század közepén a Bizánchoz tartozó görögországi Korinthoszból származik. Nem fordult elő belőlük oly sok és sok helyen, hogy általánosan elterjedt típusnak lehetne mondani. Ugyanakkor a görögországi példányok és a magyarországi példányok között 100 év különbség van. E korkülönbség áthidalása csak úgy lehetséges, ha feltételezzük, hogy a típus valahol mégis tovább élt. Legkézenfekvőbb, hogy a Balkánon élt további kisebb műhelyek gyakorlatában.

Ehhez a csoporthoz tartozik egy *pohár*, amelyből jóformán csak a feneke ismert, illetve 3 töredék a perem és az oldalfal kis részletével (*1. kép 1*). Hogy egymáshoz tartoznak-e – természetesen csak következtetés – biztosan nem tudjuk. A talpból 24 db részlet-töredék maradt meg. Ezek közül öt darabon többé-kevésbé a talpszegély és a fenék csúcsa töredékesen, de felismerhetően van meg, egy darab a teljes fenék (*2. kép 2*). Igen magas és meredek a fenék csúcsa. A talpszegély ragasztott. A fenék átmérője (talpszegéllyel együtt 3,6–3,7 cm) kissé elnyomódott. A fenék csúcsa alatt a szerszám leválasztásának helye durván megmaradt. Ez provinciális vonás. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy nem első osztályú mester kezétől származik. Lehet, hogy helyi készítmény. Ha azt a három kis töredéket, amelyek – mint említettem – kicsinyke oldalfalat, az oldalfalat a peremtől elválasztó vékony fonáldíszítést és egy keveset az egyenesen kifelé hajló peremből őriztek meg, az iménti talpakkal rekonstruálom össze, tulajdonképpen az első üvegkatalógusban XIII. 2. számmal jelzett típusú kis pohárkát[6] kapom meg (*1. kép 1*).

A töredékek között található *egy pohár oldalfalának* töredéke (*1. kép 3*), amelyen két sima fonál között egy fodrozott vastagabb fonál helyezkedik el – feltehetően – vízszintes helyzetben. Ez a díszítésmód ismerős. A budai királyi palota 13. századi leletei között van egy hasonló töredék.[7] Ilyen díszítéssel külföldi darabokon találkozunk: Frankfurtban a Museum für Kunsthandwerk-ben, Düsseldorfban a Kunstmuseum-ban, Breisach lelőhelyről a Landesdenkmalamt Baden-Württenberg-ben és a Museum of London-ban.[8] Ezek közül ugyan csak egynek ismert a lelőhelye, de valamennyit a 13–14. század fordulójára határozzák meg. Ezek a többségükben ép darabok jó minőségű – és a századok múltával sem romló – átlátszóságukat megőrző darabok, szemben a budai töredékekkel, amelyek rózsaszínűre és gyöngyházfényűre romlottak és így nem lehet tudni azt sem, hogy eredeti állapotukban a fonáldíszítés az üvegpohár színével azonos volt-e, avagy a külföldi darabokhoz hasonlóan váltakozó, színtelen és kékszínű volt? Ezen kívül a mi töredékeink ívelése hordóformán gömbölyödő pohárra enged következtetni.

Lehet, hogy ehhez a pohárfajtához tartoznak azok a csipkézett talpszegéllyel övezett fenék-töredékek, amelyekből 55 db-ot hoztak napvilágra. A nagyrészt csak csipkézés töredékek mellett 9 darab őrizte meg többé- vagy kevésbé a fenék enyhe domborodású kúpját is (*1. kép 4; 2. kép 4*), amelyeken alul ismét látható a szerszám leválasztásának durva nyoma. A csipkézet minden töredéken a 13. századra jellemző: ritkás, gömbölyű, meredező tüskékből áll. A csipkézett talpszegély erre a pohártípusra és a cseppes poharakra jellemző.

A sima- és fodros fonáldíszítést még 24 apró töredéken állapítottuk meg, ezen kívül két kis töredéken párhuzamos fonáldíszt. A töredékek azonban olyan aprók, hogy ezekből poharak számára következtetni nem lehet.

Ellentétben ezzel van 135 db pohár fenék-kúp töredék, amely már valóságos pohár-számot jelent. Csak kettőnek maradt meg az oldalfalba hajló gömbölyűsége, vagyis egy pohár talpszegély nélküli gömbölyű feneke. Ezeken kívül van egy kis töredék: fenék- és oldalfal találkozásának kicsiny darabja vékony, függőlegesen futó borda maradványával.

16 db lapos gömbölyű csepptöredék, továbbá 2 töredék ún. „irókás" díszítéssel (az oldalfalra kuszán elágazó módon ráfolyatott díszítéssel.[9] Apró töredékek, többféleképpen is beleillenek ennek a korszaknak ízlésvilágába. A cseppek lehetnek egyedüli díszei az ún. „cseppes" poharaknak.[10] Lehetnek azonban részei az ún. „plasztikus díszítésű" pohárkának az „irókás" díszítéssel kombinálva, mint a budai palota előudvarából származó töredékeken.[11]

Az erről a lelőhelyről előkerült üvegek annyira töredékesek, hogy egyértelmű rekonstrukciót nem lehet készíteni. Mindegyik apró töredék igen jól beleilleszkedik a korszakban kedvelt típusok sorába, de mivel vannak változatok, nem lehet egyértelműen eldönteni a rekonstrukciót. A töredékek nagyon kicsinyek és így a mérések sem lehetnek egészen pontosak. Ezt előre bocsátva mutatjuk be egyik rekonstrukciónkat (*1. kép. 1*), amelyen egy

[6] GYÜRKY 1986. XXIV. tábla, 2. kép
[7] GYÜRKY 1986. XIII. 8. típus, XXIX. 4. kép
[8] BAUMGARTNER–KRUEGER 1988. 180–183.
[9] GYÜRKY 1986. XIII. 9. típus, XXIX. 5. kép; vagy XV 1.a., XXXII. 4. kép
[10] GYÜRKY 1986. XIII. 4. b, XXV. 1. kép
[11] GYÜRKY 1987. 47. 68, Abb. 8. 6.

pohár-feneket egy perem közelében lévő kicsiny töredékkel hoztunk összefüggésbe. A kis töredékek, amelyek önmagukban semmit sem mondanak, a korszak formavilágába illesztvén jobban értelmezik az egyes darabokat. A pohár oldalának díszítéseként egyaránt szóba kerülhetnek a cseppek, a párhuzamos, vízszintes fonáldíszítéses darabok, vagy az „írókás" töredékek.[12]

Következő lelet egy *pohár* peremtöredéke. Befűzött nyak. A perem 1,2 cm magas és gömbölyűen ívelt. A száj átmérője 6 cm volt. A nyak átmérője: 4,2 cm. A váll ismét kiszélesedik és hordószerűen hasasodó testet ígér. A velencei cseppes pohárkák formája ilyen. Ez azonban nem velencei minőségű üveg. A többihez hasonlóan rózsaszínű, gyöngyházfényűre romlott. A test hasasodása miatt ehhez illeszkednék legjobban az a töredék, amelyen a sima fonál a fodrozottal váltakozva díszíti vízszintesen a pohárfalat. *(1. kép 2-3)* Külföldi leleteken ez a díszítés nem ezzel a formával párosul, kivéve egyetlen egyet: egy londoni leletet.[13]

Ugyanezen a lelőhelyen, ahol az üveglelet legkorábbi csoportja előkerült, találtak egy pénzzel teli perselyt. A pénzleletek feldolgozása még nem fejeződött be. A feltáró régészek tájékoztatása szerint a pénzek IV. Béla és III. András uralkodása közé tehetők, tehát a 13. század végéig terjedő időszakból valók.

A lelőhely felszínéről mindazonáltal néhány apró üveglelet is előkerült, amelyek már a 13. századból a 14. századba való átmenetet jelentenek:

Kettős-konikus palack vállgyűrűjének és oldalfalának kis töredéke borostyánbarna üvegből. Áttetsző, romlatlan. A szín a budai királyi palota előudvarán feltárt, ép, kettős-konikus palackocskát[14] juttatja eszünkbe, amelynek színe füstös-barna. Mielőtt a velencei üvegművesség a teljesen színtelen, ún. kristályüveggel új korszakot nyitott volna, azelőtt a mediterraneum nagy múltú üvegművességében az üvegeknek halvány színárnyalata volt: halványkék, halványzöld, sárga, füstös barna, rózsaszín, aszerint, hogy a kvarcot milyen fémoxidok szennyezték.

A budai kis kettős-konikus palackocska szájának kiképzése a 13. és a 14. századi palackokra jellemzően a perem alá csúsztatott cseppfogó gyűrű által megkettőzött, de eddig ez a palack volt az egyetlen, amely színes, mert a 14. század folyamán a kettős-konikus palackokat is kristályüvegből készítették. Korukat is arról állapítjuk meg, hogy színtelenek és romlatlanok.

A Fortuna utca borostyánszínű töredékei tehát vagy még a 13. század végéről, vagy a századfordulóról származnak.

Ugyanerről a lelőhelyről azonban van egy színtelen, tehát kétségen felül 14. századi töredéke is egy kettős-konikus palack talpának.

A lelőhely felületén – alkalmasint már nem a gödör feltöltéséhez, hanem a ház udvarának feltöltéséhez tartozván – előkerült egy velencei cseppes pohárka néhány töredéke, már a 15. század elejére jellemző csipkézésű talpszegéllyel. Előkerült továbbá 3 kerek ablaküveg és több síküveg töredék is.

12 db deformált üveghulladék nagyon emlékeztet egy üvegműhely hulladékára. Mivel eddig még műhely nem került elő, arra kell gondolnunk, hogy ezeket is tűz olvasztotta és hajlította meg.

Ezután rátérünk egy másik lelőhelynek, a feltárók által 22–23. szelvénynek nevezett lelőhely egészen más típusú és más korszakot reprezentáló leleteire. A lelőhely az előbbi, 12. számú sziklagödör mögött van, de – a feltárók véleménye szerint – egy másik épület hátsó udvarához tartozott. Vagyis két párhuzamos utcára néző lakóház hátsó, egymással érintkező udvarán volt a két sziklagödör.

Az előbbi, mint láttuk 13. századi leleteket tartalmazott, az utóbbi gótikus üvegeknek volt kizárólagos gyűjtőhelye, amelyeknek kora a 14. század, de voltak benne darabok a 15. század első harmadáig bezáró időből. Ritka szerencse, midőn a különböző korszakok nem keveredtek egymással. A 22–23. szelvény sziklagödrének gótikus üvegeit velencei üvegeknek tartom. Némely kutató, elsősorban Svájcból és Németországból[15] megkérdőjelezi a velencei származást. Való igaz, hogy a középkori Európa üveggyártása nem egyedül Velencére korlátozódott. Üveget már a 13. században is sok helyen gyártottak Európában és Itáliában is (Velencén kívül). Bizánci közvetítéssel egyes közelkeleti formák Itália-szerte elterjedtek, sőt a szoros kereskedelmi kapcsolatok révén a formákat az Alpok vidékén és attól északra is utánozni kezdték. Az itáliai üvegneműek gyakorta halványan színezett üvegek, különböző színűek. Európa északi felén az erdei hutákban azonban mindig csak zöld üveget állítanak elő. Kivételt képez egy közbeeső zóna, Svájc, ahol többségükben vannak a színtelen, vagy más halvány színárnyalatú

[12] BAUMGARTNER–KRUEGER 1988. 190, Kat. .Nr. 163. Winchesterből (Anglia) származó töredékek. A fenék hasonlóképpen ragasztott, miként a mi darabunknál.

[13] BAUMGARTNER–KRUEGER 1988. 194, Kat. Nr. 154. Képpel.

[14] GYÜRKY 1986. XII.2. típus IX. tábla 1. kép

[15] Erwin Baumgartner és Ingebork Krueger 4. jegyzetünkben idézett közös művükben, a 192. oldalon a cseppes poharakkal kapcsolatban vitatják, hogy a színtelen üvegből készült leletek az Alpokon túl mind Velencéből jöttek volna a 13–14. században. Szerintük színtelen üveg gyártására máshol is képesek voltak, pl. Franciaországban és Csehországban.

üvegek. Ez részben az itáliai mesterek elvándorlása miatt lehetett így, részben pedig a mediterráneum terméke, az a bizonyos tengeri növényzet, melynek hamuja az üvegek megkülönböztethető minőségét adta, - nagyon hamar kereskedelmi forgalomba is került.[16] Nem csoda, ha a kutatókat megzavarja az a körülmény, hogy az itáliai üveg minősége és nagymennyiségű okleveles adat helyi üveghuták működéséről egyidejűleg jelenik meg előttünk. Való igaz, hogy az ipar és kereskedelem más országokban másképpen alakulhatott. Magyarország esetében azonban igen egyértelmű bizonyítékokat tárnak elénk a régészeti leletek. A 13. század végéig egy sajátos, erősen bizánci hatást mutató formakészlet és nem túlságosan jó minőség jellemzi az üvegleleteket. A 13–14. század fordulóján egy csapásra óriási változás mutatkozik. Bizonyítani még ugyan nem tudjuk, de már egyre inkább sejtjük, hogy a 13. századi üvegek itt is készülhettek az országban. Ezeket teljesen elsöpri egy más minőségű üveginvázió. Úgy gondoljuk a helyi műhelyek ilyen gyors változtatásra nem lettek volna képesek. Arra sem, hogy egyik percről a másikra az ország egész területét elöntsék termékeikkel, holott a 13. században előfordulásuk igencsak ritka. Igaz, Budán, a hirtelen fejlődő városban szokatlanul nagy mennyiségben találhatók, ám az ország területén ezen kívül elvétve található csak egy-egy darab. Ugyanakkor a 14. századi üvegből nem csak várakban, a királyi lakhelyen és fővárosban, hanem vásárhelyeken (pl. Muhi) is lehet találni gótikus üveget. Ez pedig csak a kereskedelem segítségével lehetséges. Ugyanazok a típusok, szinte egyazon műhely sajátosságaival jelennek meg különböző helyeken, igazolván egy szériagyártást, s mindezt olyan minőségben, amely hosszas gyakorlatra mutat.

A 22–23. számú sziklagödörből 14 db kettőskónikus palackhoz tartozó részlet került elő: nyakak, vállgyűrűk, fenekek. Színtelen, jó minőségű üvegből, a 14. századra jellemző kettőzött szájperem-kiképzéssel (a cseppfogós gyűrű 0,5 cm-rel a perem alatt helyezkedik el).[17] *(4. kép 3-4)* Egyetlen darab van közöttük, amelynek minősége eltér a többitől,[18] Ez romlott. A romlás az üveg teljes vastagságát érte és ettől világos, ezüstös gyöngyházfényű lett. Ez utóbbiról feltételezzük, hogy már velenceit utánzó hazai készítésű[19] *(6. kép 5)*. Egyetlen ilyen palacknyak most került elő a királyi palota még át nem válogatott üveglegletei közül *(6. kép 6)*. Ez bizonyítja, hogy nem volt egyedül. A helyi mesterek a forma utánzásával nem maradtak el a velenceiek mögött, legfeljebb az üveg anyagának minőségével.

A másik palackformát, az ún. *„Inghistere"-t, „Angastará"-t* az itáliai üvegművesség keleti, szír üvegességtől vette át és vált jellemző itáliai palacktípussá. Gyakori az ábrázolása renaissance „Utolsó vacsora" festményeken. Itt előkerült a nyak- és a váll találkozásának egy töredéke, finom, elcsavarodó rovátkákkal és az ehhez tartozó kissé tölcséres szájperemnek két töredéke. Ezeken párhuzamosan futó kék fonáldíszítés látható.[20] Hasonló típushoz tartozhatott, de nem az előbbi példányhoz egy magasított talp.[21] Minden palacktípusnak és pohárformának megvolt a maga egyedi talpkiképzése, amely csak arra a típusra volt jellemző. Ezért ismerhető fel már egy töredéken is a tárgy, amelyhez tartozott.

Cseppes pohárkákból 12 darabhoz tartozó töredék került elő[22] *(3. kép 3)*. Sajnos kiegészíteni egyet sem lehetett, de a cseppek eltérő mérete, sűrűsége alapján meghatározhattuk az egymáshoz tartozó töredékeket. *(5. kép 7–9)*.

Ebből az együttesből csak egyetlen darab, illetőleg csak a cseppjei nem illeszkednek korban a többihez. A nagy és lapos cseppek romlottak és a 13. századi csoporthoz sorolhatók.[23] Emlékezzünk, abban a csoportban is csak cseppek kerültek elő.

Ezeknek a poharaknak peremei igen változatos magasságúak és formájúak. Jóllehet szériában készültek (erre mutat a nagy mennyiség, ami mindenhol előkerül), mégis mindegyik egyedi, mert kézi munka.

A cseppes poharaknál a talpszegély az, amely finomabb korhatározást tesz lehetővé. A ritkásan meredező, gömbölyű tüskék a 13. századra jellemzőek. A velencei pohárkák korábbi csoportjánál ennek van egy sűrűbb és filigránabb kivitelezésű változata. Úgy gondoljuk, ezek a 14. századiak. Amikor a pohár fenekét lapos üvegszalag övezi és ebből csípik ki a fél-korong alakú, kissé ferdén és párhuzamosan sorakozó csipkézetet, akkor már viszonylag késői példányokról van szó. Úgy gondoljuk igencsak a 15. század elején készülnek.

[16] Valóban már a 13. században van adat arra, hogy a szóda kereskedelmi árúcikk. 1261-ben két rousilloni (Provence) üveges vásárolt szódát: FOY 1975. 103–138. A dalmáciai Dubrovnikból származó 14–15. századi okmányok a következőképpen nevezik a kereskedelmi forgalomban lévő nátriumkarbonátot (szóda) „cinere gatina" (1324), „cinere di Levante" (1491): HAN 1977. 127–133.

[17] Ltsz. BTM: 1992. 11. 24; 1992. 11. 30–40.

[18] Ltsz. BTM: 1992. 11. 10.

[19] GYÜRKY 1989. 209–220.

[20] Ltsz. BTM 1992. 11. 1.

[21] Ltsz. BTM 1992. 11. 2.

[22] Ltsz. BTM 1992. 11. 4.; 1992. 11. 11–12.; 1992. 11. 14–17.; 1992. 11. 25–29.; A 13. századi darab (cseppek) leltárszáma: 1992. 11. 4.

[23] Hasonlók a budai királyi palotából: GYÜRKY 1986. XIII. 4. típus, XXV. tábla, 1. kép.

Ebből ilyen korúnak ítéljük az 1992. 11. 14-es leltárszámú darabot (*5. kép 9*). Magyarországon a kicsi, hordóformájú és alacsony peremszegélyű forma kerül elő. Más országokban ettől eltérő formák is vannak. Ezért talán máshol lehetséges több gyártási helyet feltételezni.

A magyarországi 14. századi üvegleletek között gyakran szerepel egy típus, ami külföldön nincs, itt viszont nagyon kedvelt. Ezek a *„kannelurás" poharak*, amelyek nálunk alacsony és magas változatban is vannak. Ebben a leletanyagban 3 pohárra való töredék van és kettő kiegészíthető[24] (*6. kép 1*). Mindegyik a magas (vizespohár) változat. A kannelurák kifutnak a peremig, ezért a perem hullámos. A perem alatt 1,5 cm-rel mélyebben a kannelurák vonala azonban megtörik, ezzel érzékeltetvén a test és a perem elválását. Ennek a típusnak nincs a fenekén talpszegély, ellenben a kannelurák finoman áthajlanak a talpra és a központban futnak össze. Ezeknek a poharaknak magassága: 7,4 - 7,8 cm. Ez a magyarországi leletekre igen jellemző forma számomra azt bizonyítja, hogy egy műhely szállíthatta termékeit a magyarországi területre. Mivel nagyon sok velencei üveg kerül elő, - úgy látszik - ez a piac egy műhely teljes kapacitását lefoglalta. Ezért található itt csepes pohárkában is a máshol ritkábban előforduló, itt viszont egységesen egyedüli formaváltozat.

Az optikai diszítésű pohárka itt sem hiányzik a szokásos együttesből. Két pohár töredékei kerültek elő. Az egyiknek[25] húsz töredéke van (*6. kép 2*), mégsem egészíthető ki. Felmerül a gyanú, hogy azért nem, mert két teljesen egyforma pohárhoz tartoznak. Ezek a töredékek a típusra jellemzően igen vékonyfalúak és apró kerek hólyagocskák borítják egyenletes sorokban a felületét, kivéve a perem melletti sávot. A peremet igen vékony kék fonál szegi be. A pohár alacsony, kónikus forma. Ezzel teljesen egyező darab már előkerült a középkori Buda területén, a Ferences bástyánál.[26] Ez a darab mindenképpen 14. századi, a velencei üvegművesség fénykorából való.

A másik pohárból csak egy kicsi töredék van.[27]Ezen a töredéken a foltocskák nagyobb méretűek, mint az előző darabon, ezért ez egy második pohár. Ebből a típusból már található külföldön is több példány. Baselban és Lübeckben is előkerült egy-egy példány, sőt a baseli darabot még korábbra, 1280 körüli időre határozták meg pontos lelőhelye alapján.[28] Több példánya került elő Tarquiniában, a Palazzo Vitelleschi ásatásánál.[29] Ezeknél a poharaknál soha sincs talpszegély. Ez a típus ugyan mindenhol előfordul, de sohasem nagy példányszámban.

Ugyanez mondható el a csészékről is. Ez olyan forma, amelyet fémből, fából, cserépből is készítettek.[30] Ebben a leletegyüttesben egyetlen példány van belőle[31] (*3. kép 4.; 6. kép 3*). Üvegből ezen kívül csak Visegrádon találtak hasonlót,[32] illetve a budai királyi palotából előkerült egy formára hasonló, de teljesen síma, díszítés nélküli példány.[33] Legtöbb példánya Németországban került elő. Korhatározása 13-14. század eleje. A mi példányunkat a talpszegély kiképzése alapján a 15. század elejére határoznám meg. Nagyon jó minőségű, szép üveg. A külföldi példányoktól mégis különbözik: a gömbölyű testet nem plasztikus bordák osztják gerezdekre, hanem kannelurák. A kannelurás díszítés nálunk sokkal népszerűbb volt, mint a bordás. Mint említettem, poharak díszítésében is sokkal gyakoribb, mint a bordás, ellentétben a külföldi leletekkel. Mikor utánozni kezdték az itáliai formákat, a kannelurák a magyarországi üvegművességben is helyet kaptak poháron, serlegen egyaránt.

Előkerült ebben a leletanyagban egy nagyon kicsi csésze töredéke is.[34] A kis töredéket csészének mutatja a nyak alatt hirtelen kiszélesedő, majd gyorsan begörbülő, tehát alacsony test. Ez is szép, tiszta, velencei üveg.

A kanneluráés testű csésze megerősít abban a meggyőződésemben, hogy Magyarországra egyetlen - és a németországi és svájci darabokéval nem azonos - műhely szállított, amely alkalmazkodott ennek a vevőkörnek ízléséhez és az itt népszerű típusokat szállította. Az alkalmazkodást mutatja az is, hogy az itt jobban kedvelt kettős-kónikus palackok készítésére állt rá és csak kevesebbet szállított az Itáliában népszerűbb szűknyakú „inghistere" típusból. A palack az egyetlen forma, amelyből a Németföldön elterjedtebb típust fogadtuk be. Egyébként azonban az itáliai típusok honosodtak meg, például a kisméretű pohárkák. A poharak nagyobb népszerűsége a bor és gyümölcsborok fogyasztásával állhatott kapcsolatban. Ezek a magyarországi üveggyártásban is nagy helyet foglaltak el, ellentétben a tőlünk északra fekvő csehországi és németor-

[24] Ltsz. BTM. 1992. 11. 9.; 1992. 11. 20-21.
[25] Ltsz. BTM. 1992.11.18.
[26] Magyar Károly lelete. Közölve: GYÜRKY 1991. 133. 50. kép 4.
[27] A forma, a díszítés és az üveg finomsága mit sem változott a görögországi (Korinthos) lelet óta. DAVIDSON WEINBERG 1975. Fig. 26.
[28] BAUMGARTNER-KRUEGER 1988. 228-230.
[29] BAUMGARTNER-KRUEGER 1988. 45.
[30] BAUMGARTNER-KRUEGER 1988. 231-236. Német Scheuer forma
[31] Ltsz. BTM 1992. 11. 8.
[32] GYÜRKY 1991. 140. 57. kép 2.
[33] GYÜRKY 1986. II.2.típus, I. tábla, 3. kép.
[34] Ltsz. BTM 1992. 11. 3.

szági üveggyártás kedveltebb magas talpas poharaival, amelyek a sörfogyasztással álltak kapcsolatba.

Leletanyagunkban egy nagyon apró méretű pohárka töredékei találhatók.[35] A mai kor likőrös pohárkáit juttatja eszünkbe. Ugyanúgy, ahogy korunkban megkülönböztetjük méret szerint a különböző italok számára készült poharakat, így volt a középkorban is. Ma ismerünk vizes, boros, likőrös méretet, ezek a méretkülönbségek megtalálhatók a középkori leletanyagban is, de - sajnos - nem maradtak leírások arról, hogy melyikből mit volt szokás fogyasztani. *(5. kép 6)*

Egy erősen a vízszinthez közelítően kihajló perem és függőleges oldalfalrészlet valószínűleg *lámpa* maradványa.[36] Velencei minőségű üvegből készült (*6. kép 4*).

A 22–23-as számú szelvényben lévő sziklagödör gótikus üvegleletei közé is keveredett csekély számú korábbi, 13. századi töredék. Három *peremtöredék*[37] és egy pohár oldalfalának kis darabja egy ormányszerűen lelógó, kihúzott *cseppdísszel*.[38] Az ilyen díszítés a népvándorlás korában frank üvegeknek volt jellemző díszítése. Magyarország területére is eljutott ez az üveg, mert Buda mellett Nyék középkori falu területén Garády Sándor ásatásainál került elő ilyen.[39]

Két másik 13. századi üveg, két golyvás *palacknyak* volt az egyedüli üveglelete a 21. számmal jelzett sziklagödörnek[40] (*4. kép 1–2.; 2. kép 5.*). Ezekről már szó esett korábban, mivelhogy testük formája gömbölyű volt. Mindkét darab romlott, de sötét színűre romlott, ezért feltételezzük, hogy eredeti színük is sötét lehetett (pl. zöld).

A 25. szelvényből 2,30–2,60 m mélységből 15. századi kettős-kónikus *palackocska* talpa került elő.[41] Magyarországi üvegnek gondoljuk, mert anyaga teljes vastagságában megromlott.

Hasonló talp került elő a 26/a gödörből is, egy *kulacs* ovális talpával együtt.[42] Ez utóbbinak nincs talpszegélye. Mindkettő teljes egészében romlott.

A 42–25 szelvények közötti feltöltési rétegből egy színtelen üvegből készült *serleg* nódusa és kelyhének alsó része került elő.[43] A felület romlott. Kora: a 16. század első fele. Típusa a Katalógus szerint XV. 16.[44]

A 40. számú sziklagödör csak hódoltságkori üvegleleteket tartalmazott. A leletek nagyon töredékesek, de a kis töredékeken is felismerhető egy-egy típus, amit már máshol megismertünk. Budán az ilyen üvegek abban a feltöltésben kerültek elő, amellyel a felszabadító ostrom után a romokat elplanírozták és amelyben középkori lelet is bőven volt. Ebben a gödörben középkori üveg nem volt, az üvegleletek minden típusa együtt volt, amelyekről csak feltételeztük, hogy azonos kort képviselnek. Persze a hódoltság másfél évszázadán belül továbbra sem tudunk különbséget tenni. A gödör leletei a következők:

Rövidszárú serleg zöld üvegből.[45] A talpa letörött, a kehely alja gömbölyű, szegélye nincs. Szájnyílása felfelé bővül. Teljesen dísztelen.

Kis kancsó[46] barna üvegből. Nyak-száj töredék. A száj átmérője: 4 cm, magassága 3,5 cm, itt kezdődik a váll. 1,9 cm-rel a perem alatt vízszintes fonál fogja körül. Feltehetően hasonló forma lehetett, mint a budai palota előudvarán talált kis borostyán színű kancsócska,[47] vagy a lila üvegből készült visegrádi lelet[48] és a soproni kék üvegkancsó.[49] Külföldi példák alapján inkább a 17. századra határozható meg, mint a 16.-ra.

Egyfüles *sörös krigli*[50] alja zöld üvegből. Az egyenes oldalfal csekély maradványa és a cakkos talpszegély teszi felismerhetővé.[51] A királyi palota előudvarán, a palota területén és Hollókőn[52] került elő hasonló. Talpszegélye révén a 17. század elejére lehet meghatározni.

Talpas pohár zöld üvegből.[53] Tölcséres kelyhe van és jellegzetes a talpa, amelyet üvegfonálból spirálisan tekertek fel. Borsos Béla által közölt hasonló pohár[54] alapján azonban ez keltezhető a 16. század elejére.

Ötcsöves, *kotyogós palack* nyaktöredéke zöld üvegből.[55]

Edény *talpszegélyének* töredéke levél alakú keresztmetszettel. Ez jellemző a 16–17. századra.

Karélyos palackocska alsó része. Zöld üvegből készült.[56]

[35] Ltsz. BTM 1992. 11. 22.
[36] Ltsz. BTM 1992. 11. 19.
[37] Ltsz. BTM 1992. 11. 6.
[38] Ltsz. BTM 1992. 11. 5.
[39] A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztály gyűjteményében őrzik.
[40] Ltsz. BTM 1992. 11. 43–44.
[41] Ltsz. BTM 1992. 11. 50.
[42] Ltsz. BTM 1992. 11. 50.
[43] Ltsz. BTM 1992. 11. 53.
[44] GYÜRKY 1986. XXXIX. tábla, 2. kép
[45] Ltsz. BTM 1992. 11. 54.
[46] Ltsz. BTM 1992. 11. 55.
[47] GYÜRKY 1987. 48–68, Abb. 11. 4.
[48] GYÜRKY 1991 142. 59. kép. 15.
[49] GYÜRKY 1991. 112. 29. 2. kép.
[50] Ltsz. BTM 1992. 11. 56. GYÜRKY 1986. IX. 1. típus, V. tábla 1. kép.
[51] GYÜRKY 1986. IX.1. típus, V. tábla 1. kép
[52] GYÜRKY 1991. 148. 65. kép. 1.
[53] Ltsz. BTM 1992. 11. 57.
[54] BORSOS 1963. 8. kép.
[55] Ltsz. BTM 1992. 11. 58.
[56] Ltsz. BTM 1992. 11. 60.

Kulacs ovális feneke.[57]

Kotyogós palack nyaka.[58] Anyagában teljesen romlott. A vékony nyak felfelé szájtölcsérré szélesedik.[59]

Kotyogós palack zöld üvegből.[60] Csak a nyaka maradt meg. A szájtölcsér felét és a nyakat diagonálisan csavarodó rovátkák díszítik.

Az előbbihez hasonló *kotyogós palack* nyaka a felületet borító diagonálisan csavarodó rovátkákkal.[61]

Kotyogós palacknyak sima felülettel.[62]

IRODALOMJEGYZÉK

BORSOS 1963 — BORSOS, Béla: Die Glaskunst im alten Ungarn. Bp., 1963.

FOY 1975 — FOY, D.: L'artisanat du verre creux en Provence médievale. Archéologie Médiévale 5. (1975), p. 103–138.

BAUMGARTNER–KRUEGER 1988 — BAUMGARTNER, E. – KRUEGER, I.: Phoenix aus Sand und Asche. Basel, 1988. p. 271–272.

DAVIDSON 1940 — DAVIDSON, G. R.: Medieaeval Glass-Factory at Corinth. American Journal of Archaeology 44. (1940), p. 297–324.

DAVIDSON WEINBERG 1975 — DAVIDSON WEINBERG, G.: A medieval mystery byzantine glass production. Journal of Glas Studies 17. (1975), p. 127–140.

GYÜRKY 1989 — H. GYÜRKY Katalin: A magyarországi üvegművesség fellendülése a 15. század közepén. CommArchHung (1989), p. 209–220.

GYÜRKY 1986 — H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Gyűjteménye. Bp., 1986.

GYÜRKY 1987 — H. GYÜRKY, Katalin: Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof der königlichen Palastes von Buda. ActaArchHung 39. (1987), p. 48–68.

GYÜRKY 1991 — H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. Bp., 1991.

HAN 1977 — HAN, V.: Die Glaserzeugung des 14. und 15. Jh. in Dubrovnik. In: La formation et la developpement des métiers aux Moyen-Age. Bp., 1977. p. 127–133.

[57] Ltsz. BTM 1992. 11. 61.
[58] Ltsz. BTM 1992. 11. 62.
[59] GYÜRKY 1986. XII.8. típus, XVI. tábla 4. kép
[60] Ltsz. BTM 1992. 11. 63.
[61] Ltsz. BTM 1992. 11. 64.
[62] Ltsz. BTM 1992. 11. 65.

GLASS FINDS FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT 18 FORTUNA STREET IN BUDA CASTLE

The archaeological investigation of the house was conducted by Júlia Altmann and Judit Zádor. I was asked to study the glass finds of the excavation. The glass finds come from between the 13th century and the end of the Period of Turkish occupation. It is lucky that the location of the finds belonging to different periods were scattered thus enabling us to differentiate between the characteristic types of the periods. I had had suppositions in this field that could have been proved in the course of the present work.

The amount of the glass finds is high, which is not unusual in Buda, as the whole mediaeval city, especially the wells abound in them. It is only the case of 13th century finds that may be exceptional as the number of the representatives of certain types is larger than would satisfy the needs of one single houshold.

The earliest group of the glass- finds was unearthed at the excavation site of Júlia Altmann in the thick soot layer of a huge fire. The fire deformed the finds themselves too, the glass melted and curved. *(Figs. 1 and 2)* These finds had already been mentioned in the glass catalogue in 1986.

Bottle with a bulge in the neck *(Fig. 1, Fig. 2 No. 1–4)* The full thickness of the bottles is deteriorated and they have a pink shade. (The colour of the deterioration is important too: the pink or pearl-shade could have been colourless or translucent glass when intact. It is characteristic for this group of finds that the thick body of the bottle starts right under the bulge. Therefore as for their shape they are close to the unbroken bottle found in Panik (Yugoslavia, near Dubrovnik) and installed at the Poldi Pezzoli Museum in Milan. Interestingly, its dark-amber colour reminds of another find from Buda, a small biconical bottle. This similarity might be the key to the problem of the origin of the 13th century glass finds of Buda that could not have been solved yet. I have already mentioned in my studies several times that the earliest appearence of this bottle shape can be dated back to the 12th century Corinth, belonging to Byzantium. It is not that frequent and common that it could be qualified as a general type. At the same time there is 100 years difference between the Greek and the Hungarian examples. It is only possible to bridge the gap if we suppose that the type survived in smaller workshops somewhere else, possibly on the Balkans.

Drinking cup *(Fig. 1 No. 1)*. It can be a local product. The reconstruction shows that it belongs to type Number XIII. 2. of the First Glass Catalogue.

Broken piece of the side of a glass cup *(Fig. 1 No. 3)* between two smooth threads there is a thicker wavyone – probably horizontally. There is a similar find among the 13th century glass finds of the Royal Palace of Buda. This decoration is characteristic of foreign pieces. The findspot is only known in one case but all of them are dated back to the turn of the 13th and 14th centuries. The curvature of our fragments suggests a barrel-shape glass. It is also possible that the trimmed bottom-fragments also belong here 55 of which have been unearthed. *(Fig.1 No. 4 Fig. 2 No. 2)* The trimming is made up of rare globularly protruding thorns – characteristic of the 13th century. There are 135 pieces of conical glass cup bottoms, 16 flat and round drop fragments and furthermore two fragments with threading. The drops can be only decorations of prunted beakers or they can be combined with the plastic decoration and the threading as on the fragment found in the first courtyard of the palace of Buda.

The glass finds coming from this site are broken to the extent that it is impossible to make undisputable reconstruction. Heeding this fact one of our reconstruction is presented in the following. *(Fig. 1 No. 1)*

At the same site where the earliest group of the glass finds was unearthed a purse full of money was also found. The study of the coins has not been completed yet. Archaeologists conducting the excavation say that they can be dated back to king Béla IV and King András III, i.e. up to the end of the 13th century.

There were some smaller glass finds coming from the top level of the site which represent transition from the 13th to the 14th century.

Side and neck-ring fragment of an amber biconical bottle. Before Venetian glass- making opened a new phase with its colourless crystal glass glasses used to have different shades: light blue, light green, yellow, smoky brown or pink. Thus the amber glass finds of Fortuna Street come either from the end of the 13th – or from the turn of the 13t and 14th centuries. However at the same site a colourless fragment of the bottom of a biconical bottle was also found which is disambiguously from the 14th century. On the surface level some broken pieces of a small Venetian prunted beaker with its trimmed bottom fragments decorated with

openwork characteristic already of the 15th century were found - belonging probably not to the infilment of the pit, but to the infilment of the yard itself. Furthermore 3 round window glasses and several broken glass-sheet pieces came to light. 12 deformed glass pieces remind of a glass-maker's waste. But as no workshop has been found yet they must have been melted and deformed by the fire.

In the following, a group of glass finds unearthed in section 22-23 showing different features and representing a different period will be discussed. The site is behind the previous rock pit in the backyards of two houses standing in back-to-back position with each other, facing two parallel streets.

The first one, as it has already been said, contained finds from the 13th century, the latter one had only Gothic glass, dating from the 14th century, but there were also some pieces from the period up to the first third of the 15th century. It is a seldom luck when finds from different periods are not mingled with each other. I consider the Gothic glass coming from the 22th grid to be Venetian. Some scholars, especially from Germany or Switzerland would question this statement. It is true that industry and trade had its different ways in different countries. In Hungary, however archaeology provides us with certain proofs. Up to the end of the 13th century glass forms are characterised by Bysantine influence and not too high quality. On the turn of the 13th and 14th centuries there is a sudden change. It has not been proven yet, but it is supposed that 13th century glass could have been made within Hungary. They are swept away by the invasion of a completely different glass quality. It seems obvious that local manufactures could not have been able to perform such fast changes. It would also have been impossible that they flooded the whole country with their products - as they had occured rarely in the 13th century. Though they abound in unusually great number in Buda, in the dynamically developing city, but there are only some scattered pieces in the rest of the country. At the same time 14th century Gothic glass can also be found not only in the castles, the royal residences and in the capital, but also in market towns, e.g. Muhi. The same types, with almost the same characteristic features of the same workshop appear at different places wittnessing mass production, the quality of them suggesting long-term practice.

There were 14 broken pieces of biconical bottles made of translucent high quality material with double mouth form characteristic of the 14th century. There is only one fragment the quality of which is different. The decay affected the whole thickness of the glass. It is supposed to be already a Hungarian pastiche of Venetian glass. *(Fig. 5 No. 5)* local masters are able to keep up with the form of the glass, but the quality of the material itself is behind.

Another typical form, the so called Angastara, or Inghistere had been take from eastern, Syrian masters by the Italians and it became a typically Italian bottle form. It can often be seen on Italian paintings of the 'The Last Supper'. A fragment of the meeting of the neck and the shoulder of the bottle with delicate twisted strias and two broken pieces of corniculate mouth rim were found. There is a parallel running blue yarn motif on them. There is a foot that could have belonged to a similar type but not to the same bottle.

Fragments of 12 cups with protruding glass drop decoration were found. Unfortunately none of them could have been completed. It is the rim of the foot of these cups that enables us to make a more precise definition of age. Sparse, horrent globular drops are characteristic of the 13th century. An earlier group of Venetian cups has got a denser and more delicate version. We suppose, they are from the 14th century. The ones bottom of which is banded with a flat glass stripe and semi-circle bits are cut of somewhat slant but parallel with each other date back to a later period. They are supposed to come from the beginning of the 15th century. The one with the inventory number 1992. 11. 14 belongs here. *(Fig. 4 No. 9)*

There is a certain type which cannot be found amoung foreign finds, but which is very popular here. They are the so called ribbed cups that occur in low and high versions too. There are fragments of three cups among our present finds two of which can be completed. *(Fig. 6 No. 1)* This tape has no bottom lining, but the ribs lean over on the bottom and meet in a central point. This characteristic form among the Hungarian finds suggests that there was a single workshop that could have been trading with these products in Hungary.

Cups with optical decoration are not missing from the collection of finds either. The fragments of two glasses were found. They have typically very thin wall and with the exception of the stripe near the rim their surface is covered with tiny round bubbles in regular lines. The rim is lined with a thin blue yarn. The cup is low and conical. This piece is definitely from the 14th century, the high time of Venetian glassery. *(Fig. 5 No. 2)*

The same is true for bowls. It is a form that was also produced of metal, wood and clay. In our present collection there is only one piece of it. *(Fig. 2 No. 4, Fig. 5 No. 3)* Apart from this piece

it was in Visegrád that a similar shape was found and in Buda there was one without any decoration. Oue piece can be dated back to the beginning of the 15th century based on the rim of the foot of the bowl. It is a high quality, nice glass. Though it is different from foreign examples: the globular body is divided by fluting, not by ribs. The fluting was more popular in Hungary than the ribs. The fragment of a very small bowl was also found in among the finds. It is also a nice clear Venetian glass.

This cup with fluting supports my theory that it was one specific workshop importing to Hungary that was different from the workshops exporting to Germany and Switzerland which adopted the needs and taste of this circle of customers and they traded with the popular types. Adaptation can be observed in the fact that they produced mainly the popular biconical bottles and they transported less from the thin-neck bottles ("Inghistere") favoured in Italy. It is only the shape of the bottle where the type preferred in Germany spread in hungary.

There are broken pieces of a tiny cup in our collection of finds. It reminds of our present-day liqueur glasses. *(Fig.4 No. 6)*

A rim bent almost at right angles with the fragment of the side may be the fragment of a lamp made of Venetian-quality glass. *(Fig. 6 No. 4)*

Among the Gothic glass finds coming from the rock-pit of grid 22-23 there was a small number of 13th century fragments too. There were 3 rim-fragments and a piece of the side of a glass decorated by a glass-drop pulled out and hanging like a trunk. This type of decoration was characteristic of Frank glasses in the Migratioon period. It reached Hungary too, it was unearthed near to Buda in the village of Nyék, at the excavations of Sándor Garády. The only glass finds of rock-pit No. 21 were two other glass finds from the 13th century, two necks of bottles with bulges. *(Fig. 3 No. 1-2 and Fig. 2 No. 5)* The foot of a 15th century small biconical bottle was found in grid 25 at a depth of 2.30-260 metres. It is supposed to be Hungarian as its material has completely decayed. A similar foot was found in pit 26/a: a flask with its oval foot.

The nodus of a chalice made of colourless glass and its bottom part were discovered in the infillment between grids 42-25. The surface has decayed. It comes from the first half of the 16th century. It belongs to type XV 16 in the Glass Catalogue.

Rock-pit No. 40 contained glass finds only from the period of Turkish occupation. They are very much fragmentary, but the familiar types can be identified from the pieces. These pieces were found in Buda in the infilment by which the ruins after the siege had been levelled up and which was aboundant in mediaeval finds too. There was no mediaeval glass in this pit. Unfortunately it is impossible to make further specifications within the period of Turkish occupation. The finds of the pit are the following.

A short chalice made of green glass. It is undecorated. A small jug made of brown glass. Neck and mouth fragment, it is embraced by a horizontal thread under the rim. It could have been a similar form to the small amber one found in the first courtyard of the palace in Buda, or the violet one found in Visegrád, or the small blue glass jug found in Sopron. Compared to foreign examples it can be dated to the 17th century. Bottom of a one-handled beer mug made of green glass. Similar examples had been found in the yard of the palace of Buda, in the territory of the palace in Buda and in Hollókő. From the skirt of its bottom it can be dated to the beginning of the 17th century. Goblet made of green glass. The foot is characteristic, it is spindled of glass thread into a spiral. Referring to the similar goblet published by Béla Borsos it can be dated to the beginning of the 16th century. Neck fragment of a bottle (Angster) made of green glass. Fragment of the bottom skirt of a pot with leaf-shaped transection - typical of the 16th and 17th centuries. Bottom part of a small green bottle. Oval bottom of a flask. Neck of a bottle (Angster) made of green glass. It is only the neck that survived. Half of the mouth part and the neck are decorated with diagonally twisted flutes. Neck of a similar bottle (Angster), the surface is covered in diagonally twisted flutes. Neck of a bottle (Angster) with smooth surface.

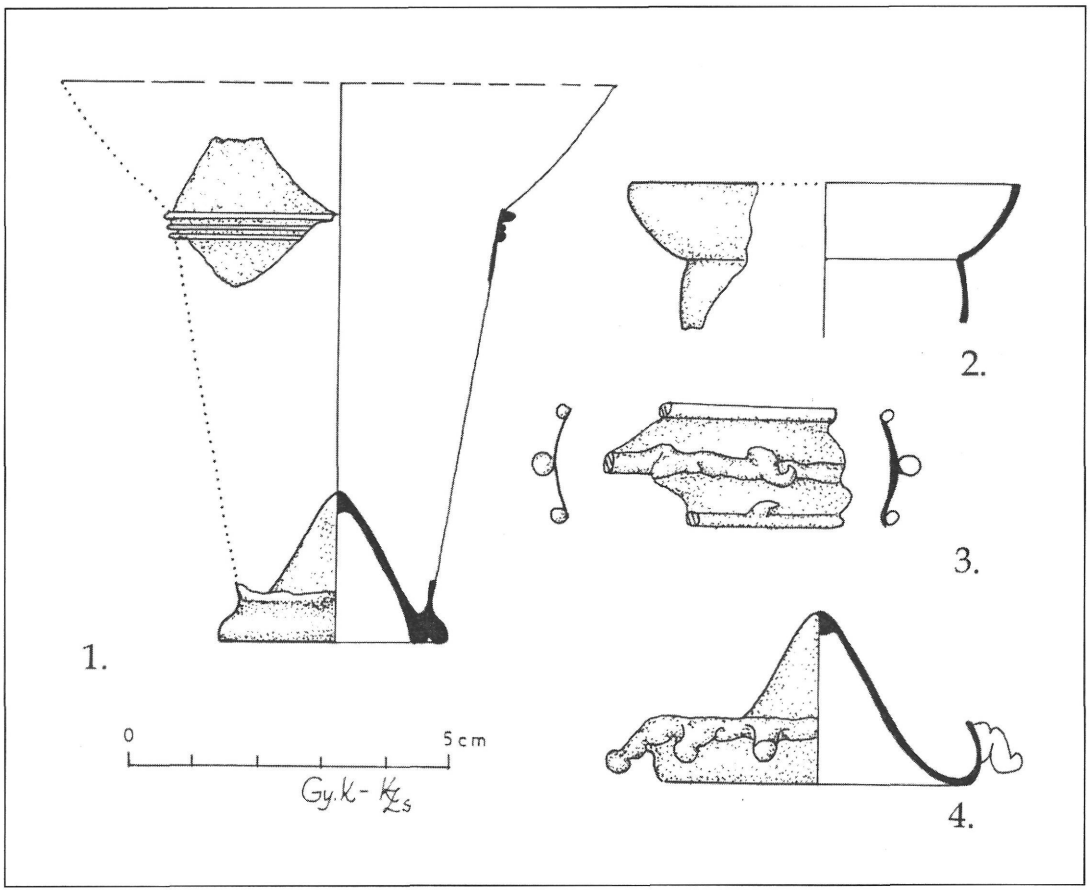

1. kép. 13. századi üvegtöredékek a 12. számú sziklagödörből. l. Kísérlet egyes kis töredékek eredeti helyzetének rekonstruálására.

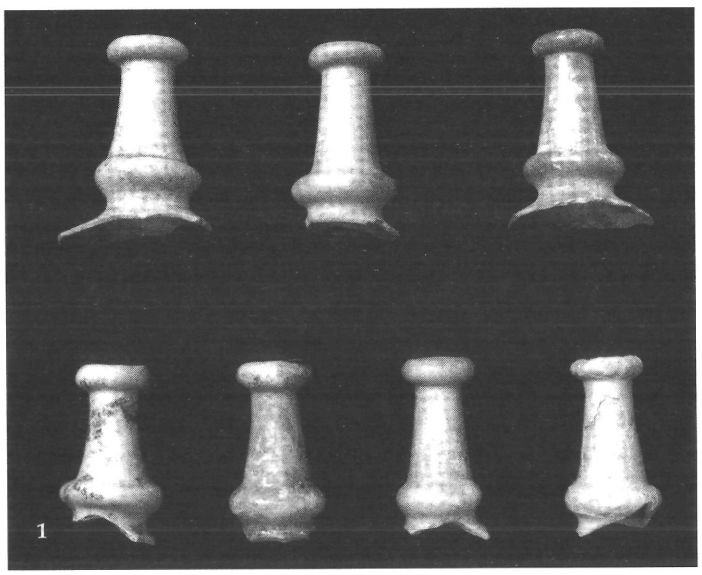

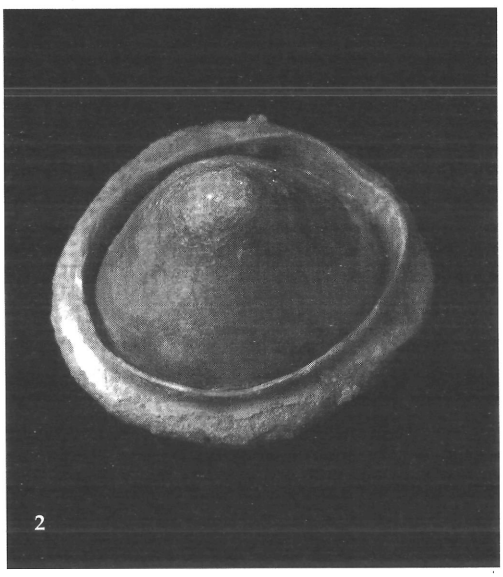

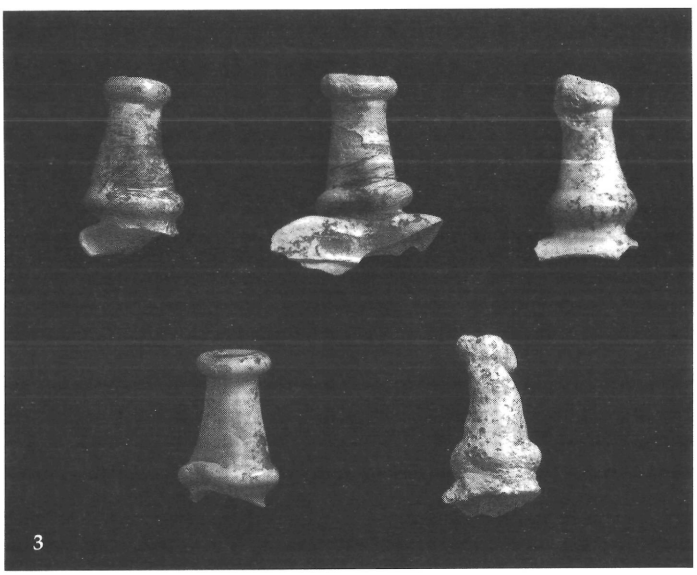

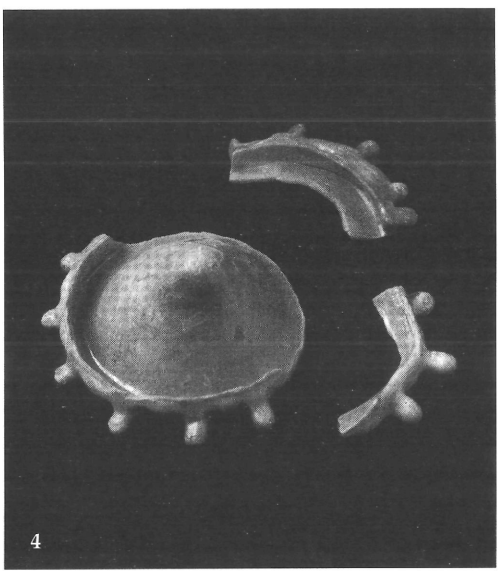

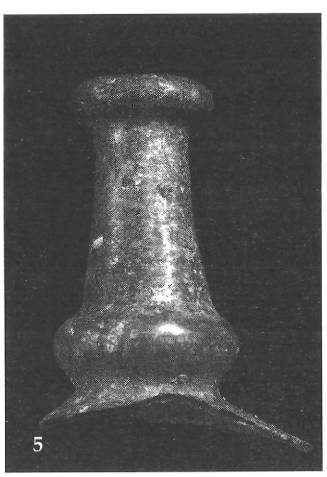

2. kép. 1. a 12. sz. sziklagödörben talált 224 db golyvás palack-nyak néhány darabja Gyöngyház rózsaszínűre romlott üvegek; 2. pohár talpa; 3. tűzben megolvadt palack-nyakak; 4. pohár talpa csipkézett szegéllyel; 5. golyvás palack nyaka a 21. sziklagödörből (sötét barnára romlott üveg).

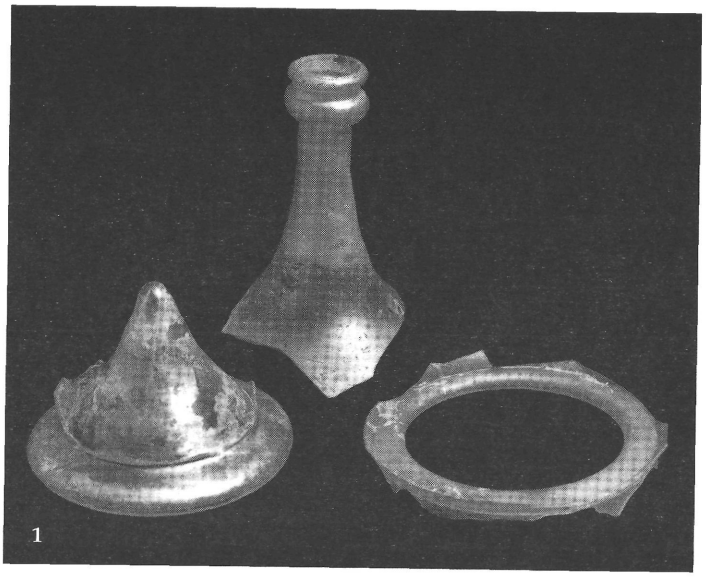

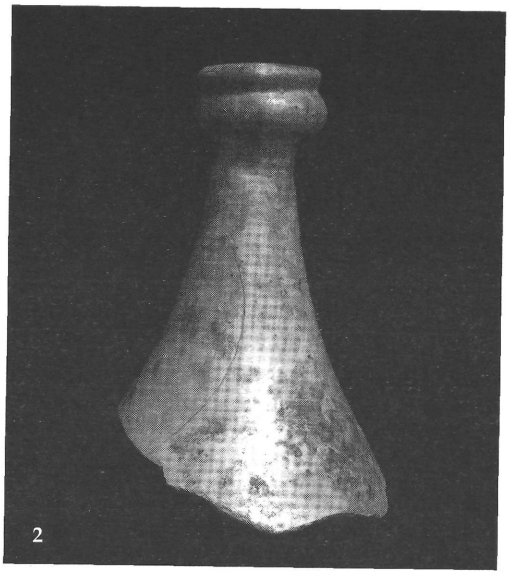

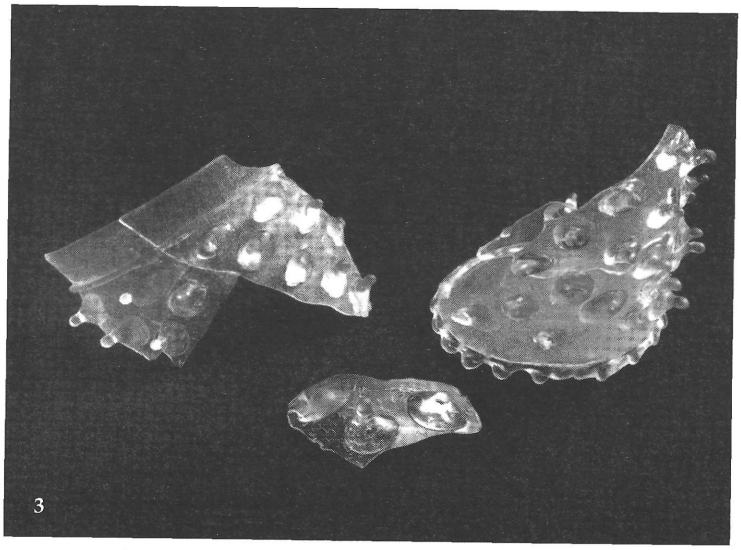

3. kép. 1. velencei kettős-kónikus palack részei (14. sz.); 2. velenceit utánzó gótikus palack nyaka a budai királyi palotából; 3. velencei cseppes pohár; 4. velencei csésze.

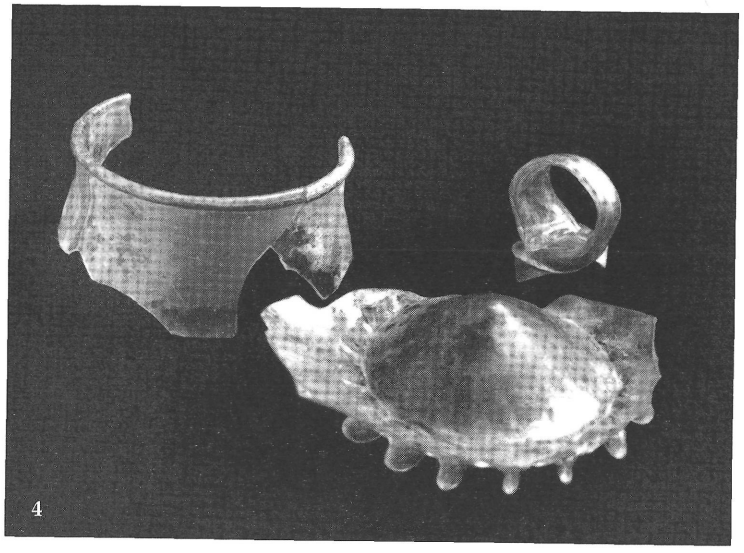

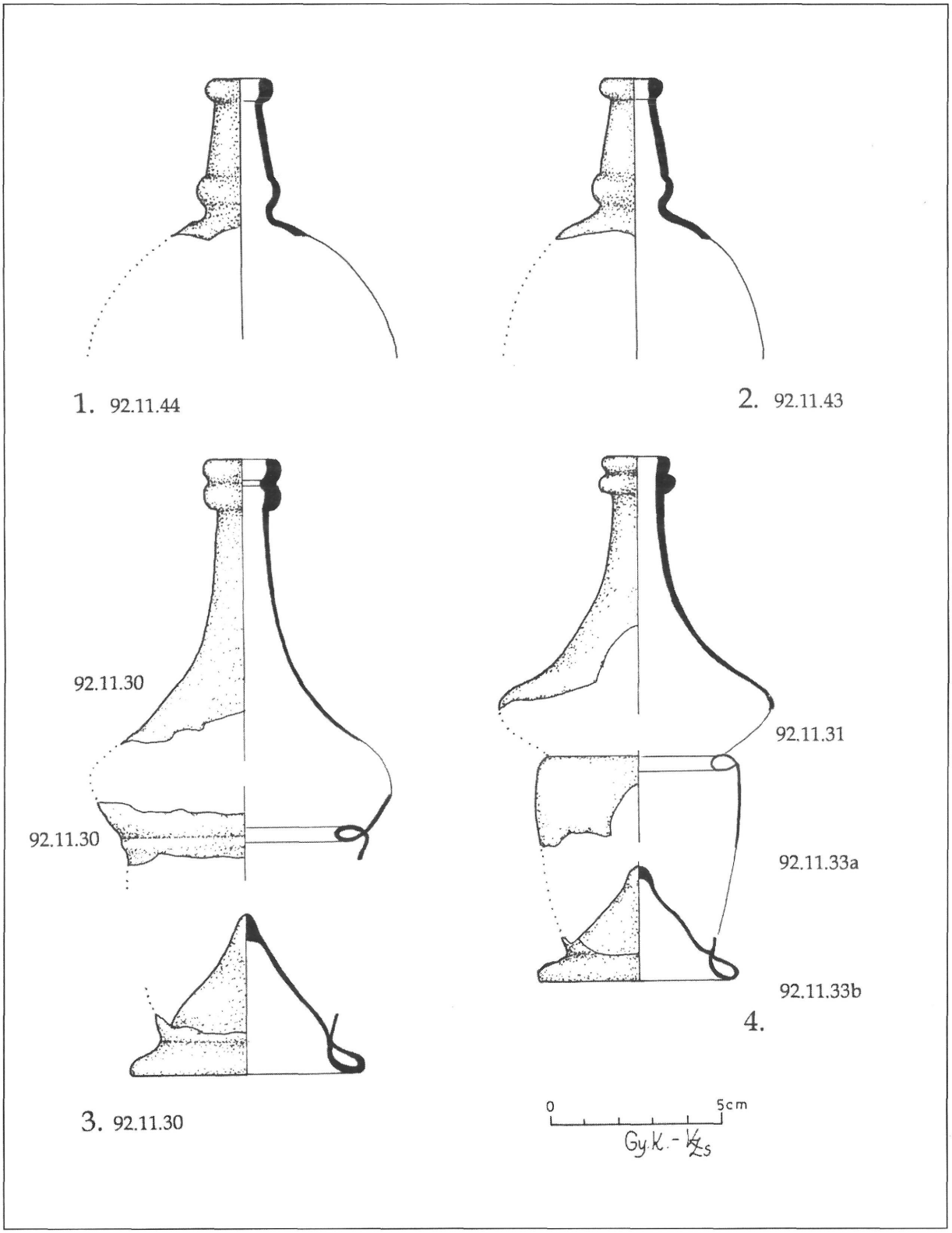

4. kép. 1-2. golyvás palackok, 13. század (21. sziklagödör); 3-4. velencei kettős-kónikus palackok a 14. századból (ÉNy-i sarok, sziklagödör, 22-23. szelvény)

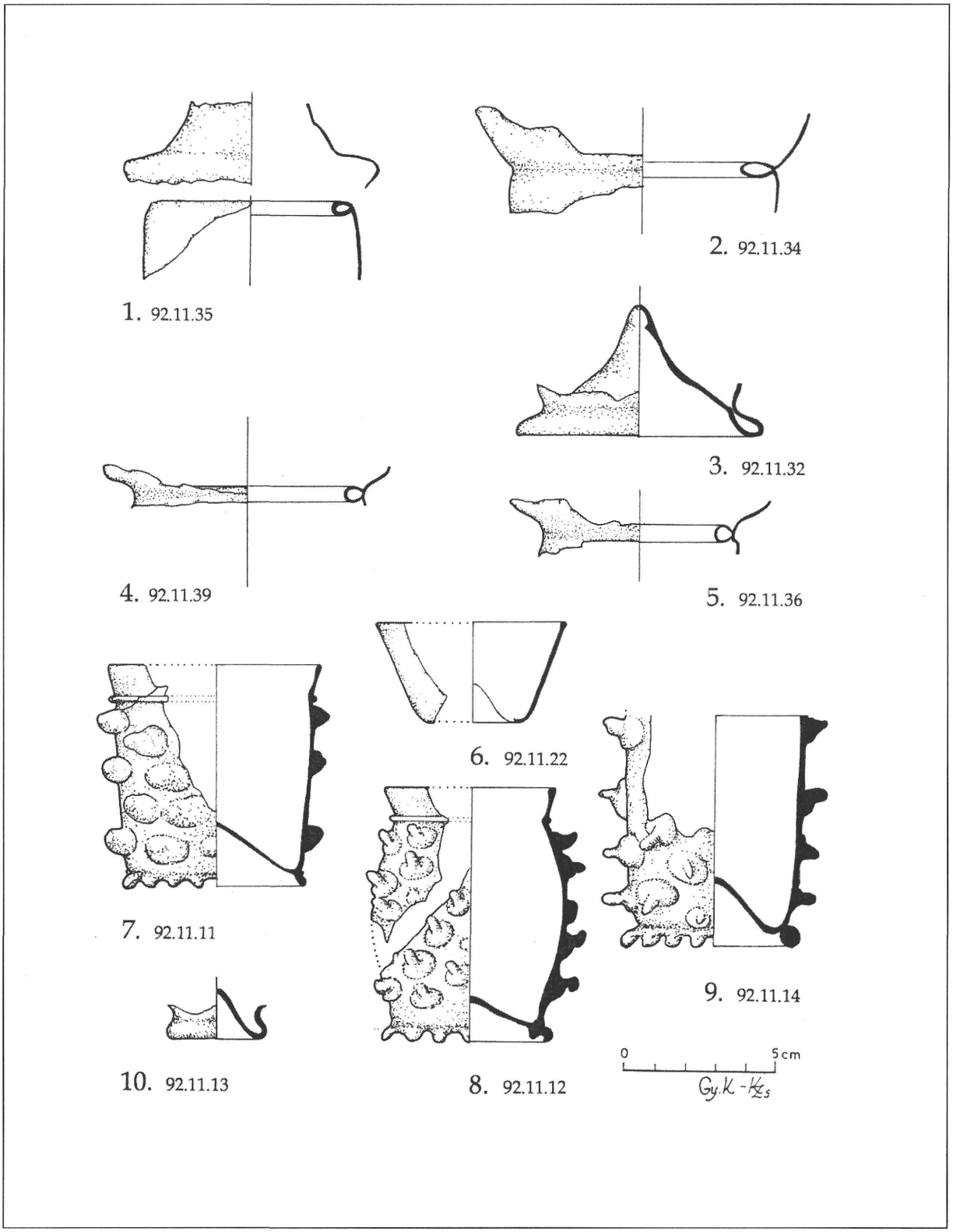

5. kép. 1–2. a 21. szelvény 13. századi üvegei; 3–5. a 22–23. szelvény gótikus, velencei üvegei: kettős–kónikus palackok; 6. miolo; 7–9. cseppes pohárkák

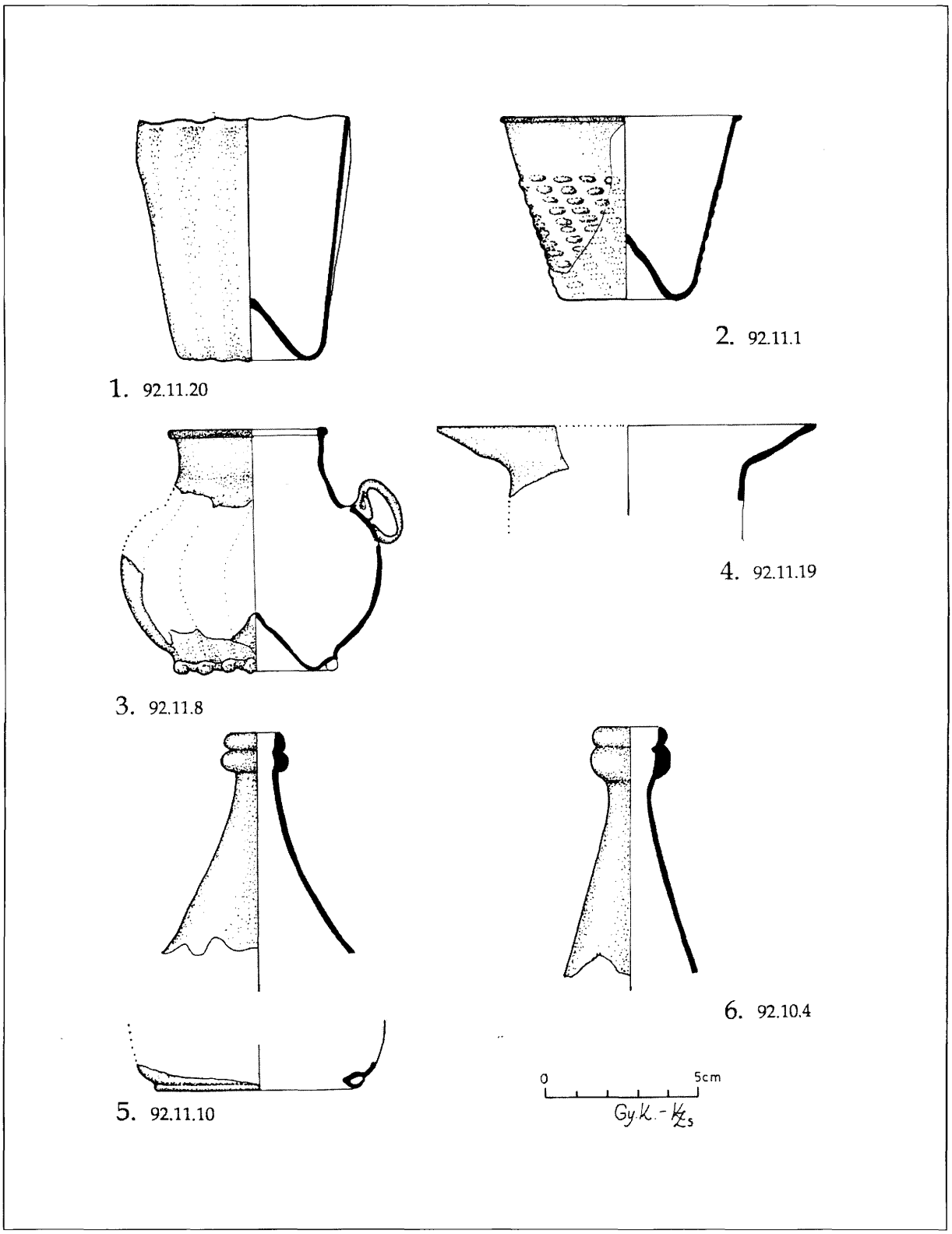

6. kép. 1–4. velencei gótikus üvegek a 22–23. szelvény sziklagödréből; 5. kettős-kónikus palack hazai utánzata, 14. század; 6. palacknyak a királyi palotából romlott üvegből.

SABINE FELGENHAUER-SCHMIEDT

ZUR KERAMIK DES 9-11. JH. AUS NIEDERÖSTERREICH

1. *EINLEITUNG*

Durch die erfolgreichen Awarenfeldzüge Karls des Großen werden große Teile des heutigen Niederösterreich dem bayerisches Ostland des Karolingerreiches einverleibt *(Abb. 1)*. Die Keramik, die vor und nach diesen Ereignissen im Lande vorherrscht, ist der sog. Donautypus[1], also der Topf mit Standboden und ausladendem Rand, handaufgebaut, mehr oder weniger nachgedreht und mit Kammstrichverzierung, meist in Form von Wellenlinien oder - bändern und Einstichen versehen. Seit einigen Jahren werden Gefäße dieser Art als „Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition" bezeichnet[2], um den Einfluß spätantiker Töpferwerkstätten bei der Entwicklung dieser Keramik zu betonen. Spätantike Ware in der Art des späteren „Donautypus" (um die praktischere Bezeichnung beizubehalten) stammt vor allem aus dem alpinen Bereich, wo die Höhensiedlungen des 5. und 6. Jahrhunderts zahlreiche Funde geliefert haben[3]. Aus dem österreichischen Donauraum selbst ist spätantike, bzw. völkerwanderungszeitliche Ware dieser, den Donautypus vorwegnehmenden Art bis jetzt noch kaum nachgewiesen. Dort erscheint dieser erst im 8. und 9. Jahrhundert in größerer Menge, als Urne[4], als Grabbeigabe[5] und nun vermehrt auch von Siedlungen.

Eine entscheidende Frage ist die, ob es gerechtfertigt ist, diesen keramischen Typus, der so einheitlich scheint und dennoch eine sich nachvollziehbaren Normen entziehende Vielfalt aufweist, automatisch- wie es üblich ist - als slawisch zu bezeichnen, oder ob es nicht sinnvoller ist, neutrale Begriffe bei der Ansprache der Keramik zu verwenden, die eine historische Interpretation nicht vorwegnimmt. Sicher ist, dass der Donautypus in vielen Teilen der slawischen Welt eine dominierende Rolle spielt, er tritt aber auch noch in westlich anschließenden Gebieten auf. So kennen wir auch Siedlungskeramik in der Art des Donautypus aus Bayern[6], sodaß man also vom slawisch besiedelten Raum im Osten bis nach Süddeutschland im Westen diese Keramikart verfolgen kann, ohne eine Grenzlinie ziehen zu können .Eine schmerzliche Forschungslücke betrifft Siedlungskeramik aus dem vor allem baierisch besiedelten Oberösterreich. Aus dem 8. und 9. Jahrhundert ist dort Grab- und Siedlungskeramik in der Art des Donautypus aus dem östlichen Grenzraum zu Niederösterreich bekannt.[7] Da in Niederösterreich im 9. Jahrhundert so gut wie ausschließlich Keramik in der Art des Donautypus vorkommt, muß man wohl zu der Annahme kommen, dass die dort schriftlich dokumentierten Slawen und Bayern in diesem Zeitraum dieselbe Art von Keramik verwendet haben, was allgemein auf einen Kulturausgleich hindeutet und was auch auf der Wirksamkeit von Werkstattzentren und den Verteilungsmechanismen von Tonware beruhen kann, wie es anhand der im 9. Jahrhundert aufkommenden, formal dem Donautypus angeglichenen Graphittonkeramik augenscheinlich ist. Der Rohstoff Graphit ist nämlich lagerstättenbegrenzt. In Niederösterreich ist er nördlich der Donau im Waldviertel zu finden, südlich der Donau lediglich am Südwestrand des Dunkelsteiner Waldes.

2. *KERAMIK AUS WIEDERBESIEDELTEN EHEMALIGEN RÖMISCHEN LAGERN*

Siedlungskeramik des 9.-10. Jahrhunderts ist vor allem aus den ehemaligen römischen Lagern bekannt, die in der Karolingerzeit wieder einen Besiedlungsschub erleben. Während es bis vor kurzem noch den Anschein hatte, als wäre die darauf hinweisende Tonware durchwegs graphithältig, wissen wir seit dem Neufund von Keramik in einer Siedlungsgrube in *Mautern* an der Donau

[1] Zum Begriff „Donautypus" s. STANA 1995.
[2] MACHÁCEK 1998.
[3] LADSTÄTTER 2000.
[4] MUSCHAL 2002.
[5] FRIESINGER 1971-74.
[6] So etwa KOCH 1993. Abb. 2
[7] Tovornik 2002.

(Abb. 2. 1-3), einem wichtigen karolingischen Vorort, dass dort auch graphitlose Keramik zu finden ist[8]. Es handelt sich um sand/glimmergemagerte Tonware. Vergleichbare Töpfe mit zum Teil schon ausgeprägter Krempengestaltung wurden auch in der Burganlage von Gars-Thunau nördlich der Donau und in mährischen Zentren, wo auch schon einzelne Werkstattkreise ausgemacht werden konnten (Blucina-Typus, March-Typus), gefunden. Auffallend ist an dem Fundensemble von Mautern die große Anzahl verschiedener Bodenmarken.

Während nun diese Siedlungsgrube sand/ glimmergemagerte Keramik geliefert hat, besteht die übrige Ware des 9.-10. Jahrhunderts in Mautern zum Großteil aus Graphitton.[9] Diese Tonware *(Abb. 2. 4-6)*, die durch besondere Hitzebeständigkeit und auch durch Hydrophobie ausgezeichnet ist, unterscheidet sich von der graphitlosen durch eine durchwegs einfachere Gestaltung der Ränder (nur ausladend, keine Krempenbildung), auch die Wandstärke ist meistens größer. Während auf der sand/glimmergemagerten Keramik Bodenzeichen verschiedener Art zu finden sind, zeigen die Bodenunterseiten der Graphittongefäße keine derartigen Merkmale. Auch die aus Graphitkeramik hergestellten Töpfe tragen meist Verzierungen in Form von Wellenlinien, Wellenbändern, es kommen aber auch unverzierte Gefäße vor. Aus Wien ist ebenfalls Graphittonkeramik ähnlicher Art bekannt[10]. Bemerkenswert sind im Graphittonmaterial von Mautern Funde von Flachdeckeln[11], wie man sie auch aus Regensburg[12] kennt. Die Anspruchslosigkeit bei der Herstellung verleitet zu einer Qualifikation als „Hauskeramik", das begrenzte Rohstoffvorkommen und die bis zu 100 km darüber hinaus gehende Verbreitung von Graphittonware sprechen aber eher für zentrale Herstellung und an eine Verbreitung, wohl über Märkte, also eine organisierte Versorgung mit dieser Tonware.

3. KERAMIK AUS BURGANLAGEN NÖRDLICH DER DONAU

In der Burganlage von *Gars-Thunau (Abb. 3)* im Kamptal nördlich der Donau, also zwischen der bayerischen Ostmark und dem Mährischen Reich gelegen, die im 9. und wohl auch noch in den ersten Jahrzehnten des 10. Jahrhunderts besiedelt war, wurde zum überwiegenden Teil (83 Prozent) graphitlose Keramik gefunden.[13] Dabei kommen Töpfe in der Art des Donautypus in verschiedensten Variationen vor, oft auch - wie in Mautern - mit ausgeprägterer Krempenbildung *(Abb. 3. 1,2)*. Die Variationsbreite der Bodenmarken ist beträchtlich. Töpfe aus Graphitton, der insgesamt 16, 9 Prozent ausmacht, sind auch hier meist dickwandiger, mit einfacher gestaltetem Rand. Neben dem Typus Topf (mit 96 Prozent vorherrschend) gibt es in Gars-Thunau aber auch weitere Gefäßformen, wenn auch in geringer Anzahl. Dazu zählen Schüsseln, die sog, Backteller *(Abb. 3. 13, 14)*, verschiedene Flaschentypen *(Abb. 3. 7-12)* und zwei Pfannen *(Abb. 3. 5,6)*. Während die Flaschen einerseits mit Funden vor allem aus Böhmen[14] und auch Ungarn in Zusammenhang gebracht werden können, haben die Pfannen Parallelen im bayrischen Gebiet.[15] Zwei Fragmente mit gitterförmig aufgebrachten Tonleisten *(Abb. 3. 15, 16)* erinnern an Badorfer Reliefbandamphoren, Vergleichsfunde dazu gibt es auch in Böhmen, wo ebenfalls die Verbindung nach Westen hergestellt wird.[16] Auffällig sind auch noch zwei Töpfe, die eine spitzen Tonwulst am Halsansatz aufweisen *(Abb. 3. 3,4)*, was auch im nordböhmisch- polnischen Bereich vorkommt.[17]

Man kann also im Fundmaterial von Gars-Thunau neben dem zwar variationsreichen, aber letztlich nicht aussagekräftigen Topftypus etliche Einflüsse feststellen, die nach Böhmen und auch nach dem Westen weisen.

Die Burganlage auf der Flur *Sand* in Oberpfaffendorf bei Raabs *(Abb. 4)* an der Thaya im nördlichen Waldviertel wird nach Aussage der Dendrodaten aus dem Nordwall erst im 10. Jahrhundert errichtet (926-930) und mit größter Wahrscheinlichkeit auch von den Ungarn wieder zerstört, ist also im zweiten Viertel des 10. Jahrhunderts besiedelt.[18] Die vorgefundene Keramik besteht ausschließlich aus im Umkreis der Burg anstehenden Graphitton und wird auf der Burg selbst hergestellt. Vorherrschend ist der Topf, verziert mit Wellenlinien, Wellenbändern und Kammeinstichen, auch Spatelkerben kommen vor. Die Variationsbreite in Größe, Formung (schlanker und breitbauchiger) und Verzierungszusammensetzung ist wiederum sehr groß. Auffallend ist das häufigere Vorkommen von

[8] GROH-SEDLMAYER 2002. Abb. 172.

[9] CECH 1993; GROH-SEDLMAYER 2002. Abb. 173.

[10] Es handelt sich hierbei um die älteste frühmittelalterliche Keramik im Umkreis der Ruprechtskirche: FELGENHAUER-SCHMIEDT 1992.

[11] CECH 1993.

[12] E. WINTERGERST 1991 z. B. T. 53/ 2-4.

[13] CECH 2001.

[14] SOLLE 1966. Abb. 61.

[15] Regensburg : WINTERGERST 1991. Vgl. auch KOCH 1993. Abb. 3/5.

[16] PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 2002. Abb 12 (Beispiele aus Trebovle und Dobesovice).

[17] Vorbilder könnten die Gefäße in der Art des Typus Bruszczewo sein , s. BRZOSTOWICZ 2000. Abb. 178.

[18] FELGENHAUER-SCHMIEDT 2002.

sehr großen Töpfen, die schon vorratsgefäßartige Dimensionen erreichen. Eine mehrere Male zu beobachtende Schulterrillung *(Abb. 4. 9, 10)* findet Parallelen im böhmischen- schlesischen Gebiet, ein Exemplar vermittelt Anklänge an den Typus Tornow. Auch die Flaschentypen *(Abb. 4. 11, 12, 13)* weisen in den böhmischen Raum.[19] Daneben kommen auch Schalen *(Abb. 4. 8)* und Backteller *(Abb. 4. 7)* vor, zwei Kumpfformen *(Abb. 4. 5, 6)* sind bisher im niederösterreichischen Raum einmalig.

Die Keramik der Burganlage „Sand" hat also einige, im Vergleich zu Gars-Thunau noch verstärkte Merkmale aufzuweisen, die in den nordböhmisch-polnischen Raum weisen, ist aber mit Sicherheit - da aus Graphitton - ausschließlich an Ort und Stelle gefertigt worden.

Nach der Zerstörung der Burg „Sand" wird in 1, 5 km Entfernung die Adelsburg *Raabs (Abb. 5)* errichtet. Die früheste von dort bekannte Keramik aus den Fußbodenschichten eines Steinhauses besteht wiederum ausschließlich aus Graphitton. Auch hier findet man noch den Topf mit Wellenbändern, Wellenlinien, aber zum Großteil besser nachgedreht als im älteren „Sand". Auffallend ist im Fundmaterial der frühen Adelsburg Raabs eine Komponente von sog. polnischer Keramik mit senkrecht gestaltetem Hals (z. B. *Abb. 5. 5).*[20] Auch der sich im 11. Jahrhundert herausbildende charakteristische mährische Kragenrand *(Abb. 5. 6)* ist vereinzelt vertreten. Pfannen *(Abb. 5. 4)* verraten - wie in Gars-Thunau - westliche Einflüsse. Neu ist gegenüber der Keramik von Sand, wo das Vorhandensein besonders großer Gefäße schon auffällig ist, auch der Nachweis von dickwandigen Vorratsgefäßen.[21]

Im Gegensatz zu dieser Keramik aus dem nördlichen Waldviertel, die teilweise noch stark der donautypusartigen Formgestaltung verhaftet ist, kennen wir etwa aus St. Pölten, also aus dem Bereich südlich der Donau, ein Keramikensemble aus der Zeit um 1000, das ebenfalls noch aus Graphitton gefertigt ist, aber stärker westlicher Formgebung verpflichtet ist, was insbesondere in der Gestaltung breitbauchigerer Töpfe und in der Reduzierung der Verzierungselemente auf einzelne Wellenlinien zum Ausdruck kommt.[22]

4. ZUSAMMENFASSENDE BEMERKUNGEN

Insgesamt zeigt die überblicksartig vorgestellte Keramik des 9.-11. Jahrhunderts aus Niederösterreich dass vorerst die Grundform des Topfes in der Art des Donautypus in verschiedenen Variationen vorherrscht. Dis sand/ glimmergemagerte Gefäße aus Mautern und Gars Thunau des 9. Jahrhunderts sind oft dünnwandiger, sorgfältiger nachgedreht und mit variantenreicheren Randformen bis hin zum Krempenrand versehen, die große Anzahl der Bodenmarken verstärkt den „Werkstatteindruck" bei der Herstellung (zumindest eines Teils) dieser Ware. Die Graphittonkeramik des 9.-10. Jahrhunderts ist einfacher, „rückschrittlicher" hergestellt, das begrenzte Rohstoffvorkommen von Graphit und die Fundorte von Graphittonkeramik bis nach Wien und Carnuntum, also bis zu 100 km vom Vorkommen entfernt, lassen aber eindeutig den Schluß zu, dass diese Art der Keramik - wohl auf dem Donauweg - verhandelt worden sein muß und mithin auch ein Produkt bestimmter Werkstätten war. Eine Keramikversorgung mittels von Töpfereizentren belieferten Märkten ist bei der Graphitware südlich der Donau also anzunehmen.

In der Burg Gars-Thunau, die im 9. und beginnenden 10. Jahrhundert besiedelt war, ist die sandgemagerte Ware vorherrschend, aber Graphittonkeramik ist ebenfalls vertreten. Rohstoffvorkommen für beide Tonarten gibt es in unmittelbarer Nähe der Burg. Die Keramik zeigt Einflüsse aus dem Norden und Westen. Backteller und Flaschen vergrößern das Formenrepertoire.

Die Burg „Sand", die im zweiten Viertel des 10. Jahrhunderts besiedelt war, weist ausschließlich Graphittonware auf, die auf der Burg selbst hergestellt worden ist. Beziehungen, bzw. Einflüsse aus dem böhmisch-polnischen Gebiet sind auffällig. Auch hier treten neben dem Topf Backteller und Flaschen als zusätzliche Formen auf.

Das keramische Fundmaterial des 11. Jahrhunderts aus der Adelsburg Raabs zeigt in eindeutiger Weise das Spannungsfeld aus, in dem sich die Region zu dieser Zeit befand : mährisch- polnische Elemente sind zu registrieren, ebenso Einflüsse aus dem Westen. Weiter südlich an der Donau und südlich davon, sind zu dieser Zeit die bayrischen Einflüsse überwiegend. Bemerkenswert ist, dass

[19] SOLLE 1966. Abb. 61. Auch die keramischen Beziehungen zum Burgwall von Libice sind ausgenscheinlich: s. PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1994. Abb. 2, 3 (Schulterrillen)

[20] Solche polnischen Elemente finden sich auch in der Burg Prerov in Mähren, einem kurzzeitigen Stützpunkt von Boleslaw Chrobry, vgl. STANA 1994. Abb. 17.

[21] Dickwandige Vorratsgefäße aus Graphitton mit charakteristischem, im Verlaufe des Hoch- und Spätmittelalters dann keulenförmigem Rand sind in ländlichen Siedlungsgebieten in Niederösterreich und Mähren häufig. Vom 11.-13. Jahrhundert kann man einen „niederösterreichischen" Rand (im Querschnitt eher dreieckig) und einen „mährischen" Rand (im Querschnitt rechteckig) unterscheiden.

[22] FELGENHAUER-SCHMIEDT 1998. Abb. 6

Graphittonkeramik auch nach der Schlacht von Pressburg 907, nach der die Reichsgrenze wiederum bis an die Enns zurückgenommen werden muß, vorherrscht und dass diese Tonzusammensetzung dann im babenbergischen Österreich erst im Verlaufe des 12. Jahrhundert teilweise von anderen Tonarten verdrängt wird.

Insgesamt kann man formulieren, dass im niederösterreichischen Raum im 9. und 10. Jahrhundert formal der indifferente Donautypus sowohl an der Donau als auch im nördlich davon gelegenen Waldviertel vorherrscht. Er ist hinsichtlich historischer Aussagen schwierig zu beurteilen, weitere, immer nur in geringer Zahl auftretende zusätzliche Keramikformen oder abweichende Details und Einzelmerkmale bei der Gestaltung der Töpfe[23] können aber dazu verhelfen, Strömungen und Beziehungen festzumachen oder anzudeuten, die im ausgehenden Frühmittelalter auf den Raum in unterschiedlicher Weise gewirkt haben.

LITERATURVERZEICHNIS

BRZOSTOWICZ 2000 — BRZOSTOWICZ, Michal: Bruszczewo- ein Dorf in Südgroßpolen, Kreis Koscian. In : Europas Mitte um 1000 Bd 1. Stuttgart, 2000. p. 264-266.

CECH 1993 — CECH, Brigitte: Frühmittelalterliche Funde aus dem Stadtgebiet von Mautern an der Donau, p. B. Krems, Niederösterreich. ArchA 77. (1993), p. 147 - 163.

CECH 2001 — CECH, Brigitte: Thunau am Kamp - Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965 - 1990). Wien, 2001.

FELGENHAUER-SCHMIEDT 1992 — FELGENHAUER- SCHMIEDT, Sabine: Früh- bis hochmittelalterliche Funde aus Wien I. Ruprechtsplatz, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 8. (1992), p. 61-84.

FELGENHAUER-SCHMIEDT 1998 — FELGENHAUER- SCHMIEDT, Sabine: Graphittonkeramik des Früh- und Hochmittelalters in Niederösterreich In: Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Lumir Polacek (Hg.), Internationale Tagungen in Mitteleuropa IV. Brno, 1998. p. 199-212.

FELGENHAUER-SCHMIEDT 2002 — FELGENHAUER- SCHMIEDT, Sabine: Herrschaftszentren und Burgenbau des 10. Jahrhunderts in Niederösterreich. Neue archäologische Forschungen im nördlichen Grenzgebiet. In: Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit. Joachim Henning (Hg). Mainz am Rhein, 2002. p. 381-396.

FRIESINGER 1971-74 — FRIESINGER, Herwig: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften 15-16. (1971-1974)

GEYER 2002 — GEYER, R.: Ausstellungskatalog 1200 Jahre. Tulln, 1991.

GROH-SEDLMAYER 2002 — GROH, Stefan - SEDLMAYER, Helga: Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. RLÖ 42. Wien, 2002.

KOCH 1993 — KOCH, Robert: Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus Bayerisch-Schwaben. Forschungen zur Geschichte der Keramik in Schwaben, Arbeitsheft 58. (1993), p. 119 - 128.

LADSTÄTTER 2000 — LADSTÄTTER, Sabine: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 35. Wien, 2000.

MACHÁCEK 1997 — MACHÁCEK, J.: Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition. SlA 45. (1997), p. 353 - 418.

MUSCHAL 2002 — MUSCHAL, Brigitte: Ein slawisches Brandgräberfeld in Lauriacum/ Enns, Oberösterreich. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 18. (2002), p. 153 - 164.

[23] Solche Einzelmerkmale können bei intensiverer Durcharbeitung der Materialien mit Sicherheit noch wesentlich besser und in größerem Umfang angesprochen werden.

PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1994 — PRINCOVÁ-JUSTOVÁ, Jarmila: Die burgwallzeitliche Keramik aus Libice nad Cidlinou. In: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Miculcice. Brno, 1994. p. 192–205.

PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 2002 — PRINCOVÁ-JUSTOVÁ, Jarmila: Bavaria, Bohemia, Magna Moravia und marchia orientalis: Zusammenleben- gegeneinander und miteinander. Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West - und Südböhmen 11. Treffen, 2002. p. 189 -203

SOLLE 1966 — SOLLE, Milos: Stara Kourim. Praha, 1966.

STANA 1994 — STANA, Cenek: Die Entwicklung der Keramik vom 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Mittelmähren. In: Slawische Keramik vom 8. bis zum 11. Jahrhundert in Mitteleuropa, Internationale Tagungen in Miculcice. Cenek Stana (Hg.). Brno, 1994. p. 265–286.

STANA 1995 — STANA, Cenek: Bemerkungen zur Keramik des sog. Donautypus. In: Internationale Tagungen in Miculcice II. Brno, 1995. p. 85–95.

TOVORNIK 2002 — TOVORNIK, Vlasta: Slawische Keramikformen in Oberösterreich. In: Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen. Mitja Gustin (Hg.). Ljubljana, 2002. p. 165–169.

WINTERGERST 1991 — WINTERGERST, Eleonore: Die archäologischen Funde der Ausgrabung Niedermünster Kreuzgarten in Regensburg. Magisterarbeit Univ. Bamberg, 1991.

A 9-11. SZÁZADI ALSÓ-AUSZTRIAI KERÁMIÁKRÓL

Nagy Károly sikeres avar hadjáratai eredményeként a mai Alsó-Ausztria az Ostland részévé vált. Ez előtt és után ezeken a területeken az előkerülő kerámiák különböző variációkban elsősorban az ún. „Duna-típus" alapformáját mutatják. A „Duna-típus"-ba tartozó darabok általában talpas, kihajló peremű, kézzel formált, hullámos, fésűs vonalakkal, vagy szalagokkal és beszúrásokkal díszített edények. Pár éve az ilyen fajta edényeket „a közép-Duna vidéki kultúr-hagyomány kerámiái"-ként említik, és kialakulásukban a késő antik kerámiaműhelyek befolyását hangsúlyozzák. A késői „Duna-típusú" (a gyakorlati elnevezést megtartva) késő antik áru mindenek előtt az Alpok vidékéről származik, ahonnan az 5. és 6. század magaslati települések számos lelőhellyel szolgáltak. Az osztrák Duna-vidékről a késő antik időkből, illetve a népvándorlás korából mostanáig alig került elő ez a típusú termék. Itt nagyobb mennyiségben a 8. és 9. században jelenik meg legkorábban ez a típus urnaként ill. sírmelléklet gyanánt, de újabban településekről is előkerül.

A 9. századi edények legtöbbször vékonyfalúak, csillámmal soványítottak, gondosabban meghúzottak és változatos peremformájúak. Az edények alján gyakoriak a jelzések, ami megerősíti a feltételezést, hogy előállításuk legalább részben műhelyekben történt.

A 9-10. századi grafitos kerámia egyszerűbb előállítású. A grafit nyersanyag előfordulása korlátozta, hogy készítése elterjedjen, de a grafitos kerámiák lelőhelye egészen Bécsig és Carnuntumig, az előfordulástól 100 km távolságra is kiterjed. Egyértelműen megállapítható, hogy - főként a Duna útvonalán - kereskedtek az efajta kerámiával, tehát meghatározott műhelyek termékei lehettek.

A 9. században és a 10. század elején lakott Gars-Thunau várában, a homokkal/csillámmal soványított áru volt az uralkodó, de ugyanúgy grafitos agyagú kerámia is előfordult. Mindkét típus nyersanyaglelőhelye a vár a közvetlen közelében volt. A kerámia északi és nyugati hatásról tanúskodik. Sütőedények és palackok színesítik a formakincset.

„Sand" várából, amely a 10. század második negyedétől lakott volt, kizárólag grafitos termékeket ismerünk, amelyeket a várban állítottak elő. Feltűnőek a cseh-lengyel területekről érkező hatások, illetve kapcsolatok. A sütőedények és a palackok mellett további formák itt is megjelennek.

Raab nemesi várának területéről előkerült 11. századi kerámiaanyag egyértelműen jelzi azt az érdekszférát, amelybe a régió ebben az időben tartozott: morva-lengyel elemeket, valamint nyugati hatásokat lehet kimutatni. Ebben az időben jelentős a bajor hatás délen, a Duna mentén és onnan még délebbre is. Érdemes megjegyezni, hogy a grafitos anyagú kerámia uralkodó volt a pozsonyi csata (907) után is, amikor pedig a birodalom határait ismételten az Enns-ig kellett visszavonni. Sőt ez az agyagfajtát a Babenbergek Ausztriájából csak a 12. század folyamán szorították ki más agyagfajták.

Összefoglalásul megállapítható, hogy az alsó-ausztriai térségben a Duna és a tőle északra fekvő erdőségek vidékén a 9. és 10. században formailag az általános „Duna-típus" az uralkodó. A továbbiakat azonban történeti meghatározások szintjén nehéz megítélni, mégis a mindig csak kis számban előkerülő, más kerámiaformák, vagy az edények alakításában megjelenő eltérő részletek és egyéni jegyek segíthetnek meghatározni vagy felismerni az ezeken a területeken a koraközépkor vége felé különböző módokon ható áramlatokat és kapcsolatokat.

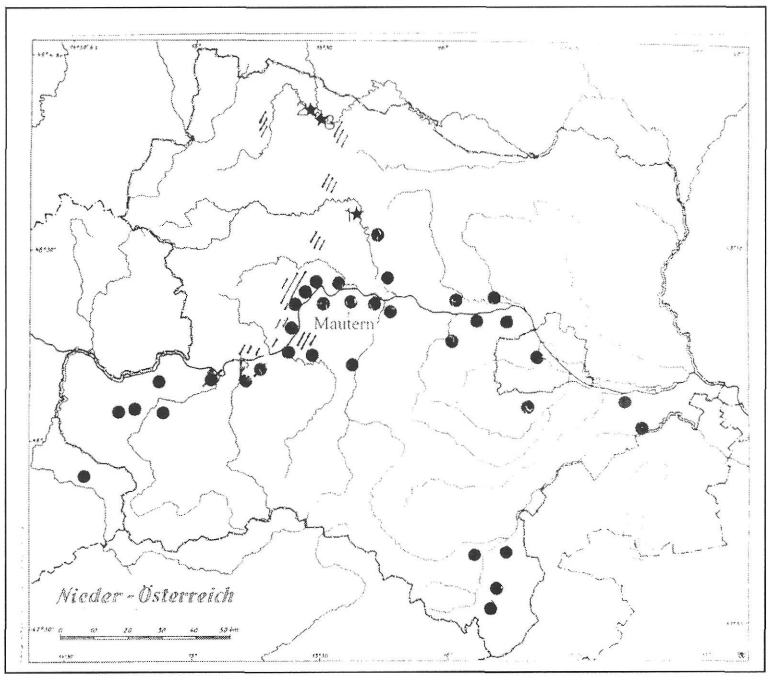

Abb. 1. Niederösterreich. Punkte : Besitz bayrischer Klöster und Herren im 9. Jh (nach Geyer 1991) 1. Burganlage bei Gars–Thunau, 2. Burganlage „Sand", 4. Adelsburg Raabs; gestrichelt : Graphitvorkommen.

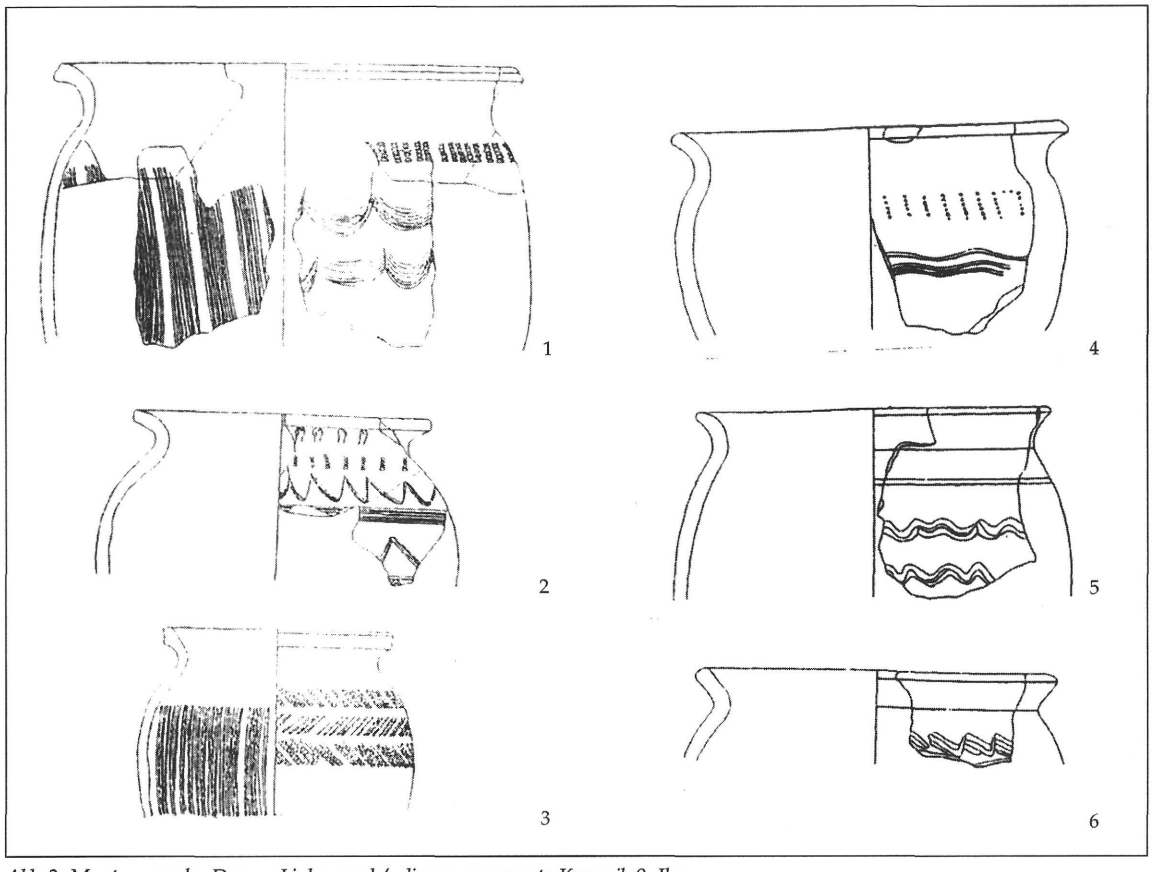

Abb. 2. Mautern an der Donau. Links: sand / glimmergemagerte Keramik 9. Jh.; rechts: Graphittonkeramik 9.–10. Jh. (nach Groh 2002). M= 1:4

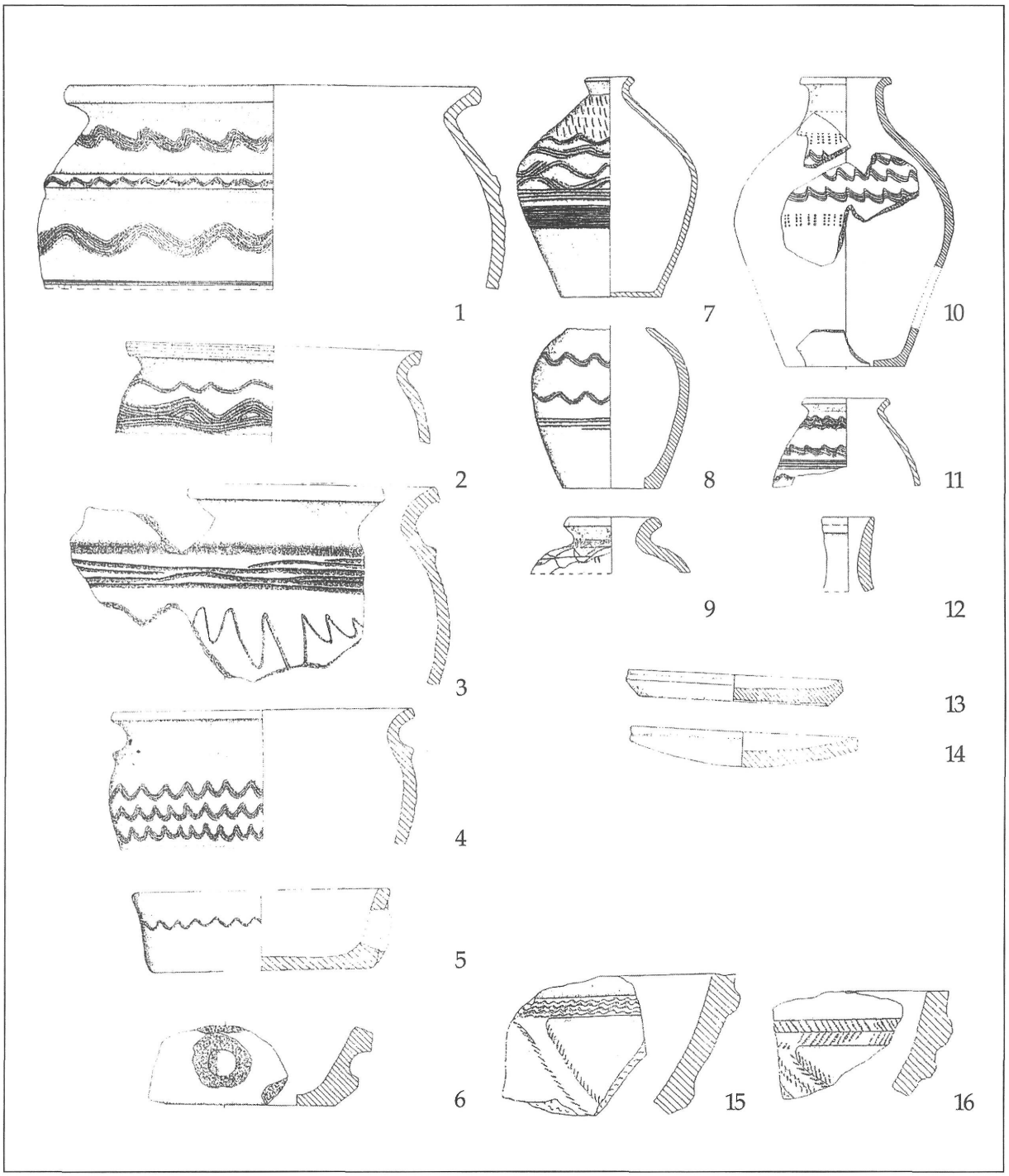

Abb. 3. Burganlage bei Gars–Thunau. Keramik 9.–10. Jh. (nach Cech 2001). M=ca. 1:4

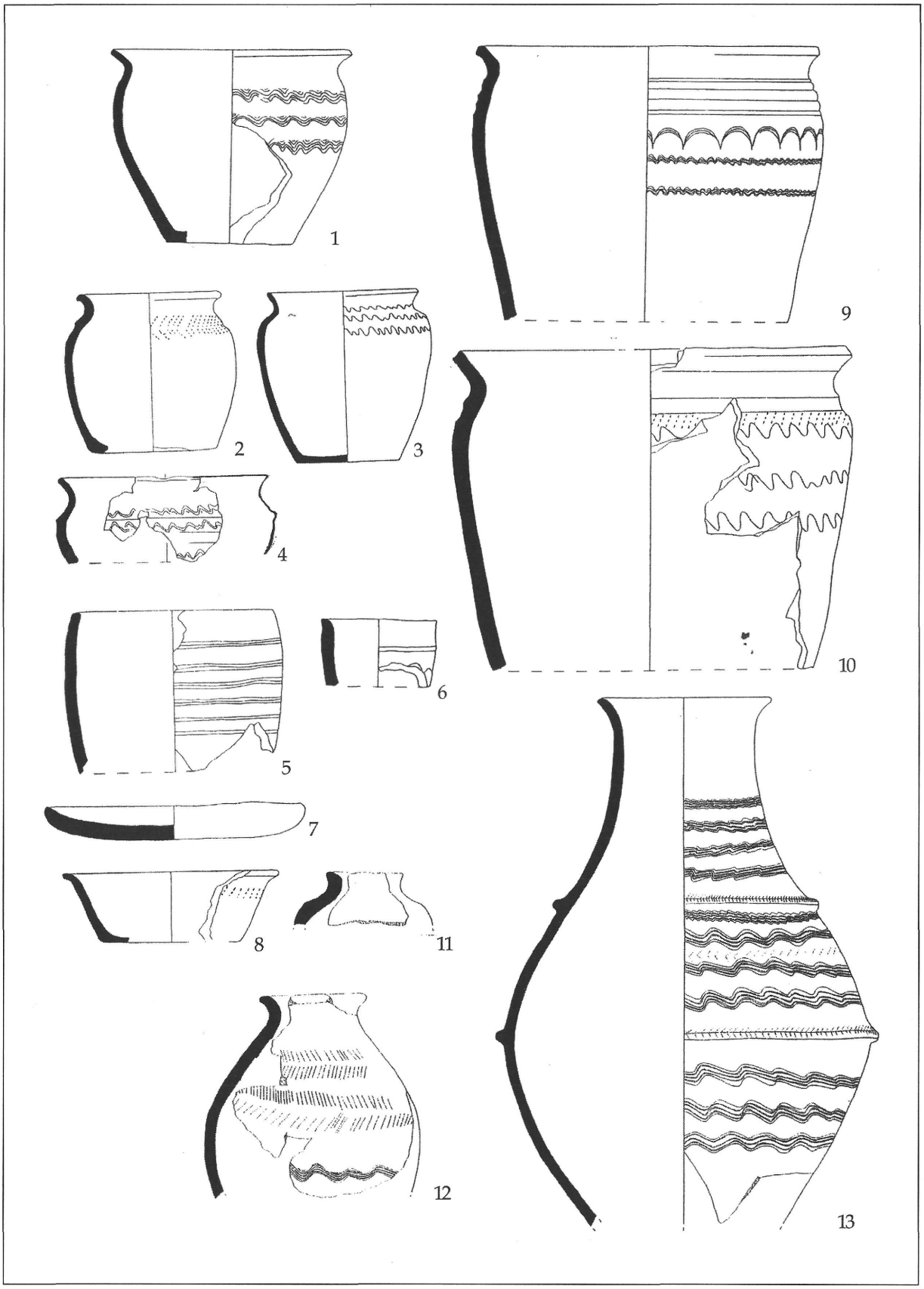

Abb. 4. Burganlage „Sand", Oberpfaffendorf bei Raabs. Keramik 2. Viertel 10. Jh. M= 1:4

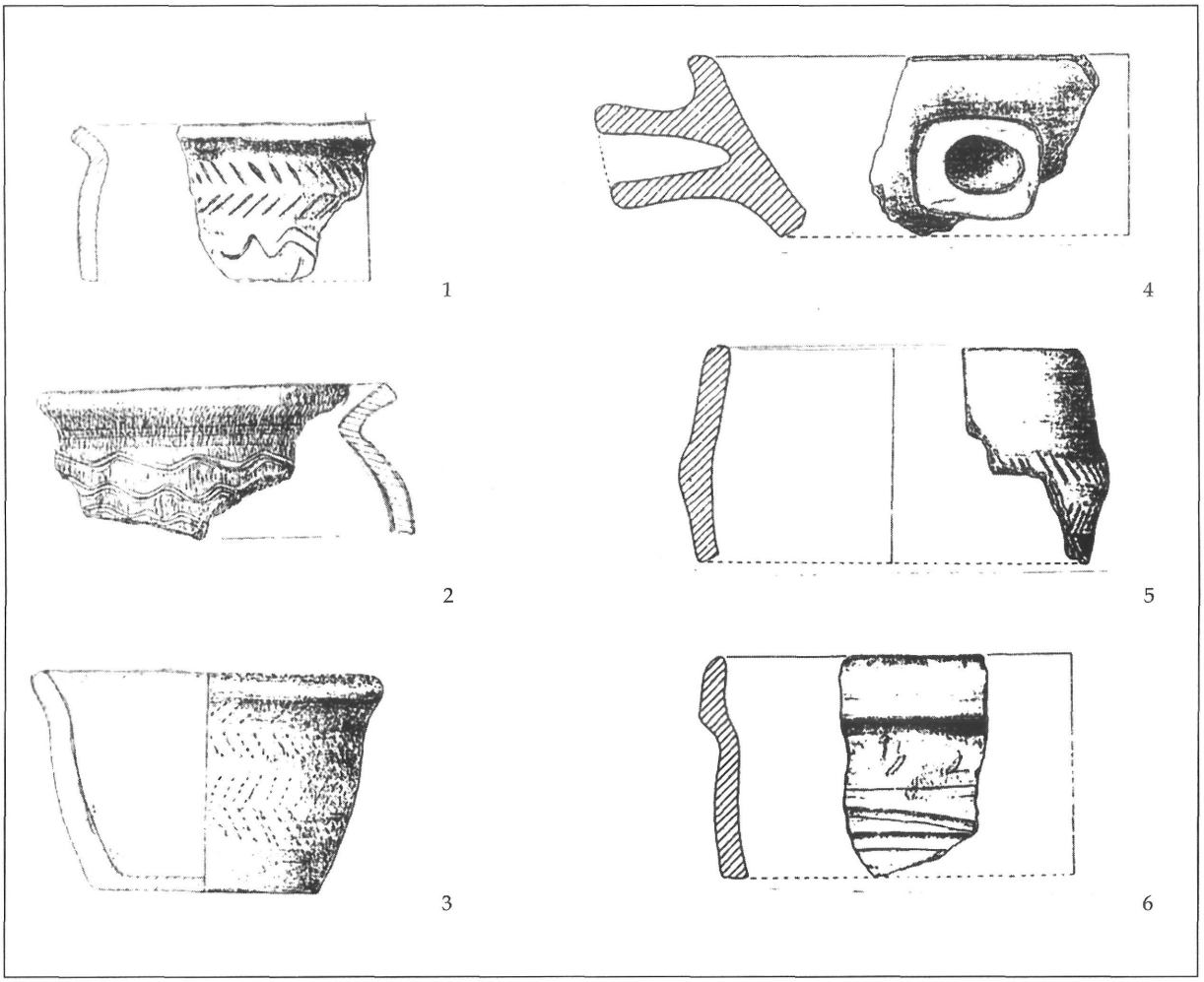

Abb. 5. Burg Raabs an der Thaya, Keramik 11. Jh. M= 1:4

ALTMANN JÚLIA – BERTALAN VILMOSNÉ – KÁRPÁTI ZOLTÁN

A BUDAI (ÓBUDAI) TÁRSASKÁPTALAN PÉTER TEMPLOMA

A budai (óbudai) káptalan első temploma Szent Péter apostol tiszteletére volt szentelve. Építésének pontos évszámát és az építtető személyét nem ismerjük. A középkori krónikák egy része Szt. Istvánt (1000–1038), egy része utódját, Péter királyt (1038–1046) jelölik meg a templom építtetőjeként.[1] A káptalant említő első oklevél 1148-ból való.[2] Ebben az oklevélben II. Géza király (1141–1162) módosítja a káptalan javadalmazását, melyet Szt. Lászlótól (1077–1095) kapott, akinek idejében valószínűleg a templom részben felépült. Az 1112–18 között készült krónika szerint a Péter király által építtetett templom 1112 körül még nem kész. A további építés II. Géza korára tehető. A templom a tatárok 1241–1242 évi támadása során megsérült, újjáépítése, átépítése igen lassan haladt, 1321-ben még nem zárult le. A Péter templom építési munkáira 1380-ban Erzsébet királyné 300 Ft-ot hagyományozott.[3] Ugyancsak Erzsébet királyné fiával, Nagy Lajossal együtt építteti a káptalan második templomát a Péter templom déli oldalán, a Mária templomot (felszentelése, a búcsúk engedélyezésének kérése: 1348–1349).[4] A Mária templomtól északra lévő Péter templom – feltehetően a sekrestye építése miatt – bontásra került, köveit az óbudai pálos kolostor építésénél használták fel. A templom bontására Mátyás király kérésére 1483. augusztus 20-án adott engedélyt IV. Sixtus pápa. A Mária templom ettől kezdve a Péter nevet viseli, amint ezt egy 16. sz. elejéről származó oklevél bizonyítja.[5]

A leletmentések és ásatások – melyek csak a templom egy kis részét tárták fel – eredményei alapján, meg lehetett kísérelni a templom alaprajzának rekonstruálását. A III. kerületben a Fő téren (a mai szint: 105.43-87.) és az ide csatlakozó utcákban, pl. Harrer Pál–Hídfő–Laktanya–Hajógyár u. és a Fő tér 1-es számú épület udvarán 1975–82. között a közműfelújítások során végzett leletmentésnél a közműárkokban és a közműárokra nyitott kisebb rábontásokban a Mária templomtól É-ra, a Péter templomnak már több részlete került elő. Ezeket a 11–12. sz-i maradványokat még nem lehetett biztonsággal a Péter templom falaival azonosítani, bár a munka során a falakra ráhúzódó köves bontási törmelékben nagy számban kerültek elő román kori faragvány-töredékek.[6] 1983–1984, illetve 1989–1990-ben Altmann Júlia a Fő tér burkolatának felújítása előtt és a Fő tér 1. udvarán, a korábbi feltárásokhoz kapcsolódva újabb részleteit tárta fel a román kori építménynek, melyeket azonosított a budai káptalan Péter templomának falaival. A fal- és szintmaradványokat a Medium Regni című kötetben publikálta, a templom alaprajzának kiszerkesztése nélkül. 2001-ben a Harrer Pál utcában és Hajógyár utcában ugyancsak közműmunkák során Kárpáti Zoltán talált középkori falrészleteket, szinteket és faragott köveket, melyeket a Péter templomhoz kötött.

A leletmentések és ásatások eredményei alapján egy háromhajós, pilléres árkádsorú bazilika rekonstruálható, melyeknek falait zömében római kori épületek visszabontott részleteire alapozták. K-i vége félköríves záródású, nyújtott apszissal, alatta altemplommal („kerepta" 1311),[7] Ny-i vége kéttornyos, oszlopos előcsarnokkal, Westwerkkel záródott. *(1, 2, 3, 4. kép)* A több periódusban készült templom teljes hossza a Westwerkkel a 12. sz. második felében 89 m körül, a Westwerkig 62 m hosszú volt. Teljes szélessége 36.50 m. Az apszis szélessége 15 illetve belmérete 11 m. A feltárt altemplom hossza kb. 11 m, lejárata valószínűleg két oldalon a főhajóból nyílik. A főhajó szélessége az alapfalaknál 15 m, a mellékhajóknál 7 m, a sávalapozásoknál 7.30 m. Az alapfalaknál (102.56 alatt) szélessége 190–200 cm. A feltételezett É-i zárófal azonos méretű lehetett mint a D-i záró-

[1] GARÁDY 1939. 73.; FÜGEDI 1959. 16–20.; KUBINYI 2000. 18–19.; GYÖRFFY 1997. 86–87.
[2] BTOE 1936. 3–4.
[3] KUMOROVITZ 1966. 18.
[4] BÁRTFAI SZABÓ 1935. 71.
[5] BÁRTFAI SZABÓ 1935. 112.
[6] BERTALANNÉ 1984. 393–403. 1, 2. kép.
[7] BÁRTFAI SZABÓ 1935.62. („inferius in kerepta")

fal és ugyancsak az egy ponton meghatározott Ny-i fal is 2 m körüli széles. A Ny-i fala a Westwerknél 130 cm széles, miután a Westwerk alacsonyabb mint a templom többi része. A templom É-i falát és az É-i oldalon lévő sekrestye (talán torony) és toldalék helyiségek falát a Hajógyár utcában (86/179, 191-es rajzszám, *27, 28. kép*) találtuk meg. Az É-i falat a Laktanya utca 2. sz. épület DK-i helyiségében egy kutatóárokban két újkori fal alapozási síkja alatt feltárt, megközelítőleg K–Ny-i irányú köves törmelékkel, azaz kibontott fallal azonosítjuk 103,55-ös szinten (86/199-es rajzszám). Az északi fal azonosítását talán az is alátámasztja, hogy az ugyancsak feltárt északi sávalapozás (86/185 rajzszám) és e között a fal között ugyanolyan távolság van, mint a déli oldalon feltárt zárófal és sávalapozás között (86/366 rajzszám, Altmann Julianna feltárása). A Laktanya utcában 1935-ben húzott csatornaárokban előkerült falrészleteket (az akkori felmérés kis korrekciójával) ugyancsak a Péter templom É-i falának és a sekrestye, illetve a toldalékhelyiségek falának véljük.[8] A 2 méterenként jelentkező pillérek alapozása római alapokon az alapozási sík körül (102.23-17) 260–200 cm méretűek. 103.40-es szintek körül 200 × 200 cm nagyságúak. A pilléralapozások középkori részletei a 130 cm széles sávalapozással egybeépültek. A sávalapozás belső síkja egyvonalban van az apszis falának külső síkjával. Az É-i mellékhajóban feltárt pilléralapozáson a faltető 103.39-41 között egy 1 m széles, talán 130 cm hosszú újabb alapozás van. Ennek a szintje 103.78. Ez a római faragott kő felhasználásával kialakított alapozás már az árkádív alapozása lehet és ezekhez tartozhattak azok az akhantusz pillérfejezetek, melynek egyik ép oldala 130 cm széles (BTM Kőleltár 14.), *(5, 6, 7, 8. kép)*. Ez a pillérekre támaszkodó árkádsor osztja a teret három hajóra. A templom belső szintje a hajókban a habarcs alapozási rétegen 103.77-79 kőlapokból állt. Ezek szintje 103.90 és 103.99 körül volt. A lapok mérete megközelítőleg 100 × 100 cm. A főhajó keleti részében néhol téglapadlós javítás mutatkozott (1980 közműárok, 1986/224-es rajzszám, keleti metszet) Az altemplomban ugyancsak kőpadló lehetett, mely közvetlenül a sárga agyrétegen húzódott 101.72-75-ös szinten. Az apszisban az emelt szentély szintje 104.85 körül valószínű. *(9, 10. kép)* Az első periódusban 1040-körül a félköríves apszis déli falában mutatkozó derékszögű törés illetve az apszis falának derékszögben való fordulása talán arra enged következtetni, hogy a templom ekkor egyhajós volt. (Fő tér 1-es udvar 1981. 3-as észak–déli árok, déli metszet. Műegyetem Geodéziai Tanszék felmérése 86/282 rajzszám) *(11, 12, 13, 14. kép)*. A feltételezett egyhajós templom déli válla ugyancsak a sárga agyagrétegre volt azonos mélységben alapozva, mint az apszis 2 m széles fala. A feltárt területen az egyhajós templomhoz köthető további falmaradványok nem kerültek elő. Az egyhajós templom apszisának 2 m széles falát a háromhajós templom meghosszabbított szentélyében kialakított altemplom építésével, a belső oldalon egy 70 cm-es fallal megvastagították. A fal helyét mutató, sűrű köves bontási rétegben 11. századi faragott kőtöredékek kerültek elő, illetve az apszis feltárt szakaszán a kőpadló maradványán 14–15. századi kerámia került elő. (Leltári szám: 95.21.71., 21.72.1., 21.73.1.) Ezen leletek igazolják az okleveles adatok alapján[9] 1483 körülre keltezett bontását, illetve az apszis déli felének középkori beépítését.

Az apszis déli felébe beleépült egy későközépkori észak–déli falmaradvány, mely több építési periódust mutatott az általunk feltárt szakaszon (86/282-es rajzszám. 81/1 észak–déli és 81/2 kelet-nyugati árok). A fal egy sűrű köves bontási rétegre volt alapozva. A bontási réteg teteje 103.77 körül jelentkezett. Az elbontott falnak utolsó 20–30 cm-es habarccsal kötött alapfal maradványát tudtuk meghatározni. A fal alapozási síkja 102.14-17-es szinten volt. *(3, 15, 16, 17. kép)* Ez az alapfal maradvány, mely a háromhajós templom meghosszabbított apszisának déli falrészlete és egyben a háromhajós templom déli mellékhajójának egyenes zárófalának indulása. Ez a falmaradvány egy barna agyagrétegen helyezkedik el, alatta egy sárga agyagréteg húzódik, melyen egy-két apró kő volt, illetve fehér kőporos sáv. Ezt a kőporos sávot tartjuk az egyhajós templom, illetve a háromhajós templom altemplomának padlójának (101.72-77). Ez alatt a padlószint alatt egy sötétbarna agyagréteg húzódott tetején faszenes foltokkal, feltehetőleg egy leégés maradványa. Az agyagréteg alatt egy habarcs padló húzódott, mely az itt feltárt, ugyancsak kibontott kelet-nyugati irányú római fal déli oldalán lévő belső szint lehetett. Ezt a római szintet (101.57-59) is részben megbontják a középkori falakkal együtt a kőanyag kitermelésénél. *(15. kép)* A háromhajós templom déli mellékhajójának kibontott zárófalával az azonosítást részben arra alapozzuk, hogy a mi 81/1-es és 81/2-es kelet-nyugati árkunkban és az Altmann Júlia által ezekre az árkokra húzott szelvényekben nem mutatkozott íves falmaradvány vagy kiszedés (86/380-as rajzszám). Továbbá a feltárt falaktól délre és kelet sírok, illetve temetőrészlet húzódik. Feltehetőleg ennek a temetőnek és egyben 11–12.

[8] GÁRDONYI 1945. 578.

[9] BÁRTFAI SZABÓ 1935. 112.

sz-i káptalani épületeket körülvevő keleti zárófalnak részlete lehet az az észak–déli fal, melynek utolsó feltárt részlete az apszis déli falától 23 m-re került elő. 1980-ban, a Fő tér északi részén, a 2-es és 3-as számú épületektől délre húzott kelet–nyugati irányú közműárokban, melynek mélysége 130–160 cm között volt (103.73 és 104.10). Az árokban a köves bontási rétegben egy habarccsal kötött megközelítőleg észak–déli irányú 200–210 cm széles fal alapozásának 30 cm-es utolsó kősorait tudtuk kibontani, melynek keleti része egy 90 cm-es széles faltetőre, illetve a nyugati része egy sűrű sárgás-köves rétegre épült. *(18, 19. kép)* (A maradványoknak fontosságát érezve nagy nehezen sikerült elérnünk, hogy a közműárokban egy 5,5 méteres szakaszon mélyíthettünk.) A mélyítésnél a 90 cm-es széles, ugyancsak megközelítőleg észak–déli fal nyugati oldalán, a sűrűköves bontási réteg alatt a faltetőtől mérten 80 cm mélyen egy barna agyagos réteg jelentkezett, tetején római tégladarabokkal (102,56). A falnak, mely felmenő falnak látszott, az alapozási síkját nem értük el. Ugyanennek a falnak a keleti oldalán a falra is ráhúzódó apróköves réteg húzódott. (103,44-50) Ez alatt a réteg alatt egy sötétebb és egy világosabb agyagréteg következett, melyek egy nagyköves szintre húzódtak (102.89). Ezt a feltárt falat, melynek szélessége 90 cm volt, római falnak tartjuk. *(2. kép)* A falalapozáshoz csatlakozó köves réteget az általunk feltárt északi sáv és pilléralapozásoknál (103.39-41) is megtaláltuk, a római terrazzo-réteg tetején húzódó két agyagos planírozási réteg felett. A sávalapozásnál a sárgás-köves réteg felett több rétegben 2–3 cm vastagságú agyag és homokrétegek húzódtak, melyek a padlószint szigetelő rétegei lehettek, ezek tetején húzódott a kőpadló habarcsos alapozási rétege (103.77-79). *(5. kép)* Feltételezésünket a templom nyugati falának meghatározásában talán megerősíti az a tény is, hogy a Westwerk déli fala, melynek csak kis részlete került elő a déli toronynál, 160 cm széles volt (86/360-as rajzszám), *(1, 2, 4. kép)* és a déli fal és a torony megerősítésénél ettől az észak–déli, a templom nyugati falától indult a kiszélesítés, mely fokozatosan 160 cm-ről 260 cm-re alakult. A Westwerk déli falának belső síkja továbbra is egy vonalban van az átépítés után a templom 2 m széles déli falának belső síkjával, ami minden bizonnyal ugyancsak a két épületrész összetartozását jelentheti. Az alaprajz kiszerkesztésénél az 1979 és 1980. decemberében és 1981. januárjában ugyancsak közműárokban meghatározott két toronyrészletet és a tornyokat összekötő 130 cm széles észak–déli falat, továbbá a tornyok közötti oszlopos előcsarnokot ugyancsak a Péter templom részletének tartjuk, illetve a Péter templom nyugati előépítményének, azaz a Westwerknek. (86/84. és 86/229-es rajzszám, *2, 4. kép*) A Westwerk területén egy római épületből átépített és feltehetőleg a káptalan 1040 körüli első épületeihez tartozó objektum észak–déli és kelet–nyugati falait határoztuk meg. Ennek a korai épületnek a déli oldalán jelentkezett egy köves réteg 103.32-es szinten. Szerintem ez az épület, mely koraközépkori lehet, leégett, ennek nyomát az épületen belül a közműárokban feltárt szakaszokon mindenütt megtaláltam (103.09–103.30 között). Az égésréteg megadja ennek az első épületnek a belső szintjét 103.10 körül. Ennek az épületnek déli falát kíséri a déli sávalapozás fala és a tornyok közötti nyugati fal *(2, 4. kép)*. A feltárt két torony nem egyidőben, több periódusban épült. A tornyok az első periódusban a falvastagság alapján csak nagyon alacsonyak lehettek, miután a Westwerk is alacsonyabb a templom többi részénél. Az északi torony csatlakozott annak a nagyméretű, több osztású, észak–déli tájolású, későrómai, illetve koraközépkori épület nyugati falához, mely részben a Westwerk területén került elő. Ennek a toronynak nyugati fala (8,60 m hosszú) ráépült egy észak–déli irányú római fal visszabontott tetejére 103.50 és 103.22-es szinten. A torony északi és déli sarkát ki lehetett bontani, a falvastagság nem volt a közműárokban meghatározható. A toronyalapozás északi sarkán egy 100 cm széles kelet–nyugati fal húzódik. (86/84-es rajzszám, *20, 21, 22. kép*). A déli torony az első periódusban beleépült a Westwerk déli és nyugati 160 cm-res falába, mellyel lezárták azt a kisköves burkolatú térrészletet, mely a koraközépkori épület déli oldalán jelentkezett (103.32–103.56). Ezt a 6,20 × 6,20 m-res négyzetes tornyot megerősítik a második periódusban, így a templom nyugati és déli falával együtt 2,60 m széles lesz *(23, 24, 25, 26. kép)*. A Péter templom déli tornyának megvastagítása, mely a templom déli falának részbeni megvastagításával is járt, úgy gondoljuk fennállott még a Mária templom megépítésekor és a Péter templom többi részének elbontása után is. Erre enged következtetni, hogy mind a két objektum feltárt falait azonos szinten bontják el (104.10 és 104.49 között). Csak tájékozódásnak: a Mária templom téglapadlója több helyen megmaradt 104.38-as szinten.

A templomból jelenleg közel 50 jelentősebb faragott követ ismerünk, melyek Óbudán, későbbi épületekben beépítve, illetve a bontási törmelékből kerültek elő. A Péter templomból származó kövek másodlagos felhasználásból távolabb is elkerültek, például a budai palotából, a tabáni plébániatemplomból, a Sárosfürdőből, valamint a Császárfürdőből. A töredékek stílusából az építőműhely és annak művészeti kapcsolatai rajzolódnak ki. Így elsősor-

ban Székesfehérvár és Esztergom királyi alapítású bazilikájával (Medium Regni területe, KUBINYI 2000. és DERCSÉNYI 1943.), és egyben megadják a háromhajós templom építésének idejét a 11. sz. 70-es évei és a 12. sz. második fele között. A legkorábbi faragványok bizantinizáló, a helyi művészeti ízléshez igazodó, azzal ötvöződött palmettás és szalagfonatos díszítésűek. Ennek a csoportnak Magyarországon a Közép-Duna vidékén több jelentős együttesét ismerjük: Veszprém, Pilisszentkereszt, Sárvár, Dombó (Rakovac), Bodrogmonostorszeg, Visegrád esperesi templom, egy-két darab a tihanyi és a feldebrői altemplomból.[10] Az elsősorban klasszikus formákat követő második csoport akantuszlevelekkel, csavart oszlopokkal díszített.[11] Ez a csoport mutatja a faragásában és részletformáiban a legtöbb variánst. A faragványok elsősorban építészeti elemek, oszlop, pillérfejezetek, külső és belső párkányok, a kapuzat oszlopaihoz tartozó fejezetek, tehát a háromhajós templom építészeti elemei. A templom belső berendezéséhez, mint a szentélyrekesztő, szószék, oltársátor tartozhattak azok a töredékek, melyek a 12. század közepéhez, illetve a templom építésének befejezéséhez köthetők.[12]

A Péter templom a kiszerkeszthető alaprajzában: háromhajós, széles főhajó, mely félköríves szentéllyel záródik, egyenes mellékhajó záródással, kereszthajó nélkül, nyugati előtemplommal, rokon a székesfehérvári királyi bazilikának alaprajzával (mely 1038-ban még nem kész). Továbbá azonos a két templom alaprajzában, hogy a sávalapozások belső síkja egy vonalba esik az apszis külső falának síkjával. A két templom méreteiben is majdnem azonos (Westwerk nélkül).[13] A kereszthajó nélküli, nyújtott szentély, alatta altemplommal, kéttornyos nyugati lezárással egy másik alaprajzi típushoz köthető, melynek egyik jelentős példája az 1101. körüli dömösi templom.[14]

A leletmentések és ásatások felmérését a Budapesti Műszaki Egyetem Geodéziai Tanszékének munkatársai: Kallach Ferenc, Noéh Ferenc, Szesztai Attiláné, Varga József, Vándor Andrásné, Völgyesi Lajos és Simonyi Gyula készítették.
Metszetrajzok: Illés Anna, Láng Andrea, Arnóti Zsuzsa.
Rajzok: Kuczogi Zsuzsanna. Fotók: Molnár János, Bakos Margit, Tihanyi Bence. A leletmentéseknél 1980–81-ben a régész munkatárs Nagy Ildikó volt.

BERTALAN VILMOSNÉ

A BUDAI KÁPTALAN

Az Árpád-híd bővítésekor lehetőség nyílt arra, hogy 1982-ben kisléptékben, majd 1983–84-ben viszonylag nagyobb arányban feltárásokat végezhessünk a Fő téren.

Bár Bertalan Vilmosné korábbi feltárásaihoz kapcsolódva szerettük volna a munkákat folytatni, de kizárólag a tér közepén dolgozhattunk. Itt is korlátozásokkal, mert a műemlék gázházat és környékét, valamint a nagyfeszültségű vezetékeket és környékét ki kellett hagyni. Ennél azonban az összefüggések vizsgálata szempontjából sokkal lényegesebb, hogy a téren körben a közlekedést biztosítani kellett.

Az ásatásokat a tér középső részének északnyugati részén kezdtük. Két koraközépkori kváderfalú épület sarkát találtuk meg, melyeket a korábbi, visszabontott római kori falra alapoztak. A két épület között feltehetőleg eredetileg sikátor húzódott.

A kelet felé eső épület délnyugati sarka esett szelvényünkbe. Az épület nyugati falát két fal összeépítésével alakították ki, így az átlagos falvastagság 1,30 m-es lett. Ez a fal összeköthető a már Bertalan Vilmosné által megtalált falszakasszal. Így az általa 3. számúnak nevezett épület nyugati falának 7 m-es szakaszát ismerjük, a déli falnak csak 2 m-es indítását.

Ettől az épülettől délnyugatra a következő épület északkeleti sarka került feltárásra. A falszélesség ennél az épületnél is átlag 1,30 m volt. A két épület előtti sávban az itt kialakított tér, vagy utca burkolata is előkerült. Véleményünk szerint az épületek többszörösen átépített formában végig a középkor folyamán álltak. A két épületet – pontosan meg nem határozható időszakban – durván faragott kváderekkel összeépítették.

A nyugati épület északi fala elé, ahhoz hozzáépítve, egy nagyon szépen faragott kváderkövekből kialakított falat találtunk. A fal – irányát nyugati irányban meghosszabbítva – összeköthető a közműárokban előkerült és Bertalan Vilmosné által 2. számúnak nevezett épülettel. Így a 2. számú épület északi fala mintegy 7 m-es hosszúságban, nyugati fala 5 m hosszan került elő. A különböző periódusokban kialakított épületrészek feltehetően együttesen is funkcionáltak, az előttük megmaradt útszint (103.84–103.72) megegyezik a tér több helyén Bertalan Vilmosné által is megtalált, a 13. században is meglévő útszinttel.

Az ásatást ezen a területen nem tudtuk folytatni, ezért a Fő tér középső részének keleti részén húztunk több szelvényt.

A feltárások eredményét röviden a következőkben foglalhatjuk össze: az ásatási terület déli szé-

[10] TÓTH 1994. 54–114.
[11] DERCSÉNYI 1943; MAROSI 1978; TÓTH 1994.
[12] LEVÁRDY 1969. 161–168.
[13] BICZÓ 2001. 283–295.; BICZÓ–TÓTH
[14] GEREVICH 1979. 293–305, GEREVICH 1983. 386–398.

lén, több részletben 13,5 m hosszan feltártunk egy erősen visszabontott kelet-nyugati falat, amelynek átlagos szélessége 1,90 m volt. A kiszedéshez csatlakozott egy habarcsos szint (103.77), de a faltól kb. 2 m-re északra előkerült egy kőlapokkal burkolt szint (103.90). A lapok mérete nagyjából 1 × 1 m-es volt, elhelyezésükkor észak-déli irányú sorba rendezték, a kelet-nyugati iránynál nem ragaszkodtak a függőleges sorokhoz. Ezen területen 3 sort, majd ettől északkeletre még 7 sort, illetve habarcsos lenyomatát sikerült megfognunk. Így a kőlapos burkolatot, illetve lenyomatát a déli faltól északi irányban mintegy 17 méteren követhettük.

Jelen munkában a területen folyó római kori ásatásokra nem térünk ki, de az ásatási terület északi sávjában ez elkerülhetetlen. Feltárásra került egy épület kelet-nyugati irányú fala, amelyet a falsíkokon túlnyúló pillérek tagoltak. A fal és egy pillér kiszedett állapotban maradt meg, de ettől nyugatra következő pillért csak visszabontották és ráépítettek egy 1.90 × 1,60 m-es téglalapalakú pillét. A pillér alapozásához csatlakozott 103.95-ös szinten a kőlapos burkolat. Itt így sikerült feltárni a középkori épület egy osztópillérét, mely az épületet délről lezáró faltól 7 m-re került elő.

A középkori épületet lezáró, visszabontott déli faltól déli irányban végzett feltárásunkkor zömében bolygatott sírréteg került elő.

Az ásatásokat 1989-90-ben a Fő tér 1. nyugati udvarán folytattuk. Szelvényeink déli részén megegyezve a Fő téren talált szinttel (103.77) előkerült a kőlapos burkolat alapozása, sajnos elég töredezett formában. déli és keleti irányban nyomon követhető volt egy falsarokig, amely a középkori épület délkeleti lezárása lehetett. Mindkét fal az eddigiektől eltérően az 1 méteres falszélességet alig érte el, alapozása 103.00 szintről indult. A faltól déli irányban (csak erre dolgoztunk) az alsó sor kivételével bolygatott sírréteg került elő.

A kőlap-, illetve habarcsos alapozásától északra épülettörmelékes réteg alatt leszakadt faltömbök és egy keskeny (70 cm-es) kelet-nyugati irányú fal került elő, amely a szűzföldre volt alapozva (101.72). A fal északi oldalának alján vakolásnyomok voltak, amelyek belső helyiségre utalnak.

Keleti irányban húzott szelvényeink két részre váltak: északi fele fehér, nagyköves, épülettörmelékes volt, egyértelműen falkiszedés nyoma. déli felében az épületbontás szintjétől induló, elkeskenyülő réteg alatt vastag, bolygatott sírréteg került elő.

Az épülettörmelékes réteg alatt egy enyhén ívelődő 2 m széles kiszedett fal került elő, amely a szűzföldre volt alapozva. Északi felében kisebb szakaszon mintegy 50 cm magasságig megmaradt falon vakolásnyomok voltak megfigyelhetők. A falhoz ízesülve, illetve több ponton a szűzföldre alapozva kőlapos burkolat nyomai is előkerültek (101.72 szinten).

Az ásatások alapján valószínűsíthető, hogy a Fő téren és a Fő tér 1. udvarán előkerült objektum az óbudai prépostság első, Szt. Péter apostol tiszteletére szentelt templomával azonosítható. A templom déli hajófala azzal a közel 2 m széles kelet-nyugati fallal azonos, amelyet a téren 15 m hosszan erősen visszabontva találtunk. A faltól délre sírok kerültek elő, északra pedig az az 1 × 1 m-es nagy kőlapokból kialakított burkolat, amely a templom hajójának lehetett a padlója. A kőlapokat, illetve habarcsos alapozásukat majdnem 27 m szélességben (észak-déli irányban) és 47 m hosszan (kelet-nyugati irányban) tudtuk követni. A kőlapok a 103.90 körüli szinten feküdtek, habarcsos alapozásuk pedig 103.75 körüli szinten.

A hajó válla valószínűleg azzal a falsarokkal azonosítható, melyet a Fő tér 1. udvarán találtunk. A fal keskeny, 1 méteres vastagsága nem egyezik az eredeti falszélességgel, de valószínűleg az itt álló korábbi fal helyén épült újjá. Ezt támasztja alá, hogy a kőlapos burkolat, illetve lenyomata a falig tartott és a fal déli oldalánál már a temetkezési réteg jelentkezett. A faltól keletre azonban nem folytak ásatások.

A templom félköríves szentélyzáródását az udvaron feltárt 2 m széles kiszedett fal vonala adja. A faltól délre és keletre közel másfél méter vastag olyan bolygatott sírréteg húzódott, amelyet szinte kibontani sem lehetett. A szentélyen belül az alkápolnát tártuk fel a kápolnába levezető folyosó falával. Az alkápolna kőlapokkal burkolt szintje (101.72) a hajó padlószintjéhez képest kb. 2 m-rel volt mélyebben, de ha arra gondolunk, hogy a szentély általában emelt szintű, a különbség ennél nagyobb lehetett.

A templom rekonstrukciója hiányosságai miatt elég nehéz. Bár a feltárások sok részletben, Bertalannéval együtt évtizedekig folytak, a sok korlátozó tényező miatt nagyon sok, alapvető fontosságú meghatározó részlet hiányzik.

A templom mintegy 60 m hosszúságban és 20 m szélességben volt követhető, de északi és nyugati falát nem ismerjük. A hajó osztása is kérdéses. A megtalált pillér alapján háromhajós bazilikának is elképzelhetjük, hiszen a padlóburkolat kőlapjai csatlakoztak a pillérhez. Ha a kiszerkesztéshez a pillér és a déli fal közötti távolságot vesszük alapul 5 pillérpár tételezhető fel a hajó hosszában. Szélességének kiszerkesztésében is ezt a méretet vettük alapul, azonos oldalhajó és kissé nagyobb főhajót

feltételezve. A templom teljes hosszát ezek alapján mintegy 65 m-nek, szélességét kb. 25 m-nek gondoljuk és ez a méret nagyjából megfelelne a szokásos hosszúság-szélesség 2,5-szeres arányának.

A templom vállának helye is kissé bizonytalan. A megtalált falak pontosan beilleszkednek az alaprajzi elrendezésbe, de az eredeti fal kiszedését nem találtuk meg. Megfelel annak a történeti adatnak, miszerint a tatárjárás után a templomot misék tartására alkalmassá tették. Ez a hely valószínűleg a szentély volt, az altemplom használatáról is van adat. Valószínűleg a hajó csatlakozó részéből is helyreállításra kerültek, ehhez tartozhat a megtalált váll. A szentély vagy szentélyek rekonstrukciójához is kevés az adat. Ha a háromhajós bazilikát fogadjuk el, a főhajó félköríves záródású, de a déli oldalon a szentély helyén nem volt ásatás.

A 11. század első felében alapított templomaink változatos alaprajzi elrendezést mutatnak. Pécsvárad, Kalocsa, Székesfehérvár egyhajós, egy, nagy, félköríves szentélyű templomok. A feltételezés szerint Gyulafehérvár háromhajós, egy félköríves szentéllyel zárul. Háromhajósak és három apszissal záródnak Pécs és Esztergom székesegyházai.

Az óbudai prépostság Szt. Péter apostol tiszteletére szentelt temploma több periódusban épült, amely akár tervmódosítást, bővítést is jelenthet. Az előkerült kőanyag is az építkezések elhúzódását mutatják. Az 1030–1050 közöttire datált indás-palmettás díszítésű töredékek tartozhatnak esetleg az építkezések Péter alatti indulásához. Azok a palmettás díszítésű töredékek, amelyek az 1080-as évekre datálhatók megfelelnek annak az építési periódusnak, amelyet Szt. László adománya tett lehetővé. II. Géza 1148-es vámadománya valószínűleg az építkezés befejezését segítette, amelyet az akantuszleveles oszlopfők, a szalagfonatos-indás-félpalmetta formák és a figurális díszítésű szentélyrekesztő mutat.

Amennyiben elfogadjuk azt a nézetet, miszerint államalapítás kori székesegyházaink eredetileg egyhajós, félköríves szentélyzáródásúak voltak és a háromhajós és három félköríves szentéllyel záródóak a 11. század közepétől jelennek meg, esetünkben mindkét megoldás elképzelhető Miután a nagyobb arányú építkezések azonban inkább 1070 után, majd 1150 körülre valószínűsíthetők, végső formájában valószínűleg háromhajós, három félköríves szentéllyel záródó székesegyház állt Óbudán.

ALTMANN JÚLIA

LELETMENTÉS A BP. III. HAJÓGYÁR UTCÁBAN 2001-BEN

2001. októberében néhány napos leletmentést végeztünk az óbudai Fő tértől keleti irányba húzódó Hajógyár utcában *(3-4. kép)*. A Zichy kastély északi homlokzata előtt új közművet építettek ki, amelynek átlag 80 centiméter széles és 1 méter mély munkagödrét a Fő tér felől hajtották a Duna irányába. A munkálatokról az árokásás után, de még a vezetékfektetés előtt szereztünk tudomást. Sajnos a munkálatokat teljes mértékben leállítani már nem lehetett, de a közműárok régészetileg fontosabb nyugati szakaszán, azaz a Fő tér felőli részen lehetőségünk volt, hogy alaposabban vizsgálhassuk a metszeteket, és néhány ponton mélyítést is végezzünk, továbbá az ezen a szakaszon a kitermelt földet is átvizsgálhassuk.

A közműárok az egykori templom északi mellékhajójának keleti részén húzódott, illetve átvágta az itt lévő sekrestye épületét *(1. kép)*. A 15. században csaknem teljesen elbontott templom helyén vastag kőtörmelékes bontási réteg húzódik. Gyakran az egykori falak helyét a falkiszedésben visszamaradt törmelék elválása jelzi. Így találtuk meg a kastély északnyugati sarkától 28 méterre keletre a sekrestye keleti zárófalának az építési törmelékkel visszatöltött alapárkát, amelynek iránya az árok déli falában szögben megtört, folytatását a déli metszetben már 1 méterrel keletebbre azonosíthattuk. *(29-30. kép)* A fal helyét az árok aljában már nem vizsgálhattuk, ugyanis ezen a szakaszon a vízvezetéket lefektették a betöltött homokágyba. A metszetek alapján a fal szélessége 100–120 cm volt, iránya északnyugat-délkelet. A sekrestye padlója habarcságyra ültetett vörösmárvány lapokból állt, amelynek csekély maradványát sikerült megfigyelni az említett keleti faltól 5 méterre nyugatra a vízvezeték árkának déli falában. *(31. kép)* Valószínűleg a tatárjárás pusztításának nyomaként a kövek erősen át voltak égve, felületük fekete, üszkös volt. Tovább, nyugati irányban a közműárok alján csaknem egybefüggően jelentkezett a padló habarcságyazata. *(32. kép)* A habarcságyat a késő római fekete, humuszos alapréteg re terítették el. Megközelítőleg a kastélyépület északnyugati sarkánál jelentkezett a sekrestye és az északi mellékhajó közös falának kiszedett nyoma. A meghatározást nehezítette, hogy ezen a szakaszon jelentős számú modern közmű bolygatta a területet. A fal iránya megközelítőleg azonos volt a keleti zárófallal.

A leletmentés során rendkívül szerény mennyiségű, 13. századra keltezhető cseréptöredéket találtunk, de az egyik fehér anyagú, bekarcolt spirálvonal díszítésű edény egyetlen töredékét az egyik vörösmárvány járólapról szedtük fel. Az árok Fő térre benyúló szakasza melletti földdepóból, amely az északi mellékhajó területén helyezkedett el, két darab kőfaragvány került elő.

Az egyik egy kb. 15 × 10 cm méretű, finom mészkőből faragott akantusztöredék. *(33. kép)* A másik kemény mészkőből faragott, 22 × 15 centiméteres kőlemez töredéke. *(34. kép)* A faragvány díszítése két részre tagolódik. Alul enyhén ívelt sáv mentén sekélyen bevésett növényi fonat mutatkozik. A szegély felett átlagosan 2,5 cm mélyen befaragott állatküzdelem jelenet látható. Két sas egy másik madarat marcangol, amelynek csak az egyik lába maradt meg. A felső sas jobb szemében esetleg ragasztóanyag maradványa látható. Az alsó fonatminta jobb oldalán mélyen bevésett minta található, ugyanis itt jól megmaradtak az előfúrások és az ívelt faragás nyomai.

KÁRPÁTI ZOLTÁN

IRODALOMJEGYZÉK

ALTMANN 1984	ALTMANN Júlia: Fő tér nyugati oldala. BudRég 25. (1984), p. 152.; 482.
ALTMANN–BERTALAN 1991	ALTMANN, Julia – BERTALAN, Herta: Óbuda von 11 bis 13. Jh. In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991. p. 113–131.
ALTMANN 1992	ALTMANN Júlia: Ásatások a középkori Óbudán 1981–1991 között. BudRég 29. (1992), p. 221–222.
ALTMANN 1996	ALTMANN Julianna: Óbuda. In: Medium regni. Bp., 1996. p. 89–109.
BERTALAN 1984	BERTALAN Vilmosné: A Fő téren feltárt középkori maradványok (Előzetes ásatási jelentés). BudRég 25. (1984), p. 393–416.
BÁRTFAI SZABÓ 1935	BÁRTFAI SZABÓ LÁszló: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp., 1935.
BERTALAN 1995	BERTALAN Vilmosné: Péter templom. In: Óbuda évszázadai. Bp., 1995. p. 153–158.
BICZÓ 1996	BICZÓ Piroska: A fehérvári Szűz Mária-prépostság temploma (királyi bazilika). In: Medium regni. Bp., 1996. p. 65–76.
BICZÓ–TÓTH 2000	Biczó, Piroska – Tóth, Melinda: Das Marien-Stift Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) in Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung. Bd 2. Stuttgart, 2000. p. 621–624.
BICZÓ 2001	BICZÓ, Piroska: Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte der Stiftkirche unser Lieben Frau zu Székesfehérvár. ActaHistHAHung. 42. (2001), p. 283–295.
BTOE	Budapest történetének okleveles emlékei 1. (1148–1301). Szerk. Gárdonyi Albert. Bp., 1936.
DERCSÉNYI 1943	DERCSÉNYI Dezső: XI. századi kőfaragóműhely Budán. BudRég 13. (1943), p. 255–293.
FÜGEDI 1959	FÜGEDI Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM 143. (1959), p. 16–20.
GARÁDY 1939	GARÁDY Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. TBM 7. (1939), p. 70–91.
GÁRDONYI 1945	GÁRDONYI Albert: Óbuda és környéke a középkorban. BudRég 14. (1945), p. 573–589.
GEREVICH 1979	Gerevich, László: Die Kirche von Dömös. Rapport du III. Congress International d'Archeologie Slave. Bratislava 1975. Tome 1. Bratislava, 1979. p. 293–305.
GEREVICH 1983	GEREVICH, László: The royal court (curia), the Provost's residence and the village at Dömös. ActaArchHung 35. (1983), p. 386–397.
Györffy 1997	GYÖRFFY György: Pest-Buda kialakulása : Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp., 1999.
KUBINYI 2000	KUBINYI András: Budapest története a honfoglalástól a XIII. sz. közepéig, Buda alapításáig. 18–19. In: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Bp., 2000.
KUMOROVITZ 1966	KUMOROVITZ L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TBM 17. (1966), p. 9–25.
LEVÁRDY 1969	LEVÁRDY Ferenc: Ábrahám és a három angyal a „kalocsai" dombormű ikonográfiája. Bulletin des Musee Hongrois des Beaux-Arts 1969., p. 32–33.
MAROSI 1978	MAROSI Ernő: Árpád-kori kőfaragványok – Árpád-kori építészet fejlődése. Katalógus. Székesfehérvár–Budapest, 1978. p. 129–133.
TÓTH 1994	TÓTH Sándor: A 11. századi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus. Bp., 1994. p. 54–114.

ST. PETER CHURCH OF THE BUDA (ÓBUDA) CHAPTER

The first church of the Buda (Óbuda) Chapter was dedicated to St Peter. This building was erected by King St Stephen (1000–1038) or King Peter (1038–1046) according to mediaeval chronicles. The building activity may have been started around 1040, but it has not been finished in 1112. The survived stone architectural elements indicate that construction work could have been over in the second half or in the end of the 12th century. The church was ravaged in the Mongolian invasion (1241–42). The rebuilding and reconstructing had not been finished in 1321 and went on even in 1380. It was demolished after 1483. Its stone material was partly reused by the bulilding of another church of Óbuda, the Paulist Friary (Bécsi Street 166.) The remains of the St Peter Church were found at Fő Sqare, Budapest III. district.

As a result of the excavations and rescue field work a basilica with three naves that had been built on the remains of Roman buildings can be reconstructed, though some details have remained unsolved yet. Its eastern end was a semi-circular apse, whereas its western end porch with two towers: ie. a Westwork. *(Figures 1, 2, 3, 4, 9).* The full length of the church was 89 metres in the 12th century. Its full width was 36,5 metres. The apse was 15 metres wide. The nave was 15 metres wide, whereas the aisles were 7–7 metres wide. The foundation of the main walls were 190–200 cm wide whereas the one between the pillars was 130 cm wide. Within the church stone paving was found on plaster base made of 100 × 100 cm stone tiles. (At above 103.9 – 97 metres above sea level.) The floor of the was also made of stone. (At 101.72-77 metres above sea level.) Graves of a cemetery were found to the south of the church. The earliest buildings of the chapter were also on the southern side of the church.

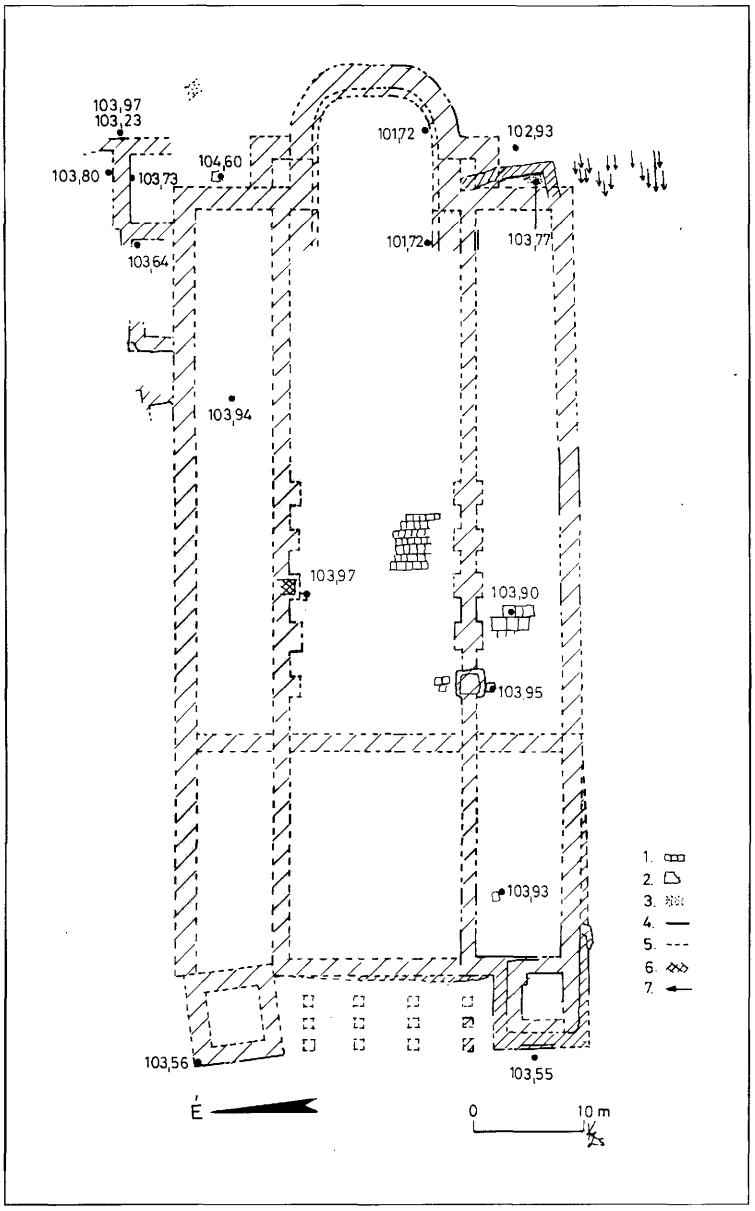

1. kép. A Péter templom kiszerkesztett alaprajza (elvi rekonstrukció).
1. kőpadló, 2. vörös márvány padló, 3. padló alatti habarcsalapozás, 4. feltárt falak, 5. összeköthető falak, 6. árkádív alapozás, 7. sírok (temető)

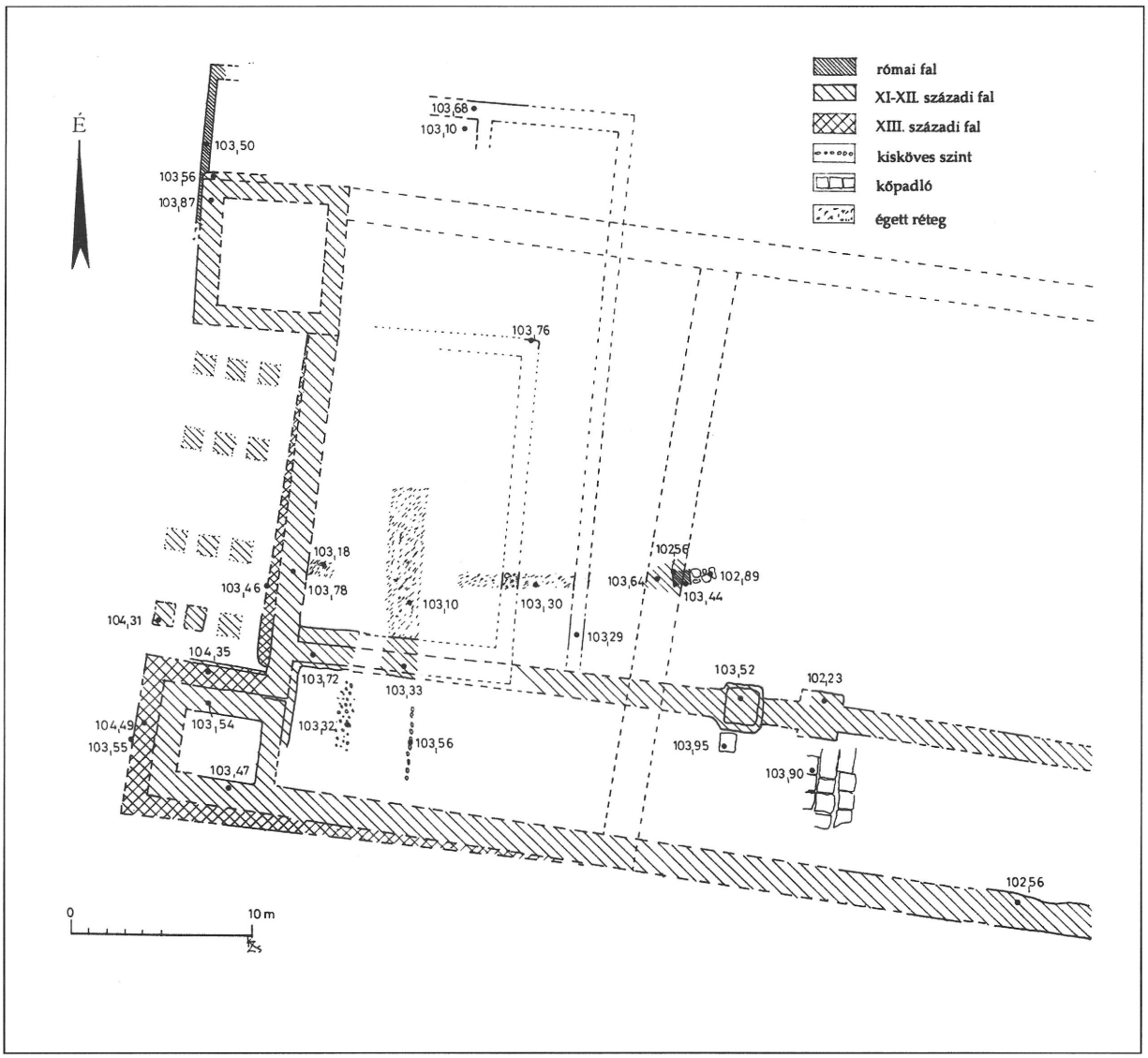

2. kép. A Westwerk alaprajza

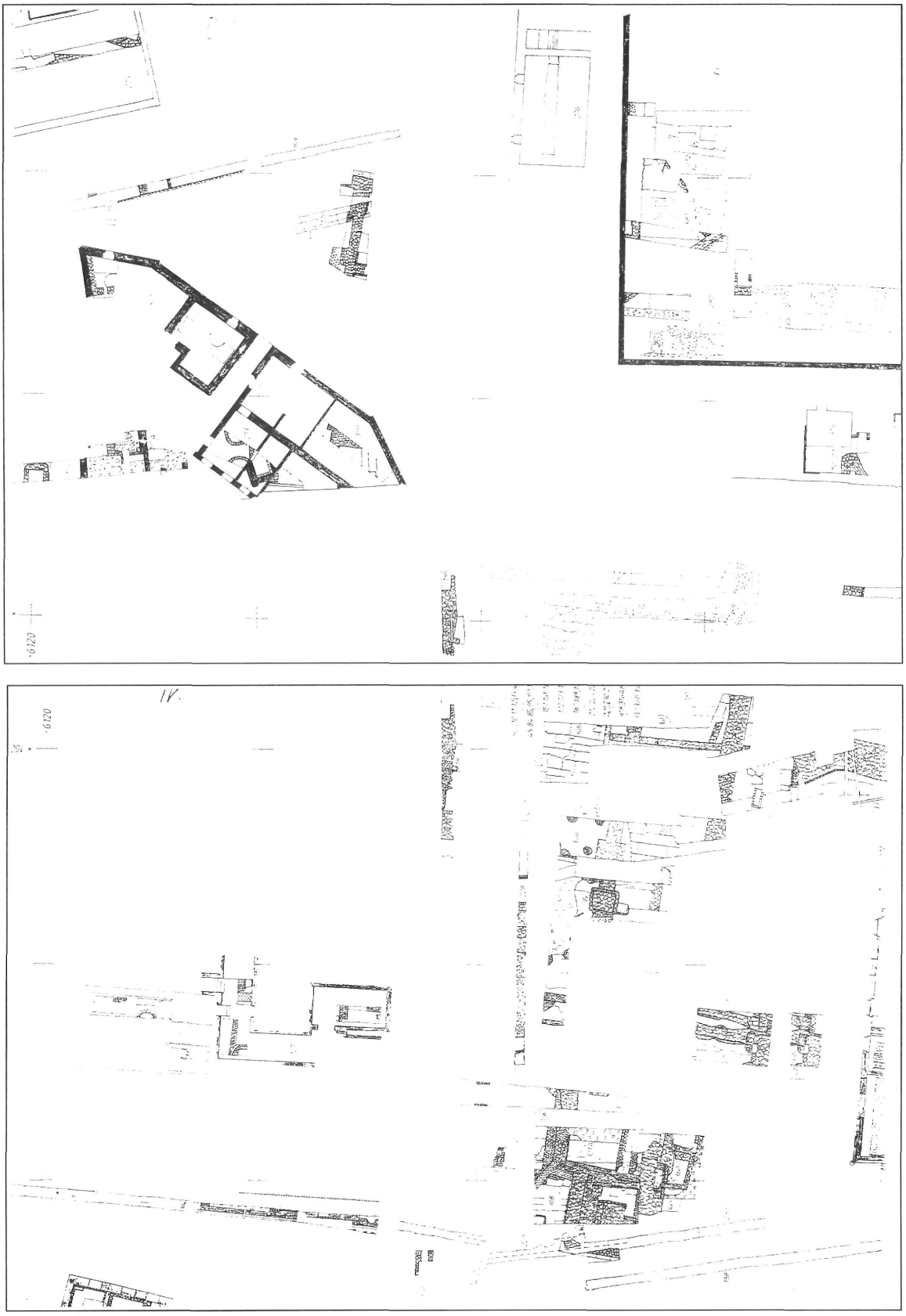

3–4. kép. Ásatási alaprajz a Fő téren – Laktanya utca – Harrer Pál utcában feltárt középkori és római kori falmaradványokkal a rajzszámok feltüntetésével

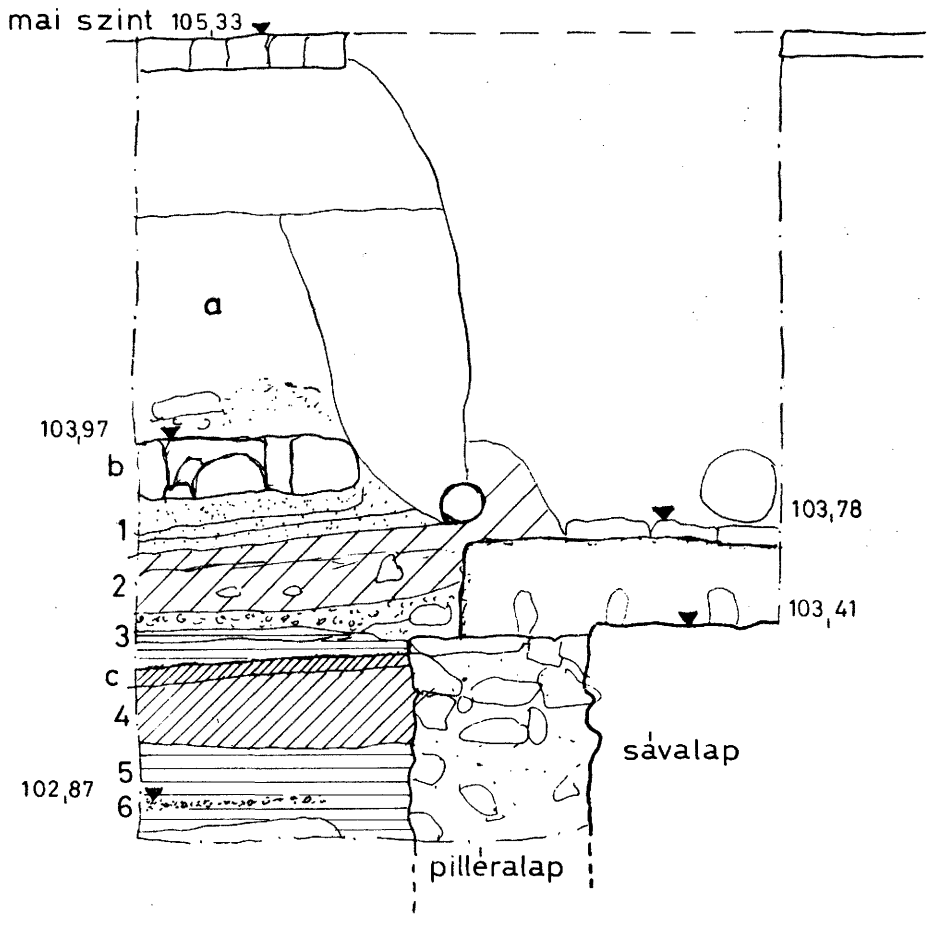

a újkori köves bontási réteg
b kőpadló
c lejárt szint
1. habarcs alapozás
2. barna (fehér rétegződés)
3. sárga agyag tetején apró kövekkel (belső rétegződéssel)
4. barna agyag
5. sárga agyag
6. római terrazzó szint

5. kép. Az északi mellékhajó sávalapozásának és pillérének részlete a K–Ny-i közműárokban és D-i rábontásban. A rábontás és árok nyugati falának metszetrajza.

6. kép. Az északi mellékhajó sávalapozásának részlete, mely két-két római pillér között húzódik K-ről. A habarcspadló és kőpadló részletével, melyeket az újkori közművek átvágtak.

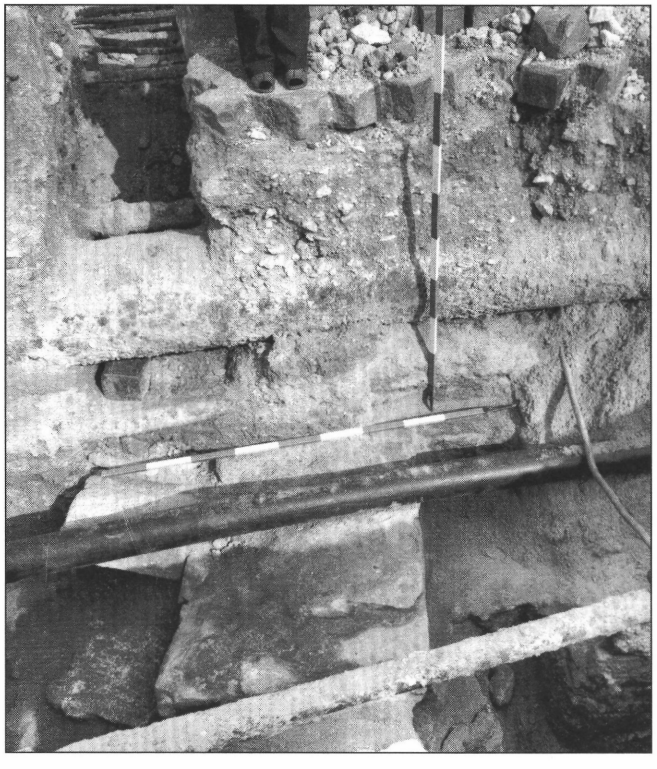

7. kép. A pilléralapozáson az árkádív alapozása délről.

8. kép. Ugyanaz a közműárok déli oldalán a rábontás megkezdésekor északról.

9. kép. Az apszis falához épület kelet–nyugati középkori fal, mely átvágta az apszis keleti falát. Az apszis falának kváderes kialakítású nyugati síkja, DNy-ról nézve.

10. kép. Ugyanaz az ellenkező irányból.

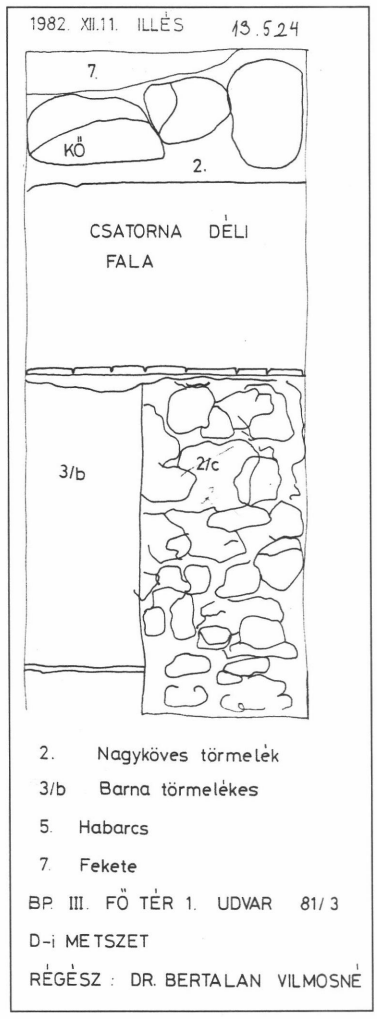

11. kép. A 81/3–as kutatóárok (86/282 rajzszám) az újkori csatorna alatt a feltételezett egyhajós templom déli vállának kibontott részlete északról nézve.

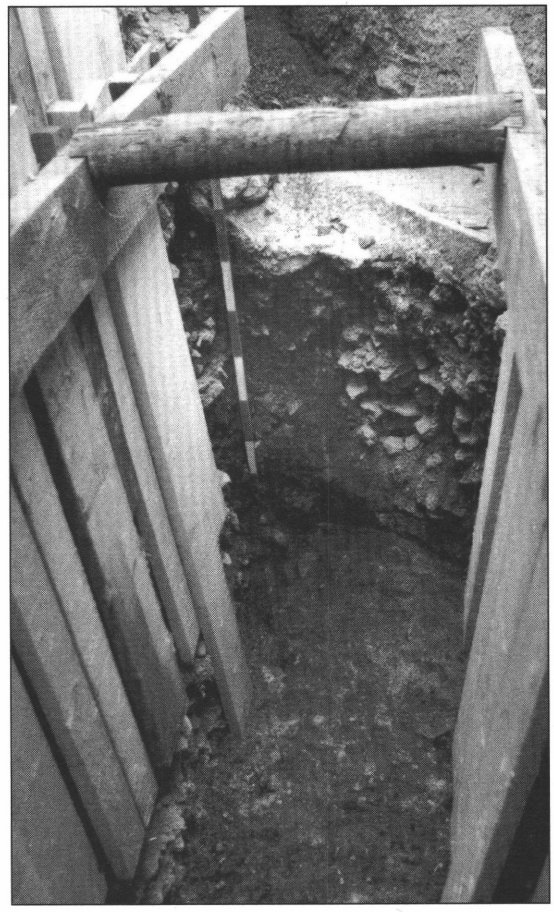

12. kép. Az egyhajós templom déli vállának kibontott részlete.

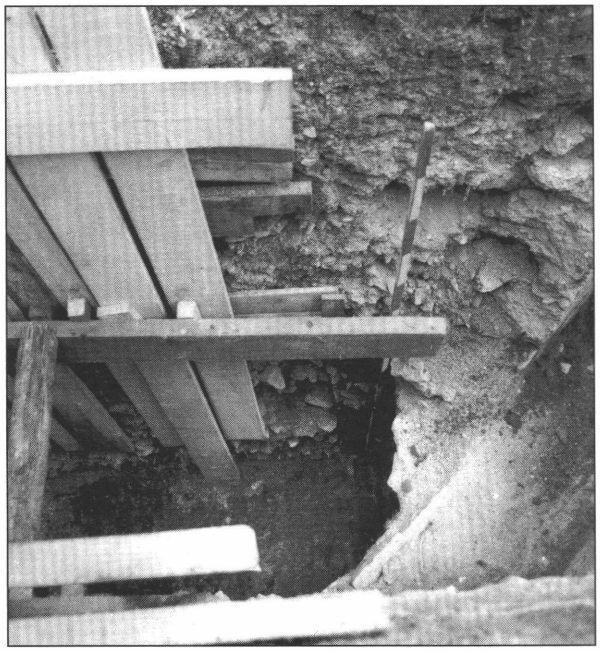

13. kép. Az apszis déli falának kibontott külső síkjának részlete nyugatról.

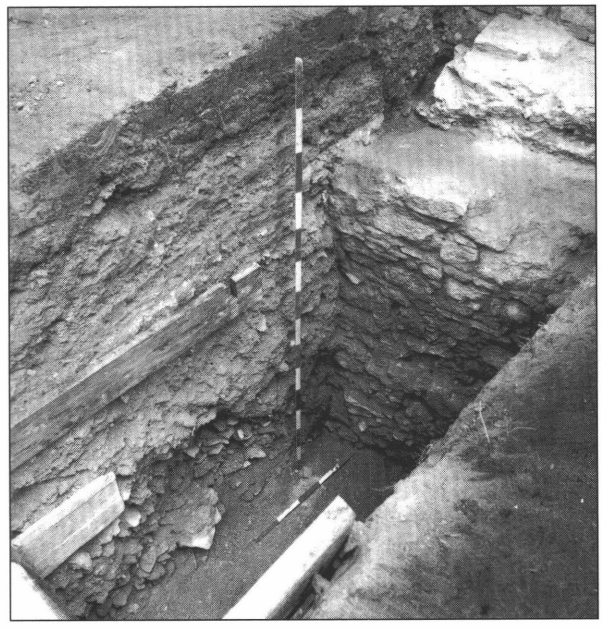

14. kép. A 81/3 kutatóárok részlete az apszis déli felébe beleépült későközépkori K-i fallal DK-ről

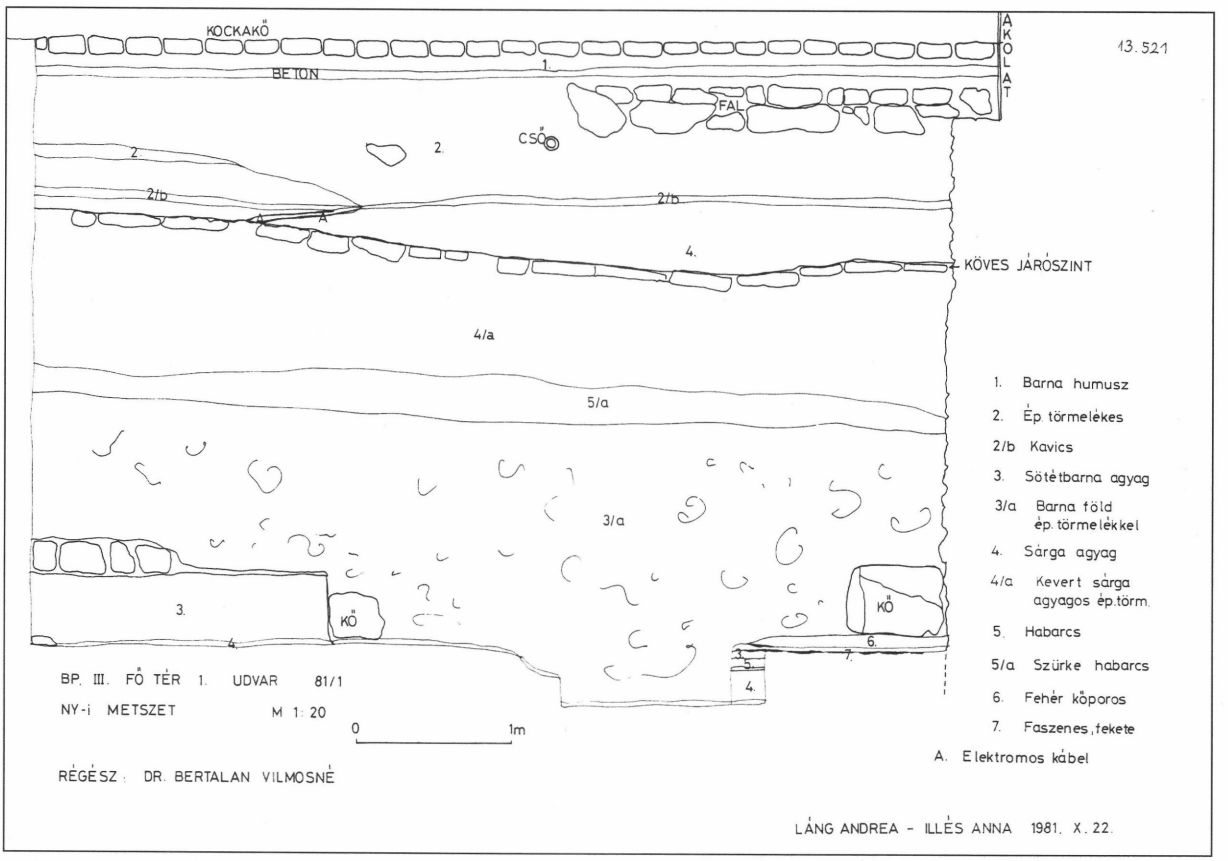

15. kép. A 81/1-es kutatóárok nyugati metszete az altemplom és a kelet–nyugati római fal kibontott részletével, valamint az altemplom kőpadlójának maradványa (6-os réteg)

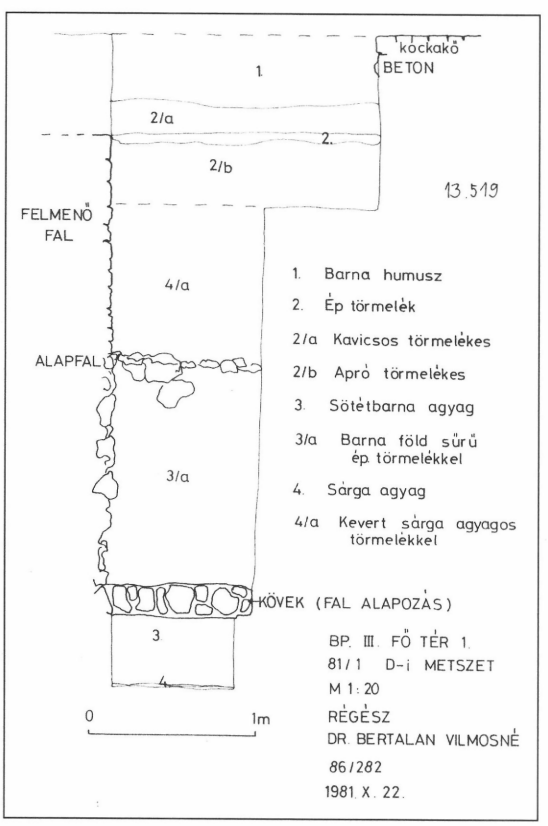

16. kép. A háromhajós templom déli mellékhajójának kibontott alapozásának, ill. utolsó kősorának részlete É-ról (metszet)

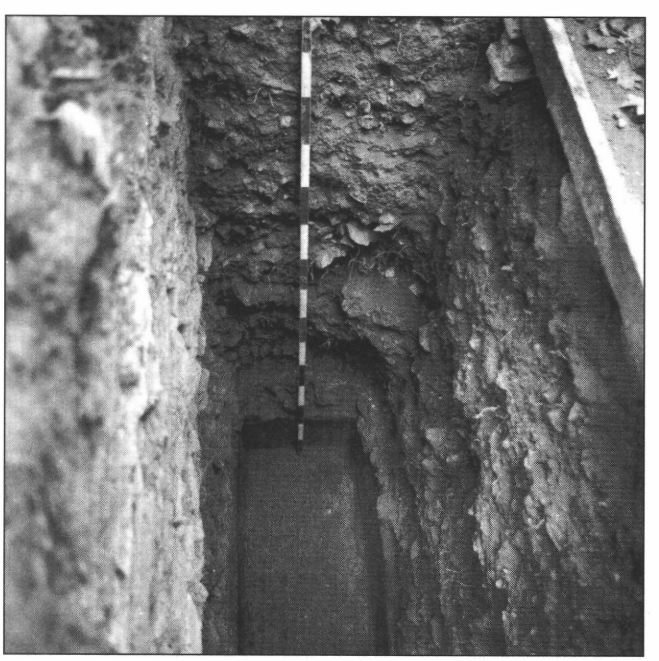

17. kép. A háromhajós templom déli mellékhajójának kibontott alapozásának, ill. utolsó kősorának részlete É-ról

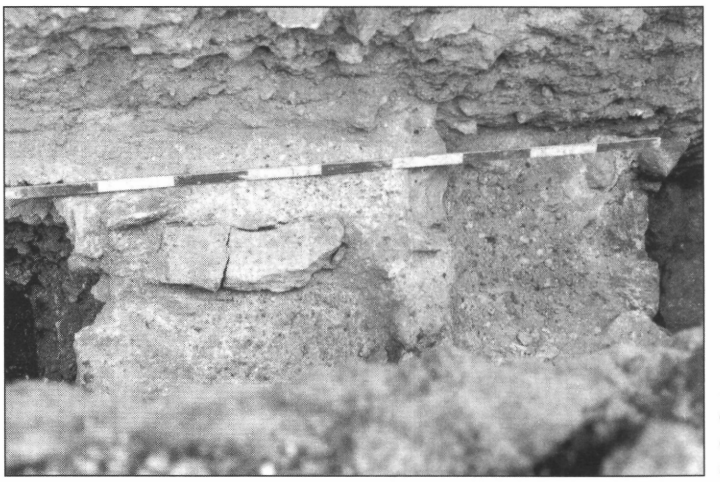

18. kép. A templom Ny-i falának maradványa az észak–déli római falon. A római fal, keleti és nyugati oldalán a római kori szintekkel. A középkori alapozás K-i szélén a köves építési réteg.

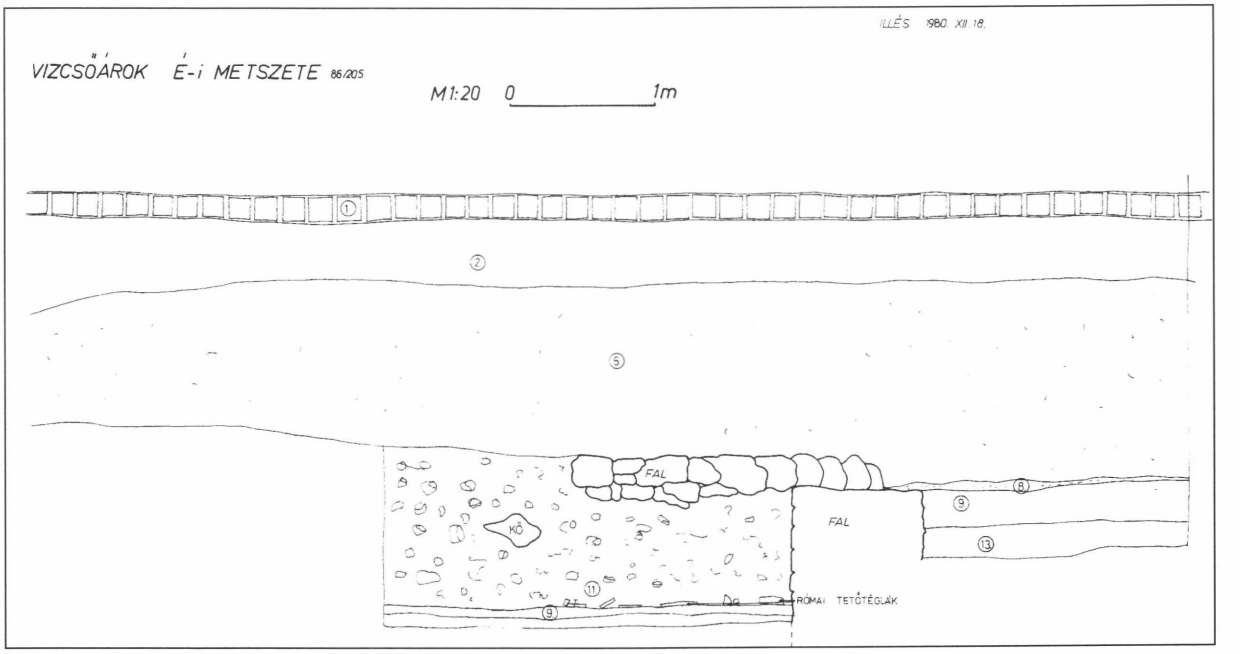

19. kép. A középkori alapfal átvágása után délnyugatról.

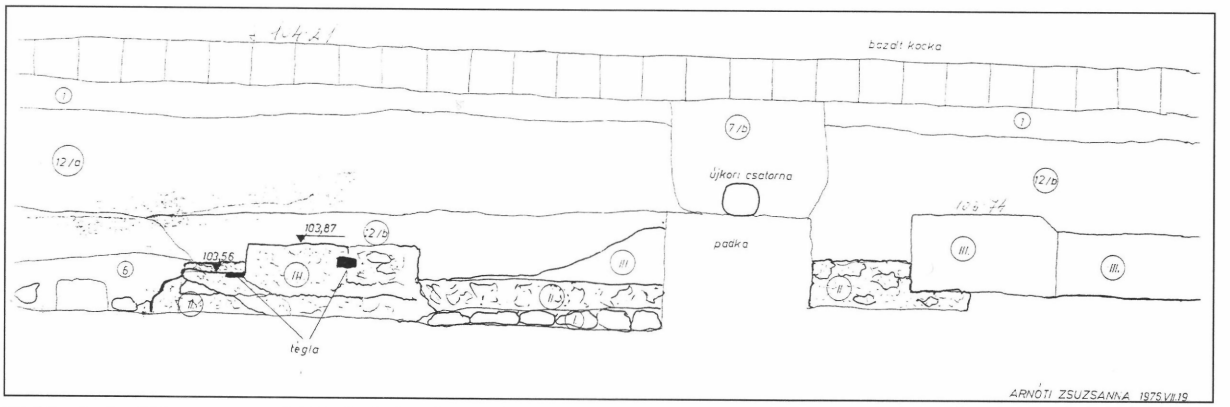

20. kép. Az északi torony nyugati falának részlete (I. római, II. középkori fal, III. az alapfal átépítése).

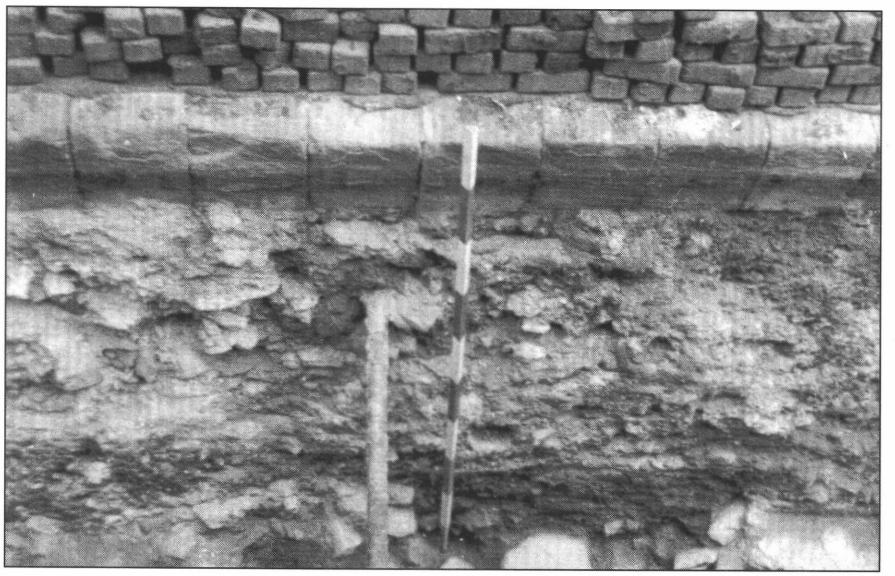

21. kép. Az északi torony északi sarokrészlete a közműárokban Ny-ról nézve.

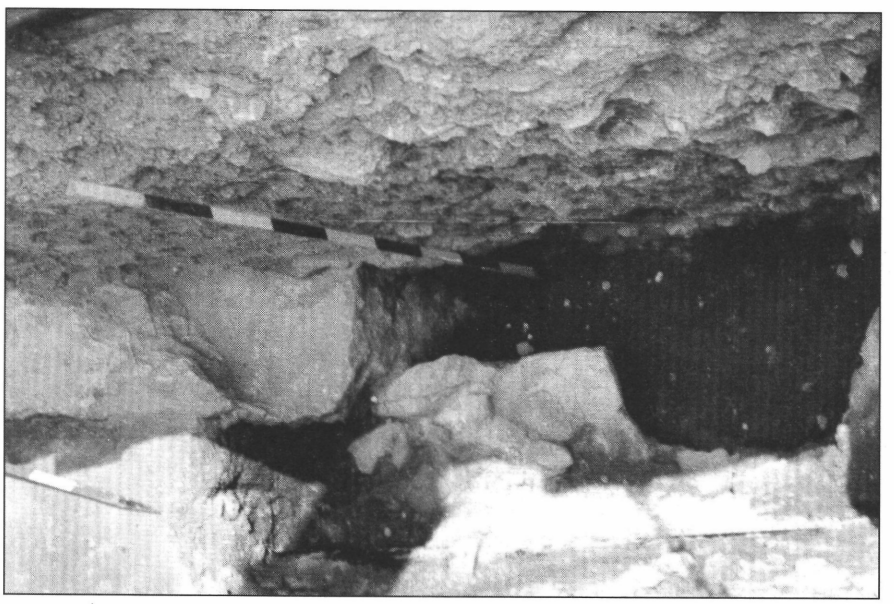

22. kép. A torony déli sarkának részlete a római falon Ny-ról

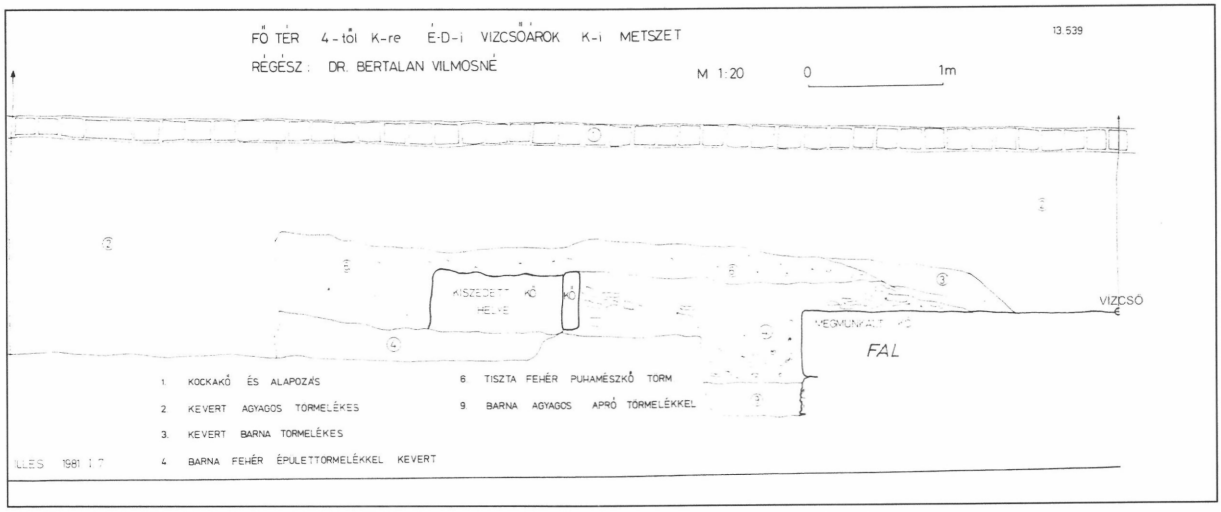

23. kép. A déli torony átépítésekor készült falvastagítás részlete. Az északnyugati sarok és az oszlop alapozása.

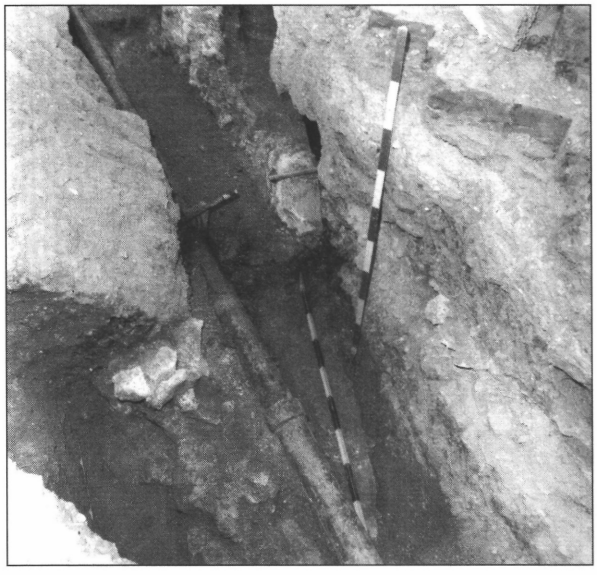

24. kép. A közműárok rábontásában a torony nyugati falának részlete.

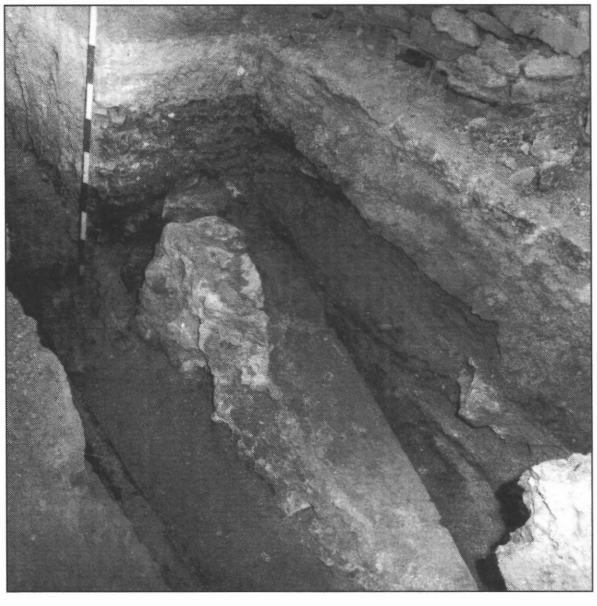

25. kép. A déli torony Ny-i falának részlete.

26. kép. A torony megvastagított nyugati falának részlete a kőlapos burkolással.

27. kép. A Laktanya és Hajógyár utcában húzódó közműárokban feltárt kelet–nyugati és a hozzá csatlakozó észak–déli fal részlete. Feltehetőleg a sekrestye vagy a falvastagság alapján talán torony maradványa.

28. kép. A középkori kelet–nyugati fal feltárt részlete a szint- és alapozási síkkal északról nézve.

29. kép. A sekrestye keleti zárófalának alapárka.

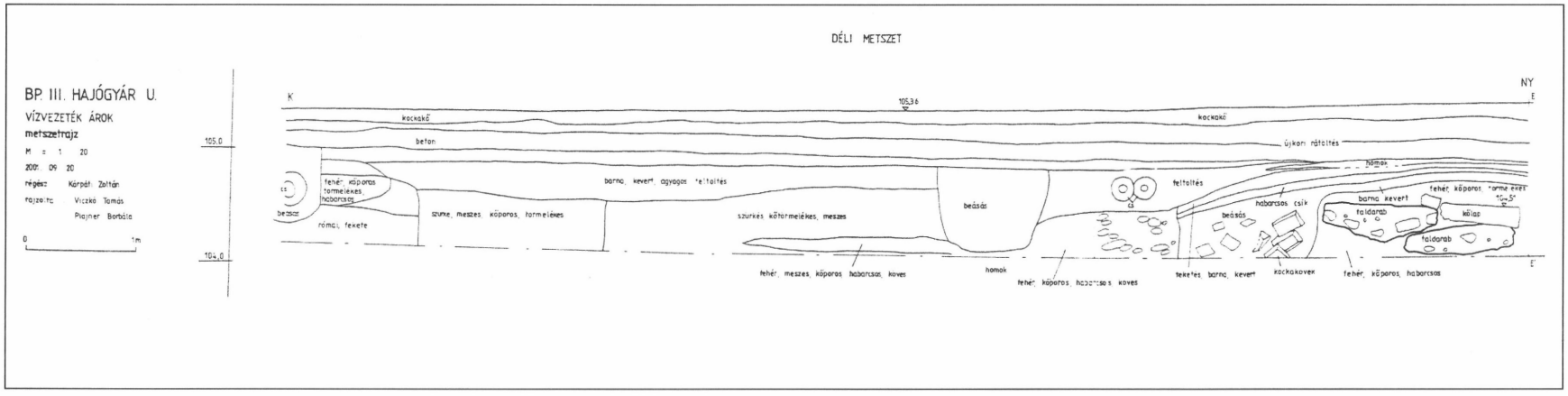

30. kép A déli metszet rajza

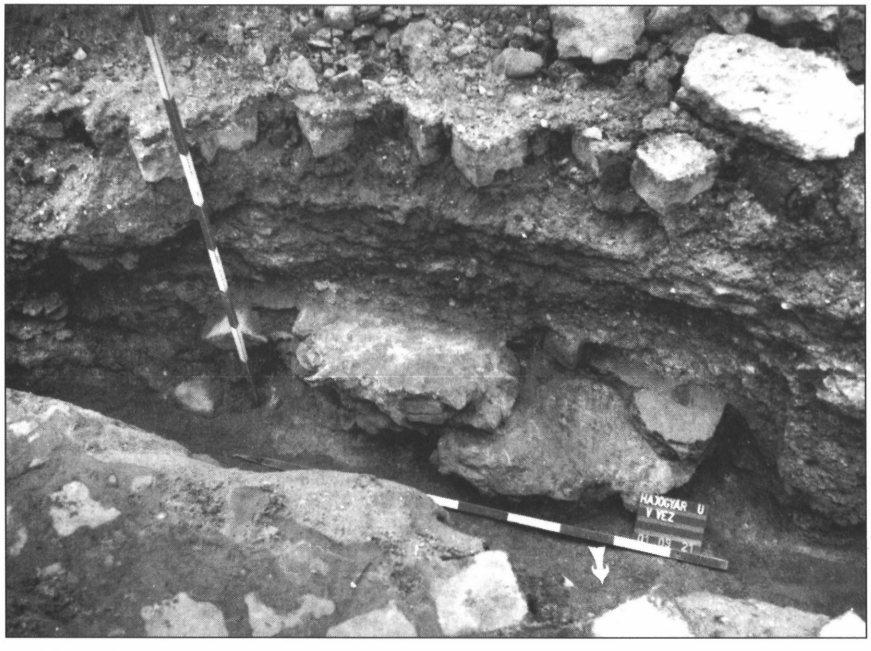

31. kép A sekrestye vörösmárvány padlója a közműárok déli falában

32. kép. A sekrestye padlójának habarcságya

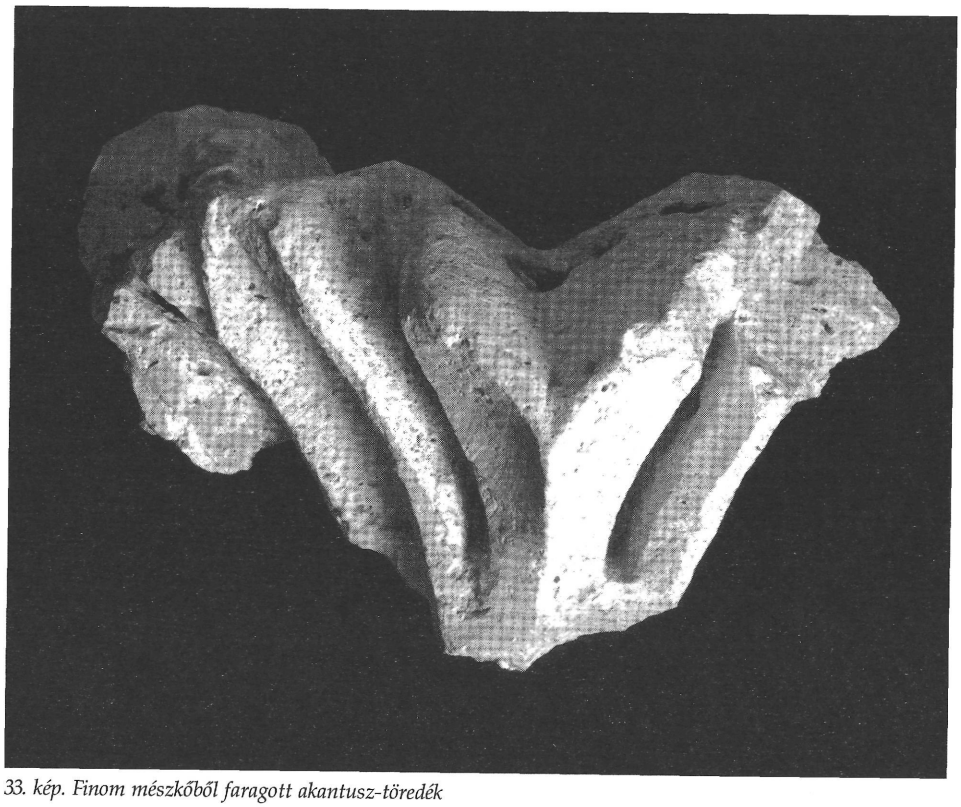

33. kép. Finom mészkőből faragott akantusz-töredék

34. kép. Kőlemez (kemény mészkő)

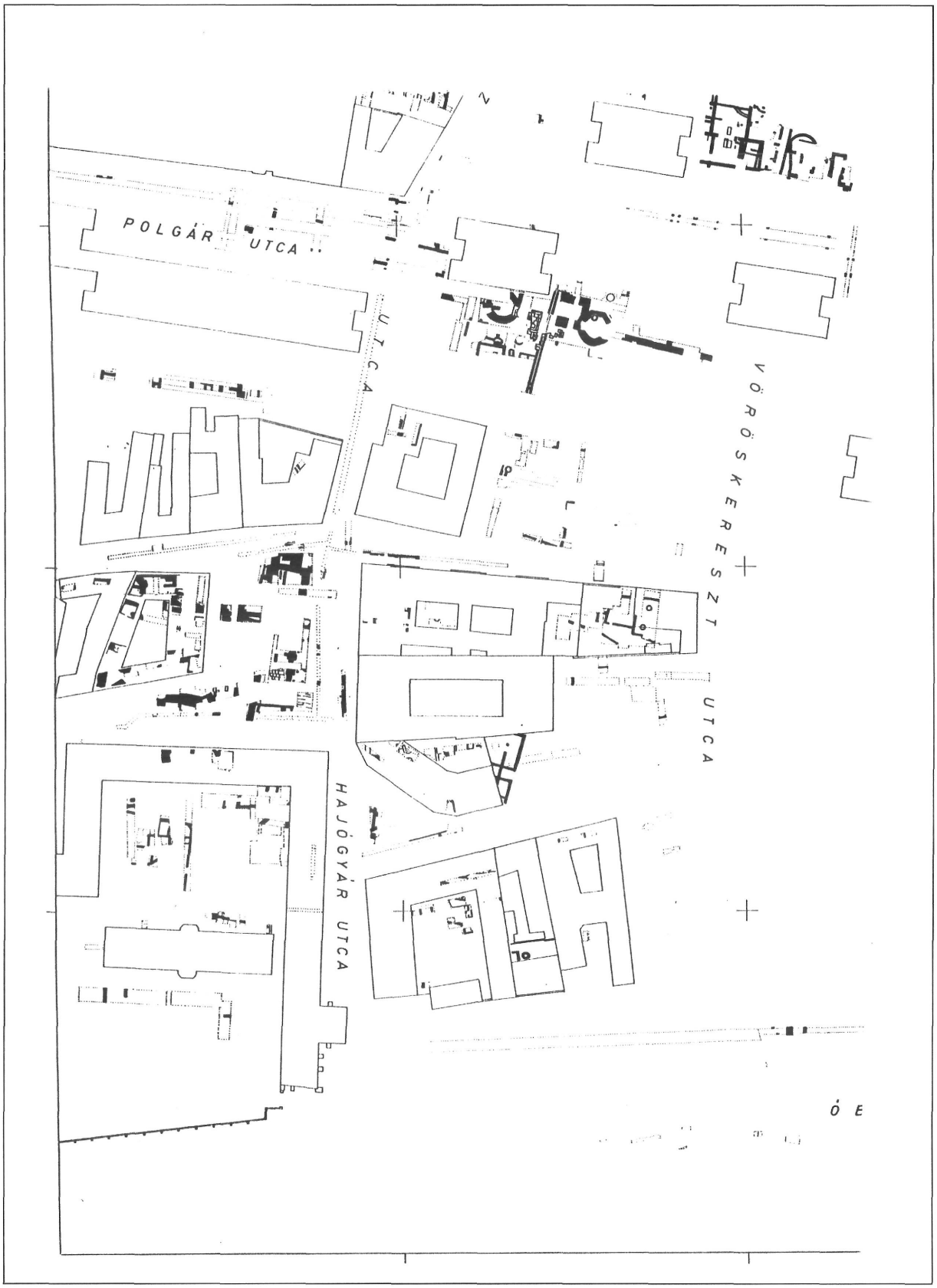

35. kép. Alaprajz a Fő tér és környékén 1971–1999. júniusáig húzott közmű és kutatóárkokkal a feltárt középkori és római falakkal a mai beépítésben.

ADRIAN ANDREI RUSU

DIE BURGEN VON TURNU SEVERIN IM 13.-14. JH.

Die historische Geographie des Gebiets des Severin Banats wurde in der ungarischen Historiographie des Mittelalters durch das Werk Pesty Frigyess bestätigt.[1] So wie wir uns vom Zeitpunkt seines Erscheinens erwarten können, hat das Werk der Burg, die der gleichbenannten Verwaltungseinheit den Namen gab, zu wenig Aufmerksamkeit gezeigt. Trotzdem stehen Burg und Verwaltungseinheit in einer engen Verbindung.

Der eigentliche Name des Banats und der Burg scheint ein erstes Zeichen der Anfänge zu sein und wurde scheinbar aus dem Slawischen *Severnîi* entlehnt, was „aus dem Norden, nördlich" heißt. Wenn dies die richtige Erklärung ist, so mußte das Gebilde, dem diese Definition gehörte, *südlich* davon gelegen sein. Weiter ist es nicht schwer zu zeigen, daß gerade dort ab dem Ende des 12. Jhs. das zweite bulgarische Tsarat funktionierte. Richtig ist es auch, daß der von der neuen Verwaltungseinheit übernommene „Name"[2] *etwas* angibt, das vor der Herrschaft der Ungarn existierte, jedoch schwer mit Genauigkeit zu bestimmen ist.[3]

Wir können uns mit Sicherheit auf die Militärepisoden aus den Jahren 1241 und 1260 beziehen, als die Tataren, bzw. die Bulgaren im entgegengesetzten Lager kämpften. Keine Burg begleitet die historischen Erwähnungen[4] des ersten Banats (1233, 1240, 1247), was als Beweis des Mangels jedweder Burg betrachtet wurde.[5] Der Freibrief Belas IV. an die Johanniten Ritter (1247) wurde im Sinne einer am Südostrand des Königreichs entfaltete Bautätigkeit interpretiert.[6] Heute könnte eine Erklärung, welche die Burg ausschließt, kaum anzunehmen sein.[7] Die Gründe dafür sind verschiedenartig. Sogar die 1251 erfolgte Bestätigung des Johanittenfreibriefs von 1247 bestimmt eine Teilnahme des Königs an der Errichtung von Burgen und Befestigungen des Severin Landes.[8] Die Bedeutung des Gebiets kann keinesfalls minimalisiert werden: es wurde von einem auf der Liste der Freiherrn des Königsreichs eingeführten hohen Beamten geführt. In numismatischer Hinsicht ist es kennzeichnend, daß der Münzverkehr ebenfalls äußerst rege war.[9] Schließlich befinden wir uns in einem sehr beanspruchten Grenzgebiet, wo keine Militärpolitik in Abwesenheit der betreffenden Grundlagen (Burgen) betrieben werden konnte. Beide Einheiten, sowohl das Banat als auch die Burg, trugen denselben Namen, so daß es zu diesem Zeitpunkt, wie auch bei späteren Gelegenheiten schwer zu bestimmen ist, wenn es sich bloß um eine von ihnen handelt.

Informationen oder eher vermittelte Interpretationen verraten im zweiten Jahrzehnt des 14. Jhs. das Interesse des Königs Karl Robert für das Severin. Dabei geht es um eine genaue Erwähnung der Burg von Gureni, im Zusammenhang der Kämpfe mit den Bulgaren bei Vidin, vor 1329, die in Vidin-Bulgarien stattgefunden haben sollen.[10] Ich persönlich bin mit der von Engel Pál,[11] bei Grădeț (Schitul Topolniței)[12] vorgeschlagenen Identifizie-

[1] PESTY 1877-1878.

[2] Der Gedanke wurde zum ersten Mal von Fr. Griselini, in seiner Geschichte des Timischer Banats. Hg. N. Bolocan. Bukarest, 1926, S. 15, erörtert.

[3] BINDER 1968. 625-640; Achim 1994. 233-247.

[4] Legenda S. Gerhardi episcopi ist die Quelle, wo das Severin Gebiet die Herrschaften des Ahtum begrenzt (siehe SCRIPTORES 2. 1938. 490). Es ist aber nicht sicher ob es sich nicht um eine Insertion während der Kompilation der Chronik, bzw. aus dem 14. Jhd. handelt.

[5] HOLBAN 1981. 84-85. Der Gedanke wurde von Teicu 1998. 202 übernommen.

[6] BĂRCĂCILĂ 1937. 345. Heute glaubt man, daß der Ausdruck „die Burgen bei der Donau" ein anderes Gebiet des Königreichs betrifft.

[7] R. THEODORESCU, Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV), hatte diese Datierung empfohlen.

[8] HOLBAN 1981. 84. meint „diese Burgen wurden erst jetzt gebaut".

[9] BĂRĂCILĂ 1944. 37-52; CANTACUZINO 1996. 115-116.

[10] Történelmi Szemle 1964. 551.

[11] ENGEL 1996. 320.

[12] Der frühere Identifizierungsversuch GYÖRFFY Györgys auf Ada-Kaleh (Történelmi Szemle, Nr. 3-4, 1964, S. 541), wurde von HOLBAN 1981. 98. aus dem Grund abgewiesen, daß die

rung einverstanden. Da die Handlung gegen einen bulgarischen Herrscher aus Trnovo stattfand, muß die Chronologie die Zeitspanne 1322–1329 umfasst haben.[13]

Die erste unmittelbare Erwähnung der Severin Burg erscheint in der *Chronica Hungarorum*, um das Jahr 1330 *(Zeurim et castrum ipsius)*.[14] Das Severin konnte unmöglich außerhalb der wenigstens im Fall der Gureni Burg erwähnten ungarischen Herrschaft bleiben. Was die Burg Severin selbst betrifft, zeigt die Chronikinformation eine Tatsache, die nicht ihren Anfang, sondern eine Bruchteilgeschichte beleuchtet, und zwar ihre *Usurpation* seitens Basarab I., dem Woiwoden der künftigen unabhängigen Walachei.[15] Der Feldzug gegen den König kann entweder als eine gemeinsame rumänisch-bulgarische Handlung betrachtet werden, die mit der „Teilung" der Trophäen-Burgen endete (die Severin Burg wurde den Rumänen, die Gureni Burg den Bulgaren zugeteilt), oder als eine völlig unabhängige Handlung, in der die Burg aber selbstverständlich auch das gleichnamige Gebiet miteinbezogen wurden. Wenn die letztere Variante richtig ist, so muß Basarabs Handlung irgendwann um das Datum seines Feldzugs von 1330 stattgefunden haben.

Teodor Vejteh, von dem König Karl Robert die Mehadia Burg (vielleicht 1321–1322) übernahm, trug den Titel eines „Banus" schon im Jahr 1288.[16] Sein Titel wurde von keinem Forscher ernst behandelt,[17] trotzdem deutet er sehr klar auf ein unbenanntes „Banat" an. Wir können es uns nicht leisten, diesen Gedanken hier weiter zu entwickeln. Wir werden uns deshalb damit begnügen aufzuzeichnen, daß der Titel auch von einem anderen Banat als dem Severin Banat herrühren konnte.[18] 1322 war Szécsi Dénes, der Vertraute des Königs, der Burgherr in Mehadia, dessen Zweck wahrscheinlich die Übernahme der früheren Arpadenherrschaften am südöstlichen Rande des Königreichs war.

Es folgt, so wie wir gezeigt haben, die Erwähnung des *Chronicum pictum*, wo es unmittelbar behauptet wird, daß Karl Robert in einer schon vorhandenen Burg einen Burgherrn einsetzt.[19] Die historische Schrift wurde kurz vor 1370 datiert. Keine inländische, nach der Beendung des Kriegs erlassene Urkunde hat aber die Severin Burg erwähnt. Unter diesen Umständen scheint es nur *wahrscheinlich*, daß es eine Severin Burg im dritten Jahrzehnt des 14. Jhs. gab.

Obwohl nach seinem Sieg von Posada (1330) Basarab Herrscher über das Severin Gebiet wurde, kam es kurz danach zur Änderung der Lage,[20] da in der Zeitspanne 1335–1340 Beamte des ungarischen Königs dort erneut auftauchten, indem die Herrschaft des neuen walachischen Woiwoden, Nicolae Alexandru, erst nach 1355 vom Könih Ludwig I. anerkannt wurde.[21] Aber, um die Ereignisse noch mehr zu verwirren, behauptet die Chronik der Herrschaft Ludwigs, daß die Severin Burg irgendwann in den Jahren 1375–1377 erbaut wurde.[22] Das heißt, daß eine *neue* Befestigung ziemlich unwahrscheinlich ist. Die Urkunden vom Anfang des achten Jahrzehntes des 14. Jhs. beweisen eine ernste Befestigungs- oder Ergänzungspolitik der an den Grenzen mit Bulgarien und der Walachei gelegenen Festungen. Die Errichtung der Burg aus Tălmaciu (Talmesch) (1370), die Wiederherstellung jener von Orşova (Orschowa) (1372) und aus Bran (Törzburg) (1377) sind uns bekannt, aber kein inländisches Dokument spricht über Bauarbeiten an der Severin Burg. Freilich können diese nicht völlig ausgeschlossen werden, sei es auch nur wegen der zufälligen Bewahrung der schriftlichen Urkunden. Trotzdem gibt es einen wichtigen Kon-

Burg zweifellos „in Bulgarien" lag. Die erwähnte Verfasserin schlug die bei Gorniacka-Klisura befindliche Burg vor (S. 100). Auch wenn wir annehmen würden, daß die Burgenaufzählungen aus dem 15. Jh. – wo auch die Namen dieser Burgen enthalten sind – in strikter geographischer Hinsicht inkonsequent und aus diesem Grund äußerst verwirrend für genaue Ortbestimmungen sind, müßte es merkwürdig erscheinen, daß in denselben Erwähnungen bloß *diese die einzige Burg war die nicht zum Königreich Ungarn gehörte.*

[13] HOLBAN 1981. 98–99.

[14] SCRIPTORES 1. 1937. Kap. 209, S. 497. Aber auch *purg Zebrün*, in der *Chronik* Heinrichs von Mügeln, in derselben Auflage, Bd. 2. 1938. 220.

[15] HOLBAN 1981. 129–130. glaubte aufgrund etlicher konjunkturellen Tatsachen, das Ereignis wäre 1324 stattgefunden.

[16] PESTY 1877-78. Bd. 3. 117.

[17] HOLBAN 1981. 129–130. gibt diese Möglichkeit an, HÓMAN–SZEKFŰ 1936. S. folgend.

[18] Im Zusammenhang mit dieser Möglichkeit, siehe auch V. Achims Meinungen hinsichtlich der Errichtung nach 1272 weiterer südlichen Banate (Despre vechimea şi originea banatului de Severin, in: Revista Istorică, 5, Nr. 3-4, 1994, S. 244).

[19] Siehe Anmerkung 15.

[20] Verschiedene Meinungen der rumänischen Historiker hinsichtlich der Beibehaltung oder des Verlustes dieses mal nur der Severin Burg seitens Basarab I., bei HOLBAN 1981. 136–137.

[21] Siehe HOLBAN 1981. 146–148. Wir glauben, daß die Verfasserin die Verwertung der *zufälligen* urkundlichen Erwähnungen der Severin Banus übertreibt; ebenfalls führt sie eine persönliche Interpretation ein, welche einen Wertunterschied zwischen den urkundlichen Erwähnungen in Privatakten und die Listen von Königsbeamten, die als Zeugen den feierlichen Akten beistanden, operiert; Holban unterstreicht übermäßig die Rolle des Mehadia Burgherrn, da dieses Amt mit jenem des Banus in derselben Beziehung stand wie die Komitats Obergespane oder andere bedeutendere Ämter mit denselben Schloßherrämtern verbunden waren.

[22] Joannes von Küküllö, Kap. 38.

vergenzpunkt: zwei der Chronikquellen sehen die Severin Burg als funktionsfähig während *der letzten zwei Jahrzehnte der Herrschaft des Königs Ludwig I.* Von diesem Punkt an haben wir keine andere Fortsetzungsmöglichkeit, so daß wir zu den baukünstlichen und archäologischen Daten zurückkehren müssen.

Die heutige Ortschaft, unter dem amtlichen Namen Drobeta Turnu-Severin bekannt, beherbergt mit Sicherheit *zwei mittelalterliche Burgen*, welche in den historischen Erörterungen, sowie in jenen der Geschichte der Militärbaukunst gleichermaßen einen Platz finden. Es ist aber fast unmöglich, daß die erwähnten Burgen *gleichzeitig* funktioniert haben. In der Geschichte des Mittelalters sind Fälle von gleichzeitiger Anwesenheit von mehreren Burgen äußerst selten; als es solche Fälle gab, so gehörten die Burgen keinesfalls der Zentralbehörde, sondern dem Adel oder der Kirche, im Verhältnis zu den Städten. Wir müßten selbstverständlich wissen über welche der beiden Severin Burgen es jedesmal in den betreffenden Zusammenhängen ging.[23]

In der Entwicklungsgeschichte dieser historischen Stätte können keine chronologischen Elemente die Anwesenheit der anfänglichen, aus Holz und Erde[24] erbauten Burg beweisen, indem das Vorbringen einer in der ersten Hälfte des 13. Jhs. in Gebrauch befindlichen Baumethode durch die Forschung überholt wurde. Die Behauptung der Anwesenheit dieser Anfangsburg stützt sich auf keinerlei archäologische Dokumente; aus diesem Grund muß sie sich nicht unbedingt auf eine gänzlich verschiedene Burg beziehen (Grabenböschungen, Brücken- oder Hafenstrukturen).

Das erste und kleinste Militärdenkmal von den beiden ist jenes innerhalb des römischen Legioncastrums gelegen.[25] Die Süd- und Westseite des Festungsgürtels verfolgen die Rundecke des römischen Baus. Die anderen (drei) Seiten umschließen einen vieleckigen Innenbau, der fast 2 m dick ist und ausschließlich aus römischen Spolien hergestellt wurde. Bruchstücke, die über dem Bodenniveau sichtbar sind, wurden konserviert. Zwischen den beiden Ostseiten hat ein befahrbares Tor (3,65 m) funktioniert, von dem der südliche Pfoster erhalten ist. In einer Entfernung von etwa 23-25 m von diesem Festungsgürtel wurden wahrscheinlich zwei im Bogen gelegene Graben ausgegraben, welche von den alten Castrumtoren im Süden und Westen ihren Anfang nahmen *(Abb. 1/a)*. Ihr Zweck muß wahrscheinlich in Verbindung mit der Benützung eines zweiten Festungsgürtels gesetzt werden. Innerhalb der Steinumwallung hat ein Donjon (Wohnturm, Bergfriet) mit einer ungefähr kreisförmigen Grundlage (Innendurchmesser von ungefähr 9 m), mit ungleichen Mauerdicken (2-2,60 m) funktioniert. Die Grundlagen und die ersten Aufrißasisen, die einzigen die erhalten geblieben sind, sind südöstlich von einer Verdickung (1,50 × 4,30 m) getrennt, die möglicherweise als Eingang gedient hatte.[26] Das Profil der 1999 zwischen dem Mittelturm und der Umwallung durchgeführten Sondierung[27] zeigt, daß es überhaupt keinen Grund dafür gibt, das Ende der Burg als eine Zerstörung durch Feuerbrunst anzunehmen, vielmehr daß es sich dabei um eine Aufgabe handelte.

Im Burgbrunnen (oder Zisterne), der innerhalb der ersten Umwallung liegt, wurden drei Kriegerskelette entdeckt; daneben wurde eine vom bulgarischen Tsaren Ioan Asan II. (1218-1241) erlassene Münze und eine Grube zur Weizenaufbewahrung mit einer Münze des Andronic II. Paleolog (1295-1327) gefunden.[28] Wenn die erste Münze vor oder zusammen mit den beiden Skeletten begraben wurde, so zeigt sie auch einen *ante quem* Termin des Baus an. Die zweite Münze versichert den *ante quem* Termin der Verlassung der Burg. In anderen Worten, kann die Burg ungefähr in der Zeitspanne der ersten Jahrzehnte des 13. Jhs.[29] und an der Wende des 13.-14. Jhs datiert werden. Die Chronologie stimmt mit den Anfängen des Banats völlig überein. Die Erwähnung des letzten Severin Banus

[23] Wir werden davon Abstand nehmen, die Historiker, welche die Schlage nicht kannten, aufzuzählen, denn ihre Liste ist ziemlich lang.

[24] DAVIDESCU 1985. 108.

[25] Der Werdegang der Forschung bei CANTACUZINO 2001. 106-107.

[26] CANTACUZINO 2001. 109, 111. Dieselbe Art von Verdickung erscheint auch neben dem Hauptturm der Burg Necven (14. Jh.?). Siehe SMILJANIC 1984-1985. 137-138, Abb. 1.

[27] Siehe CANTACUZINO 2001. 110. Derselbe Verfasser gibt eine ältere Quelle an, die Spuren von Verbrennung im Turm erwähnt (S. 115). Ebenfalls ist die Unmöglichkeit der stratigraphischen Überprüfungen, wegen massiven Aufdeckungen, die während der Restaurationen der 60er Jahre durchgeführt wurden, durch die Veröffentlichung eines 1999 hergestellten Profils widersprochen (S. 110).

[28] CANTACUZINO 2001. S. 113-115. Derselbe Verfasser informiert uns, daß die betreffende Münze im „anonymen Dasein" der Sammlungen des Ortsmuseums eingeführt wurde. Hinsichtlich ihrer Datierung wurden von E. Oberländer-Târnoveanu einige Reserven formuliert (Relaţiile daco-romanilor şi populaţiei româneşti cu lumea sud-est europeană în perioada secolelor IV-IX. Doktorarbeit. Bukarest, 1998. S. 447). Der archäologische Beweis der Anwesenheit der Burg im 13. Jh. wurde auch von ACHIM 1994. 237 bemerkt.

[29] Es ist eine unbewiesene Meinung der Archäologen. Siehe FLORESCU 1969. 180; DAVIDESCU 1969. 20-23.

des 13. Jhs., im Jahr 1291,[30] scheint uns eine sichere Erörterung zu sein.

Im Zusammenhang mit der ersten Funktionsperiode erhalten wir zusätzliche Argumente wenn wir die Sachlage des mittelalterlichen Drobeta mit der Burg Haram (Hram, *Contra Lederata*, Serbien) vergleichen. Die letztere wurde *genau* mit derselben Isolierungslösung (mit Graben und Wall) an der Ecke eines anderen römischen Castrums gebaut, nur daß sie einen Wohnungsturm mit einer rechteckigen, nicht kreisförmigen Basis hat[31] *(Abb. 1/b)*. Schließlich, wurde in *Sucidava*-Celei (an der Mündung des Altflußes / Olt in der Donau) eine ähnliche Lösung angewandt, und zwar geht es um eine etwas neuere, römisch-byzantinische Festung, die an einer (südöstlichen) Ecke isoliert und mit einem Turm mit viereckiger Basis versehen wurde[32] *(Abb. 1/c)*. Diese soll bestimmt dem Severin Banat gehört haben. Die Datierung der Festung konnte ziemlich leicht festgestellt werden, da die Ortschaft (nicht die Burg) wegen ihrer wirtschaftlichen Bedeutung im Diplom der Johanniten 1247 erwähnt wurde,[33] indem die archäologische Forschung bewiesen hat, daß die Siedlung und der dortige Friedhof ihre Anfänge gegen Mitte des 13. Jhs. haben.[34] Was die Burg von Schitul Topolniței (Grădeț, Gureni) betrifft, etwa 40 km nordwestlich von Severin gelegen, wurde sie in dem Maße wiederhergestellt, daß wir sie analysieren können. Sie charakterisiert sich durch einen zentralen Wohnungsturm, mit kreisförmiger Basis, der von einer unregelmäßigen ellipsenförmigen Umwallung umgeben ist *(Abb. 1/d)*. In Abwesenheit des archäologischen Materials, wurde ihre Funktionszeit reichlich bemessen (13.-14. Jh., eventuell in den ersten zwei Jahrzehnten des 15. Jhs.)[35] und aus diesem Grund ist sie wenig benützbar. Merkwürdig ist die Verwendung des Wohnungsturms mit kreisförmiger Basis, der dem im Castrum von Drobeta befindlichen sehr ähnelt und mit welchem er eine von allen anderen Burgen aus diesem Gebiet unterschiedliche Sondergruppe bildet. Ich kann keinesfalls in dieser Burg eine Befestigung der Asans mit einer solchen planimetrischen Form[36] sehen, ohne gleich die Angabe der walachisch-bulgarischen Analogien zu fordern. Es ist also möglich, daß sie gleichzeitig mit oder kurz nach der Hauptburg des Severin Banats errichtet wurde. Im Unterschied aber zur Severin Burg, hat ihr die erwähnte Burg überlebt.[37] Von der archäologischen Forschung entdeckte Baukunstelemente zeigen die Tatsache an, daß sie mehrmals ernst wiederhergestellt wurde. Ihre Geschichte und Stelle werden nach dem Jahr 1400 klarer.

Leider können wir keine weiteren Befestigungsdenkmäler aus demselben Gebiet besprechen. Es ist aber sicher, daß es mehrere gab, die in verschiedenen Epochen erschienen. Die sie aufzeichnenden Daten sind jedoch so spärlich[38], daß sie ein ernstes historisches Bild kaum bieten können.

Wir haben früher gezeigt, daß das einzige Argument das sich für vorungarische politische Lösungen einsetzt der Ortsname sei. Die dritte Ursprungsvariante, bzw. jene die ein „altes politisches rumänisches Gebilde" voraussetzt,[39] bringt nichts als Hypothesen, sowie die Bemerkung, daß es in der im *statu nascendu* befindlichen Walachei, weit und breit, von den ersten Militärerrichtungen von Cetățeni bis zur Hauptstadt von Curtea de Argeș, keine baukünstlich ähnliche Burg gab.

Der erste der ein Bild der großen Burg bietet ist Graf Marsigli[40]. Der Bauplatz wurde westlich des Legionscastrums, der Trajanbrücke und der Castrumsthermen gewählt. Die Zeichnung beweist, daß an jenem Zeitpunkt (Anfang des 18. Jhs.) bloß zwei ungefähr rechteckige Hauptumrisse, mit den langen Seiten der Donau zu gewandt, weitere quer verlaufende Mauern und die Planimetrie eines einzigen, des südöstlichen Turmes bemerkbar waren. Es ist uns bekannt, daß einige Arbeiten 1869, unter der Direktion Cezar Bolliacs dort unternommen wurden. Der 1906 von Teoharie Antonescu gezeichnete zweite Entwurf enthaltet schon zahlreiche baukünstliche Bestandteile, als ob die Burgmauern von Ruinen inzwischen massenweise aufgedeckt wären. Der Entwurf widerspiegelt das Komplex fast gänzlich, mit kleinen Fehlern: das Mißverständnis der Kapelle, einige Deformierungen und der Mangel der der Donau zu gewandten Mauern.[41] Aus der ersten Beschreibung erfolgt, daß die größere Umwallung auf einem höheren Grund, mit besse-

[30] Documente privitoare la istoria Românilor. Hg. E. Hurmuzaki, Bukarest, 1887, I/1, S. 511-512. Außer dieser Tatsache, auch ein 1282 oder gleich danach begrabener Schatz. Siehe darüber BĂRCĂCILĂ 1944. 37-52.

[31] BÓNA 1998. 114.

[32] TOROPU-TĂTULEA 1987. 203.

[33] Documenta Romaniae Historica. B. Țăra Românească. 1. Bukarest, 1977. Nr. 4.

[34] TOROPU-TĂTULEA 1987. 195, 203.

[35] Siehe darüber DAVIDESCU 1978. 114-123.

[36] Die Meinung von ACHIM 2002. 64.

[37] Siehe ebenfalls TRÂPCEA 1962. 175.

[38] Siehe insbesonders TRÂPCEA 1962. 172-175.

[39] DAVIDESCU 1969. 22-23; CANTACUZINO 2001. 85, 188, aber mit Reserven auch auf S. 189.

[40] Description du Danube, Haye, 1744, S. 22 und Tafel 8, Abb. XXXII. Marsigli vermutete, daß es sich um die römische Befestigung Drobetas handelte.

[41] Der Entwurf wurde von BĂRCĂCILĂ 1937. 347, Abb. 2, wiedergeben.

ren Verteidigungsmöglichkeiten errichtet wurde. Jedenfalls mußte ein Graben auf allen die Donau nicht berührenden Seiten ausgegraben werden.

Es ist eine große Chance, daß der Ruinenplatz nachträglich als öffentlicher Park (Dragalina) angelegt wurde, so daß er auch heute zu besichtigen ist. Aber es gab auch grobe Eingriffe: die Mauern, welche die Burg mit der Donau verbanden, wurden abgeschnitten, um der Eisenbahnlinie und dem Hafen Platz zu machen, ein Teil der Ost- und Westkurtine dienten als Baustoff für ein Restaurant, der in der Mitte der östlichen Außenseite gelegene Turm wurde in eine Eiskammer verwandelt, enge Wege mit Treppen und Betonalleen überqueren die Umwallung.[42] Die protoarchäologischen Forschungen begannen 1869 und wurden von 1936 bis 1939 systematisch fortgesetzt. Bei den letzteren wurden insbesondere neue Ruinenaufdeckungen entdeckt. Der Krieg, dann die radikalen politischen Wenden setzten den Veröffentlichungen ein gewaltsames Ende.[43] Weitere Forschungen fanden von 1965 bis 1966 insbesonders auf der Südseite statt.[44] Leider hat der wissenschaftliche Charakter der Informationen nicht sehr in Qualität gewonnen.

Die Großburg in Severin wurde aus Steinen aus dem Fluß und dem Steinbruch errichtet und weist gepflegte Verblendungen und einen mit Holztiranten befestigten Innern auf. Im Ostabschnitt wurden nur vierkantig behaute Steine verwendet. Die konservierten Höhen überschreiten oft sechs Meter. Die Mauern beschreiben eine ungefähr rechteckige Planimetrie (90 × 45 m), mit vier Ecktürmen. Die Nordtürme wurden innerhalb der Kurtine eingeschlossen, während die südlichen außerhalb liegen. In der Mitte der langen Seiten befinden sich Anlegungen die mit Toren und Tortürme in Beziehung gesetzt werden können. Die am besten konservierte Turmruine ist jene des nordöstlichen Eckturmes (22 m). Auf der höchsten Seite, der nördlichen, sind drei Stockwerke zu bemerken. Je drei Fenster mit Fensternischen befinden sich an jedem Stockwerk *(Abb. 2/a)*.

Der Südostturm hatte Innengrößen von 5,60 × 5,90 m, die allgemeine Dicke von 1,90 m – mit Ausnahme des südlichen (der Donau zu), der eine Dicke von 2,90 m und einem 3,25 m hohen Abprallabhang hatte. Auch der Eingang mit zwei Treppen wurde auf dem Trittniveau gefunden. Am Zusammentreffen des Südostturms mit der Umwallung wurden einige von Wiederherstellungen stammenden Ziegelsteinhäufungen bemerkt. Der Südwestturm hat eine ähnliche Planimetrie (5,10 × 5,15 m). Sein Eingang befand sich irgendwo im Stockwerk. Die beiden Türme haben etwa vier Meter hohe Aufrisse. Der Turm in der Mitte der Ostseite scheint auf einer älteren quadratförmigen Basis wiederhergestellt zu sein.[45]

Die äußere Umwallung, welche die erste umschließt und eine ähnliche Form hat, scheint in verschiedenen Etappen angelegt worden zu sein. Manchmal bildet sie mit dem Grundabhang Terassen. Ziemlich unerwartet erscheint der einzige Turm, den sie wahrscheinlich als Torenturm hatte, mit einer auffälligen Abzugsöffnung nach Osten. Dieser Turm wurde in einer abweichenden Technik erbaut,[46] mit dem Zweck, nicht nur den beschützten Platz zu vergrößern, sondern auch, mit Hilfe von senkrechten Mauern, den Weg bis zur Donau, eventuell bis zu einem heute von den Flußgewässern abgewaschenen Hafen zu blockieren. Man schätzt diese Umwallung gehört dem 15. Jh., aber die Datierung ist ungenau und wurde mehr auf baukünstlichen Kriterien festgestellt. Wir haben keinen Grund, uns da mit ihr zu beschäftigen.

Nach den von uns bekannten Daten, haben die Ausgrabungen an der Burgkapelle 1913 begonnen,[47] unter welchen Umständen wissen wir aber nicht genau. 1915 wurde die erste Planskizze der Kapelle publiziert.[48] Während des Ersten Weltkriegs fanden relativ unbedeutende zerstörende Eingriffe statt. Systematische Ausgrabungen wurden im Herbst des Jahres 1936 durchgeführt. Das rohe Baumaterial ist ausschließlich römisches wiederbenütztes Material (Epigraphen, Sarkophagdeckel, vierkantig behaute Steine, Ziegelsteine, einschließlich Hypokaustumziegelsteine).

Die die Kapelle betreffenden Informationen wurden in der rumänischen Historiographie unterschiedlicherweise besprochen.[49] Dadurch ist es aber zu keinem vollständigen, klaren Bild gekommen; insbesondere ist die Chronologiefrage kaum gelöst worden. Wir werden diese Daten abermals zu systematisieren versuchen.

[42] Ebenda, S. 346.

[43] BĂRCĂCILĂ 1939. 74.

[44] DAVIDESCU 1970. 9.

[45] BĂRCĂCILĂ 1939. 75.

[46] DAVIDESCU 1970. 11; CANTACUZINO 2001. 130–131.

[47] BĂRCĂCILĂ 1937. 346.

[48] Ders., in: Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, 8. Bogen 31, 1915, S. 141. Der Abriß wurde wiederaufgenommen vom dems.; BĂRCĂCILĂ 1937. 349, Abb. 4. Der letzte Artikel wurde fast unverändert in Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, 30. Bogen 94, 1037, S. 149–166 publiziert.

[49] VĂTĂŞIANU 1959. 134 (mit der Datierung der orthodoxen Phase am Ende des 13. Jhs.), 209–210; THEODORESCU 1976. 244 (kurze „gotische" Beschreibung); DRĂGUT 1976. 133 (die Kapelle paraclis aus dem 13. Jh., aber in der Mitte der Umwallung auch ein Donjon !); DRĂGUT 1979. 138 (14. Jh.).

Der erste Abriß bietet uns schon einige Schlußfolgerungen. Die wichtigste von ihnen ist jene, daß es um zwei sicherlich in chronologischer Reihenfolge übereinandergelegte Gebäude geht. Es handelt sich um ein erstes Gebäude mit einer halbkreisförmigen Abside nach Osten. Der Autor der archäologischen Entdeckungen erwähnt eine weitere „kleine" Abside im Süden. Im nördlichen Abschnitt wurde nichts ähnliches gefunden, aber in Abwesenheit einer stratigraphischen Analyse kann man die Möglichkeit einer anderen Abside oder Seitenlinie einer dreischiffartigen Basilika nicht ausschließen. Trotzdem wurden in der folgenden Phase zwei Paar Pfeiler eingemauert, und zwar parallel mit den Schiffwänden, was einen Beweis für einen ursprünglichen Basilikaplan bietet. Das Gebäude (Kapelle I) konnte nur katholisch gewesen und muß in den Jahrzehnten um die Mitte des 14. Jhs. erbaut worden sein.

Die nächste Kapelle (Kapelle II) verwendet nur teilweise den Umriß des Mittelschiffs (?) der Kapelle I.[50] Die mit der Kapelle II zeitgenössischen Begräbnisse zerstörten Untergrundbauten der Kapelle I. Wie wir gesehen haben, ergänzten die langen Schiffwände die Pfeilerlinie der ersten Kapelle. Die Altarabside wurde vieleckig. Nun könnte es um eine Einteilung entlang der langen Achse gehen, im Sinne der Einführung von Pfeilern die dem Altar zu einen Naos entwickeln und dem Westen zu einen Pronaos. Die Mauerei wurde in der von der Baukunst im traditionellen byzantinischen Stil äußerst häufig benützte Technik *opus mixtum* erheben. Der Altartisch, ein (unentzifferter) epigraphischer slavonischer Fries und eine (südlich gerichtete) Altarnische stärken die Möglichkeit der Klassifizierung des Denkmals in der Gruppe orthodoxen Charakters. Die Kapelle beweist planimetrische Analogien in Bulgarien und der Walachei. Die Kapelle II wirkte in der Zeitspanne von den letzten Jahrzehnten des 14. Jhs. bis in den ersten zwei Jahrzehnten des nächsten Jahrhunderts, bzw. in der Zeitspanne als sich das Severin Gebiet unter der Herrschaft der Walachei befand. Deshalb muß es mit Notwendigkeit mit der Funktionszeit der orthodoxen Metropolie des Severins (1370-1420) in Verbindung gesetzt werden. Die Art und Weise, in der die Kapelle II die erste ersetzt hat, nämlich durch Zerstörung, zeigt auch wie die Burg selbst die Änderung der Herrschaft überstand.

Die letzte Daseinsphase dieser Stätte (Kapelle III) begründet sich auf weniger radikale Eingriffe auf Kapelle II, welche wahrscheinlich durch Wiederherstellungen von Gewölben und Inneneinrichtungen ergänzt wurde. Die Erhebung von Mauern anstelle der den Naos vom Pronaos trennenden Pfeiler spricht entweder für das Ausfüllen der dortigen leeren Räume, oder für den Verzicht auf die Verwendung des Pronaos. Von Bedeutung ist ein Weihwasserbecken aus Stein, mit einem Becher mit achteckigem Querschnitt, bloß einer geschliffenen Seite und einem eingeschnitzten Kreuz, mit einem schrägen Dickeabzug zu einem engeren Pfeilerfuß (L = 0,75 m), aber mit demselben Querschnitt. Ein Gewölbeschlüssel mit Eichenblättern, mit fünf Spitzbogenabgängen und Farbspuren, am Ostrande des Absidengewölbes, wurde in der Südumwallung der Burg wieder benützt[51]. Ein (sekundärer Altar) Tisch mit einer (aus einem römischen Epigraph hergestellten) Treppe wurde in der Südostseite des Schiffes angelegt und scheint derselben Phase zu gehören. Kapelle III muß während des 15. Jhs. funktioniert haben, wahrscheinlich bis zur Zerstörung der Burg.

Es wurden zwei Kreuze mit Einschnitte auf Steinblocks, die von den Mauern herzukommen scheinen, bemerkt. Es ist möglich, daß es sich nicht um einfachen Baustoff, sondern um Grabenkreuze oder, aufgrund ihrer Ähnlichkeit (20 × 20-23 cm),[52] sogar um Hingabekreuze in der Kirche handelt. Andere Profilsteine erscheinen nur in Gruppenphotos; schließlich wurde über andere sehr vage geschrieben, daß sie bei einer Wiederherstellung der Burg verwendet wurden, somit können sie und ihre (immer unvollständigen) Beschreibungen nicht genau geschätzt werden.

Die Problematik ist nicht erschöpft, bevor man ein anderes, in einer bedeckten Ruine außerhalb der Burg befindliches Kirchendenkmal mit einbezieht. Normalerweise ist es zu erwarten, dort und nicht innerhalb der Burg die Kirchen - welche große Bedeutung in der kirchlichen Organisation des Gebietes (Pfarreikirchen, Kathedrale usw.) innehatten - zu treffen. Der große Mangel an archäologischen Daten zwingt uns aber, uns der ferneren Betrachtungen zu enthalten. Es ist nicht völlig ausgeschlossen, daß die Ortschaft ihren Namen vom Hl. Severin, dem Schutzpatron der dortigen Kirche, schon in den ersten Jahrzehnten des mittelalterlichen Lebens erhielt.

Allen Zeichen nach, haben in der Innenumwallung auch andere Gebäude funktioniert. Darüber besitzen wir nur sehr spärliche Daten. Einige (halb-

[50] BĂRCĂCILĂ 1939. 75.

[51] DAVIDESCU 1970. 10 (ohne den ursprünglichen Zweck des Steines zu erkennen).

[52] BĂRCĂCILĂ 1937. 355-356.

rohrenförmige, mit schraubenartig gewundene Ornamente, Eck-) Kachelnfragmente konnten nicht identifiziert werden.[53] Sie können auch Turmöfen gehört haben, nicht unbedingt Bauten des *palatium* Typs. Nichts ist jedoch überraschend, denn in zwei benachbarten, aber freilich weniger bedeutenden Burgen, wie es jene von Golubaț (Serbien) und Coronini (Pescari, Rumänien), solche Formen schon im 14. Jh. mit Sicherheit funktioniert haben.

Zusammenfassend ist die Vorchronologie der großen Burg aufgrund der Tatsache zu erörtern, daß sie über einem Friedhof des 13. Jhs. liegt (den Bemerkungen gemäß), der einen klaren Münzenverkehr in der ersten Hälfte des folgenden Jahrhunderts aufweist.[54] Diese historischen Daten gestatten uns zu vermuten, daß es eine relativ weite Zeitspanne (von höchstens 50 Jahren) gab, während der die Castrumburg, also die erste Burg die wir erwähnt haben, völlig aufgegeben und mit der großen Burg ersetzt wurde. Die Hochchronologie ist hingegen zweifellos.

Aufgrund der bis jetzt erworbenen Kenntnisse weiß man, daß die Befestigungslinie an der Donau nach der byzantinischen Eroberung wiederhergestellt wurde. Die Eroberung begann Ende des 10. Jhs. und endete Anfang des folgenden Jahrhunderts. Bis zur Errichtung des zweiten bulgarischen Tsarats (in den letzten zwei Jahrzehnten des 12. Jhs.) erfuhren die Bauprogramme eine konstante Entwicklung.[55] Die Anzahl der Festungen an der Donau ist sicherlich beeindruckend, im Vergleich zum gesamten Raum. Jedoch wurde auch nach dem Erfolg der Asans keine radikale Änderung der Bautechnik die Befestigungen betreffend unternommen. Folglich hat es sich stets um die Wiederaufnahme eines früheren Erbes, das tief im späten römischen Reich (4.–6. Jh.) wurzelt, gehandelt. Es ging oft um einfache Wiederaufnahmen, ohne besondere oder breitangelegte Baueingriffe. Das bedeutete hauptsächlich die Wiederherstellung von Befestigungen die sich *wesentlich* auf den von den klassischen römischen Castra geerbten regelmäßigen Planimetrien begründeten[56] (siehe Orşova *Abb. 2/b*). Die einzigen wichtigen Änderungen betrafen die Planimetrie und die Anlage, bzw. die Vermehrung der Türme, sowie die Innenbauten. In Richtung Bulgarien finden wir in Svichtov eine Burg mit rechteckiger Form, aber mit sieben Türmen und einem Tor; Nicopole (die große Burg) war ebenfalls rechteckig; eine andere kleine Burg war auch quadratförmig, mit runden Ecktürmen. Man ist der Meinung, die beiden letzten sollen von den Byzantinern im 11.–12. Jh. wiederhergestellt worden sein.[57] Der Fall Vidins ist einer der bedeutendste, um so mehr, als Vidin sich im engen Zusammenhang mit der Entwicklung Severins befand. Die Burg, eine der sehr wenigen die den besten Konservierungszustand aufweist, hat einen fast quadratförmigen Plan, mit Ecktürmen in der Mitte der Seiten und einem von Türmen flankierten Tor *(Abb. 2/c)*. In Abwesenheit einer feineren Erforschung oder, vielleicht, einer zugänglichen Literatur, müssen wir bloß die Information der Wiederherstellung Nicopoles auf den Ruinen der römischen *Bononia* annehmen.[58] Eine völlig neue Befestigung, die etwas ferner errichtet wurde und Ende des 13. und Anfang des 14. Jhs. genau datiert werden kann nänlich die Burg von Maglic (Serbien), weist wenigstens in ihrem südwestlichen Abschnitt[59] verblüffende Ähnlichkeiten mit der Planimetrie des Severin *(Abb. 2/d)* auf.

Unter den übrigen Befestigungen an der Linie der Unterdonau, scheint die Severin Burg die *einzige vollständig neue* Befestigung (aus dem 14. Jh.) zu sein, welche eine mit der antiken Bauweise verwandte Planimetrie beachtet. Der Ausdruck ist wörtlich anzunehmen, da es in Wirklichkeit *keine gleichartige, sondern nur einseitige Ähnlichkeiten* gibt: die Severin Burg hat einen ungefähr rechteckigen, und nicht quadratförmigen Plan, mit vier Ecktürmen, unter denen einer mehr personalisiert ist, bzw. die einem Donjon ähnelnde Merkmale aufweist.

Dann besitzt dieselbe Burg eine Planimetrie, die gut bekannt ist in einem Horizont von Militärbauten welche möglicherweise vom angevin-italienischen Karl Robert und insbesondere von seinem unmittelbaren Nachfolger gefördert wurden. Die zweite Bemerkung, obschon nicht brandneu,[60] ist in den bis zu diesem Zeitpunkt durchgeführten historischen Analysen fast übersehen worden. Es ist eben diese Planimetrie, welche einige Chancen hat, uns mehr chronologische Angaben zu bieten.

Die große Severin Burg nahm kaum an den ernsten Gesprächen teil, über den Auftritt und die Ent-

[53] Ebenda, Tafel XIII, Abb. 31 c, e (?).

[54] STÂNGĂ 1996. 185.

[55] POPOVIC 1991. 169–183.

[56] Über die geographisch am nächsten gelegenen Bauten des *quadriburgium* Typs, siehe P. PETROVIC, in: *Starinar*, XXXI, 1980, S. 60.

[57] KUZEV 1967. 69–70.

[58] Ebenda, 4 (19), 1968, S. 54. Der in Umgang gesetzte Plan datiert aber vor dem Zweiten Weltkrieg; diesem wurden 1968 nur einige kleine Unterschiede beigebracht (siehe ebenda, Abb. 2, S. 38 und Abb. 5, S. 41).

[59] POPOVIC 1984–85. 17.

[60] Der Gedanke wurde geäußert, nicht auch verwertet von ANGHEL 1982. 277; CANTACUZINO 2001. 181.

wicklung des Burgplans mit regelmäßigen Formen und mit Ecktürmen, die im 13.–14. Jh. datiert wurden. Nicht daß die Severin Burg keine vergleichbare Eigenschaften besitzt; leider ist sie den Analysenverfassern unbekannt geblieben. Aufgrund der gesammelten Daten, scheint das Bauprogramm der königlichen angevin-ungarischen Befestigungen, wenigstens im Südosten des Königreichs, durch die Neuanlage Temeswars, wenn nicht auch durch jene von Lipova (Lippa), gegen Ende des zweiten Jahrzehntes des 14. Jhs., begonnen. Wenn die uns zur Verfügung stehenden späteren Daten stimmen, da sie Timişoara (Temesvár) eine rechteckige Planimetrie zuschreiben, so erwähnen die meisten Studien die dortige Benützung von Ecktürmen mit *kreisförmiger* Basis.[61] Die einzige Quelle, die über rechteckige Formen der Ecktürme spricht, ist der 1663 von H. Ottendorf aufgearbeitete Abriß. Auch die Burgen aus Serbien (Szerém) haben regelmäßige Pläne mit runden Türmen an den Ecken.[62] Ähnliche Planimetrievorschläge finden wir auch bei der Bischofsburg von Cenad (Nagycsanád, Tschanad). Noch ist aber nichts Genaues festgestellt worden, so daß keine Prioritäten oder Abstammungen angegeben werden können. Denn, dem Zeitalter Karl Roberts kann eigentlich, wenigstens bis zum heutigen Forschungsstand, *kein sicheres Militärdenkmal* zugeschrieben werden.

Noch etwas ist nicht in Ordnung: solche Lösungen, mit *vermutlichen Ecktürmen mit rundförmigen Basen*, sind bei keinen der bekannten oder vermutlichen großen königlichen Bauten der Jahrzehnte nach der Beendigung des Baus der Angevinerburg von Temesvárr wiederzufinden. In Galobuc (Serbien) hat Karl Robert (1334 oder 1335) eine Burg mit einer unregelmäßigen Planimetrie übernommen, deren Türme jenen aus Severin ähneln. In der Ostrovul Banului benannten Insel, welche heutzutage vom Wasser des Stausees der Hydrozentrale von Porţile de Fier (Eisernem Tor) bedeckt ist, gab es eine Befestigung, deren viereckige Türme der nordwestlichen Umwallungsecke mit dem Severin Banat zeitgenössisch zu sein scheinen.[63] Um den thematischen Kreis noch mehr zu schließen, werden wir feststellen, daß von den drei Befestigungen, die unseren Kenntnissen gemäß im achten Jahrzehnt des Jahrhunderts im Südosten des Königreichs Bauarbeiten erforderten, zwei (Tălmaciu und Bran) eine von jener der Severin Burg abweichende Planimetrie besitzen, und zwar eine freie Planimetrie haben, identisch der den Grundbedingungen völlig angepaßten Burgen.

Also, um die Bauart der Severin Burg zu verstehen, müßten wir wissen, welche die ersten Bauten mit einer vierckig-rektangulären Planimetrie, mit *rektangulären* Ecktürmen im Königreich waren. Nach der Errichtung der Burg von Kőszeg (im letzten Viertel des 13. Jhs.), die zu besprechenden Burgen aus dem 14. Jh. sind jene von Diósgyőr, Gesztes, Visegrád, Buda (im Ungarn), Zvolen (Zólyom, Slowakei).[64] Alle fünf wurden in der Zeit Ludwigs I. errichtet und weisen Ecktürme mit rektangulären Türmen auf. Dann gibt es noch einen während der Herrschaft Sigismunds von Luxemburg gut vertretenen Typus: bei Kanizsa, Ozora, Ónod, Nána, Várpalota (Ungarn) und Eisenstadt (Kismarton, heutiges Österreich).[65]

Hier wenden wir uns nicht auch den Typen, die reichlich Innenbauten, mit Behaltung enger Höfe, aufbieten. Diese gehören zu den so-genannten Burg-Schlösser, die sich wenigstens in Ungarn nur in der Zeit Ludwigs I. (ungefähr 1370) entwickelt zu haben *scheinen*, mit typischen Beispielen im heutigen Ungarn: Diósgyőr, in der Slowakei: Zvolen. Jedenfalls *scheinen* diese später aufzutauchen, als der besprochene Zeitpunkt, und dieses weil die Severin Burg gegen Mitte des 14. Jhs. fertiggestellt sein mußte, während die Beispiele, die uns einen Vergleich bieten, mit ein-zwei Jahrzehnten diese festgesetzte Bauzeitgrenze überschreiten.

Jedwede Besprechung sollte deshalb dort wieder aufgenommen, wo sie Holl Imre gelassen, als er sich mit der Köszeg Burg beschäftigte. Seine Forschungen[66] haben die Planimetrien auf einer breiten geographischen Fläche verfolgt. Daraus folgt, daß was Westeuropa betrifft die Militärbaukunst dieser Art fast sicher von den Bauerfahrungen der Kreuzzugstaaten im Nahen Orient angeregt wurde. Es gibt auch einige für unsere Baukunst wichtige Tönungen. Während Süditalien schon in der ersten Hälfte des 13. Jhs. den Innenschloß entwickelte, waren in Frankreich die Innenbauten viel sparsamer und dadurch der Schmucklosigkeit des Severins viel ähnlicher. Man hat ebenfalls beweist, daß das letzterwähnte Gebiet (Frankreich) eine viel

[61] Zum ersten Mal wurde es von BOROVSZKY S. 9 publiziert; MAGGIOROTTI-BÁNFI 1936. 8. Siehe neulich RUSU 2000. 566, 568, 579–581. Leider beziehen sich die einzigen Angaben die Baukunst der Angevinbefestigungen in Süditalien betreffend nur auf Lucera, die mit runden Türmen versehen war. Wir verfügen über keine besonderen Kenntnisse über die Befestigungen von Castel Nuovo und Castel Uovo. Siehe ANDERSON 1980. 180.

[62] Siehe GERE 2000. 337–381.

[63] DAVIDESCU: Monumente medievale din Turnu Severin. S. 30–31; DAVIDESCU 1977. 42.

[64] HOLL 1984. 211.

[65] Die jüngste Aufzählung bei FELD 1993. 9–16.

[66] Insbesonders in HOLL 1984. 194–214.

bedeutendere Ausstrahlungskraft als Italien hatte,[67] während der deutsche oder böhmische Raum ebenfalls von denselben Baulösungen, und nicht von den italienischen, angezogen waren. Auch eine von den Fürsten des Geschlechts Babenberg ebenfalls in der ersten Hälfte des 13. Jhs. errichtete unmittelbare Beziehung zu den östlichen Mittelmeerburgen[68] kann nicht ausgeschlossen werden. Aber es gibt Zeichen, daß jenseits der benachbarten österreichischen Grenze des ungarischen Königreichs nicht gebaut wurde. In diesem Punkt kommen wir mit den Folgen zu Ende, denn für die Burgen aus der ersten Hälfte des 14. Jhs. wurde noch keine Feinchronologie ausgearbeitet.

Folglich bietet uns der Bau der großen Burg von Severin bloß einige Interpretationsmöglichkeiten, jedoch *keine sicheren Beweise*. Unter diesen Möglichkeiten können wir die Anwesenheit verschiedenartiger Ursprünge, als bis jetzt vermutet wurde, erwähnen. Auf keinen Fall kann die von den Ruinen der spät römischen oder byzantinischen Burgen gespielte *unmittelbare und anregende Rolle* völlig ausgeschlossen werden. Auch der Einfluß der Klostereinschließungen kann nicht unterlassen werden.[69] Wie es auch die Elemente zeigen, die wir zusammenbringen konnten, ging es dabei um eine planimetrische Form, die über passende Baustellen verfügte. *Auf einem relativ flachen Grund, mit wenig Baustellezwang, wurde die regelmäßige Planimetrie automatisch eingeführt*, wahrscheinlich von jedem Burgbaumeister.

Es ist ebenfalls noch so möglich, daß derselbe Horizont bis zu einem Punkt das evolutive Mittelglied zwischen der durch die Köszeg Burg vertretene österreichische Einflußgruppe und jene der Burgen Ludwigs I. bildet. Aber in diesem Fall, gemäß den von uns bis zu diesem Zeitpunkt gesammelten Daten, hat *kein absichtlich ausgearbeiteter Plan mit denselben Planimetrien* funktioniert, oder aber wurde er nicht identifiziert. Das heißt, daß wenigstens bis in der zweiten Hälfte des 14. Jhs. die Königsmacht über keine Burgbaumeister als Verfasser eines einmaligen und einheitlichen Befestigungsbauprogramms verfügte. In vollständiger Anreihe an der vorherigen Entwicklungsperiode der Militärarchitektur gab es also stets *örtliche* und häufig *zufällige* Entwicklungsformen.

Die Sachlage hätte wahrscheinlich einen anderen Gang nehmen können, wenn wir eine aufgrund der archäologischen Forschungen *direkte* und sichere Datierung der Severin Burg erhalten hätten.

Die von den Woiwoden der Walachei bis zum Tode des Mircea cel Bătrăn (der Alte) (1418) übernommene Herrschaft der Burg ist schon allbekannt.[70] Die Änderung der politischen Lage des Fürstentums, bzw. die Anerkennung der türkischen Oberherrschaft, bestimmte die Wiederübernahme der Burg vom ungarischen König. Der vom König unternommene erste bedeutende Schritt war jener, seinen Hauptmitarbeiter im Südosten des Königreichs, Filippo Scolari (Pipo de Ozora), Temesvárer Gespan, mit der Wiederherstellung der Burg zu beauftragen. Die Verordnung kam 1424 an,[71] ohne daß wir ihr konkretes Ergebnis kennen. Die Burg war ja schon errichtet, und der beste Beweis dafür war gerade der Unterschied zwischen ihrer Planimetrie und jener von Ozora (ein Burgschloß mit einer quadratförmigen Planimetrie), Scolaris Sitz. Aber lohnte es sich in einer so verletzbaren Gegend, wie die von Severin, eine der von Ozora ähnliche Sitzanlage aufzubauen ? Das gehört zu einem neuen Fragenkreis, der dem Inhalt dieser Seiten ausweicht.

Am Ende der Herrschaftszeit Sigismunds von Luxemburg, wurde die Severin Burg kurzfristig vom Deutschen Ritterorden innegehabt. Ihre Geschichte setzte sich dann ohne Veränderungen bis zu ihrer Eroberung und endgültigen Zerstörung durch die Türken (1524) fort.[72] Überraschenderweise haben sich die Türken nicht dort installiert und die Burg verfiel. Ab diesem Zeitpunkt wurde auch die große Burg endgültig zum Gegenstand der historiographischen Forschung.

[67] Dieser Gedanke erscheint insbesondere in den neuesten Arbeiten Th. Durdíks.

[68] Ebenda, S. 207–210.

[69] MAROSI 1990. 43; MAROSI 1998. 173.

[70] Siehe ENGEL 1996. 435.

[71] Hazai Oklevéltár 1. S. 317. Sie wurde auch von ENGEL 2003. 292–293: „pro constructione, reformatione ac restauratione castri nostri Zewriniensis" erwähnt. In der rumänischen Historiographie, siehe HATEGAN 1992. 269.

[72] Unter den abgebrannten Balken der Turmdecken wurde eine vom König Vladislav II. 1505 erlassene Münze entdeckt (DAVIDESCU 1970. 13–14). Aber die Münze führt keinesfalls zur Schlußfolgerung, daß es im selben Jahr eine Zerstörung gab, sondern sie bietet nur den Anlaß zu einer Datierung *post quem*. Siehe auch CANTACUZINO 2001. 126.

LITERATURVERZEICHNIS

ACHIM 1994 — ACHIM, V.: Despre vechimea şi originea banatului de Severin. Revista Istorică 5/3–4. (1994), p. 233–247.

ACHIM 2002 — ACHIM, V.: Politica sud–estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni. Doktorarbeit. Bukarest, 2002.

ANDERSON 1980 — ANDERSON, W.: Castles of Europe. From Charlemagne to the Renaissance. London, 1980.

ANGHEL 1982 — ANGHEL, Gh.: Quelques considérations concernant le développement de l'architecture des fortifications médievales de Roumanie du XIIIe siècle au début du XVIe siècle. Château Gaillard 9-10. (1982)

BĂRCĂCILĂ 1937 — BĂRCĂCILĂ, Al.: Cetatea medievală a Severinului. Început de cercetări arheologice. In: Omagiu lui Constantin Kiriţescu. Bukarest, 1937.

BĂRCĂCILĂ 1939 — BĂRCĂCILĂ, Al.: Cetatea Severinului. Raport sumar cu resultatul săpăturilor din 1938, 1939. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 32. (1939)

BĂRCĂCILĂ 1944 — BĂRCĂCILĂ, Al.: Un depozit de mici dinari de tip vienez din veacul al XIII-lea, la Turnu Severin. Oltenia, Craiova 4. (1944), p. 37–52.

BINDER 1968 — BINDER, P.: Contribuţii la geografia istorică a Banatului de Severin: Studii 21. (1968), p. 625–640.

BÓNA 1998 — BÓNA I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.

BOROVSZKY — BOROVSZKY S.: Temes vármegye [és Temesvár]. [Alexics Gy., Milleker B. et al.] Bp., [191?]. (Magyarország vármegyéi és városai)

CANTACUZINO 1996 — CANTACUZINO, Gh. I.: Cetăţile dunărene şi dezvoltarea unor centre urbane din Ţara Românească. Historia Urbana 4. Nr. 1–2. (1996)

CANTACUZINO 2001 — CANTACUZINO, Gh. I. Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII–XVI. 2. Aufl. Bukarest, 2001.

DAVIDESCU 1969 — DAVIDESCU, M. Monumente medievale din Turnu Severin. Bukarest, 1969.

DAVIDESCU 1970 — DAVIDESCU, M.: Cetatea Severinului. Buletinul Monumentelor Istorice 39. (1970)

DAVIDESCU 1977 — DAVIDESCU, M.: Cercetările arheologice din Ostrovul Banului – Golul – Gura Văii (judeţul Mehedinţi). Revista Muzeelor şi Monumentelor. Monumente Istorice şi de Artă 46. (1977)

DAVIDESCU 1978 — DAVIDESCU, M.: Cetatea Grădeţului. Drobeta 3. (1978) p. 114–123.

DAVIDESCU 1985 — DAVIDESCU, M.: Locul şi rolul Severinului în cadrul procesului formării statului feudal Ţara Românească.. Drobeta 6. (1985)

DRĂGUŢ 1976 — DRĂGUŢ, V.: Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească. Bukarest, 1976.

DRĂGUŢ 1979 — DRĂGUŢ,V.: Arta gotică în România. Bukarest, 1979.

ENGEL 1996 — ENGEL P.: Magyarország világi archontologijája 1301–1457. 1. Bp., 1996.

ENGEL 2003 — ENGEL P.: Ozorai Pipo. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok, 1585–4248)

FELD 1993 — FELD, I.: Castles and mansions in Hungary in the late Middle Ages IBI Bulletin 49. (1993), p. 9–16.

FLORESCU 1969 — FLORESCU, R.: Les phases de la construction du castrum Drobeta. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 19. Köln–Graz, 1969.

GERE 2000 — GERE L.: Várak a Szerémségben. In: A középkori Dél–Alföld és Szer. Szeged, 2000. p. 337–381.

HATEGAN 1992	HATEGAN, I.: Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser. In: Castrum Bene 2. Várak a későközépkorban. Bp., 1992.
HOLBAN 1981	HOLBAN, M.: Din cronica relaţiilor româno-maghiare în secolele XIII-XIV. Bukarest, 1981.
HOLL 1984	HOLL I.: Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban. ArchÉrt 111. (1984)
HÓMAN-SZEKFÜ 1936	HÓMAN B. - SZEKFÜ Gy.: Magyar történet 3. Bp., 1936.
KUZEV 1967	KUZEV, Al. Prinosi kăm istorijata na srednovekovnite kreposti po dolnija Dunov. Izvestija na Narodnija Muzei Varna 3 (18). (1967)
MAGGIOROTTI-BANFI 1936	MAGGIOROTTI, A. -BANFI, F.: Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania. In: Atti dell'Istituto di Architettura militare. Roma, 1936.
MAROSI 1990	MAROSI E.: A 15. századi vár, mint müvészettörténeti probléma. In: Castrum Bene, 1989. Várak a 13. században : a magyar várépítés fénykora. Gyöngyös, 1990.
MAROSI 1998	MAROSI E.: A középkor müvészete 1250-1500. Bp., 1998.
PESTY 1977-78	PESTY F.: A Szörényi Bánság és a Szörényi vármegye története 1-3. Bp., 1877-1878.
POPOVIC 1984-85	POPOVIC, M.: Defensive systems in the eastern part of Jugoslavia in the Middle Ages Balcanoslavica, Prilep 11-12. (1984-1985)
POPOVIC 1991	POPOVIC, M.: Les forteresses du systeme defensif byzantin en Serbie au XIe-XIIe siècles. Starinar 42. (1991), p. 169-183.
RUSU 2000	RUSU, Adrian A.: Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged, 2000.
SCRIPTORES	Scriptores rerum Hungaricarum. 1. Hg. Szentpétery E., Bp., 1937.
SMILJANIC 1984-85	SMILJANIC, F.: Entstehung und Entwicklung des Verteidigungssystems Zupanija Knin vom 11.-16. Jahrhundert. Bizantinoslavica 11-12. (1984-1985)
STÂNGĂ 1996	STÂNGĂ, I.: Circulaţia monetară la cetatea Severinului (secolele XIII-XVI). Analele Univ. Craiova I/1. (1996)
TEICU 1998	TEICU, D.: Banatul montan în Evul Mediu. Timisoara, 1998.
THEODORESCU 1976	THEODORESCU, R.: Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400). Bukarest, 1976
TOROPU-TĂTULEA 1987	TOROPU, O. -TĂTULEA, C.: Sucidava Celei. Bukarest, 1987.
TRÂPCEA 1962	TRÂPCEA, Th. N.: Câteva cetăţi din Banatul de Severin. Identificarea lor. Studii 15. (1962)
VĂTĂŞIANU 1959	VĂTĂŞIANU, V.: Istoria artei feudale în ţările române 1. Bukarest, 1959.

TURNU SEVERIN 13-14. SZÁZADI VÁRAI

A középkorról szóló magyar történetírásban a Szörényi Bánság történeti földrajzát Pesty Frigyes határozta meg. Bár Turnu Severin vára és a közigazgatási egység szoros kapcsolatban álltak egymással művében a várnak kevés figyelmet szentel.

A Bánság és a vár neve utal a kezdetekre: úgy tűnik a szláv Severnii, „északról, északi"-t jelentő szóból származhat. Ha ez a magyarázat helytálló, akkor attól az építménytől, amelyhez ez a név tartozott, volt egy délre húzódó terület. Ennek alapján már könnyen levonható a következtetés, hogy ezeken a területeken éppen a 12. sz. végétől a második bolgár császárság virágzott. Az igaz, hogy az új közigazgatási egység átvett „neve" valamire utal, valamire rámutat, de nehéz pontosan meghatározni, hogy ez a valami a magyar uralom előtt létezett-e már.

Biztonsággal hivatkozhatunk az 1241-es és 1260-as katonai eseményekre, amikor a tatárok, ill. a bolgárok ellenséges táborokban harcoltak. A bánság első történeti említéseinél (1233, 1240, 1247) nem esik szó várról. Az eddigi értelmezések szerint ez bizonyíték arra, hogy nem volt vár ezen a területen. A johannita lovagok IV. Bélától kapott szabadságlevele (1247) a királyság délkeleti határában folytatott építési tevékenységre utal. Ma már aligha tartható egy a vár létezését kizáró elmélet. Ennek okai különbözőek. Akár már a johanniták 1247-es szabadságlevelének 1251-es megerősítése meghatározza a király részvételét várak és erődítmények építésében a szörényi területeken. A terület jelentősége semmi esetre sem csökkenthető: vezetője a királyság báróit felsoroló listán szereplő magas rangú tisztségviselő volt. Éremtani szempontból jellemző, hogy itt a pénzforgalom is kifejezetten élénk volt. Ezekből következően egy nagyon forgalmas határterületen találjuk magunkat, ahol nem működhetett várak nélküli hadipolitika. Mindkét egység, a bánság és a vár is ettől az időponttól kezdve ugyanazt a nevet viselték, ezért, ahogy a későbbi korszakokban is, a vizsgált időszakban is nehéz meghatározni, hogy az egyes esetekben a kettő közül éppen melyikről van szó.

Az első közvetlen említés a szörényi várról a Chronica Hungarorum-ban tűnik föl, 1330 körül (Zeurim et castrum ipsius). Ami ebben a Szörényi várat illeti, a krónika információi azt mutatják, hogy nem egy vár kezdeti építkezéseiről, hanem töredékeiről, romlásáról van szó, méghozzá a vár I. Basarab (aki a vajdák élén, a későbbi független Havasalföldért küzdött) -féle usurpációjáról. A király elleni hadjárat vagy egy olyan közös román-bolgár vállalkozásként értelmezhető, amely a megszerzett várak „elosztásával" végződött (a szörényi várat a románok, a gureni várat a bolgárok kapták), vagy mint egy teljesen független esemény, amely során a várat és az azonos nevű területet elfoglalták. Amennyiben az utóbbi értelmezés igaz, akkor ez valamikor Basarab hadjárata idején, 1330 körül történhetett.

Teodor Vejteh, aki Károly Róberttől a Mehadia várát átvette, már 1288-ban a „Banus" címet viselte. Címét egyetlen kutató sem értékelte komolyan, mégis egyértelműen egy meg nem nevezett bánságra utaln, bár ez a cím egy másik bánságé is lehetett.

Ezt követi a Chronicum pictum-ban található idézet, amelyben közvetlenül kijelentik, hogy Károly Róbert, egy már meglévő várba várurat helyezett. A történeti iratot 1370 előttire datálják. Sajnos a háború befejezése után fennmaradt belföldi dokumentumok közül egy sem említi a Szörényi várat. Ilyen körülmények között az csak valószínűsíthető, hogy a 14. sz. 3. évtizedében a szörényi vár létezett.

A krónika Nagy Lajos uralkodási idejéről azt állítja, hogy valamikor 1375-77 körül a szörényi vár megépült. Ez azomban nem jelenti egy új vár építését. A források már a század elejéről erős védelmi építkezésekről szólnak ezeken a területeken.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: forrásaink közül két krónika a szörényi várat Nagy Lajos uralkodásának utolsó két évtizedében, mint működőképes építményt említi. Ebben az esetben nincs más lehetőségünk, mint hogy megtekintsük az építészettörténeti és régészeti adatokat is.

A mai területen, hivatalos nevén Drobeta Turnu-Severin, két középkori vár található, melyek a történeti irodalom, valamint a hadtörténet szerint is azonos területen vannak. Az azonban majdnem lehetetlen, hogy az említett várak egy időben állhattak volna. A középkor történetében rendkívül ritka, hogy egy időben egy területen több vár álljon; ha mégis, akkor a várak semmi esetre sem állhattak a központi hatalom irányítása alatt, hanem vagy a nemességhez, vagy az egyházhoz, vagy egy városhoz tartoztak. Tudnunk kellene azonban, hogy az adott összefüggésben, esetenként melyik szörényi várról esik szó.

Ezeknek a történeti helyeknek építéstörténetében nem lehet a legkorábbi időkből való előzmények - amikor még fából és földből épített várak készültek - jelenlétét bizonyítani, mivel ez az építésmód a 13. század első felében elavulttá vált. Egy ilyen korai vár jelenléte régészeti adatokkal nem bizonyítható.

Mindkét vár legkorábbi maradványai a római katonavárosból származnak. A várkútban (vagy ciszternában), amely az első várárkon belül húzódik, három csontvázat találtak; mellettük II. Ioan Asan bolgár cár (1218–1241) érmét és II. Andronic Paleologosz (1295–1327) érmét. Amennyiben az első érmét a csontvázak előtt, vagy azokkal együtt temették el, ez az építés ante quem időpontját mutatja. A második érem bizonyítja a vár elhagyásának ante quem időpontját. Más szóval ezek szerint a vár körülbelül a 13. század első évtizede és a 13.-14. század fordulója között már állhatott. Az időrend így teljesen megegyezik a bánság létrejöttének idejével. Az utolsó szörényi bán említése 1291-ből, így biztos magyarázatnak tűnik.

Az első ábrázolást a nagy Szörényi várról Marsigli gróf készítette. A rajz megmutatja a vár 18. század eleji állapotát. Ez a nagy vár a folyó köveiből és kőbányából hozott anyagokból épült.

Az előtörténetet összefoglalva, mely szerint a várat egy 13. századi temető – amelyben a pénzforgalom bizonyítható – fölött emelték, az alábbi következtetést vonhatjuk le: a két vár építése között, amíg a Castumvár teljesen átvette a korábban épült és említett vár szerepét legalább 50 év – vagy ennél hosszabb idő – telt el. A pontos kronológia nem határozható meg. Ezt követően számos átalakításon is átesett.

A szörényi nagy vár Luxemburgi Zsigmond uralkodása végén rövid időre a német lovagrend kezére került. Innentől kezdve az épületen nem történtek változtatások. A törökök 1524-ben foglalták el, de a várba nem költöztek be és a vár összedőlt.

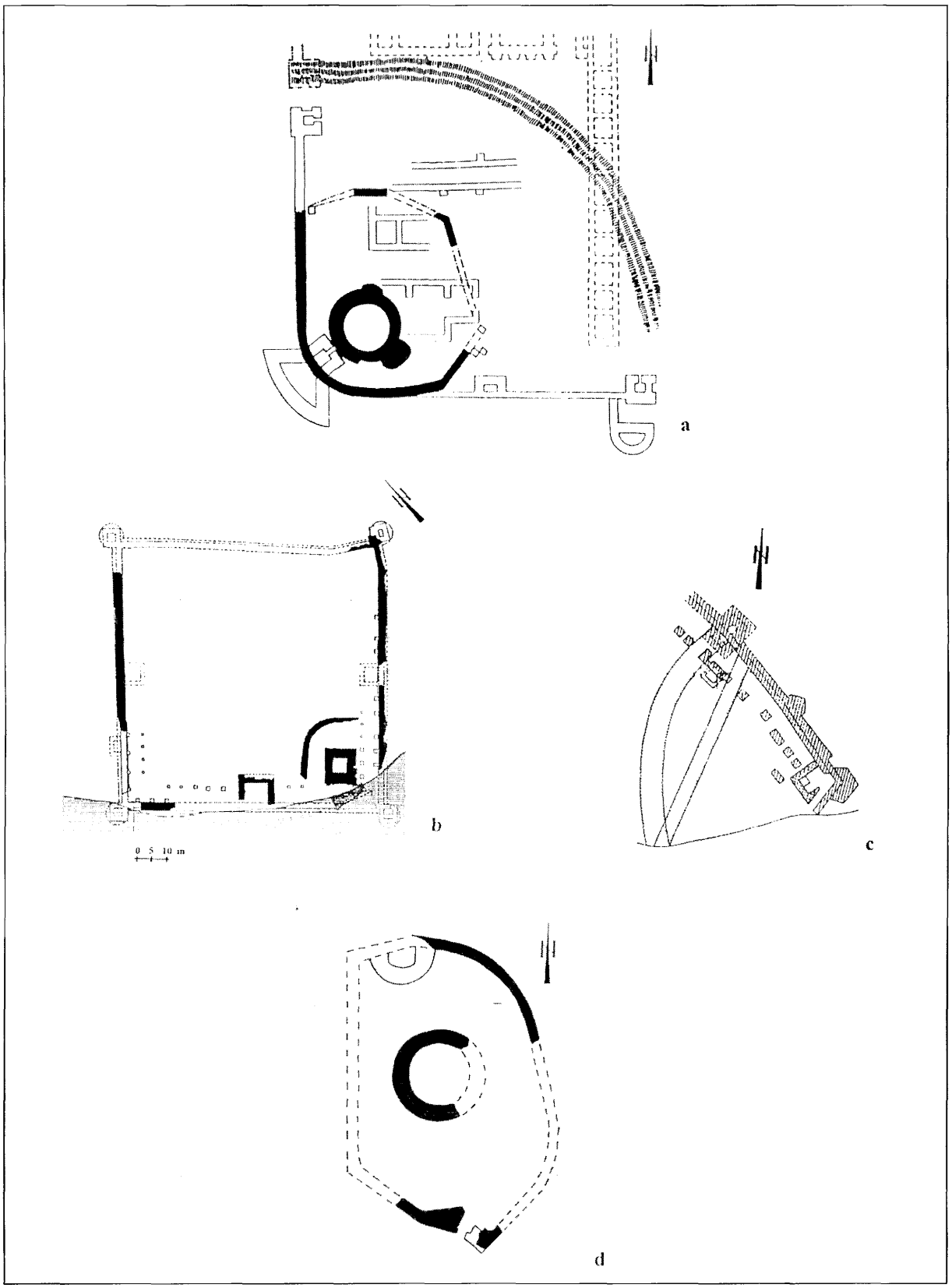

Abb. 1. a. Die mittelalterliche Burg im römischen Castrum Drobeta (nach R. FLORESCU und M. DAVIDESCU) (ohne Maßstab); b. Burg Haram (nach D. DIMITRIJEVIĆ); c. Burg Celei-Sucidava (nach TOROPU-TĂTULEA) (ohne Maßstab); d. Burg Schitu Topolniţei (Grădeţ) (nach M. DAVIDESCU) (ohne Maßstab).

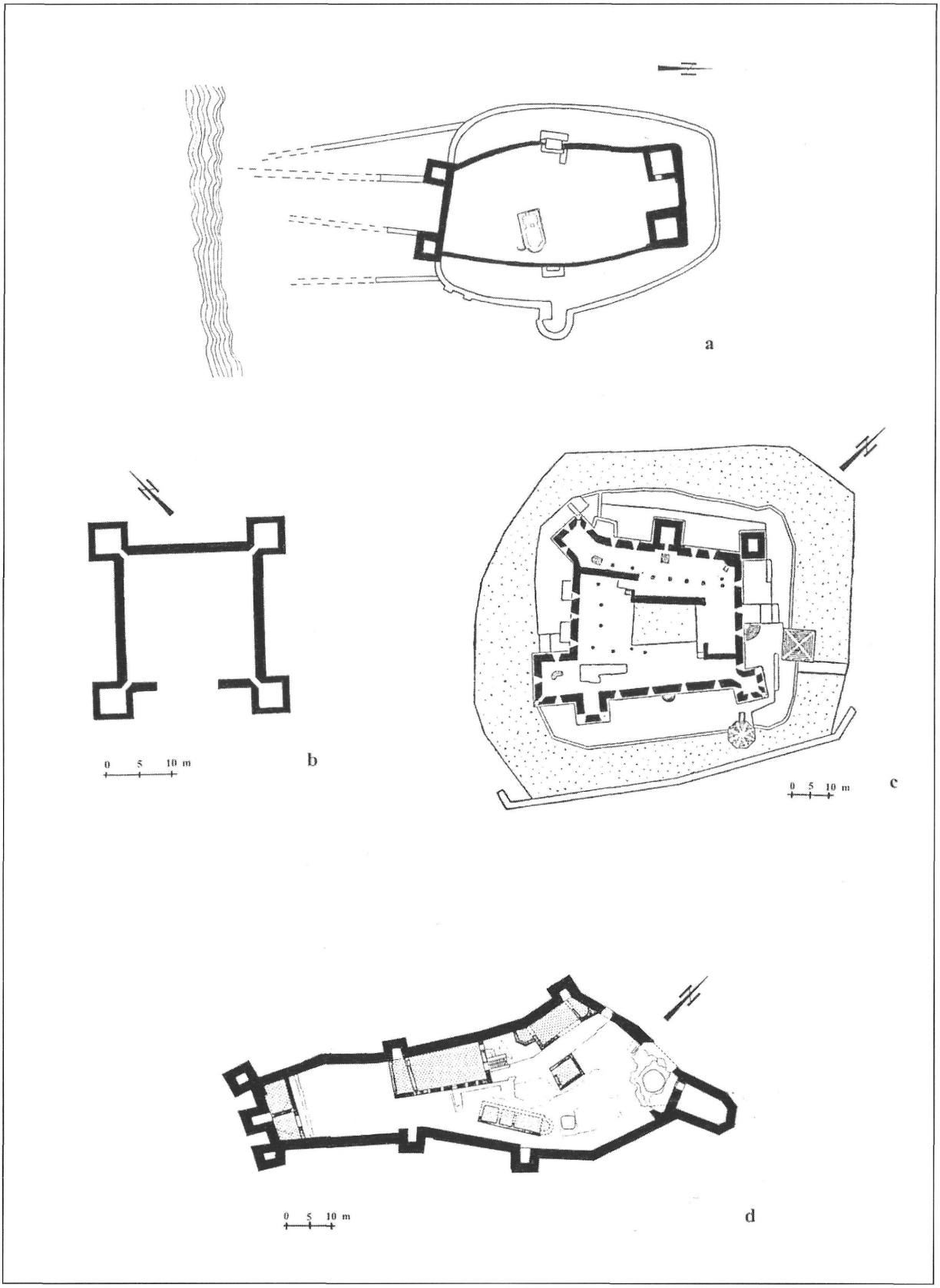

Abb. 2. a. Die große mittelalterliche Burg von Drobeta–Turnu Severin (nach M. DAVIDESCU*) (ohne Maßstab); b. Spätantique Burg von* Orşova *(nach* N. GUDEA*); c. Burg Vidin (nach* B. EBHARD*); d. Burg* Maglič *(nach I.* ZDRAVKOVIĆ*).*

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

KARCOLÁSSAL JELÖLT KÖZÉPKORI CSEREPEK A MARGITSZIGETI DOMONKOS APÁCAKOLOSTOR TERÜLETÉRŐL

A margitszigeti domonkos apácakolostor területéről származó régészeti leletek egy, Feuer Istvánné által feltárt gödröt kivéve, szintemelésekkel járó feltöltés rétegekből származnak. *(1. kép)*[1] A feltöltések szilárdító anyaga háztartási hulladék, főként állatcsontok, cserépedények, kályhaszemek, és vaseszközök darabjaiból áll, amelyeket esetenként építési törmelékkel is összekevertek. A rendkívül változatos összetételű rétegekben azonban nagy különbségek mutatkoztak a régészeti leletek korában és fajtáiban. Az aprólékos vizsgálat és elemzés után kiderült, hogy a feltöltések között, a bennük talált régészeti leletek alapján, jellegzetes különbségek mutatkoznak és ezek a különbségek lehetővé teszik, hogy több, jelentős, tudományos kérdésre pontosabb választ adjunk. A réteganyag túlnyomó többsége az egész kolostor területét érintő építési periódusokból, egy más összetételű réteganyag pedig a nagy építési periódusok közötti, egy-egy épületszárnyban véghezvitt, kisebb mértékű, de jelentős változásokkal járó átalakításokból származik. Az időrendi kérdésekben biztos kiindulópontot jelentett a 16. sz. elején elhagyott kolostor téglapadlói alatt és az udvarokban megtalálható feltöltések kora. (Az apácák 1526-ban már elmenekültek, de rövid időre visszatértek. 1541-ben azonban, Buda török kézre kerülése idején, már az egész Margitsziget néptelen volt). A régészeti leletek szerint a helyenként 70 cm vastagságot is elérő feltöltések a 15-16. század fordulója és a 16. század eleje közötti időszakban keletkeztek. Az építkezéseket megelőző bontások, térszint kialakítások befejezése után, Ráskai Lea szerint 1510-ben kezdtek hozzá a szentély boltozásához.[2] A munkák azonban elhúzódtak, hiszen az apácák 1523-ban még engedélyt kértek Margit sírjának áthelyezésére.[3] Az 1995-1999. években feltárt rétegezettség alapján a 15-16. század fordulója körül keletkezett feltöltés mennyiségét legalább 6000 köbméterre becsüljük. A kutatóárkokból kikerült leletanyag általában fele-fele arányban állatcsontokból és cserepekből állt. Az edénytöredékek kora igen változatos, a 13. század elejétől a 15-16. század fordulójáig terjedő időszakból származó cserepek között helyenként sok római kori is előfordult. Ugyan ilyen, változatos korúak lehetnek az állatcsontok is. Úgy tűnt, hogy a feltöltésbe kevert, vastag falú, nagy méretű edények és a tál alakú kályhaszemek töredékei direkt erre a célra válogatott depókból származnak. Ezt a vegyes időrendű leletcsoportot egyelőre nem tekintjük a kolostorból származó, in situ régészeti leleteknek, hanem feltételezzük, hogy más, középkori építkezésekhez hasonlóan, az apácák a többi építőanyaggal együtt, ezt a feltöltés anyagot is vásárolták.[4] Az utolsó építési periódusban a belső helyiségekben a megújított, vagy megemelt padlószintek alatti feltöltésben másféle leletek voltak. A vékony földrétegekben mindenféle, kisebb-nagyobb, vékony, vagy vastag falú, durván kidolgozott, vagy jó minőségű, apróra tört edénytöredék volt bekeverve. A jó minőségű, asztali edénytöredékek között, igaz, hogy jóval kisebb mennyiségben, üveg, olasz és más import edénydarabok is előkerültek. Ez a leletcsoport sem kolostor háztartási hulladékaiból származik, korábbi évszázadokból, de még a római korból származó cserepek is voltak benne.[5]

[1] A 13. századi kolostornégyszög délkeleti sarkán elhelyezkedő épületegyüttest a tatárjárás (1241) előtti évtizedektől kezdve, 1526-ig, a török előli első menekülés idejéig, többször átalakították. 2002-ben a későközépkori trapéz alakú udvar északnyugati sarkán feltártuk a középkori járószinteket és úgy láttuk, hogy a Feuerné Tóth Rózsa által 1. sz. szemétgödörnek nevezett szonda valójában az udvar 15. század második felében történt szintemelésének a része. FEUERNÉ 1871. 247. 261. 12. kép.

[2] CODEXEK 1879. 86.

[3] RUPP 1868. 76.

[4] Ugyanilyen jelenséget figyeltünk meg a 15. századi pesti városfal építését követő út építésével kapcsolatban is. Az V. Károly körút 28-30. sz. telken (a Városháza északi udvarán), a városfallal párhuzamosan futó, 6 m széles útból 120 m hosszú szakaszt tártunk fel, amelyben 5 útrétegeket lehetett szétválasztani. Mindegyik útrétegben vegyes korú, 13-15. századi, illetve 13-16. századi régészeti leletek voltak. Csak a házak előtti kátyúk feltöltésében találtunk egységes 15. század végi, vagy 1541 előtt, 16. századi leleteket. Szerző publikálatlan ásatása.

[5] Feltehetően valahol Óbuda határában volt az a telep, ahol a felhasználható háztartási hulladékot tárolták.

A korábbi, 13–15. századi építkezések idején, nem volt ilyen egységes a feltöltések összetétele. Az épületek közötti, külső területeken alig volt háztartási hulladék, a nagyobb kiterjedésű, 10–30 cm vastag feltöltések zömmel az átépítések során keletkezett építési törmelékkel kevert földből álltak. A nagyobb köveket lehetőleg szorosan a falak mellé rakták, ezek között, például a templom szentélye mellett, több, az aktuális szintemelésnél korábbi, építészeti részlet töredékét is megtaláltuk.

Az eddig felsorolt feltöltés fajták leleteivel szemben, néhány helyen, főként a déli udvar nyugati felében, a kolostornégyszög délkeleti sarka körüli helyiségekben, a templomban, stb., olyan feltöltés rétegeket találtunk, amelyekben csak egy-egy rövidebb időszakból származó edénytöredékek voltak. A cserepek anyaga, a rekonstruálható edényformák semmiben sem különböztek a budai, pesti, vagy az óbudai hasonló korú tárgyaktól, de mindegyik leletcsoportban volt néhány olyan cserép, amelyek utólag bevésett, bekarcolt, befűrészelt jelekkel megjelölt edényekből származtak. Az 57 megjelölt cserép a 13. század vége és a 16. sz. eleje közötti időszakban használt asztali edényekből származik és mutatják, hogy a kolostor egész fennállása idején utólag bekarcolt jelekkel látták el az edények egy bizonyos csoportját. Ismételten kiemeljük, hogy a karcolt cserepeket tartalmazó feltöltések mindenütt kisebb építkezések idején keletkeztek, az időrendet maguk a megjelölt cserepek és a megjelölt cserepekkel egy időben használt többi edény töredéke mutatja. A karcolt jeles cserepeket tartalmazó rétegeket több figyelemreméltó jellegzetesség is elválasztja a többi feltöltéstől. A legfontosabb a restaurálás közben mutatkozott meg, mert csak a karcolt jeles cserepeket tartalmazó rétegekből lehetett egész edényeket, vagy nagyobb edényrészleteket újból összeállítani. Ezzel szemben a több mázsa egyéb réteganyagban nem találtunk összeillő cserépdarabokat.[6] Nem kerülte el a figyelmünket az sem, hogy a gazdag formavilágú edénytöredékes rétegekhez képest a karcolt jeles cserepekkel jelzett rétegekben nagyon kevés állatcsont került elő és nem találtunk egyetlen vasdarabot sem.

13–14. SZÁZADI KARCOLT JELES EDÉNYTÖREDÉKEK

A 13–14. századi karcolt jeles cserepek legnagyobb része a kolostor déli udvarán, az udvar délnyugati negyedében került elő. A nyugati és a déli kerítésfal alkotta sarkon a kolostor egész fennállása idején kaputorony helyezkedett el, amelyet többször átépítettek és megnagyobbítottak. Feltehetően itt volt a kolostor főbejárata, amelyen keresztül a világi hívek, zarándokok, gyógyulni vágyó betegek felkereshették a kórházat és Margit sírhelyét a templomban. Itt közlekedtek a kolostor világi lakói és a szolganépek is. Széles kapunyílás volt a gyalogkapu mellett, ezen keresztül zajlott a szekérforgalom. (A kaputorony még álló, de a sétálókra már veszélyes falait a 19. század végén a pesti városi tanács bontatta le. Alapos munkát végeztek, az alapfalak két harmadát is kiszedték.) A délnyugati kaputorony környéke a templom helyéhez képest alacsonyabb fekvésű volt, ezért már az első építkezés idején meg kellett emelni a járószintet. Az első, fekete humusszal kevert földben jellegzetes, 13. századi cserepek voltak, de karcolt jelesek még nem lehettek közöttük, mert ez a réteg a 13. század közepén, az első kolostor-építkezések idején keletkezett. A kaputorony keleti oldalán, a déli kerítésfallal párhuzamosan két, többször átalakított, majd a 14. században végleg lebontott épület állt, közöttük tüzelőhelyek és kemencék nyomai kerültek elő. Itt helyezkedtek el azok a konyhák, amelyekben a kolostor betegei, világi lakói, szolgái, vendégei számára sütöttek-főztek. A legkorábbi, karcolt bélyeges cserepek a konyha padlórétegeiből származnak. A 13. század végén teljesen átépítették a kaputornyot és a körülötte lévő épületeket, beleértve a konyhát is. A lebontott falak közötti feltöltésbe 13–14. század fordulójára jellemző, karcolt jeles edénytöredékek is bekerültek. Ilyen jellegű feltöltést találtunk a déli udvar északi felében, a kerítés belső oldalán, amelybe beleépítették a kerítés melletti oszlopcsarnok középső pilléreinek alapfalait. A leletek tanúsága szerint ebben az időszakban a templom előtti nyugati udvar déli oldalán, a későbbi kápolna helyén, is felépült egy kisebb épület. A padlóréteg alatti feltöltés 13–14. századi leletei között karcolt jeles cserepet is találtunk.

A 14. század folyamán a déli udvarban, a kaputorony előtti szabad területen, feltehetően egy árvíz után nagy kátyú keletkezett. Az egységes udvarszint helyreállítására a mélyedést háztartási hulladékkal, főként edénytöredékekkel töltötték fel. A rendkívül szerény formavilágú, és gyenge minőségű, 14. századra jellemző edények között több karcolt jeles darab is előfordult.

Az apácák konyhája a kolostornégyszög délkeleti részében helyezkedett el. Ezen a területen csak kisebb kutatóárkok kiásására volt lehetőség, de ezekből is világosan kiderült, hogy a jelenlegi helyiségbeosztás csak a 15–16. század fordulóján, vagy a 16. sz. elején keletkezett. Korábban egészen más jellegű beépítés volt ezen a helyen. Az biztos, hogy itt is konyha volt, hiszen a Feuer Istvánné által „új konyhának" nevezett helyiségben egymás fölött erősen átégett padlórétegeket és közöttük paticsos feltöl-

[6] A kerámialeletek részletes feldolgozása folyamatban van.

tés rétegeket találtunk. Azonban ez a rétegezettség folytatódik a déli udvaron, de az alaprajzot és annak változásait még nem ismerjük. A jelenlegi konyhafalak tehát belemélyednek a korábbi konyha padlóiba. A korábbi, épített tűzhely betöltéséből 13–14. századi leletek között karcolt jeles cserepek is előkerültek.

13. SZÁZAD

2002.30.1. Kis méretű, lapos tál darabja. Fehér kerámia, vállon körbefutó vonalköteg. Peremén befűrészelt fogazás (*8. kép 1*).

2002.30.2. Fazék alakú bögre oldaltöredéke. Fehér kerámia, az egész edényen körbefutó csigavonal. Négyzetekből álló, *bekarcolt jegy* (*8. kép 4*).

2002.31.1. Edény alsó része. Szürke, vastag falú fazék, vagy korsó darabja. Az edény alja közelében *vastag, bevésett vonalból álló, kereszt alakú jel* részletével (*9. kép 11*).

2002.33.1. Fazék oldaltöredéke. Szürke, kívül kormos fazék öblének alsó része, *nagy, bekarcolt keresztel* (*10. kép 10*).

2002.33.2. Fazék perem. Fehér kerámia. Nagyobb, vastag falú, fazék kihajló széles pereme. Vállon sűrű vonalköteg, perem külső oldalán *bevésett rovátkolás* (*10. kép 1*).

2002.34.1. Fazék alsó része. Fekete kerámia, csigavonal díszítéssel. A legalsó vonal alatt kis, *pajzs alakú bekarcolt jel.* A szemben lévő oldalon is volt valamilyen jel, de ebből csak *két bekarcolt vonal* maradt meg (*8. kép 12*).

2002.34.3. Edény oldaltöredéke. Szürke, kívül kormos fazék, vagy fazék alakú bögre darabja. Négyszögekből álló, bekarcolt jel részlete (*9. kép 6*).

2002.34.4. Edény oldaltöredéke. Szürke, kívül kormos csigavonallal díszített fazék, vagy fazék alakú bögre darabja, *bekarcolt kereszttel* (*8. kép 3*).

2002.36.1. Fazék oldaltöredéke. Szürke, kívül kormos, vastag falú fazék öblének alsó része, *bevésett, négyszögbe foglalt kereszt alakú jel* részletével.

2002.37.1. Bögre oldaltöredéke. Barnás szürke kerámia, az edény vállán körbefutó vonalköteg díszítéssel. Alatta bekarcolt, kettős kereszt alakú jel (*9. kép 7*).

2002.38.1. Mécses tálka töredéke. Szürke kerámia, oldalán *bekarcolt kereszttel* (*2. kép, 8. kép 2*).

2002.38.2. Fazék oldaltöredéke. Szürke, kívül kormos fazék öblének alsó része. *Bekarcolt vonalakból álló jel részlete* (*8. kép 6*).

2002.38.3. Fazék oldaltöredéke. Sárgás fehér kerámia. *Bekarcolt, hosszú szárú,* kettős *kereszt alakú jellel, mellette karistolások,* amelyek a korábbi próbálkozások nyomai (*10. kép 5*).

2002.38.4. Edény oldaltöredéke. Belül fekete, kívül szürke kerámia. *Körívbe karcolt, vonalakból álló jel részlete* (*10. kép 9*).

2002.39.1. Edény oldaltöredéke. Szürkés barna kerámia, csigavonal díszítés. Az egyik vonalközben *bekarcolt jel részlete. Félkör alak, körülötte a jel több vonalkája* (*10. kép 7*).

2002.41.2. Peremtöredék. Szürke kerámia. Fazék, vagy korsó darabja. A perem belső oldalán *széles, bereszelt vonal* (*9. kép 4*).

2002.42.1. Peremtöredék. Barna, kívül kormos fazék darabja. Perem külső oldalán bekarcolt jel töredéke (*8. kép 10*).

2003.5.3. Ausztriai fazék peremtöredéke. Szürke, redukált égetésű kerámia. Perem belső oldalán mélyen *benyomott kereszt alakú bélyeg.*[7]

2003.9.1. Bögre peremtöredéke. Barnás fekete kerámia. Vállon bekarcolt vonaldísz. Perem belső oldalán *széles, bevésett vonal.*

13–14. SZÁZAD

2002.27.2. Bögre oldaltöredéke. Szürke kerámia. Benyomott vonaldíszítés. *Bekarcolt vonalakból álló jel* részlete (*8. kép 8*).

2002.28.1. Fazék öblének alsó része. Szürke kerámia. *Bekarcolt vonalakból rajzolt masni alakú jel* (*3. kép, 9. kép 2*).

2002.34.2. Fedő-tál edény alja. Szürke kerámia. Körbefutó, díszítő vonalak alatt *bevésett vonalakkal megrajzolt,* négyszögekből álló jel részlete (*9. kép 13*).

2002.34.6. Fazék peremes oldaltöredéke. Szürke kerámia. Vállon körbefutó vonalköteg. Nyakán függőleges, bekarcolt vonalak (*8. kép 9*).

2002.35.1. Bögre alsó része. Szürke kerámia. Fenékbélyeg: peremen körbefutó borda, középen négyszögletes, bepecsételt jel. A bögre oldalán *bekarcolt négyszögletes jel részlete.*

2002.40.1. Edény aljtöredéke. Barnás szürke kerámia. A vastag falú fazék öblén sekély, benyomott vonalköteg, alatta *bekarcolt kereszt* (*10. kép 11*).

2002.41.1. Fazék alsó része. Szürke kerámia, kívül kormos. A fazék oldalán *bekarcolt jel részlete* (*9. kép 10*).

2002.41.3. Edény alsó része. Szürke kerámia. Lapos bordákkal díszített töredék. *Bekarcolt jel részlete* (*8. kép 5*).

2002.182.1. Fazék alsó része. Fehér kerámia. Az edény falán *ék alakú bevésések* (*9. kép 12*).

14. SZÁZAD

2002.25.1. Kancsó oldaltöredéke. Fehér kerámia. Hornyolással díszítve. *Vastag bevésett vonallal* megjelölve.

[7] Lehetséges, hogy ez a szokatlan helyen előforduló kereszt alak ausztriai fazekas bélyeg.

2002.26.1. Bögre oldaltöredéke. Szürke kerámia, kívül kormos. Bögre alsó része. *Bevésett vonalakkal* megjelölve (*8. kép 7*).

2002.28.2. Fazék öblének a középső darabja. Fehér kerámia. *Bekarcolt vonalakból álló rácsos jel két kockából álló részlete* (*9. kép 1*).

2002.29.2. Fazék oldaltöredéke. Szürke kerámia. A fazék öblét lapos bordák díszítik. Függőleges bordák vannak belefűrészelve (*9. kép 9*).[8]

2002.29.3. Fazék oldaltöredéke. Szürke kerámia. *Bekarcolt vonalakból álló jel részletével* (*9. kép 3*).

2002.34.5. Bögre peremtöredéke. Szürke kerámia. A kormos, hornyolással díszített edény nyakán függőleges, bekarcolt vonalak (*9. kép 5*).

2002.42.2. Bögre oldaltöredéke. Szürke kerámia. Hornyolás alatti részen *bevésett*, dőlt kereszt alakú jel (*4. kép, 9. kép 8*).

2003.2.8. Kancsó alsó része. Fehér kerámia. *Kis, bekarcolt kereszttel.*

2003.34.1/a–d. Bögre töredékei. Fehér kerámia. Nyakon *négyszögletes karcolt jel.*

2003.43.14. Bögre perem. Barnás fekete kerámia. Perem alatt *bekarcolt jel részlete.*

2003.43.19. Bögre. Szürke kerámia, kívül kormos. Pereme hiányzik. Öblén *bekarcolt négy részre osztott négyzet alakú jel* (*5. kép*).

2003.43.23. Fazék alsó része. Fehér kerámia. Kívül kormos. Öblén *bevésett, osztott háromszög alakú jegy.*

14–15. SZÁZAD

2002.18.3. Bögre oldaltöredéke. Szürkés barna kerámia. Nyakon *karcolások* (*8. kép 11*).

2002.20.6. Talpas pohár alja. Fehér kerámia. *Bekarcolt kereszt alakú jellel* (*6. kép, 10. kép 6*).

15. SZÁZAD

2002.27.3. Kancsó válltöredéke. Fehér kerámia vörös sávos festéssel. *Bekarcolt vonalakból álló, masni alakú minta egyik fele.*

2002.29.1. Fazék oldaltöredéke. Vörös kerámia. A vékony falú, nagyobb méretű fazék öblét benyomott vonalakkal díszítették. Vékony vonalakkal pókhálószerűen tele *karcolva* (*10. kép 3*).

15. SZÁZAD ELSŐ FELE

2002.27.1. Fazék peremtöredéke. Fehér kerámia. Perem élén hat befűrészelésből álló megjelölés (*10. kép 2*).

15. SZÁZAD MÁSODIK FELE

2002.29.4. Kancsó oldaltöredéke. Vörös kerámia, kívül fehér engobe belül zöld máz. Öblös, szalagfüles kancsó darabja. A fül alatt bekarcolt jegy részlete: hosszú szárú kereszt középső részére egy *lapos, szív alakhoz hasonló formát rajzoltak, a* kereszt alsó szárán R betűhöz hasonló karcolatot vésték. (*7. kép, 10. kép 12*).

2002.178.6. Fazék perem. Szürke kerámia. Perem szélén szabályos közökben befűrészelésekkel fogazott.

2002.178.7. Fazék pereme. Barnás szürke kerámia. A perem éle befűrészelésekkel fogazott.

2003.14.11. Fazék pereme. Vörös kerámia. Nagy méretű fazék, kihajló peremmel. Vállon lapos bordázás. Perem külső szélén hat befűrészelés.

2003.35.1. Bögre pereme. Vörös kerámia, mindkét oldalán fehér engobe. Perem belső oldalán *bekarcolt jel.*

15–16. SZÁZAD

2001.6.1. Bögre. Barnás sárga kerámia, belül zöld mázas. Öble közepén *bevésett III/A* jellel.

2002.180.10 Fazék pereme. Vörös kerámia. Peremen befűrészelés nyomai.

2003.17.2. Bögre peremtöredéke. Vöröses barna kerámia, belül barna máz. Ujj benyomkodásokkal cakkozott pereme és szalagfüle volt. *Bekarcolt jel részlete.*

Az edények utólagos megjelölésével kapcsolatban először arra gondoltunk, hogy azok valószínűleg személyes használatra mutató jelzések lehettek. A jelek számának szaporodásával azonban változott a véleményünk és a leggyakrabban előforduló kereszt alakú jelek alapján feltételeztük, hogy a kolostorban használt edények között az apácák kancsóit, bögréit, kisebb fazekait különböztették meg ilyen módon. Mivel nem ismerünk hasonló jelenséget, felmerült, hogy más okai is lehettek az edények csoportos különválasztásának. Az ismétlődő, közel egyforma jelekkel, mint például a négyzet átlóihoz hasonló dőlt kereszttel, vagy a nagyjából egyforma méretű kiskeresztekkel, a hosszúszárú keresztekkel, illetve a négyzetekből és háromszögekből álló rácsmintákkal, valamint az edények nyakán lévő függőleges bekarcolásokkal, vagy a legegyszerűbb ferde és függőleges bevésésekkel a kórházban használt edényeket is jelölhették, hiszen ha okait nem is, de a fertőzések fajtáit és terjedési módjait ismerték. Mivel az edények anyaga, színe, külseje teljesen egyforma volt, valahogy meg kellett különböztetni az ételek és a gyógyteák készítésére szolgáló edényeket. A bögrék és a kisebb fazekak külső oldala általában fekete volt a beleégett

[8] Előkerült néhány olyan cserépdarab is, amelyeken kusza reszelés, vagy vésésnyomok látszanak.

koromtól és gyakran előfordult, hogy ezeknek az edényeknek a belseje sötét barnára színeződött.

Egy, a 15. század második felében készült, külső oldalán fehér engobe-os korsón talált jellel kapcsolatban gondoltunk egyéni jelölésre. A hosszú szárú kereszt középső részére egy lapos szív alakhoz hasonló idomot rajzoltak, a kereszt alsó szárához pedig egy R betűt vésték. Mivel a kereszt alsó felének a másik oldala hiányzik, ez a jel sem teljes. Lehetséges, hogy az ábrázolás címer elemeket tartalmaz.[9]

A nagy méretű fazekak és korsók peremén befűrészelések mutatják a megkülönböztetés jeleit. Külön figyelemre méltó egy 15–16. század fordulójáról származó füles bögre, amelynek az oldalán egy, III/A, már inkább sorszámnak, mint jelnek nevezhető, szabályos bevésés látszik.[10] Ez a bögre talán a kórház patikájából, vagy a gondosan őrzött kamrából származik, ahol pontos listát vezettek a bögrében tárolt anyag használatáról.[11]

IRODALOMJEGYZÉK

CODEXEK — Régi Magyar Kódexek. Nyelvemléktár 8. Szerk.: Volf György. Bp., 1879. p. 1–86.

FEUERNÉ 1971 — FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. BudRég 22. (1971), p. 245–268.

RUPP 1868 — RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pesten 1868.

[9] Megköszönöm Spekner Enikőnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a lehetőségre.

[10] A cikk írása idején ezt az edényt a sárvári domonkos rendtörténeti kiállításra kölcsönöztük.

[11] A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, Mester Edit, a fényképeket Bakos Margit készítették.

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

MEDIAEVAL POTTERY FRAGMENTS SIGNED WITH SCRATCHES FROM THE DOMINICAN NUNNERY ON MARGARET ISLAND

The archaeological finds of the Dominican Nunnery on Margaret Island come from infillment layers made for rising the ground level. The solid material of the infillments consisted of household waste, mainly animal bones, pottery, oven tiles, pieces of iron objects that in some cases was mixed with debris. There are differences among the layers according to the finds coming from them. The majority of them come from the reconstruction periods affecting the whole area of the nunnnery, whereas another group of them refers to smaller transformations that nevertheless resulted in significant changes.

The last infillment layers – even 70 cms thick sometimes – were made around the turn of the 15th and 16th centuries. It measured up to 6000 cubic meters as archaeological research wittnessed. The pottery fragments date back to a wide time-span, they come from between the 13th and the turn of the 15th–16th centuries, but some of them were Roman, from the 1st to 5th centuries. This group of finds did not belong to the nunnery, it was part of the debris bought by the nuns together with other building materials.

At some parts of the nunnery, especially in the western corner of the southern yard and in the rooms around the south-eastern corner of the cloister of the nunnery the infillment layer contained pottery fragments characteristic of a shorter period. *(Figure 1)*. The material and the shape of the pots were identical with that of the pottery finds of the same period from Buda, Pest, or Óbuda. The 57 piece collection of signed pottery find on Margaret Island consists of tableware, mainly jars and pot-shaped mugs dating back to the end of the 13th to the beginning of the 16th centuries. They show that all along the existence of the nunnery a group of the pottery was separated from the rest by signs scratched, chiseled or cut in them.

The main bulk of signed pottery was found in the southern yard of the nunnery around the gate-tower standing in the south-western corner. On the eastern side of the tower right up at the southern wall of the nunnery there were two buildings rebuilt several times and pulled down at the end of the 14th century. Between them there were traces of fireplaces and ovens. These were the kitchens where the meal for the ill, the secular inhabitants and the guests of the nunnery was cooked or baked. At the end of the 13th century this area underwent significant reconstructions. The earliest signed pottery finds – characteristic of the 13th–14th centuries – were found in the debris between the floor levels of the kitchen and in the infillment between the walls. In the 14th century, probably due to a flood, there was a large puddle in the yard in front of the gate-tower. To nivellate the surface level it was filled up with household waste mixed with litter. Some of the pottery finds were signed.

The kitchen of the nuns was in the south-eastern corner of the quadrangle of the building complex. Archaeological investigation discovered that the layout of the house that can be seen today was only formed around the turn of the 15th and 16th or at the beginning of the 16th centuries. From among the floors of the earlier kitchen and the infillment between the walls of the earlier oven in the layers of the 13th and 14th centuries scratched, signed pottery pieces came to light.

From the cross sign – being the most characteristic – we first concluded that they marked the tableware of the nuns. However, the knowledge of the whole material lead us to new approach. The repetitive use of the almost identical signs probably does not refer to personal use, probably the tableware used in the infirmary was differentiated this way. The nature of the different contagious diseases were not unknown for them. The rims of the larger pots and jars are marked with a saw.

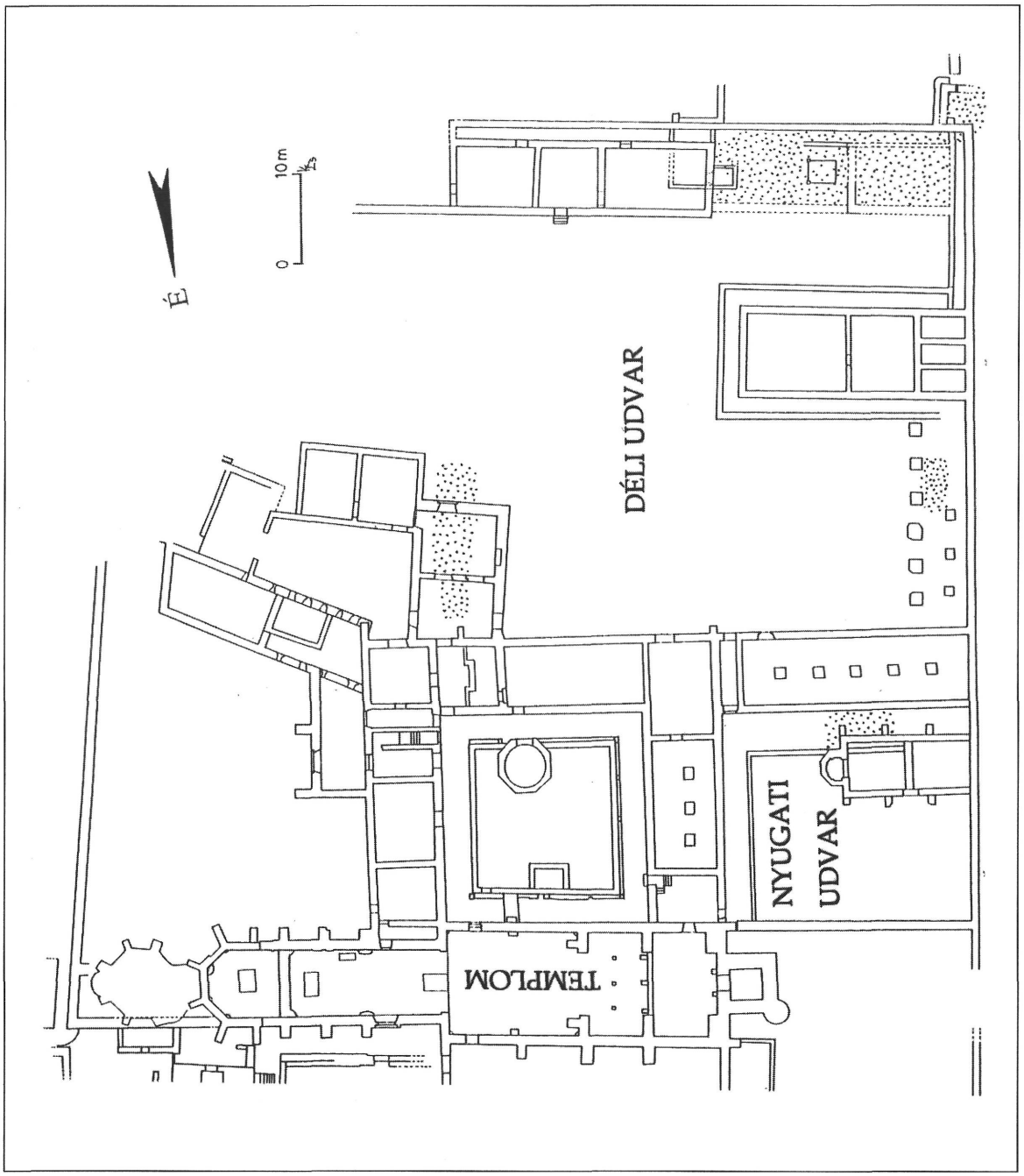

1. kép. Karcolással jelölt edénytöredékek lelőhelye. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13–16. század.

2. kép. Mécses tál töredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13. század második fele.

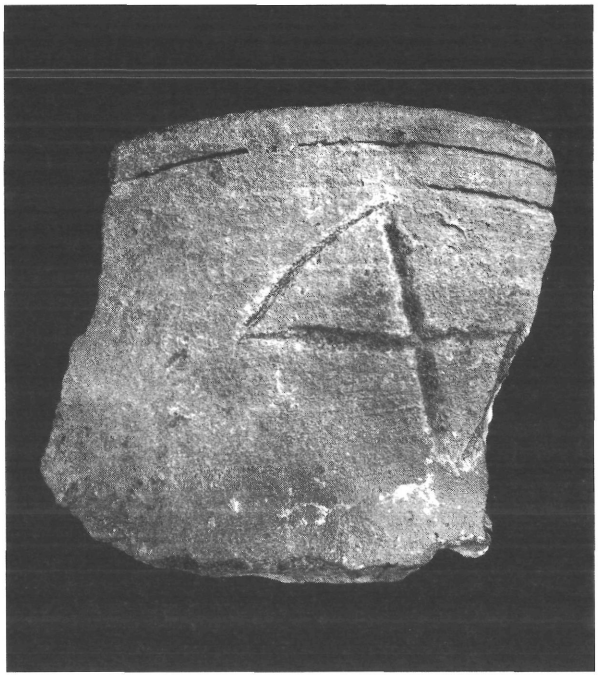

3. kép. Fazék töredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13–14. század.

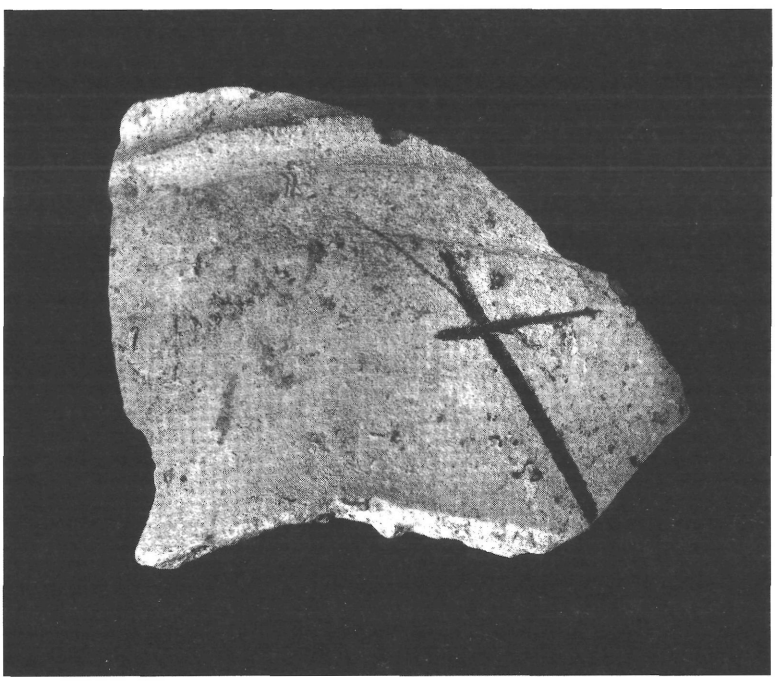

4. kép. Fazék töredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 14. század.

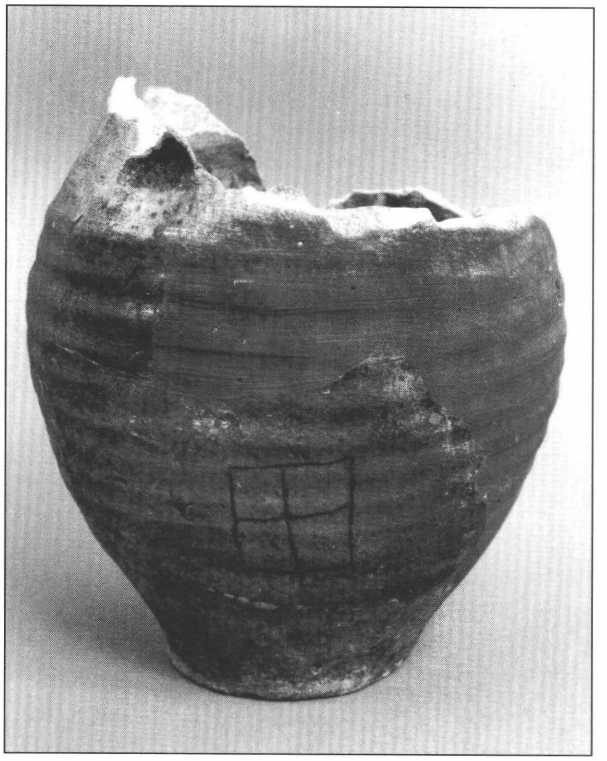

5. kép. Fazék töredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 14. század.

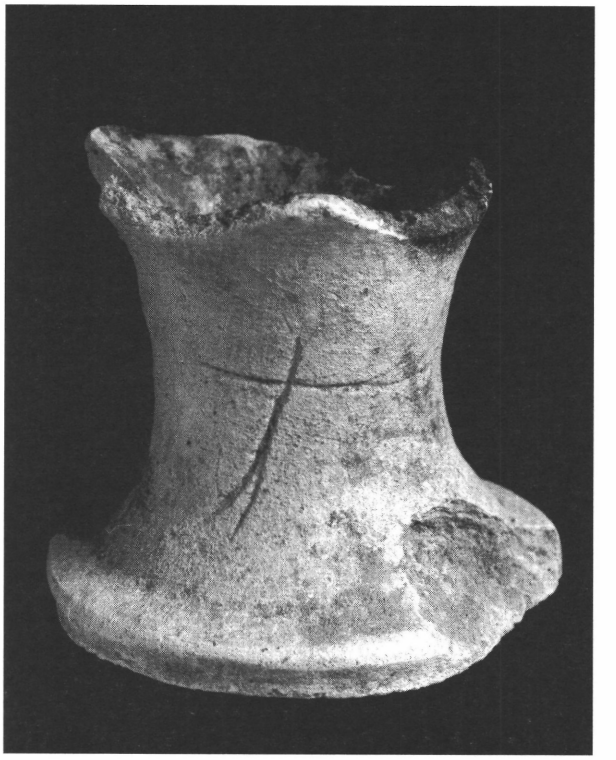

6. kép. Talpas pohár töredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 14–15. század.

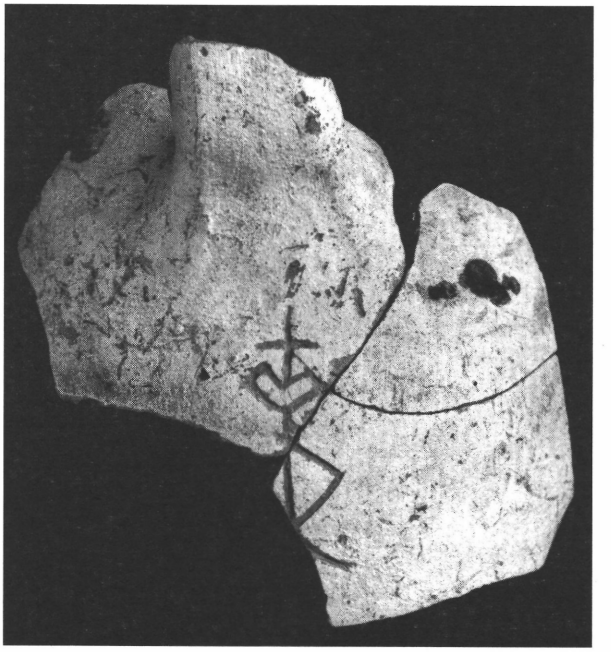

7. kép. Kancsó oldaltöredéke. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor, 15. század második fele.

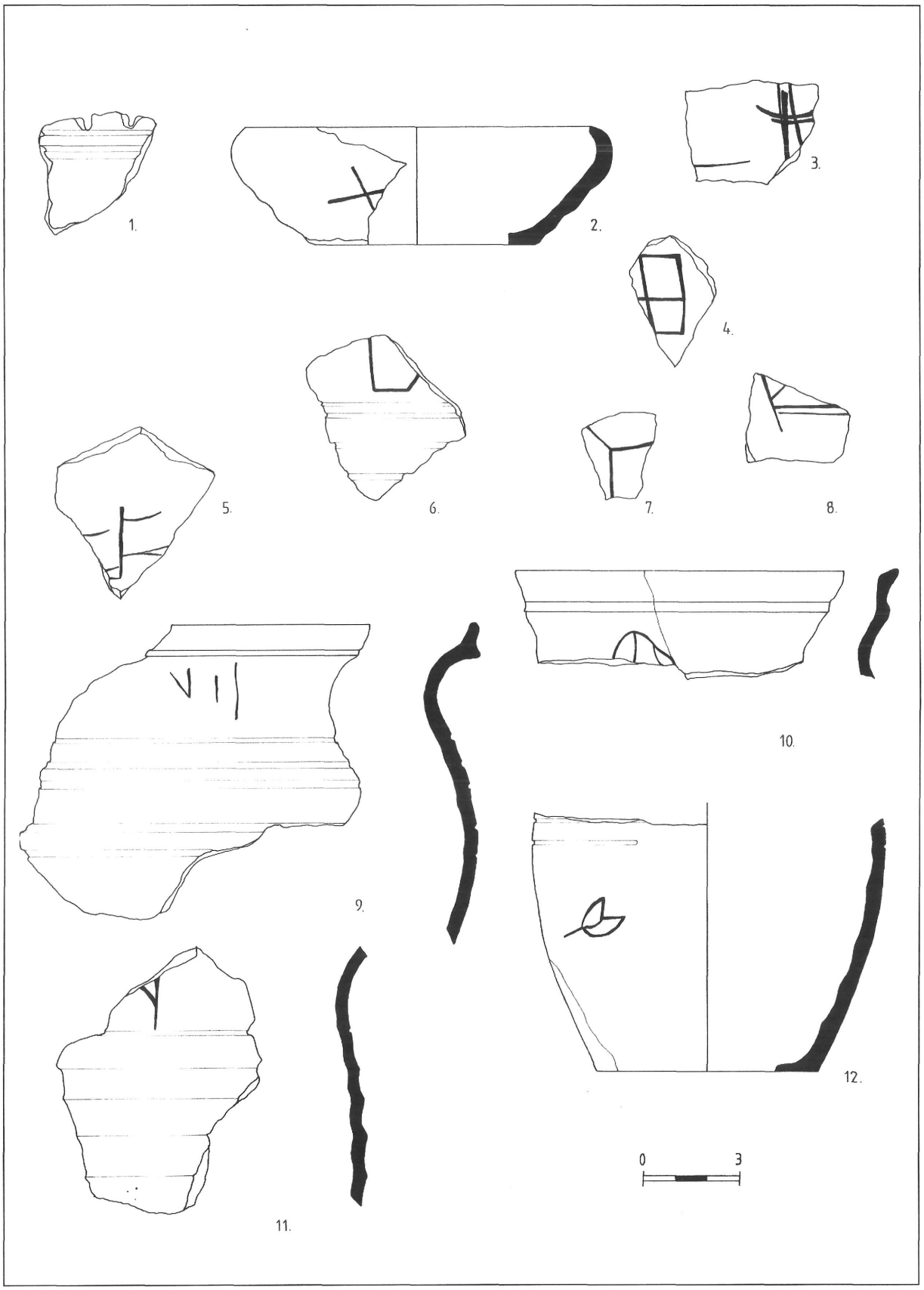

8. kép. 1–12. Karcolással jelölt edénytöredékek. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13–15. század első fele.

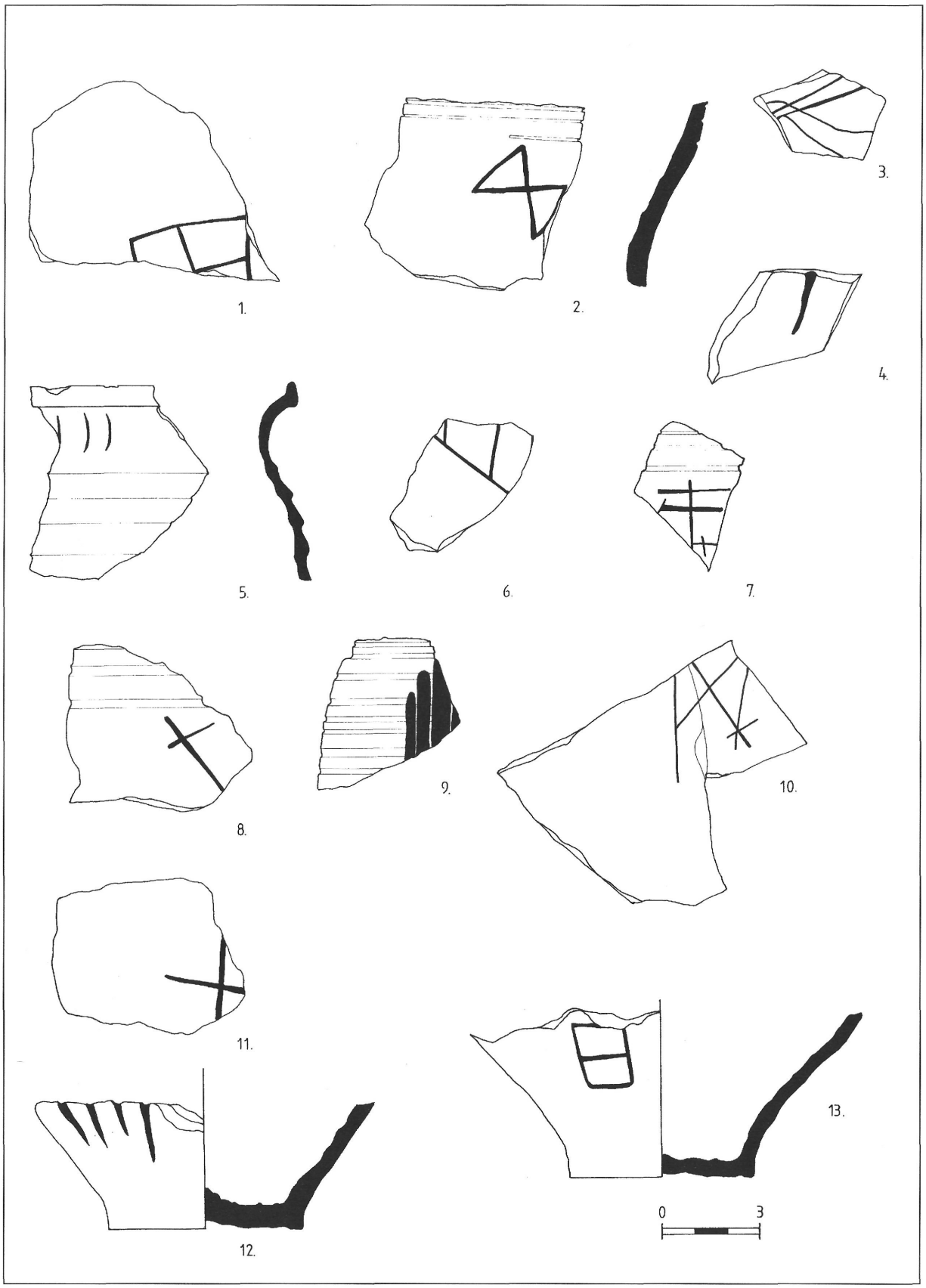

9. kép. 1–13. Karcolással jelölt edénytöredékek. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13–15. század.

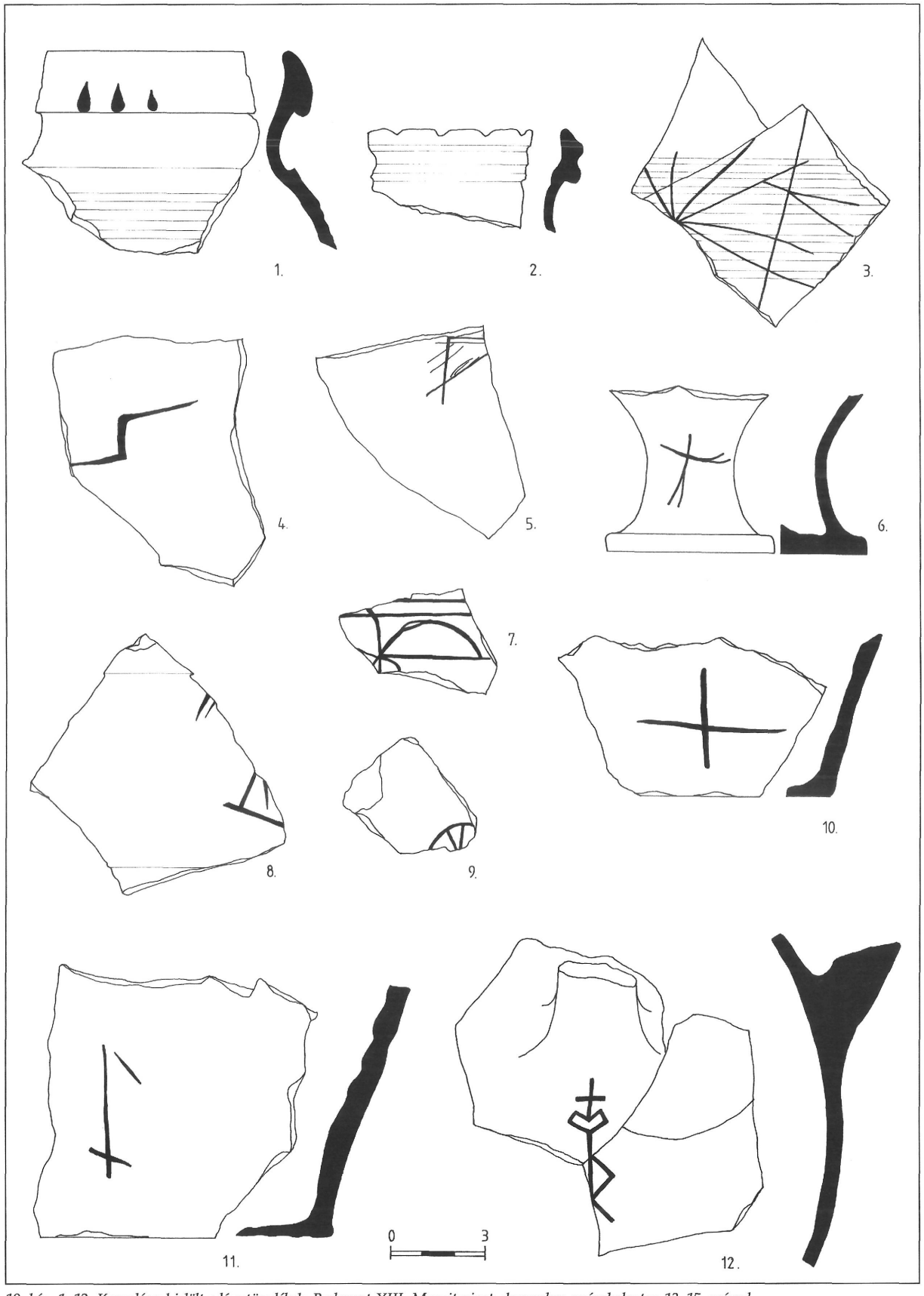

10. kép. 1–12. Karcolással jelölt edénytöredékek. Budapest XIII. Margitsziget, domonkos apácakolostor. 13–15. század.

SPEKNER ENIKŐ

A BUDAVÁRI BOLDOGASSZONY-EGYHÁZ ALAPÍTÁSTÖRTÉNETE

Kata nénivel sokat beszélgettünk a budavári Szűz Mária-egyház alapításáról, összefüggésben a domonkos kolostor történetével. Úgy érzem, emléke előtt azzal tisztelgek igazán, ha megírom az általa inspirált kutatásaimat, még ha azok nem is mindenben egyeznek az ő elgondolásaival. Szeretném hinni, hogyha itt lenne, ő is örülne eredményei továbbgondolásának, s annak, hogy az újabb megfontolások hozzájárulhatnak annyira szeretett Budájának és domonkosainak középkori történetének tisztázásához. Nagyon fájlalom, hogy elkéstem dolgozatommal, s már csak Kata néni tragikusan hirtelen eltávozása után készültem el vele, s már nem hallhatom többé értékes tanácsait.

IV. Béla király 1255. július 25-én kelt, a budavári Szűz Mária egyház kegyuraságát a nyulak-szigeti apácakolostornak adományozó oklevele máig sok fejtörést okozott a kutatóknak, annyira, hogy voltak, akik még hitelességét is kétségbe vonták.[1] Valóban nehéz a hitelesség kérdésében tisztán látni, több ok miatt is. Egyrészt az oklevél nem maradt fent eredetiben,[2] s ez a körülmény vizsgálatát hátráltatja, másrészt a szerkezete, megfogalmazása, szóhasználata helyenként valóban szokatlan. Például hiányzik belőle a promulgációs rész. A kancellária erre a napra keltezett egy másik királyi adománylevelet is, mely szintén a nyulak-szigeti apácakolostor javára rendelkezett a budai vásárvámról.[3] Ez az oklevél eredetiben maradt fenn, Smaragd alkancellár jegyezte kiadását, s valóban más a megfogalmazása, mint az előzőnek. Talán ez a magyarázata oklevelünk szokatlan voltának, az ugyanis, hogy azt nem a királyi kancelláriában fogalmazták, hanem már egy kész kiadványt láttak el a király kettős pecsétjével. IV. Béla korában egyébként sem alakult még ki véglegesen a kis privilégiumok abszolút formákhoz kötött szerkesztése. Nem ez az egyetlen e korabeli királyi oklevél, mely a szabályostól eltérő szövegezésű, mégis hitelesnek fogadnak el.[4] A legfőbb gondot a forrás tartalmi értelmezése jelentette a kutatóknak. Ellentmondásosnak tartották, hogy ez az adománylevél, mely először említette a pesti hegyen nagyszámú népesség védelmére, a király által építtetett *castrumot*, azaz falakkal és tornyokkal védett várost, az itteni Szűz Mária-egyházat az ő értelmezésük szerint még „építendőnek" – *in ipso castro construenda-nak* – mondta, holott a templomról már két korábbi

[1] BTOE I. 54–55. No. 40. Szentpétery Imre (RA 1043) és Gárdonyi Albert a BTOE I. kiadója hitelesnek fogadta el az oklevelet: GÁRDONYI 1933. 171; GÁRDONYI 1936. 60–61; valamint: SALAMON 1885. II 194–197. III. 31–32; NÉMETHY 1876. 16–17; PAULER 1899. II. 200. 521–522. 155. j. Az oklevéllel kapcsolatos kételyeket már a budai egyházak első jelentős rendszerezője, a tudós ágoston rendi szerzetes, Schier Sixtus is megfogalmazta: SCHIER 1774. 12–19; az ő nyomán Gömöri Havas Sándor: GÖMÖRI HAVAS 1892. 20–21; más alapon, de újra felvetette az oklevél kétes hitelét Kubinyi András Kumorovitz L Bernátra hivatkozva, aki Gerevich László a Budai vár feltárása c. nagydoktori értekezésének opponensi véleményében adott hangot gyanújának. Sajnos azonban ez nyomtatásban soha sem jelent meg. KUBINYI 1964. 100. 91. j; KUBINYI 1972. 35; KUBINYI 1991. 39. 28. j. (itt már megszorítással közli a hitelességgel szembeni gyanúját); GEREVICH 1966. 263. 2. j; Hivatkozik az oklevélre, de nem jelzi gyanúságát: GEREVICH 1950. 134; GEREVICH 1952. 162; KUMOROVITZ 1971. 50. 244. j; GYÖRFFY 1973. 302; KUBINYI 1961. 125–126. 138. 201 és 203. j; KUBINYI 1994. 76; KUBINYI 1999. 289–290; Gyanúsnak tartotta az oklevelet, de tartalmilag elfogadta: ZOLNAY 1982. 246.

[2] Fejér 1829-ben még azt közölte, hogy az oklevél eredetije a pozsonyi káptalan levéltárában található: FEJÉR IV/2 320–323; Szentpétery 1923-ban már nem találta ott: RA 1043; Az eredetit először IV. László király írta át 1279-ben: MOL DL 1030; IV. László oklevelét I. Károly átíró oklevelét 1326. október 25-én és 26-án, tehát két egymást követő napon is kiadták: MOL DL 3632 és DL 2344; Majd átírta Zsigmond király 1411. március 11-én: MOL DL 400; Feltehetően az eredetiről írta át, ugyanis csak IV. Béla király oklevelét közli, s annak hiteles eredetijére hivatkozik a székesfehérvári keresztes konvent 1348. december 10.-i oklevele. IV. Béla király kettős pecsétjével megerősített sértetlen és valódi oklevelét Bereck nyulak-szigeti domonkos perjel mutatta be a konventnek kérve az apácák nevében annak hiteles átírását, mivel az apácák, vagy prokurátoraik féltek e privilégiumot eredetiben egyik helyről a másikra szállítani. MOL DL 402.

[3] BTOE I. 56–58. No. 41.

[4] BTOE I. 103–108. No. 89.

okmány is említést tett.[5] Ráadásul az irat további részében az *in ipsius ecclesie primaria ... fundatione* kitétel a két előző oklevelet sem ismerőket is arra ösztönözte, hogy a templomot régebbi alapításúnak tekintsék, s IV. Bélának csak az újjáépítés, illetve a bővítés nemes feladatát tulajdonítsák.[6] Nézzük meg hát tüzetesen, mit mondanak az említett források. Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy az 1255. évi oklevelet tartalmilag el kell fogadnunk, mert – mint majd látni fogjuk – később más királyi és pápai kiadványok az abban foglaltakat megismételték.[7]

Az okleveleket figyelmesen olvasók előtt egy gyönyörűen dokumentálható templom-alapítási történet bontakozik ki.

A templom említésével forrásainkban, 1247-ben találkozunk először, amikor is a veszprémi káptalan Zéland püspök idejében meglehetősen erőteljes megfogalmazásban: *„sciendum etiam, quod collatio ecclesie ... Novi Montis Budensis ad episcopum Wesprimiensem pro sua, cui voluerit, pertinuit et pertinet voluntate..."* írásba foglalta, hogy más egyházak mellett többek között „az új budai hegyi" egyház adományozása a veszprémi püspököt illette és illeti, s akarata szerint bárkinek kívánhatta". (*1. kép*) Az oklevéllel kapcsolatban rögtön az a kérdés merül fel, hogyha ez ténylegesen így volt, miért kellett erről a káptalannak a püspök nyilvánvaló utasítására oklevelet kiállítania, s miért éppen ekkor? Az iratban még egy körülmény érdekes. Hiányzik belőle a templom védőszentjének megnevezése. Az ma már sajnos nem állapítható meg, hogy okkal vagy ok nélkül, azaz véletlenül maradt-e ki.[8] Elképzelhető, hogy ez a momentum is egy új egyház alapításának a bizonyítéka.

Az istentiszteletekre szolgáló épületek megalkotása alapvetően két, egymástól időben jól elkülöníthető eseményre vezethető vissza, a fundációra és a konszekrációra. Először az illetékes megyés püspök engedélyét kellett elnyerni, aki megvizsgálta, hogy egyházi szempontból szükség van-e az építésre, nem ütközik az egy harmadik fél, egy kegyúr, vagy egy létező plébánia jogaiba, van-e alkalmas telek a felépítésre, s az alapító gondoskodott-e a templom felszerelésére, fenntartására és a javadalmas eltartására megfelelő anyagi alapokról. Ha ezek rendben voltak, s a püspök engedélyezte az épület felállítását, került sor az alapkő ünnepélyes letételére. Azon a helyen, ahol a leendő templom főoltára állt majd, egy nagyobb fakeresztet helyeztek el, s általában már az alapkövet a püspök a kiválasztott hittitok, vagy védőszent nevére áldotta meg. Ez azonban teljesen hivatalossá csak a templom felépítését követő felszentelésen vált. A felépített egyházat ugyanis, mielőtt benne istentiszteletet tartottak, fel kellett szentelni. A felszentelés általában ünnepnapon, ha lehetett a hittitok vagy a védőszent ünnepének napján történt az előírt szertartás keretében, melynek során a püspök az oldalfalakon elhelyezett 12 felszentelési keresztet szentelt olajjal megkente, s ünnepi nagymisét tartott. A felszentelés évfordulóját ez után minden évben megünnepelték a dedikáció napján tartott búcsúval.[9]

Esetünkben azonban az alapítás engedélyezését és az alapkő letételének szertartását, mint látni fogjuk, az esztergomi érsek végezte el, s a veszprémi püspök talán éppen azért foglaltatta írásba sürgősen jogait, mert őt ebből kizárták.

Mindenesetre az 1248-ban keletkezett következő forrásunk már megnevezte a védőszentet. IV. Ince pápa ekkor vizsgálatot rendelt el a veszprémi püspök panaszára többek között az esztergomi és a budafelhévízi keresztesek ellen, mert azok a teljes joggal az e püspökséghez tartozó „új budai hegyi" Boldogságos Szűz Mária egyházat illetőleg (*super ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensi*) „a tizedekre, a földekre a kötelező jövedelmekre és a birtokokra nézve neki kárt okoznak".[10] A pápai oklevél kelte 1248. augusztus 18-a, amely a szentszéki kancellária gyakorlata szerint egyaránt jelölhette a panasz beadásának, vagy az arra születő intézkedésnek a dátumát. Ebből a két forrásból úgy tűnik, hogy 1247–1248-ban létezett a budai Várhegyen egy Szűz Mária egyház, mely a területileg illetékes veszprémi püspök joghatósága alá tartozott, s melynek jövedelmeit jogosan vagy jogtalanul az esztergomi stefanita keresztes rendházhoz tartozó budafelhévízi keresztesek foglalták el.[11] (*2. kép*)

[5] BTOE I. 48. No. 33. és 48–49. No. 34; GEREVICH 1950. 134; CSEMEGI 1955. 10; JANKOVICH 1959. 82–83; KUBINYI 1961. 125–126. 138. 201 és 203. j; KUBINYI 1964. 100. 91. j; KUBINYI 1972. 35. GEREVICH 1973. 375–376. 381–383; MAGYAR 1991. 95. 100. 47. j; GYÜRKY 2001. 36–37.

[6] RUPP 1865. 48–49; RUPP 1868. 91–92; NÉMETHY 1876. 9–20; NEMES 1893. 14–28; Némethy könyvét ismertető Henszlmann Imre az építést kizárólag a 13. század második felére helyezte: HENSZLMANN 1876. 329–331; Hasonlóan a 13. század közepe mellett érvel: PALUGYAY 1852. 178–179; SALAMON 1885. II. 195–199; GÖMÖRI HAVAS 1892. 15–20; GÁRDONYI 1936. 60–61; CSEMEGI 1955. 54–73; ZOLNAY 1963. 46–47; ZOLNAY 1982. 246.

[7] KUBINYI 1991. 39. 28. j.

[8] BTOE I. 48. No. 33; MOL DF 262491 (Vasvár-szombathelyi kápt. hh. lt. C-1-1).

[9] SZEREDY 1879. 1429–1431; KOLLÁNYI 1906. 43–72; MÁLYUSZ 1971. 13–58; KATOLIKUS LEXIKON IV. 1933. 330–333; 814–815; LEXIKON DES MITTELALTERS 8/1. 1996. 180–182. 8/4. 1996. 814–815. 8/10. 1997. 2104–2108; ÉRSZEGI 1994. 669–671; ÉRSZEGI 1996. 60. 86. 140. j.

[10] BTOE I. 48–49. No. 34. MOL DF 200013 (Veszprémi kápt. m. lt. Epp. Dec. Budenses 2.)

[11] BOROVICZÉNY 1991–1992. 13; KUBINYI 1964. 89–90; KUBINYI 1994a. 131.

Ehhez képest az 1255. évi oklevélből egészen más dolgokat tudunk meg. Az egyház még építés alatt állt, a király kegyúri joga alá tartozott, és az esztergomi érsek gyakorolta felette a joghatóságot, valamint még nem szentelték fel. Vegyük sorra, hogyan is kell mindezeket értelmezni, s milyen összefüggésbe lehet hozni a látszólag teljesen ellentétes két korábbi forrással. Az 1255. évi oklevél fontosabb részei latinul így hangzanak: *„contulimus, donavimus, dedimus et tradidimus ... et ius patronatus, quod in ecclesia Sancte Marie in ipso castro construenda nobis utpote vero patrono competebat ... eidem monasterio seu cenobio cum omnibus hiis, que ipsum ius patronatus in suis capitulis seu articulis dinosscitur continere, volentes, ut omnis honor et omne emolumentum, qui et quod nobis vel nostris filiis seu nepotibus deberetur, ex hac nostra concessione, cui in ipsius ecclesie primaria et ante consecrationem fundatione Strigoniensis archiepiscopi consensus accessit, in ipsum coenobium transferantur ...".* Magyar fordításban pedig a következőképpen: „adományoztuk, ajándékoztuk, adtuk és átadtuk e monostornak, azaz kolostornak... azt a kegyúri jogot is, ami minket, mint valódi kegyurat megilletett e várban akkor még építendő Szent Mária egyházban /a Szent Mária egyház magában a várban történő építésében/ mindazon dolgokkal együtt, amiket maga a kegyúri jog fejezeteiben vagy cikkelyeiben közismerten tartalmaz. Óhajtván pedig, hogy minden tisztelet és haszon, ami minket vagy fiainkat, vagy unokáinkat illetne, szálljon át a kolostorra azon engedélyünk alapján, amihez ezen egyház felszentelés előtti alapításakor az esztergomi érsek beleegyezése is hozzájárult". A nyulakszigeti apácáknak szóló adománylevél rendelkező része (*contulimus, donavimus, dedimus et tradidimus*), 1255-ben egy már megtörtént adományozást foglalt írásba. Az adomány egyik részét képező ius patronatus is már a múltban megillette a királyt egészen az oklevél keltéig, ahogy azt a ius patronatust értelmező, praeteritum imperfectum igeidejű *competebat* kifejezte. E múlt idejű igéhez képest kell értelmeznünk a mellékmondatban szereplő *in ecclesia Sancte Marie in ipso construenda* intans akciójú és passiv jelentésű melléknévi igenévi szerkezetet (participium instans passivi + fővév = gerundivum), ami azt jelenti, hogy az egyház nem az oklevél kiállítása után volt még felépítendő, hanem a kegyúri jog keletkezésekor, s hogy ekkor még nem készült el.[12] (*3. kép*)

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a kegyúri jog értelmezésére. A 11-12. században érvényben lévő „sajátegyház" (ecclesia propria, Eigenkirche) intézménye a 12. század végére jelentősen átalakult, s kezdetét vette egy új egyházjogi intézménynek, a patronátusi jognak a kialakulása. A sajátegyháznak nevezett formában az egyházalapító a ius fundi alapján saját tulajdonának tekintette az egyházat, amit eladhatott, örökíthetett, papot maga helyezhetett bele, üresedés ideje alatt jövedelmét élvezhette stb. A 11-12 század folyamán ezek a jogok már kezdtek részekre bomlani, majd beleolvadni a patronátusi jogba. III. Sándor pápa (1159-1181) a kegyuraságot a lelki joghoz kapcsolta és ezzel teljes egészében egyházi joghatóság alá helyezte. Az egyház így a ius fundi és az ecclesia propria jogait magának tartotta fenn, s mintegy az alapítást viszonozva adta azt át a most már kegyúrnak nevezett alapítónak természetesen meghatározva annak jogait. A kegyúri jog továbbra is a ius fundi alapján illette meg saját egyház régi urát vagy az új alapítót, de a jogok és kötelességek az alapító személyéhez kötődtek, így a ius fundi szerepét fokozatosan kiszorította a ius fundatoris, s ez jelölte azokat a jogokat, melyek az egyházak alapítóit az egyházi javadalmak körül megillették (ius petitionis, ius praesentandi, ius decimationis, stb.). Egyházalapítónak pedig azt tekintették, aki a telket adta az egyház létestéséhez, az építkezést végrehajtotta és gondoskodott az egyháziak ellátásáról, azaz az egyházat javadalmazta. A kegyúri jog alapját a "dos", az „aedificatio" és a „fundus" jelentette.[13]

IV. Béla király 1255. évi oklevele az adományozás tényén túlmenően annak jogalapját is részletesen indokolta, leszögezvén, hogy a budavári Szűz Mária egyháznak ő volt a valódi kegyura, azaz ő alapította és javadalmazta az egyházat és kezdeményezte építését. Az oklevél kiállításakor még csak az alapítás és a dotálás történt meg, valamint a templom építése folyamatban volt, de a felszentelése még hátravolt.[14] Ez világosan kitűnik az *in ipsius ecclesie primaria et ante omnem consecrationem fundatione* kitételből, amit együttesen kell értelmeznünk. A *primaria* éppúgy meghatározója *a fundation*ak, mint az *ante consecrationem*, azaz nem beszélhetünk első és a felszentelés előtti „második" alapításról. Az *in primaria ... fundatione-t* hasonlóan a *prima nocte, vagy primo mense* (az éjszaka beálltával, a hónap elején) kifejezésekhez a templom létrehozásának felszentelés előtti kezdetét, első pillanatát kell értenünk, azaz az esztergomi érsek az alapításkor adta hozzájárulását ahhoz az engedélyhez (*ex hac nostra*

[12] Az instans akció kellést, szükségességet is kifejezhet, azaz lehet egyidejű, vagy a jövőbe mutató, s itt azt jelenti, hogy az épület még nem *constructa*, azaz még nem készült el.

[13] SZEREDY 1879. 756-788; SALAMON 1885. II. 198; KOLLÁNYI 1906. 5-12. 33; JANKOVICH 1959. 60-62; KUMOROVITZ 1964. 70-77; KUBINYI 1999. 272-274; SZŰCS 1978. 171-172; SZŰCS 2002. 133-135; RÁCZ 2001. 179-180.

concessione), amellyel az egyház egyáltalán megszülethetett.[15] (*4. kép*)

Ezen a ponton találjuk meg a két korábbi, 1247. és 1248. évi oklevél keletkezésének magyarázatát. A budavári Szűz Mária egyház a veszprémi egyházmegye területén létesült, ezért az eredetileg a püspök joghatósága alá tartozott. A király - ahogy ez kitűnt az 1255. évi kiadványából - a templom fundációjához nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek engedélyét kérte. Ez rendben is lett volna, ha biztosak lehetünk abban, hogy hihetünk az 1255. évi dokumentumnak, és itt valóban egy királyi alapítású egyházról volt szó. A tét nem volt kicsi, hiszen már a püspöknek a pápához forduló 1248. évi panaszbeadványa is jelezte, hogy komoly jövedelmek tulajdonlása forgott kockán.[16] Itt némi magyarázatra szorul, hogy a püspök, miért az esztergom-budafelhévízi stefanita kereszteseket perelte a szerinte őt illető juttatásokért. A terület ugyanis a tizedjog szempontjából a keresztesek Szent Háromság egyházához tartozott, de az új budai egyház létrejötte megváltoztatta a tizedhatárokat. Az alapítás jogi tisztázatlanságát mutatja, hogy ezeket a tizedeket több mint nyolcvan éven keresztül a keresztesek és a veszprémi püspökök perelték egymás között, holott az a királyi kegyuraság révén magát az egyházat illette volna.[17] A Buda környéki plébániák és királyi kápolnák jeles kutatója, Jankovich Miklós nem is tudott mit kezdeni ezzel a későn keletkező királyi egyházzal, amely - mint majd látni fogjuk - fokozatosan a budai Várhegyen királyi akaratból létrejött város plébániatemplomává lett. Jankovich szerint az ecclesia propria joggyakorlatának megszűnése után a királyi kápolnák teljes jogú királyi egyházzá, azaz plébániává alakultak át, s a kegyúri jog intézményének térhódításával ilyen régi típusú plébániakörzettel rendelkező királyi kápolnát már nem létesítettek, illetve az ezután keletkezők kizárólag magán istentiszteleti célokat szolgáltak a király és közvetlen környezete számára.[18] Ezért Jankovich, anélkül, hogy erre bizonyítéka lett volna, korai, 11–12. századi alapításúnak minősítette a budavári Mária templomot, ugyanis az a későbbi források alapján vitathatatlanul királyi kápolna eredetűnek bizonyult.[19] Jankovich megoldása elegáns, és kétségtelen, hogy valós ellentmondásra hívta fel a figyelmet, csak sajnos a végkövetkeztetésére nincs megbízható hivatkozási alapja.

Kiutat jelenthet, ha a források alapján feltételezzük, hogy IV. Béla szándéka eredetileg valóban egy királyi kápolna létrehozására irányult. A király 1253. november 11-én IV. Ince pápához írt levelében, melyben a még mindig valós veszélyt jelentő tatárok elleni védelemhez kért segítséget, beszámolt a védekezés érdekében tett eddigi intézkedéseiről. Ennek során kiemelte az országa közepén, a Duna mentén épített, annak honvédelmi hatékonyságát növelő váraknak szerepét, melyekbe a hadviselésben jártas johannita lovagokat helyezett el. Példának hozta fel Attila hun királyt, aki egykor Magyarország közepébe helyezte fő székhelyét (*in medio regni Hungarie sedem suam principaliter collocavit*), amit a 12. századi magyar hagyomány Óbudával azonosított. A tatárjárást megelőzően Óbuda már valóban az egyik királyi központnak számított, amit most a királyi akaratnak megfelelően a síkvidéki város helyébe lépő, védhetőbb Buda vett át. Ebbe a medium regni és benne a királyi központ jelentőségét annyira hangsúlyozó koncepcióba belefért ott egy szakrális jellegű, aacheni vagy székesfehérvári típusú kápolna létrehozása az uralkodó és családja számára. Amire egyébként utalhat a templom Szűz Mária oltalma alá helyezése, s hogy IV. Béla a kegyúri jog gyakorlását illetően fiaira és unokáira is hivatkozott, valamint tudjuk, hogy nem akart Székesfehérváron temetkezni.[20] A körülmények azonban keresztezték az uralkodói szándékot. Közrejátszhatott a város gyors fejlődé-

[14] Ld. a 10. jegyzetet.

[15] Több kutatói is többek között erre a kifejezésre építtette azt a véleményét, hogy az egyház korábbi építésű volt, s IV. Béla azt csak bővítette, átépítette. RUPP 1865. 48–49; RUPP 1868. 91; NÉMETHY 1876. 17; JANKOVICH 1959. 82; GEREVICH 1950. 133–134; GEREVICH 1966. 263; KUBINYI 1961. 126–127; KUBINYI 1964. 100–102; KUBINYI 1972. 34–37.

[16] BTOE I. 48–49. No. 33–34; CSEMEGI 1955. 10; BUDAPEST MŰEMLÉKEI 1. 1955. 431–432; KUBINYI 1972. 35; GEREVICH 1973. 375–376. 381–383; ZOLNAY 1963. 46–47; ZOLNAY 1982. 246; GYÖRFFY 1973. 302; GYÖRFFY 1997. 144–145; GYÖRFFY IV. 615.

[17] MOL DF 283101 (Veszprémi Püspöki Lt. Litt. mancae 7.); BÁRTFAI SZABÓ 1938. 24. No. 128; HO IV. 102–103. No. 75; MES III. 717–718. No. 974; MREV IV. 322–325. No. CCLVI; KUMOROVITZ 1953. 21. No. 16. 83. No. 203. 96. No. 230; KUBINYI 1964. 89–92; BOROVICZÉNY 1991–1992. 36. Később sem rendelkezett Buda a tizedszedési joggal. A margitszigeti apácák és a budavári plébánia jövedelemmegosztó pereiben sohasem említettek tizedeket, s az 1505. és 1510. évi budai bortized jegyzékek szerint a tizedeket a veszprémi püspök szedte, bár fennmaradt 1490-ből egy irat, melyben Ilkus Márton budai plébános éppen az egyháza exemptiójára hivatkozva tiltakozott a veszprémi püspök tizedszedése ellen. MOL DL 36658 és DF 200608 (Veszprémi püspöki lt. Gazdasági lt. Budai tizedjegyzék); THEINER II. 318. No. CDLXXII; KUBINYI 1994. 78. 85. 48. j.

[18] JANKOVICH 1959. 80.

[19] JANKOVICH 1959. 82–83; KUBINYI 1972. 27–28.

[20] FEJÉR IV/2. 218–224; RA 933a; GYÖRFFY 1965. 31–33; KUMOROVITZ 1963. 109; KUMOROVITZ 1971. 49–51; STREICH 1984. 19. 26–31. 57–58. 69. 235. 265. 446–447; LEXIKON DES MITTELALTERS 5/5. 1990. 931–932; ÉRSZEGI 1992. 94–99; ÉRSZEGI 1994. 669–671; ÉRSZEGI 1996. 56.

se és plébániaszükséglete, a veszprémi püspökök makacs ellenállása, a fiával, Istvánnal fegyveres konfliktusba keveredő király kényszerű távozása Budáról, s még sok más ok, mely megakadályozta e terv hosszú távú kivitelezését.[21]

A Szűz Mária-egyházra vonatkozó következő forrás hitelességét is különbözőképpen ítélték meg a kutatók.[22] Az öreg és legkedvesebb fia, Béla herceg elvesztése miatt megtört király 1269. október 3-án kiadott oklevelében váratlan fordulattal visszavonta korábbi intézkedését. IV. Béla Tétényi Pál veszprémi püspök kérésére a veszprémi püspökség több sérelmezett jogát visszaállította, köztük a püspökségnek „a Boldogságos Szűz Máriának a budai hegyen újonnan épült és a nép körében plébániának nevezett egyházát" (*„simul cum ecclesia Beate Virginis in monte Budensi noviter fabricata vocata plebania apud vulgos (!)"*) illető jogait.[23] Ebből a fontos forrásból több más információt is nyerhetünk. Megtudjuk azt, hogy az uralkodó a domonkosok kérésére és a kolostor falai között élő Margit leánya iránti különleges szeretetből adományozta a templom kegyúri jogát a nyulak-szigeti apácáknak. Azt is elismerte, hogy a Szűz-Mária egyház, mely a veszprémi egyházmegyében lett alapítva, „rendes jogon" a veszprémi egyházhoz tartozik, amit már a kolostor 1256-ban történt felszentelésén[24] nyilvánosan tanúsítottak a domonkos szerzetesek és apácák az ország számos bárójának jelenlétében, amikor Zéland püspök e kegyúri jog átadása miatt tiltakozott a kolostor felszentelése ellen. Az oklevél azt is feltárta, hogy mi késztette IV. Bélát erre a lépésre. Finoman szólva erősen megneheztelt a veszprémi egyházra, mert 1245-ben az ő akarata ellenére választották püspökké kanonoktársukat, Zélandot, s a választást ráadásul szintén az ő tudta nélkül Báncsa István esztergomi érsek jóvá is hagyta. A király jelölési jogának megsértése miatt hiába tiltakozott IV. Ince pápánál, a Szentatya Zélandot megerősítette püspöki székében. IV. Béla kénytelen volt elfogadni a döntést, de felháborodását ugyancsak éreztette a káptalannal és püspökével szemben, még jogaik időnkénti megnyirbálásával is.[25] Természetesen a későbbi veszprémi püspököt, Tétényi Pált sem kellett félteni, azért visszakövetelt ő olyan jogosítványokat is, mely sohasem illették meg egyházát.

A budavári Szűz Mária egyház helyzete azonban egyházi joghatóság tekintetében valóban kérdéses volt. Az 1269. évi oklevél annyiban alátámasztotta a korábbi források állításait, hogy a templomot szintén újonnan épültnek mondta, de a kegyúri jogot illetően már bizonytalanságot árult el. Nem azzal, hogy a királlyal visszavonatták régebbi rendelkezését, hanem, hogy kiderült a templom fokozatosan a város plébániájává vált, azaz nem királyi kápolnaként működött, holott ilyet a kegyúri jog alapján – mint Jankovichtól tudjuk – ekkor már nem alapítottak. Mégis akkor IV. Béla király milyen alapon hangsúlyozta kegyúri jogait, s adományozta azt el? A „Zéland-história" csak történeti háttere annak, hogy miért állt ellent a veszprémi püspök állandó követelődzésének, de nem magyarázza meg a kegyuraságra való hivatkozást.

A budai Várhegy királyi birtok volt, s eredendően ahhoz a nagy budai királyi birtoktesthez tartozott, melyből elsőként a később Óbudának nevezett település, utolsóként pedig Budafelhévízet követően a IV. Béla király akaratából és személyes gondoskodásából létrejött új város, Buda vált ki. A király az általa alapított várost joggal tekintette saját tulajdonának, s a források alapján egyértelmű, hogy ő alapította, javadalmazta, s kezdte építtetni a templomot feltehetően a fent vázolt szándékkal, amit azután a körülmények változása folytán vélhetően a köré telepedő, Pestről felköltöztetett német polgárság folytatott.[26] A királyt végül is az általa létrehozott egyház után valóban megillette a kegyuraság, s ezen az alapon nyílván szívesebben kérte az építéshez az esztergomi érsek engedélyét, mégis a plébániává alakulás megzavarta és tisztázatlanná tette az egyházjogi viszonyokat, ami talán jobban megtámogatta a veszprémi püspökök amúgy is erőteljes követeléseit, s vezetett azok pillanatnyi tel-

[21] SPEKNER 2002. 413–417.

[22] IV. Béla király 1269. október 3-i oklevelét több mint gyanúsnak tartotta: SALAMON 1885. III. 32–34; Pauler és Szentpétery kifogástalannak: PAULER 1899. II. 275; RA 1617; Györffy 1270. évi hamisítványnak: GYÖRFFY 1973. 302; GYÖRFFY 1997. 144–145; GYÖRFFY IV. 615; Kumorovitz abszolút hitelesnek: KUMOROVITZ 1972. 27–29.

[23] BTOE I. 103–108. No. 89; MOL DF 200023 (Veszprémi kápt. m. lt. Epp. Dec. Budenses 3.); RA 1617; SALAMON 1885. III. 32–34; GÁRDONYI 1936. 61; CSEMEGI 1955. 11; JANKOVICH 1959. 82; KUBINYI 1972. 35; KUMOROVITZ 1972. 27–29; GEREVICH 1973. 376; GYÖRFFY 1973. 302; GYÖRFYY 1997. 144–145; GYÖRFFY IV. 615; ZOLNAY 1963. 46–47; ZOLNAY 1982. 246.

[24] IV. Sándor pápa 1257. április 28-i keltezéssel kiadott bullájában mindazoknak, akik a margitszigeti apácák templomát fölszentelése évfordulóján és az azt követő hét nap valamelyikén bűnbánatot gyakorolva meglátogatják, negyvennapi búcsút engedélyez. BTOE I. 62–63. No. 45; MOL DL 2972.

[25] SZÜCS 1978. 168; ÉRSZEGI 1995. 36–37.

[26] A budai egyházak első kiváló monográfusa, Schier Xistus egyenesen tagadta IV. Béla kegyuraságának jogosságát, s egy a budai plébánia határperek során keletkezett egyedül általa, s csak részletében idézett 1392. évi dokumentum alapján kizárólag a pesti német polgárokat tekintette a templom kegyurainak: SCHIER 1774. 17–19; Schier nyomán hivatkozik erre az adatra: NÉMETHY 1876. 10–13; GÖMÖRI HAVAS 1892. 20; NEMES 1893. 19.

jesítéséhez 1269-ben.[27] IV. Béla azonban biztosított magának egy kis kaput, amivel azután utódai majd élni is fognak. Kikötötte ugyanis, hogy a visszaadott javakat a királyi jövedelmekből történő megfelelő adománnyal, vagy még nagyobb cserével a püspök és a káptalan beleegyezésével, valamint az apostoli szék engedélyével visszanyerheti. (*5. kép*)

E források alapos áttekintése után a budavári Boldogságos Szűz Mária egyház létrejöttének körülményeiről a következőket állíthatjuk: a templom alapítását, valamikor az 1246. év végére és 1247 elejére tehetjük, ami egybe is esik a városkutatók által meghatározott városalapítás kezdetével.[28] Az 1247–1248. és 1255. évi oklevelek egyaránt a nevezett egyházra vonatkoznak, a templomot 1246–1247 fordulóján IV. Béla király alapította az esztergomi érsek engedélyével, építése 1247 és 1269 között zajlott, felszentelésére valamikor 1255 és 1269 körül került sor, 1269-ben a királyi alapítású egyház már biztosan, de feltehetően már azt megelőzően is plébániatemplomként működött.

Ám az egyház körüli bonyodalmak nem értek végett az 1269. esztendővel. Tétényi Pálnak még volt ereje az 1269. évi oklevél kiforszírozására, ám utódának, Kőszegi Péter veszprémi püspöknek már nem kedvezett az erőviszonyok alakulása, feltehetően sem az uralkodó, sem az esztergomi érsek, sem a domonkos rend, s főleg nem az apácák, de valószínűleg még a város sem kívánta a veszprémi püspök újdonsült „régi" jogait biztosítani.[29] Természetesen ebben az apácák jártak az élen, s IV. Ince pápánál elérték összes birtokaik és kiváltságaik megerősítését. Az 1276. május 20-án kiadott pápai bulla az első helyen szentesítette az apácáknak azt „a kegyúri jogot, melyet a budai Szent Mária plébániában birtokoltok, s azokat a földeket, birtokokat, és vásárvámot, valamint bármely jogot tartozékaikkal együtt, melyet a budai hegyen birtokoltok".[30] Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a veszprémi püspök élt a felkínált lehetőséggel, s 1277-ben elfogadta IV. László királytól a budavári Boldogságos Szűz Mária plébánia kárpótlásaként felajánlott sóadományt, s lemondott kegyúri jogáról, illetve a király foganatosította az 1269. évi oklevélbe foglalt megváltási lehetőséget és kivette az egyházat a veszprémi püspök joghatósága alól.[31] Ez a rendelkezés még majdnem nyolcvan évre biztosította a margitszigeti apácák kegyúri jogát, ami valójában csak subpatronatusi lehetett, ahogy azt Kubinyi András bizonyította. A későbbi forrásokban ugyanis sehol nincs nyoma annak, hogy az apácák éltek volna a legfontosabb kegyúri joggal, a ius praesentandi, azaz a plébános állítás jogának érvényesítésével, mert a továbbiakban mindig csak a templom bevételeinek a plébános és a kolostor közötti megosztásáról hallunk. Úgy tűnik, hogy az uralkodó a kegyúri jognak ezt a fontos részét fenntartotta magának, illetve átengedte annak gyakorlását – időnként azért akadályozva – a királyi kiváltságlevele alapján szabad plébános választással rendelkező városnak.[32] IV. Honorius pápa 1285. szeptember 22-i kiadványából értesülünk először e jövedelmek pontos felosztásáról. Az kezdetben, IV. Béla király adományozását követően kétharmad részben az apácákat illette meg, egyharmadában pedig az ott szolgáló lelkészek részesültek. Ezt az arányt azonban Lodomér érsek feltehetőleg a többek között a kegyúri jogok rendezését is előíró 1279. évi budai zsinat hatására megváltoztatta, s azon a jogon, hogy „Magyarországon azok az egyházak, melyeket királyi adomány alapján alapítanak, a lelki ügyeket illetően közvetlenül hozzá tartoznak" elrendelte, hogy a lelkészeket illesse két rész, s az apácákat pedig egyharmad. Ez is csak három éven át, azután pedig semmi, hacsak a szentszék erről másképp nem rendelkezik. Ugyan a három év már eltelt, de azért a pápa az említett keltezésű iratában jóváhagyta Lodomér érsek határozatát.[33]

Ez a pápai oklevél és a korábbi is azért különösen fontos számunkra a konkrét tartalmukon túl, mert bizonyítják a IV. Béla király 1255. évi okiratában foglaltak érvényességét, azt hamisítás, vagy más jogcímen ezután már senki nem vonta kétségbe, nevezetesen, hogy a budavári Boldogságos Szűz Mária egyházat IV. Béla király alapította, azért annak kegyurasága őt illette meg, s az, mint királyi alapítású egyház az esztergomi érsek alá tartozott.

A plébánia jövedelmei az 1317. évi pápai tizedjegyzék szerint a pápai utasításnak megfelelően oszlottak meg a felek között, a jegyzék ugyanis külön feltüntette azt a harmadrészt, mely a margitszigeti apácákat illette.[34] (*6. kép*) Ők azonban úgy

[27] GÁRDONYI 1933. 171–172.

[28] GYÖRFFY 1973. 299; GYÖRFFY 1997. 138; KUBINYI 1961. 126–127; KUBINYI 1972. 25–33; KUBINYI 1991a. 15–16. 18–19; MAGYAR 1991a. 158–160.

[29] A veszprémi püspökökre vonatkozó adatok: RA 2601–2605; PAULER 1899. II. 323.

[30] MOL DL 942; BTOE I. 152–156. No. 138. A szöveg egyértelműen az 1255. évi oklevél megfogalmazását idézi, sajnos azonban arra, hogy akkor és most mit értettek a földek és birtokok, illetve a budai hegyen birtokolt egyéb jogok alatt a későbbi források nem adnak felvilágosítást.

[31] IV László király 1277. évi eredeti oklevele nem maradt fenn, de az még 1781-ben megvolt a Veszprémi Káptalan Magán Levéltárában, ahogy arról az akkor készült elenchusa tanúskodik. MOL FILMTÁR 8. doboz. Elenchus archivi privati v. capituli Cath. Eccl. Weszpr. anno 1781 confectus. p. 159. No. 2. „1277. Ladislaus rex in recompensam plebaniae B. M. V. de

látszik, nem tudtak belenyugodni a jövedelem e felosztásába, és 1332-ben XXII. János pápánál megpróbálták elérni újra a kétharmad rész biztosítását, a pápa 1332. április 10-én kiadott bullájában a székesfehérvári prépostot utasította az ügy kivizsgálására. Az apácák beadványukban nagyon is következetesen királyi kápolnának nevezték a budavári egyházat, hiszen a plébánia jövedelmeihez másképp nem lett volna közük, és az elnevezést ennek alapján a pápai bulla is fenntartotta.[35] Az apácáknak azonban egyre nagyobb nehézséget okozott, hogy jogos jussukat megkapják. Miklós plébános I. Károly király halála után egyéb hatalmaskodás mellett a plébániajövedelmüket is lefoglalta, ezért az ügy I. Lajos király elé került, aki ugyan eltiltotta a plébánost az apácák megkárosításától, de mivel ő nem engedelmeskedett, a pert a király rendeletileg idősebb Erzsébet királyné praesentiájához helyezte. Végül hosszas pereskedés után a királyné előtt az a megegyezés született, hogy a plébános bérbe vette az apácák jövedelemrészét. Az Erzsébet előtt létrejött megállapodást a királynéi kancellária 1346. július 29-i keltezéssel foglalta írásba.[36] Miklós plébános hamarosan szepesi prépost lett, utóda Hermann pedig Lodomér érsek oklevelére hivatkozva azt állította, hogy nem tartozik a margitszigeti kolostor részét kiadni. Az apácák panaszára VI. Kelemen pápa 1352. június 5-én kiadott bullájában a veszprémi püspököt bízta meg a jogvita lezárásával, aki azt a plébános javára döntötte el. Ennek alapján 1352. július 31-i bullájában a pápa is megerősítette a még Lodomér érseknek tulajdonított ítéletet.[37] Ám nem fejeződött ezzel végleg be az ügy. A város és plébánosa érezhette, hogy álláspontja nem áll biztos alapokon, az apácák pedig már nem tudtak tovább ellenállni az egyre befolyásosabb és tekintélyesebb város nyomásának. Végül is János veszprémi püspök közvetítésével megegyeztek. Az apácák Budafelhévízen kaptak a várostól egy Duna melletti fürdőt, aminek fejében lemondtak minden jogigényükről, amit a budavári Szűz Mária egyház jövedelmeiben „birtokolni hittek vagy reméltek", amint azt I. Lajos király 1355. április 22-i oklevele tanúsította.[38] A város és plébánosa ezután szabadon rendelkezhetett plébániája[39] és jövedelmei felett az uralkodók időnkénti befolyásától eltekintve. Az új állapotokat tükrözték már a 14. század végén kezdődő plébániahatár perek és a 15. század elején született Budai Jogkönyv.[40] (*7. kép*)

A régmúltból egyedül a budavári Szűz Mária egyház királyi alapítása maradt meg, amely alapján az továbbra is az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott,[41] és így került be a pápáknak, magyarországi exempt egyházakat felsoroló bulláiba is.[42] (*8. kép*) Az exemptio okát Gárdonyi Albert a városok szabad plébános választási kiváltságából vezette le, de ezt a tételét Fügedi Erik és Kubinyi András is cáfolták, s mindketten a királyi alapításra és a királyi kápolnák rendszerére vezették azt vissza.[43] A budavári Szűz Mária plébánia esetében a források szerint az alapító király IV. Béla volt.

H. Gyürky Katalin Budán nagyon sok régészeti ásatást végzett, s ő volt a domonkos kolostor végső feltárásának vezető régésze is. Eredményeiről számos tanulmány és egy könyv is megjelent. A kolos-

monte Budensi et decimarum capellae S. Gerardi per Belam regem ab ecclesia Weszpr[imiensi] ademptarum certos reditus sales apellantur aequatici (!) ecclesiae Weszpr[imiensi] confert". Orig; BTOE. I. 108; GÁRDONYI 1936. 61.

[32] Schier éppen ezen az alapon tagadta az 1255. évi oklevél valódiságát, mert ha azt figyelembe kell venni, akkor a margitszigeti apácákat illette volna a lelkész állítás joga. De, mivel a templom alapítói a polgárok voltak, s nem IV. Béla, így ezek a jogok is állandóan náluk voltak és maradtak. SCHIER 1774. 18–19; KUBINYI 1994. 76–78; KUBINYI 1999. 273–274.

[33] BTOE. I. 222–223. No. 207; KOLLÁNYI 1906. 190–191; GÁRDONYI 1936. 61–62.

[34] MVH I. 21–22; THEINER I. 453; GÁRDONYI 1936. 62.

[35] AO. II. 587–588. No. 501; MREV II. 58; GÁRDONYI 1936. 62; JANKOVICH 1959. 76; KUMOROVITZ 1963. 133–134. 19. j.

[36] AO. IV. 626–630. No. 367; MOL DL 3854; GÁRDONYI 1936. 62. 1346. április 6-án János kápolnaispán még arról adott hírt, hogy Miklós plébános az apácák javadalmát húsz márkáért kibérelte, de bérleti kötelezettségének nem tett eleget. MOL DL 3975.

[37] MREV II. 384. No. CDXCVIII; GÁRDONYI 1936. 62.

[38] AO. VI. 288–289. No. 188; MOL DL 4509. DL 10517. DL 10523; GÁRDONYI 1936. 62; KUBINYI 1973. 75.

[39] A 14. század közepéig csak egy budai plébániáról tudnak a források. 1324-ben I. Károly király Nagymaros részére kiadott kiváltságlevelében többek között azt is biztosította, hogy egyházi ügyekben a polgárok felett a plébános ítél, aki mint a budai plébános közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozik. FEJÉR VIII/2. 514–517; MOL DL 2247 és DL 2248. I. Lajos király 1355-ben az Óbudát felosztó oklevelében a királynéi város plébánosának jogkörét úgy szabályozta, hogy a bérmálás és más szentségek kiszolgáltatását illetőleg a budai plébánossal azonos jogokat élvezzen azzal a különbséggel, hogy az óbudai plébánia az óbudai prépost joghatósága alatt maradt. KUMOROVITZ 1976. 286.

[40] A plébániahatár perek kitűnő topográfiai elemzését legutóbb Végh András végezte el. VÉGH 2002. Függelék; BUDA város jogkönyve I–II. 21. 23. 173. 249. fejezetei. A plébánia további történetére az említett irodalmakon túl ld. még: KUBINYI 1968. 217–218; KUBINYI 1973. 15–17. 75. 153–155; KUBINYI 1991a. 25–26; KUBINYI 2001. 15–19.

[41] Az esztergomi káptalan 1397. évi vizitációja az érsekséghez tartozó plébániák között sorolta fel. KOLLÁNYI 1901. 43.

[42] IX. Bonifác pápa 1389. november 14-i és 1400. május 1-i bullái. BTOE III/1. 36–37. No. 87 és 151–153. No. 308; II. Pius pápa 1464. június 12-i bullája. MOL DF 237327 (Esztergomi kápt. m. lt. 44–4–5).

[43] GÁRDONYI 1933. 163–182; GÁRDONYI 1936. 60–68; FÜGEDI 1959. 396–397; FÜGEDI 1960. 119–120; FÜGEDI 1981. 300–305; KUBINYI 1994. 76–77; KUBINYI 1999. 276–277.

tor történetét mindig egy nagyobb összefüggésben vizsgálta, igyekezett azt a várostörténet és a városalapítás kezdeteiben elhelyezni. E kutatásai során kapcsolatot vélt felfedezni a Szűz Mária templom és a kolostor keletkezése között. Elképzelése nem is volt alaptalan, mert a két egyházi intézmény egy időben és talán egy műhely munkájával épült fel, s a városalaprajz is azt mutatta, hogy e két épület a legkorábbi, mivel elhelyezkedésük nem illeszkedett a telekkiosztások utáni városképhez (egyébként elképzelhető, hogy emiatt a Kammerhof is ide sorolandó, de ennek tárgyalása most messzire vezetne).[44]

Sajnos a domonkos kolostor kezdeteire kevés történeti forrás maradt fenn, mindössze azt tudjuk, hogy a 1252-ben a bolognai nagykáptalan elhatározta, hogy a soron következő nagykáptalant Magyarországon a budai kolostorban tartja, ami 1254-ben meg is történt. Ezek az időpontok már a kolostor első építkezésének befejezésére utalnak.[45] H. Gyürky Katalin e forrásszegénységet azzal próbálta áthidalni, hogy külföldi analógiák után kutatott, melynek során arra a következtetésre jutott, hogy a domonkosok a városokba történő betelepedését jobban meg lehet ismerni a várostörténeti monográfiákból, mint a régészeti szakirodalomból, illetve az egyháztörténeti munkákból. Mintaszerű alapossággal gyűjtötte össze az erre vonatkozó irodalmat, és a továbbiakban, e tekintetben mi is az ő anyaggyűjtésére támaszkodunk.

A domonkosok városokba történő letelepedését pápai ajánlások szorgalmazták, mert tevékenységükre nagy szükség volt az egyre burjánzóbb városi eretnekség leküzdésében. Elhelyezésükről a világi uralkodóknak és papságnak kellett gondoskodnia, mert kolduló rend lévén szigorú rendi szabályaik szerint nem rendelkezhettek földbirtokkal, eltartásukat valójában a városi polgárság adományai biztosították. Általában a városok külterületein telepedtek meg részben, mert a városi szegényekhez közel kívántak lenni, másrészt pedig sok esetben a világi papság is szívesebben adott át egy szerényebb jövedelmű templomot vagy kápolnát. Ez azonban nem azt jelentette, hogy a szerzetesek kizárólag csak már felszentelt templomba költöztek be. Többször előfordult az is, hogy az uralkodók vagy magánföldesurak pártfogásából új templomok és kolostorok épültek számukra. Ám valóban számos példa mutatta főleg a kezdeti időszakban, hogy már korábban is használt felszentelt épületet engedtek át részükre. Ez történt Bolognaban, Firenzében, Rómában, Párizsban, Prágában, Brünnben, Krakkóban, Gdanskban, Poznanban, hogy csak néhányat említsünk a H. Gyürky Katalin által felhozott példák sorából.[46]

A tudós régész a budavári domonkos kolostor alatt is azonosított egy korábbi templomot, amit leghangsúlyosabban utolsó tanulmányában az általa régebbinek vélt, az 1247 és 1248. évi oklevelekben idézett Szűz Mária egyháznak gondolt.[47] Nem kívánunk állást foglalni a kolostor építését megelőző templom létezésének kérdésében, mivel a régészet nem szakterületünk, de a Szűz Mária egyházzal való egybevetését határozottan cáfolnunk kell a fentebb elmondottak alapján. Úgy gondoljuk, ha létezett ott már előzőleg templom, azt inkább a későbbi kolostor elnevezéséből adódóan Szent Miklósnak címezték. Tekintve, hogy a feltáró régész legutóbbi véleménye szerint a kolostor templomát legkorábban a 13–14. század fordulóján építették át, nem volt ok arra, hogy esetleg más védőszent tiszteletére ujjá szenteljék.[48] Általában ugyanis megtartották a régi templom titulusát, legalábbis főleg a korai alapítású kolostorok esetében a külföldi minták ezt mutatják.

Az első domonkos kolostort Szent Domonkos ottani tevékenysége révén 1215–1216-ban Toulouseban létesült, a korábbi St. Romain kápolna mellett, amit a toulouse-i káptalan adott át a püspök meghagyására a szerzeteseknek. Saját templomukat csak 1230-ban kezdték építeni Szent Jakab tiszteletére, addig a kolostorukat St. Romainnak nevezték.[49] Párizsban maga a rendalapító hozta létre 1217-ben a Saint Jacques kolostort az azonos nevű zarándokházat és kápolnáját szerezve meg szerzetesei számára, saját templomukat itt csak 1224-ben kezdték felállítani.[50] Rómában Szent Domonkos a kezdeti San Sisto kolostort, ahová III. Honorius pápa kérésére az általa oda mindenünnen összegyűjtött szerzetesnőket telepítette be, átengedte 1218-ban az apácáknak, a szerzeteseket pedig a pápa által átadott ókeresztény Santa Sabina bazilikába költöztette át. Ugyanebben az évben Szent Domonkos Rómából testvéreket küldött Bolognába, ahol először a Mascarella kapu mellett a kis Sta. Maria Mascarella

[44] CSEMEGI 1955. 111; Gerevich vitatja a műhely azonosságot: GEREVICH 1973. 381; LÓCSY 1964. 304–305; LÓCSY 1969. 107–109; LÓCSY 1971. 210–219; GYÜRKY 1972. 33–46; GYÜRKY 1976. 371–375; MAGYAR 1991. 91–106; GYÜRKY 2001. 40.

[45] GYÖRFFY 1973. 301–302; GYÖRFFY 1997. 143–144; GYÖRFFY IV. 596; GYÜRKY 1976. 371–372; GYÜRKY 1981. 124; GYÜRKY 1994. 125; GYÜRKY 2001. 39.

[46] GYÜRKY 1981. 127–129; GYÜRKY 1994. 123–130; GYÜRKY 2001. 29–36.

[47] GYÜRKY 1976. 371–372; GYÜRKY 1981. 161; GYÜRKY 1994. 123, GYÜRKY 2001. 36–37.

[48] GYÜRKY 2001. 39.

[49] PRIN 1955. 5–18.

[50] MEERSSEMAN 1946. 143; LAVEDAN 1967. 28.

templomba fészkeltek be 1219-ben, majd egy nemesi birtokon álló szőlőhegyi Szent Miklós templomot kaptak meg rendház építésére. Mivel Domonkos e kolostor falai között halt meg szentté avatását követően azt Szent Domonkosnak szentelték fel.[51] Firenzében, az 1221-ben megszerzett Sta Maria della Vigna helyén 1246-ban kezdték építeni a Sta Maria Novelle-t.[52] A Német-Római Birodalom területén Karintiában, Friesachban jött létre 1217-ben az első dominikánus kolostor, templomát a Szent Vér tiszteletére 1217 és 1246 között építették, de 1251-ben már átköltöztek az új és megfelelő elhelyezésüket biztosító kolostorukba, s ezt a ciszterci apácáknak adták át.[53] A Szent Domonkos által alapított német domonkos tartományban Friesach, Prága és Köln után Konstanzban, 1236-ban Heinrich von Tanne püspök váltotta meg a „Szent Péter házáról" nevezett bencés apátságtól házukat és más épületeiket a szigeti Szent Miklós domonkos kolostor létrehozásához.[54] Prágában, 1226-ban telepedtek meg, kolostoruk St. Clemens templomának korábbi periódusait állapították meg a régészek egészen a 11. század második feléig visszamenően.[55] Brünnben 1228 és 1239 között a Szent Mihály templomot ruházták át a domonkosokra, majd a kolostor is megőrizte e patrocíniumot.[56] Bécsben a templomosok kolostorát vették át, ide VI. Lipót osztrák herceg 1226-ban magyar szerzeteseket hívott be a kolostor alapításához, majd az itteniek hozták létre a kremsit.[57] Krakkóban, 1222-ben a városba éppen beolvadó egyik kis település Szent Háromság plébániatemplomába költöztek be, saját templomot és kolostort csak az 1241. évi tatár pusztítás után létesítettek, de ezt már Szent Miklós tiszteletére szentelték fel, ám a Szent Háromság templomot az új kolostoron belül, mint oratóriumot megőrizték. A plébániát pedig áthelyezték vagy a Mindenszentek templomába, vagy a Szűz Mária egyházba. Sandomierzban 1226-ban a Szent Jakab plébániát szerezték meg a barátok, s a plébániát a Szent Pál egyházba költöztették. Poznanban egy a 13. században elpusztult 12. századi St. Gothard vicus területén jött létre a St. Gothard domonkos kolostor. A St. Gothard egyházat a 12. században alapították és plébániaként működött. Przemyslaw herceg kérésére a püspök engedélyezte a templom átadását a feltehetően Sziléziából 1231-ben érkező szerzetesek számára. A herceg a Szt. Adalbert templomot adta cserébe a püspöknek, amire átruházták a plébániajogokat. 1233 és 1253 között a domonkosok új templomot emeltek, amit Szent Domonkosnak szenteltek fel, s a herceg az itteni vásárt Szent Domokos oktávájára helyezte. Gdanskban egy 11–12. századi településen keletkezett Szent Miklós templomot kaptak meg a szerzetesek 1226–1227-ben, a kolostoruk a nevet később is megőrizte.[58] A példákat még szaporíthatnánk, de talán ennyiből is igazolható, hogy a domonkosok csak nagyobb átépítések vagy ujjá építések esetén, illetve csakis különleges okból változtatták meg megörökölt templomaik patrocíniumát.

A magyarországi kolostorokkal nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy azok keletkezésének körülményeit, eltekintve egy-két kivételes esettől, ennyire ismernénk. Még a kolostorok számát sem ismerjük pontosan. A 13. századból két forrás vette számba a kolostorokat. 1277-ben a bordeaux-i nagykáptalanon a magyar provinciából 30 konventet soroltak fel, 1303-ban pedig Bernardo Guido rendi krónikás 33-t jegyzett fel, de a névazonosítási problémák miatt egyik szám sem vehető biztosra.[59] A kezdetek megvilágítását talán elősegíti a kolostortemplomok névadó szentjeinek, illetve titulusainak vizsgálata, amelyre a dalmáciaiakat nem számítva a fennmaradt adatok alapján 22 esetben van lehetőségünk. A legkorábbi változatos elnevezéseket tapasztalunk, amelyek többnyire a helyi hagyományokra, a magánalapításokra, vagy egy már fennálló templomba történt beköltözésre utalhatnak. Az első kolostornak a legtöbb kutató a székesfehérvárit tartja, melyet megerősít, hogy Bernardo Guido jegyzékének az első helyén találjuk, s a Vitae fratrum függelékében 1259-ben megírt magyar domonkos rendi történet is csak e kolostorról szólt. Első okleveles említését 1226-ból ismerjük, és a Szent Domonkos által a magyarországi tartomány megalapítására és a kunok térítésére a bologna-i Szent Miklós kolostor éléről néhány szerzetestárssal hazaküldött tudós egyházjogi doktor, Magyarországi Pál kezdeményezésére, feltehetően magánszemélyek alapították 1221-ben Antiochiai Szent Margit tiszteletére.[60] Nincs sajnos hely min-

[51] KOUDELKA 1992. 26. 179–182; Domonkost 1234. július 3.-án avatták szentté, s a templomot 1238-ban már róla címezték. HESSEL 1910. 410. 450. 109. j. MEERSSEMAN 1946. 144. 156.

[52] POGÁNY 1971. 167; DAVIDSOHN 1908. 138–141.

[53] ÖSTERREICHISCHE KUNSTTOPOGRAPHIE Bd. I. 1889. 42–45.

[54] HILBERLING 1969. 9–14; A bencés apátságra: 1000 JAHRE PETERSHAUSEN 1984.

[55] HUML 1987. 157–254.

[56] BRETHOLZ 1911. 57.

[57] PFEIFFER 1917. 26; HARSÁNYI 1938. 24; PERGER 1965–1966. 152.

[58] BLASZCZYK 1980. 52–63.

[59] Legújabban a konventek számát kb. 25-ben Zágorhidi Czigány Balázs határozta meg ismertetve és összegezve a korábbi szakirodalmat is. ZÁGORHIDI 2001. 81–94.

[60] FERRARI 1637. 506. 509–510; PFEIFFER 1913. 28–29. 150–153; PFEIFFER 1917. 25–26. 65–67; MES I. 280–281. No. 326; MREV I. 70. No. 83. és 198; RUPP I. 241; HARSÁNYI 1938 110; GYÖRFFY 1997. 382; SIKLÓSI 1990. 75; ROMHÁNYI 2000. 61.

den kolostor részletes bemutatására. Ezért csak felsorolásszerűen jelezzük, hogy az első kategóriába soroljuk még az 1231 előtt már létező és Alexandriai Szent Katalinnak szentelt esztergomi, az 1230–1238 között a Sárospatakon, a szőlőhegyen alakult Szent Vince, a Pesten 1233 előtt magánalapításból létrejött Szent Antal, a Pécsett az 1238 előtt említett, először feltehetően Szent Vince, majd valószínűleg egy átépítés során Becket Szent Tamás védelme alá helyezett, a szlavóniai Körös megyében, Császmán 1232 és 1241 között Szent Mária Magdolnának alapított, s végül az 1303 előtti nagyszombati Keresztelő Szent János kolostort, illetve templomaikat.[61]

A 13. század második felében sorra alakultak a Magyarországon legnagyobb kultusznak örvendő Szűz-Mária tiszteletére szentelt templomokat megnevező kolostorok. Ezek száma összesen hat, Alvincon 1303 előtt, Gölnicbányán 1266 előtt, Gyulafehérváron 1289-ben, Kassán 1303 előtt, Pozsegaváron 1303 előtt, Segesváron 1298-ban létesült.[62]

A rendalapító Domonkost 1234-ben avatták szentté, ami után számos rendházat az ő tiszteletére szenteltek fel. Szent Domonkos nevéhez, illetve a domonkos szellemiséghez és hagyományokhoz kapcsolható szerzetesházak száma szintén hat, a Szent nevét viselő Krassó megyei érsomlyói 1237 és 1241 között, az ereklyéit őrző győri 1239 után, a Szent Keresztnek szentelt besztercei a 13. század második felében, a nagyszebeni 1241 előtt, a vasvári 1230 és 1241 között, a Szent Megváltónak szentelt verőcei pedig 1242-ben jött létre.[63]

Érdekes módon, a Magyarországon szintén nagyon elterjedt Szent Miklós tiszteletére a korai szerzetesházak közül mindössze hármat jelöltek. Holott az ő nevét viselte a bolognai anyakolostor is, s azt gondolná az ember, hogy dedikációját a domonkos hagyományok gyarapították, de ez nem így történt.[64] Közülük a legkorábbi, a zágrábi 1235 és 1242 között keletkezhetett. Szent Miklós a távolsági kereskedők, az utak, a hidak, a hajósok halászok védőszentje volt, ezért előszeretettel választottak őt a nagy forgalmú utak, vagy folyók mentén létesült települések egyházi intézményei védelmezőjüknek. Zágrábban is volt egy vallon és olasz telepeseket befogadó kereskedőtelep, melynek emlékét a vicus Latinorum őrizte meg, s melynek végében állt a Szent Miklós domonkos kolostor, ami feltehetően az ottani korábbi Szent Miklós templomhoz épült.[65] A budai kolostor volt a második alapítás (*9. kép*). A harmadik kolostor felállításánál pedig már biztosan tudjuk, hogy Selmecbányán a domonkosok a régebbi Szent Miklós plébániatemplomot kapták meg 1275-ben.[66] Volt még két későbbi rendház, melyek szintén e védőszent oltalmát élvezték. Szegeden 1318-ban létesült, s korábban azt gondolták a kutatók, hogy egy 1225-ben említett, később elenyészett Szent Miklós bencés apátság helyén állt, de újabban kétségbe vonták, hogy az 1225. évi adat Szegedre vonatkozik. A Tisza és a Maros összefolyása mellett, fontos utak csomópontjában épült város, amely a marosi só szállítás fontos kikötője és országos só lerakodóhely volt, valószínűleg már az Árpád-korban hódolt Szent Miklós kultuszának, s a domonkos templom dedikációja ezt a hagyományt őrizte meg.[67] Az utolsó példánk 15. századi. A Somogy megyei Mesztegnyőn, 1476-ban Szentei György az itteni Szent Miklós plébániatemplom kegyura a templomot és jövedelmét a domonkos barátoknak átadva részükre kolostort alapított.[68]

Befejezésül pár szót még a budai kolostorról. H. Gyürky Katalin feltételezése szerint templomát valamikor 1248 és 1252 között szentelhették fel Szent Miklós tiszteletére. Előbb azért nem, mert véleménye szerint azt 1247 és 1248-ban még Szűz Máriának címezték, később pedig azért nem, mert

[61] FERRARI 1637. 506–540; PFEIFFER 1913. 29–31. 33. 39. 43–44. 152–156. 196; PFEIFFER 1917. 36–39. 51–58. 65–66; PFEIFFER 1916. 183–216; HARSÁNYI 1938. 80–82; FÜGEDI 1981. 66–76. 470–477; ROMHÁNYI 2000. 19. 24. 46. 50–51. 56. 60–61. ZÁGORHIDI 2001. 86–89; Sárospatakon Mező András szerint nem Szent Vincéről nevezték a domonkosok kolostorát. MEZŐ 2000. 378. Ám RUPP. II. 309–313; CSÁNKI I. 338; HARSÁNYI 1926. 18. az ellenkezőt állítja. Nagyszombatra legújabban ld. TAKÁCS 1997. 68–79.

[62] A Szűz Mária patrocínium elterjedtségére: BÁLINT 1977. 172–190. 263–270; KOVÁCS 1989–1990. 406–421; MEZŐ 1996. 206–215; MEZŐ 2003. 397–480; Kolostorokra: FERRARI 1637. 506–540; PFEIFFER 1917. 31–32–39. 41–46. 51–52. 58–62; PFEIFFER 1916. 183–216; HARSÁNYI 1938. 80–82; FÜGEDI 1981. 66–76. 470–477; ROMHÁNYI 2000. 8–9. 28–29. 35. 52–53. 57.

[63] FERRARI 1637. 506–540; CSÁNKI V. 438; RUPP. I. 439–440. III. 199; PFEIFFER 1913. 32–35. 38; PFEIFFER 1917. 33. 40. 50–52. 69–70; PFEIFFER 1916. 12–78. 183–216; HARSÁNYI 1938. 80–81; FEHÉR 1942. 6–13; BORBÍRÓ-VALLÓ 1956. 75; LENGYEL 1971. 86–87; FÜGEDI 1981. 66–76. 470–477; IVÁNYI 1992. 31–35; ROMHÁNYI 2000. 13. 23. 28. 45– 46. 71–72. ZÁGORHIDI 2001. 86–89.

[64] BÁLINT 1977. 27–50; KOVÁCS 1989–1990. 410–413; MEZŐ 1996. 169–178; MEZŐ 2003. 308–338.

[65] Szent Miklós kultuszára: BÁLINT 1977. 27–51; KOVÁCS 1989–1990. 412; MEZŐ 2003. 308–338; Szent Miklós településekre: BLASCHKE 1967. 272–337; PALOVICS 1980. 93–121; Kolostorokra: FERRARI 1637. 511–512. 525–526. 535; PFEIFFER 1913. 31. 35; PFEIFFER 1917. 34–36. 62. 70–71; PFEIFFER 1916. 184–186. 202–203. 208; HARSÁNYI 1938. 80–81; FÜGEDI 1981. 66–76. 470–477; ROMHÁNYI 2000. 16. 57. 73; Zágrábra és a vicus Latinorum kérdéskörére: FÜGEDI 1967. 31–45; GROTHUSEN 1967. 182–184; GYÖRFFY I. 366; GYÖRFFY II. 252–256;

[66] RA 2668; FEJÉR V/2. 245. 251; MES II. 54; RUPP I. 182–184; GYÖRFFY III. 243–247; JANKOVIČ 1965. 127–132.

[67] NAGY-PAPP 1960. 47; GYÖRFFY I. 900. 902; BÁLINT 1975. 8–9; KUBINYI 1990. 115; PETROVICS 1981. 37–43; SZEGED 1983. 319. 329.

[68] MREV III. 246. No. 382; PFEIFFER 1916. 196; PFEIFFER 1917. 49. HARSÁNYI 1938. 86; ROMHÁNYI 2000. 43.

1252-ben már meghívták ide a nagykáptalant, 1255 után pedig a majdani Mátyás templomot tisztelték Szűz Máriának. A nagykáptalan rendezésére a felkérés 1252-ben történt, tehát ekkor már e folyamatnak le kellett játszódnia. Tételezzük fel, hogy a veszprémi püspök 1247-ben azért szögezte le, hogy a Szűz Mária templom adományozása az ő hatáskörre, mert azt beleegyezése nélkül a domonkosoknak adták át. Ám akkor miért perelte az egyház jövedelmeit a budafelhévízi keresztesektől. Ugyanis, ha ez az egyház az ő joghatósága alá tartozott, akkor a tizedjövedelmének legalábbis a 3/4 részével ő rendelkezett, ha pedig királyi kápolna volt, akkor a veszprémi püspöknek sem az egyházhoz, sem a jövedelméhez nem lehetett köze, mert ez esetben az esztergomi érsek alá tartozott, a juttatásokkal pedig maga az egyház rendelkezhetett. De - mint említettük - maga a kutató régész is úgy gondolta, hogy a templom átépítésére csak a 13-14. század fordulóján került sor. Akkor pedig nem volt ok a patrocínium megváltoztatására, mert ismereteink szerint nincs arra eset, hogy az új egyház alapítása miatt keresztelték át a régi templomot. Plébániajogokat ugyan átruházhattak, de védőszentet nem, - ahogy azt a külföldi példákból is láthattuk. Mivel a kolostor templomát már 1279-ben biztosan Szent Miklós nevével jelölték, feltehetően azt már a kezdetektől így illették.[69] Más kérdés az, hogy e kezdetek mikorra vezethetők vissza. Lehetett ez a Szent Miklós templom a Szombat piaccal jelzett kereskedőtelepé, ha valóban volt ott egy korábbi egyházi épület. De a forgalmas vízi út mentén, a Várhegy magaslatán, a fontos révátkelők szomszédságában elhelyezkedő Buda is ösztönözhette arra a dominikánusokat, hogy a kereskedők, az utak védőszentjének oltalma alá helyezzék templomukat.

Nagyon szépen köszönöm Kata néninek, hogy mindezek átgondolását és elmondását példamutatóan publikált kutatásaival lehetővé tette számomra.

[69] A kolostor elnevezéséről 1279-ből maradt fenn az első adat. A budai zsinaton részvevő Lodomér váradi püspök 1279. július 1.-én a budai hegyen, a domonkos testvérek Szent Miklós templomában keltez egy oklevelet. MOL DL 38478; GYÖRFFY IV. 598. BLAGAY 36-38. No. XVI. A budai kolostor védőszentjének tisztelete hathatott Árpád-házi Szent Margitra is, amikor a pesti kolostorban Szent Miklós oltárt alapított halálának évében, azaz 1270-ben. MREV I. 198.

IRODALOMJEGYZÉK

AO	Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. MonHungHist I. oszt. Okmánytárak. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. 1–7. Bp., 1878–1920.
BÁLINT 1975	BÁLINT Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp., 1975.
BÁLINT 1977	BÁLINT Sándor: Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I–II. Bp., 1977.
BÁRTFAI SZABÓ 1938	BÁRTFAI SZABÓ László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938.
BLAGAY	A Blagay család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Szerk. Thallóczy Lajos és Barabás Samu. MonHungHist Dipl. 28. Bp., 1897.
BLASCHKE 1967	BLASCHKE, K.: Nikolauspatrozinien und stadtische Frühgeschichte. Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt. (1967), p. 273–337.
BLASZCZYK 1980	Blaszczyk, W.: Location of Main Dominican Convents in Poland in Relation to Settlements Developing before the Magdeburgian Urban Reform and to Towns Founded on this Law as Shown by the Development of Old City in Poznań until the 13th Century. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. 2. Bratislava, 1980. p. 51–63.
BORBÍRÓ–VALLÓ 1956	BORBÍRÓ V. – VALLÓ I.: Győr városépítés története. Győr, 1956.
BOROVICZÉNY 1991–1992	Boroviczény K. Gy.: Cruciferi Sancti regis Stefani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből. Orvostörténeti Közlemények 133–140. (1991–1992), p. 7–170.
BRETHOLZ 1911	BRETHOLZ, B.: Geschichte der Stadt Brünn. Herausgegeben vom deutschen Vereine für die Geschichte Mährens und Schlesiens I. bis 1411. Brünn, 1911.
BTOE I.	Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette, és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936.
BTOE III/1–2	Budapest történetének okleveles emlékei. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. 3/1–2. (1382–1439). Bp., 1987.
BUDA Város Jogkönyve	BUDA Város Jogkönyve 1–2. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.)
Budapest Műemlékei I.	Budapest Műemlékei 1. Horler Miklós et al. Bp., 1955. (Magyarország Műemléki Topográfiája 4. Szerk. Pogány Frigyes.)
CSÁNKI I–III. V.	CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1–3., 5. Bp., 1890–1913.
CSEMEGI 1955	CSEMEGI József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp., 1955.
DAVIDSOHN 1908	DAVIDSOHN, R.: Geschichte von Florenz. Berlin, 1908.
ÉRSZEGI 1992	ÉRSZEGI Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. Castrum Bene 2. (1992), p. 94–101.
ÉRSZEGI 1994	ÉRSZEGI Géza: Templom. In: Korai Magyar történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp., 1994. p. 669–671.
ÉRSZEGI 1995	ÉRSZEGI Géza: Róbert érsek oklevelei. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1995. 1–2. sz., p. 31–53.
ÉRSZEGI 1996	ÉRSZEGI Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. 1. Pannonhalma, 1996. p. 47–89.
1000 Jahre Petershausen 1984	1000 Jahre Petershausen. Beiträge zu Kunst und Geschichte der Benediktinerabtei Petershausen in Konstanz. Konstanz, 1984.

FEHÉR 1942 — P. Fehér M. O. P.: A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története 1241–1941. Bp., 1942.

FEJÉR — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. 1–11. Budae, 1829–1844.

FERRARI 1637 — FERRARI, F. S.: De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum. Viennae, 1637.

FÜGEDI 1959 — FÜGEDI, Erik: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 5. (1959), p. 363–400.

FÜGEDI 1960 — FÜGEDI Erik: Az Esztergomi Érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 1960. p. 82–124.

FÜGEDI 1967 — FÜGEDI Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 20. (1967), p. 31–45.

FÜGEDI 1981 — FÜGEDI Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981.

GÁRDONYI 1933 — GÁRDONYI Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulója ünnepére. Bp., 1933. p. 163–182.

GÁRDONYI 1936 — GÁRDONYI Albert: Buda középkori helyrajza. TBM 4. (1936), p. 59–86.

GEREVICH 1950 — GEREVICH László: Gótikus házak Budán. BudRég 15. (1950), p. 121–238.

GEREVICH 1952 — GEREVICH László: Castrum Budense. ArchÉrt 79. (1952), p. 150–165.

GEREVICH 1966 — GEREVICH László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.

GEREVICH 1973 — GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: Budapest története 1. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. p. 353–401.

GÖMÖRI HAVAS 1892 — GÖMÖRI HAVAS Sándor: A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. BudRég 4. (1892), p. 15–42.

GROTHUSEN 1967 — GROTHUSEN, K-D.: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe 1. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens. Bd. 37. Wiesbaden, 1967.

GYÖRFFY 1965 — Napkelet Felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Szerk. Györffy György. Bp., 1965.

GYÖRFFY 1973 — GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története 1. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. p. 218–349.

GYÖRFFY 1997 — GYÖRFFY György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp., 1997.

GYÖRFFY I–IV. — GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Bp., 1963–1998.

GYÜRKY 1972 — H. GYÜRKY Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99. (1972), p. 33–46.

GYÜRKY 1976 — H. GYÜRKY Katalin: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. BudRég 24/1. (1976), p. 371–379.

GYÜRKY — H. GYÜRKY, Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. FontArchHung. Bp., 1981.

GYÜRKY 1994 — H. GYÜRKY Katalin: A domonkos rend középkori kolostorai Budán. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Bp., 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 7.)

GYÜRKY 2001 — H. GYÜRKY Katalin: Domonkos kolostorok – Várostörténet – Régészet. Tanítvány. A Magyar Domonkosok Lapja. 2001. 2. sz., p. 27–40.

HARSÁNYI 1926 — HARSÁNYI István: Sárospataki kalauz. Sárospatak, 1926.

HARSÁNYI 1938 — HARSÁNYI András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.

HENSZLMANN 1876 — HENSZLMANN Imre: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapest városi főtemplom történelme. Irta Némethy Lajos. Esztergom, 1876. Ismertetés. ArchÉrt 10. (1876), p. 329–332.

HESSEL 1910 — HESSEL, A.: Geschichte der Stadt Bologna von 1116 bis 1280. Berlin, 1910.

HILBERLING 1969 — HILBERLING M. B., O. P.: Das Dominikanerkloster St. Nikolaus auf der Insel vor Konstanz. München, 1969.

HO — Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, és Véghely Dezső 1–5. Győrött, 1865–1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső 6–8. Bp., 1876–1891.

HUML 1987 — HUML, V.: Kostel sv Klimenta na Novém Městě pražském re světle historickoarcheologického výzkumu. Arhaeologica Pragensia 8. (1987), p. 157–254.

IVÁNYI 1992 — IVÁNYI Béla: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992.

JANKOVICH 1959 — JANKOVICH Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. BudRég 19. (1959), p. 57–98.

JANKOVIĆ 1965 — JANKOVIĆ, V.: Dominikánsky kostol a kláštor v Banskej Štiavnici a jeho najbližšie okolie. Vlatividný časopis 3. (1965), p.127–132.

Katolikus Lexikon IV. — Katolikus Lexikon 4. Szerk. Bangha Béla S. J. Bp., 1933.

KOLLÁNYI 1901 — Visitatio Capituli e. m. Strigoniensis Anno 1397. Közli Kollányi Ferenc. Bp., 1901.

KOLLÁNYI 1906 — KOLLÁNYI Ferenc: A magánkegyúri jog hazánkban, a középkorban. Bp., 1906.

KOUDELKA 1992 — Domonkos Isten igéjének hirdetése. Szerk., bev.: Vladimir J. Koudelka. Bp., 1992.

KOVÁCS 1989–1990 — KOVÁCS Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. Agria 25–26. (1989–1990), p. 407–419.

KUBINYI 1961 — KUBINYI András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM 14. (1961), p. 109–146.

KUBINYI 1964 — KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. (1964), 85–171.

KUBINYI 1968 — KUBINYI András: Polgári értelmiségi és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló-korban. LK 39. (1968), p. 205–231.

KUBINYI 1972 — KUBINYI, András: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens. Bd. 60. Berlin, 1972.

KUBINYI 1973 — KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. p. 7–240.

KUBINYI 1990 — KUBINYI, András: Urbanisation in the east-central part of medieval Hungary. In: Towns in medieval Hungary. Edited by L. Gerevich. Bp., 1990. p. 103–149.

KUBINYI 1991 — KUBINYI András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. Aetas 2. (1991), p. 26–45.

KUBINYI 1991a — KUBINYI, András: Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. Eine deutsch-ungarische Stadt in Ostmitteleuropa. In: Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 15–42.

KUBINYI 1994 — KUBINYI András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Társadalomtudományi tanulmányok a közeli és régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Bp., 1994. p. 74–87.

KUBINYI 1994a — KUBINYI András: Budafelhévíz. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp., 1994. p. 131.

KUBINYI 1999	KUBINYI András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.)
KUBINYI 2001	KUBINYI András: Buda, Magyarország középkori fővárosa. TBM 29. (2001), p. 11–22.
KUMOROVITZ 1953	Veszprémi Regeszták (1301–1387). Összeáll.: Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1953.
KUMOROVITZ 1963	KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. BudRég 15. (1963), p. 109–150.
KUMOROVITZ 1964	KUMOROVITZ L. Bernát: A zsellicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest" legkorábbi említése). TBM 16. (1964), p. 43–83.
KUMOROVITZ 1971	KUMOROVITZ L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. TBM 18. (1971), p. 7–53.
KUMOROVITZ 1972	KUMOROVITZ L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. TBM 19. (1972), p. 7–37.
KUMOROVITZ 1976	KUMOROVITZ L. Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása. BudRég 24. (1976), p. 279–300.
LAVEDAN 1967	LAVEDAN, P.: Histoire de Paris. Paris, 1967.
LENGYEL 1971	LENGYEL Alfréd: A középkori Győr. In: Győr Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971. p. 81–108.
Lexikon des Mittelalters	Lexikon des Mittelalters füzetei: 5/5. München und Zürich 1990. 8/1. és 8/4. München 1996. 8/10. München 1997.
LÓCSY 1964	LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. BudRég 21. (1964), p. 191–208.
LÓCSY 1969	LÓCSY Erzsébet: XIII. századi város és XIV. századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. Településtudományi Közlemények 22. (1969), p. 106–113.
LÓCSY 1971	LÓCSY Erzsébet: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BudRég 12. (1971), p. 209–222.
MAGYAR 1991	MAGYAR Károly: A budai vár Árpád-kori topográfiája. In: Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs, 1991. p. 91–106.
MAGYAR 1991a	MAGYAR, Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 153–184.
MEERSSEMAN 1946	MEERSSEMAN, G. O. P. : L'architecture dominicaine au XIIIe siècle. Législation et pratique. Archivum Fratrum Praedicatorum 16. (1946), p. 136–190.
MES	Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–2. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874–1882. 3. Ed.: Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924.
MEZŐ 1996	MEZŐ András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp., 1996. (METEM Könyvek 15.)
MEZŐ 2000	MEZŐ András: A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája. In: „Magyaroknak Eleiről." Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Pitti Ferenc. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 2000. p. 365–380.
MEZŐ 2003	MEZŐ András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003. (METEM Könyvek 40.)
MREV	Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Közreadja a Római Magyar Történeti Intézet. 1–4. Bp., 1896–1908.
MVH	Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia 1/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375. Bp., 2000. (reprint kiadás).
NAGY–PAPP 1960	NAGY Zoltán – PAPP Imre: Szeged. Bp., 1960.
NEMES 1893	NEMES Antal: A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története és leírása. Bp., 1893.

NÉMETHY 1876 — NÉMETHY Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876.

Österreichische Kunsttopographie — Österreichische Kunsttopographie. Bd. 1. Herzogthum Kärnten. Wien, 1889. p. 42–45.

PALOVICS 1980 — PALOVICS Lajos: Szent Miklós patrocíniuma és a településtörténet. Quibus expedit universis. In: Diákköri Dolgozatok 1977–1979. Bp., 1980. p. 93–121. (ELTE BTK Középkori Magyar Történeti Tanszék Kiadványai 1. Szerk. Ladányi E.)

PALUGYAY 1852 — PALUGYAY Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852.

PAULER 1899 — PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Második, javított kiadás 1–2. Bp., 1899.

PERGER 1965–1966 — PERGER, R.: Die Grundherren im mittelalterlichen Wien. II. Th. XXV. Jahrbuch d. Vereines für Geschichte der Stadt Wien. Bd. 21–22, 1965–1966.

PETROVICS 1981 — PETROVICS István: Volt-e Szegeden bencés apátság? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 71. (1981), p. 37–43.

PFEIFFER 1913 — PFEIFFER, N.: Die Ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242. Zürich, 1913.

PFEIFFER 1916 — PFEIFFER Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. In: A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 1916. p. 177–221.

PFEIFFER 1917 — PFEIFFER Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917.

PRIN 1955 — PRIN, M.: La première église des frères prêcheurs de Toulouse, d'après les fouilles. AnnMidi (1955) p. 5–18.

POGÁNY 1971 — Pogány Frigyes: Firenze. Bp., 1971.

RA — Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. k. 1001–1270. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1923. 2/1. k. 1270–1272. Bp., 1943. 2/2–3. k. 1272–1290. Szerk. Borsa Iván. Bp., 1961. 2/4. k. 1290–1301. Szerk. Borsa Iván. Bp., 1987.

RÁCZ 2001 — RÁCZ György: A jáki apátság kegyurai a XIV–XV. században. In: Analecta Mediaevalia 1. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Medievisztika Tanszékének Kiadványsorozata. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Bp., 2001. p. 179–202.

ROMHÁNYI 2000 — F. ROMHÁNYI Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 2000.

RUPP 1865 — RUPP Jakab: Budának és környekének helyirati visszonyai a középkorban. ArchKözl 5. (1865), p. 46–66.

RUPP 1868 — RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pesten, 1868.

RUPP I–III — RUPP Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. 1–3. Pest, 1870–1876.

SALAMON 1885 — SALAMON Ferenc: Budapest története 1–3. Bp., 1885.

SCHIER 1774 — SCHIER, Xixtus: Buda Sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774.

SIKLÓSI 1990 — SIKLÓSI Gyula: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.

SPEKNER 2002 — SPEKNER Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. BudRég 35. (2002), p. 403–425.

STREICH 1984 — STREICH, G.: Burg und Kirche wärend des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Plalzen, Burgen und Herrensitzen. Vorträge und Forschungen. Herausgeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sonderband 29. Teil I–II. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen, 1984.

SZEGED 1983 — Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983.

SZEREDY 1879 — SZEREDY J.: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. Pécs, 1879.

SZŰCS 1978 — SZŰCS Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. Történelmi Szemle 21. (1978), p. 158–181.

SZŰCS 2002 — SZŰCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 2002.

TAKÁCS 1997 — TAKÁCS I.: Et Deus in rota. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája. Ars Hungarica 25. (1997. 1–2), p. 69–79.

THEINER — THEINER, A.: Vetera monumenta historica Hungariam sanctam illustrantia. 1–2. Romae, 1859–1860.

VÉGH 2002 — VÉGH András: Buda város középkori helyrajza. PhD-disszertáció. Kézirat. Függelék: A plébánia határjárások elemzése.

ZÁGORHIDI 2001 — ZÁGORHIDI Czigány Balázs: A domonkos rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. (Bernardus Gudonis konventjegyzékének értelmezése). Tanítvány. A Magyar Domonkosok Lapja. 2001. 2. sz., p. 81–94.

ZOLNAY 1963 — ZOLNAY László: „Opus castri Budensis". A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM 15. (1963), p. 43–107.

ZOLNAY 1982 — ZOLNAY László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Bp., 1982.

THE HISTORY OF THE FOUNDATION OF THE CHURCH OF OUR LADY IN BUDA

The foundation of the church of Our Lady in Buda has been debated by scholars. The sources referring to the beginnings have been considered ambiguous, several theories have emerged. After a thorough study of the documents the following facts can be stated. The foundation of the church can be dated to the end of 1246 or the beginning of 1247, coinciding with the time of the foundation of the city itself established by urban historians. The church was founded by King Béla IV with the permission of the archbishop of Esztergom on the turn of 1246 and 1247. The construction of the church was accomplished between 1247 and 1269 and it could have been consecrated sometime between 1255 and 1269. As the church was a royal foundation, it was exempt from the jurisdiction of the local bishopric of Veszprém all the time and it belonged to the archbishopric of Esztergom. But it is a fact that already in 1269 it functioned as the parish church of the city of Buda.

The archaeologist investigating the Dominican Friary standing next to the parish church, Katalin H. Gyürky seemed to have identified an earlier ecclesiastical building under the church of the friary. As archaeology is not our special field we do not want to interfere with the problem of the identification. She thought that it is identical with the "Church of Our Lady on the new Buda Hill" mentioned in the charters of 1247 and 1248, because most scholars interpreted the sources that the late Arpadian-age church was only built after 1255. However in the course of newly interpreting the written documents we have concluded that all of them refer to the same church which at the same time cannot be identical with the earlier building discovered under the friary by Katalin H. Gyürky. If there was such a building at all it should be considered St. Nicolas Church - after the later patron saint of the church of the friary. The Dominicans, especially at the beginnings, usually moved into places that had already been consecrated, and the name of the patron saint of the place had not been altered until the church was reconstructed or newly constructed. Reconstruction cannot be proved in Buda between 1248–1255. But it was not necessary that a church had existed on the site where the Dominicans, supposedly on a royal initiative and with royal support settled down in the city. Buda laying on the busy waterway, on the top of the Castle hill, in the neighbourhood of important ferry points could have encouraged to dedicate their - perhaps newly built - church to St. Nicolas, the patron saint of the tradesmen and the roads.

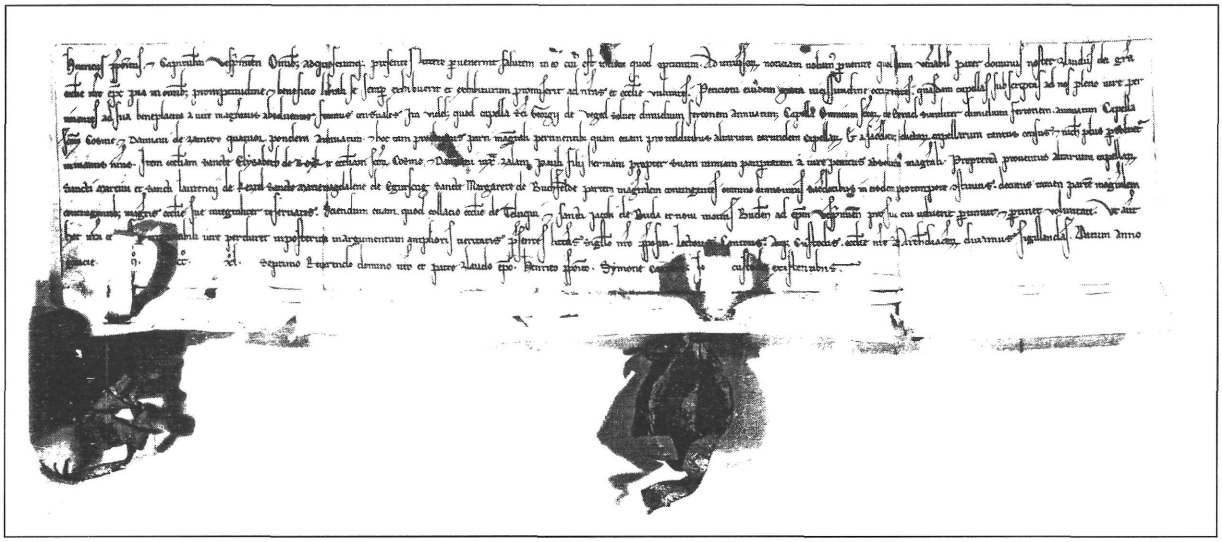

1. kép. A veszprémi káptalan 1247-ben tanúsította, hogy az „új budai hegyi" egyház adományozása a veszprémi püspököt illeti. MOL DF 262491 (Vasvár–szombathelyi kápt. hh. lt. C–1–1)

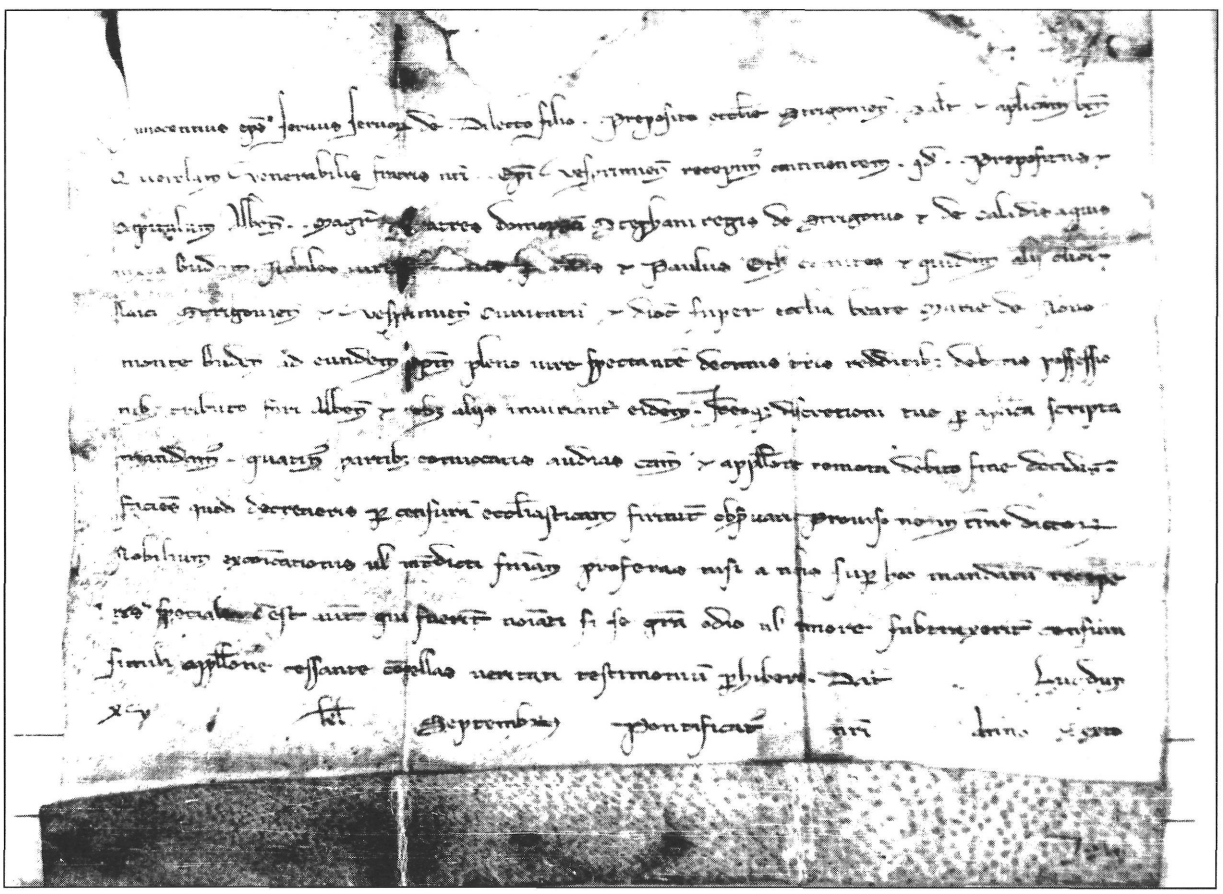

2. kép. IV. Ince pápa 1248-ban a veszprémi püspök panaszára vizsgálatot rendel el az „új budai hegyi" Boldogságos Szűz Mária egyház jövedelmeinek ügyében. MOL DF 200013 (Veszprémi kápt. m. lt. Epp. Dec. Budenses 2)

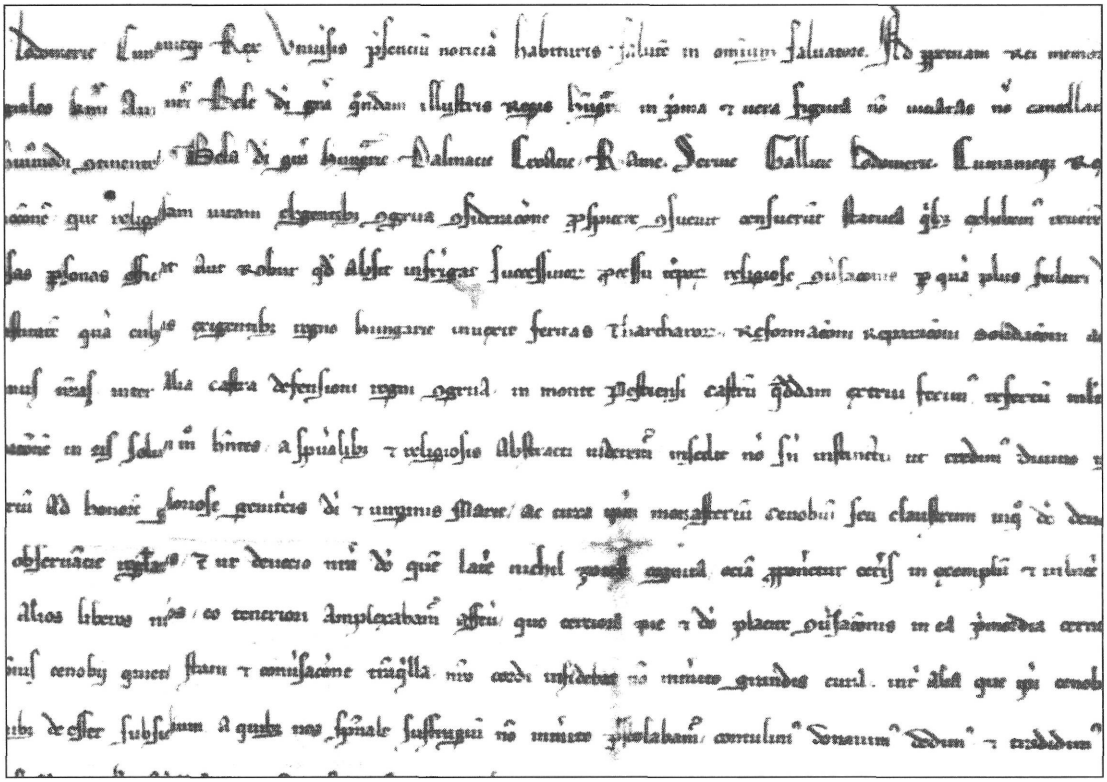

3. kép. IV. Béla király 1255-ben kiadott oklevelében a „pesti hegyen" általa építtetett „castrum"-ban a Szűz Mária egyház építésében őt megillető kegyúri jogot a nyulak-szigeti apácáknak adományozza. MOL DL 1030 (IV. László király 1279. évi átírásában)

4. kép. IV. Béla király felségpecsétjének elő és hátlapja. 1240. k. BTM Kumorovitz Pecsétmásolati Gyűjtemény 66.1892/1–2.

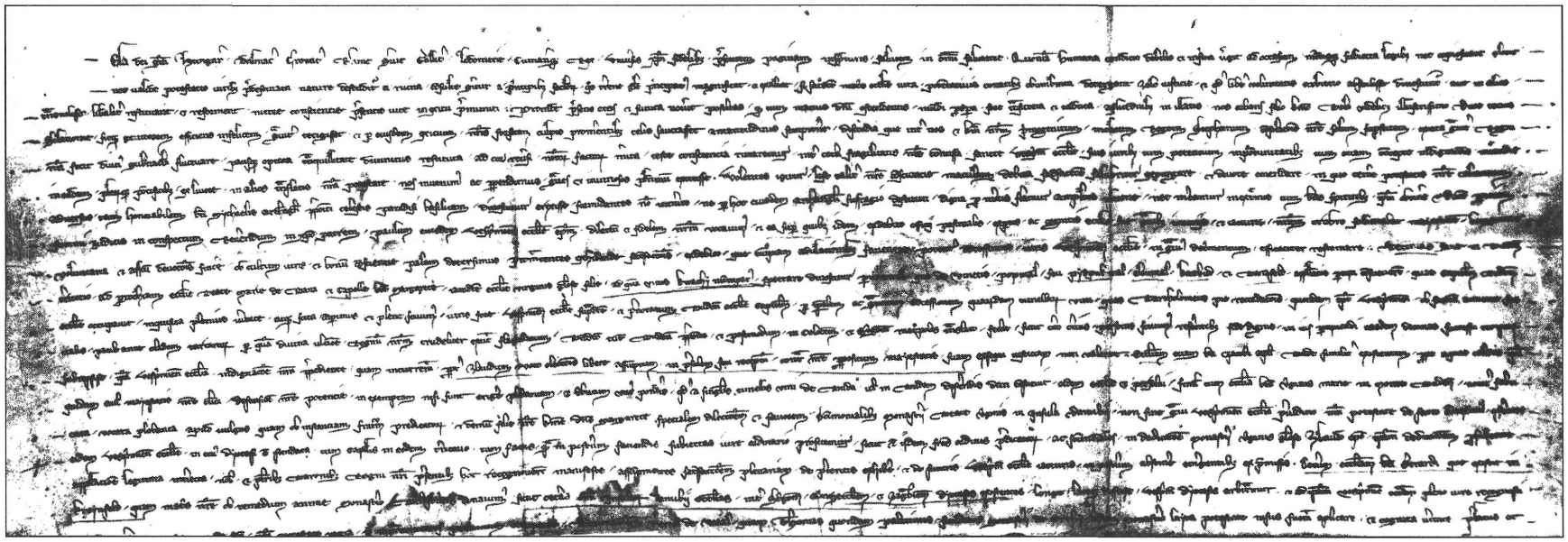

5. kép. IV. Béla király 1269-ben kelt oklevelében visszaállította a veszprémi püspök joghatóságát „a Boldogságos Szűz Máriának a budai hegyen újonnan épült és a nép körében plébániának nevezett egyháza" felett. MOL DF 200023 (Veszprémi kápt. m. lt. Epp. Dec. Budenses 3.)

6. kép. Albert budai plébános pecsétje 1302 BTM Kumorovitz Pecsétmásolati Gyűjtemény 65.1847.

7. kép. A budavári Boldogasszony-egyház. 1470. k. Rekonstrukciós rajz a Schedel Világkrónika fametszetéről.

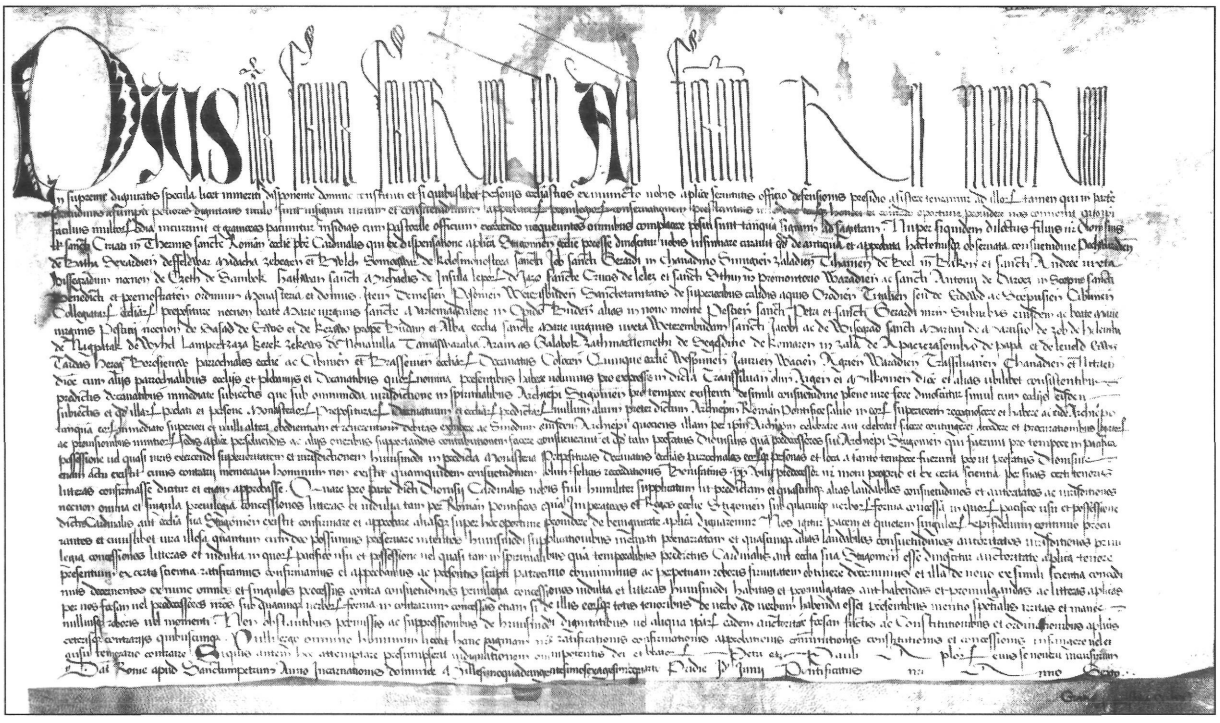

8. kép. II. Pius pápa 1464. évi bullája felsorolja az esztergomi érsek alá tartózó egyházakat, köztük a budai Boldogságos Szűz Mária egyházat. MOL DF 237327 (Esztergomi kápt. m. lt. 44–4–5).

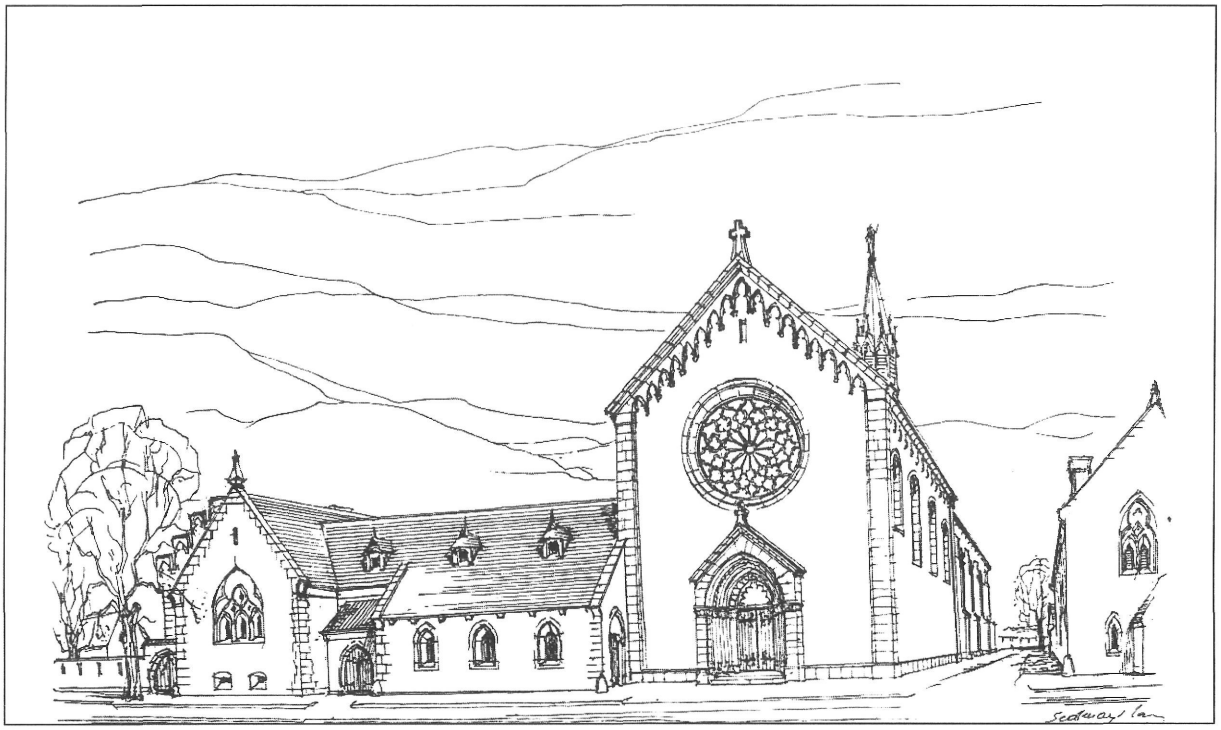

9. kép. A budai Domonkos templom és kolostor nyugati homlokzata 1300. körül. Sedlmayr János rekonstrukciós rajza

BENCZE ZOLTÁN

ELŐZETES JELENTÉS A VOLT ÁLLAMI NYOMDA ÉPÜLETEINEK TERÜLETÉN FOLYTATOTT RÉGÉSZETI KUTATÁSOKRÓL

A budai Várnegyed északi részén az Állami Nyomda egykori épületszárnyait[1] az 1990-es években a Budavári Önkormányzat vásárolta meg, részint az Önkormányzat új székhelyének, részint pedig egyéb hasznosítás céljából. Az építkezéseket megelőzően szükségessé vált a terület feltárása.

Buda városának megalapítása után, a IV. Béla kori városfal belső oldalán a Várhegy északi részén is - valószínűleg már a 13. században - felépült több lakóház. A területre vonatkozó okleveles adatok alapján a középkori Szombathely tér északi részére Pataki Vidor négy telket helyezett.[2] Végh András házsora, melyet ide rekonstruált hét darabból áll.[3] Ezek a középkori telkek azonban elég nagy területre esnek ahhoz, hogy feltárási területünkhöz biztosan kötni lehessen valamelyiküket.

A volt nyomdaépületek környéke a török korban előbb a Szombathely mahalleszi, majd a Toprak kuleszi mejdáni része volt.[4] Marsigli térképén[5] (*1. kép*) az 59 számmal jelölt Hamam joli dir (Fürdő út) északi végénél a belső várfalig üres terület látható.

Az 1687-ben készült Haüy féle alaprajzon (*2. kép*) a Mária Magdolna templom szentélyével egy vonalban, attól északra található az igen nagy méretű 217-es számmal jelzett telek,[6] mely a Petermann bíró utca 7-9-re lokalizálható. Sajnos a 217-es telektől nyugati irányba az egykori telekbeosztás már nincs ábrázolva.

1696-ban készült a „Zaiger", a Vár telekkönyvi mutatója. Az Úri utca és az Országház utca északi végén lévő térséget, a mai Kapisztrán teret és környékét Kayserliche Preche-nek, azaz császári résnek nevezték, mivel, a császári csapatok itt nyomultak be a Várba Buda 1686-os visszafoglalásakor.[7] A mai Kapisztrán tértől a Bécsi kapu felé húzódó kis utácskát Blueth Gässelnek, Vér utcának nevezték, melynek házai az 1723-as tűzvészben leégtek. A Vér utca elnevezés 1739-ig megmaradt, majd mivel a ferencesek Evangélista Szent János templomához vezető utca volt, ezért János utcának nevezték.[8] Később Ferdinánd, majd Nándor utcának hívták, 1954 óta Petermann bíró utca.[9] Az 1696-os összeírás a Petermann bíró utca 9. sz. telekre már nem jelöl épületet. Nyilván a korábbi épület az 1686-os visszafoglalás után olyan komolyan megsérülhetett, hogy 1696-ra lebontották. A Zaiger a 168-as számmal jelölt épületről (Petermann bíró u. 7.) azt írja, hogy sarokház a Vér utcában, melynek még jó falai, boltozatai és pincéje van, a tulajdonosa pedig Bössenbacher Mihály, esztergályos.[10]

A Kapisztrán tér 1. sz. alatti épületet feltehetőleg Kimnach Lajos építőmester építtette magának, majd az épületet örökösei 1855-ben eladták a Kincstárnak. 1876-ban Amon József tervei szerint átalakították és kibővítették az Állami Nyomda számára. 1890-ben a főépület hátsó udvari szárnyának belső falait és boltozatait kibontották, vasszerkezetű csarnokká alakítva át. 1931-ben körülépített klasszicista udvarának keleti felét beépítették, végül 1934-ben géptermet építettek hozzá az északi oldalon.[11] Az Országház utca keleti oldalán található Petermann bíró utca 9. számú épületet 1954-ben kapcsolták az Állami Nyomdához.[12] Később a két épületszárny közötti Országház utcai szakaszt a nyomda saját használatra lezárta.

[1] A kutatások helyszíne: Bp. I. Kapisztrán tér 1., Országház utca 33-34., továbbá az Országház utca északi vége. A Petermann bíró utca 9. sz. alatt nem végeztünk feltárást.

[2] PATAKI 1950. 264.,266. és 9. kép. Vö. még: BENCZE 1992. 209-211.

[3] VÉGH András: Buda város középkori helyrajza. Háztulajdonosok a budai Várnegyedben. Doktori értekezés. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratába betekinthettem.

[4] FEKETE 1944. 83.

[5] VERESS 1906. 142-148.

[6] 29,39 méteres utcafronti szélessége alapján valószínűsíthető, hogy több telket vontak össze egy telekké. Vö.: WEIDINGER-HORLER 1956. 29-31. 1. sz. melléklet

[7] NAGY 1971. 83

[8] NAGY 1971. 84.

[9] MMT IV. p. 425. (Horler Miklós)

[10] Ain egghaus in dem bluet gässl ligt an der Kays. preche hat im gesicht 4 cl. 3sch. im Ruckhen 5 cl. An der rechten seithen 15: und an der linckhen 15 cl. 2 ½ sch. hat noch guets gemeür und Keller. Michael Bössenbacher burg. Drächler. NAGY 1971. 106.

[11] MMT IV. p. 383-384. (Horler Miklós)

[12] MMT IV. p. 425. (Horler Miklós)

A volt Állami Nyomda épületétől keletre a Villamos Tehereloszto[13] építését megelőzően H. Gyürky Katalinnak nyílt alkalma régészeti kutatásokat folytatni. A Petermann bíró utca 7-es épület régészeti kutatásakor az utca felőli részen egy 14. századi lakóház részlete került elő, mely egy traktusból és egy kapualjból állt. Teljes kiterjedése 23-24 m körül lehetett. A feltárt lakóház nyugati fala és a 9. számú telek között mély sziklaárok húzódott, melyből további sziklaüregek nyíltak.[14] A telek északi végében előkerült középkori városfal,[15] mint kutatásaink igazolták a második városfallal azonosítható.[16] A Kapisztrán tér 2-4. sz. alatt található Hadtörténeti Intézet és Múzeum épületszárnyában 1987-1990. között nyílt alkalmunk kutatni. Az Árpád-kori városfalnak itt egy tornya is előkerült, a fal belső oldalán pedig a középkori beépítettség maradványait tudtuk feltárni nagyobb felületen.[17] (*3. kép*)

Mindezek ismeretében került sor 1996-ban a megelőző régészeti feltárásra. A régészeti munka kiterjedt a volt Állami Nyomda Országház utca 33-34. valamint Kapisztrán tér 1. szám alatti épülettömbjére és a két épület által körbezárt Országház utcára.[18] Ezután a Budavári Önkormányzat a Kapisztrán tér 1. számú épületben felépítette új székházát, majd a terület fennmaradó részét eladta a MOM parkot felépítő BHG csoportnak.[19] A megelőző feltárások második részére - több ütemben - 2000-2002. között került sor.[20] (*4. kép*)

Előzetesen arra számítottunk, hogy elsősorban a mai Országház utca, az Országház utca 33. és a Kapisztrán téri épületszárnyak udvarain várhatók komolyabb eredmények. A kutatások során azonban kiderült, hogy a pinceszinten is jelentős falmaradványokkal, régészeti jelenségekkel kell számolnunk. Ez utóbbi örvendetes tény egyben azt is jelentette, hogy a terület legnagyobb részén az újkori pincék nem semmisítették meg teljesen a középkori maradványokat. Munkánkat több helyen nehezítették közművek. Az Országház utcai szakaszon például élő távfűtő vezeték, víz- és gázvezeték, valamint egy már megszüntetett csatorna nehezítette munkánkat. Ennek ellenére az utca északi végén előkerültek a városfalak (*5-6. kép*), délebbre pedig egy középkori lakóház részlete. (*7. kép*) Máshol a jelentős mélységek, valamint a metszetfalak omlékonysága miatt bányászati típusú biztosításra volt szükség. A Kapisztrán téri épületszárny keleti felében helyenként 60-70 cm vastag betonozást kellett feltörnünk, hogy kutatni tudjunk. Éppen ezért ezen a területen csak szűk felületet tudtunk megvizsgálni.

Előzetes jelentésemben a városfalakra fogok kitérni.

ÁRPÁD-KORI (I.) VÁROSFAL

A terület nagy részén - a Villamos Tehereloszto nyugati zárófalától csaknem a Hadtörténeti Intézet keleti zárófaláig - követhető volt az Árpád-kori városfal. Az első városfal a szikla peremére épült, néhol pedig a sziklagödröket kitöltő humuszra. A nagyobb tört kövekből készült városfal egyes helyeken vakolt volt. (*8-9. kép*) A köveket erősen sóderes, mész-szegény habarcs fogja össze. Több helyen utólagos javításokat lehetett a falon megfigyelni. Az Országház utca 33. alatt előkerült városfal szakasznál vízkifolyó nyílásokat is megfigyeltünk, az Országház utca 34. pincéjében pedig a városfal külső, északi oldalánál kőládás csatornában vezették el a vizet. (*10. kép*) A IV. Béla kori városfal belső oldalánál néhol sziklagödrök, máshol pedig pincék kerültek napvilágra. A pincefalak másodlagosan épültek hozzá a városfalhoz. Az alapozási szinten általában 2,60 m vastag IV. Béla kori városfalnak több helyen előkerült a belső vagy külső járószintje. Az első városfalhoz mind az Országház utca 33. (*9. kép*), mind pedig az Országház utca 34. udvarán[21] (*11-12.kép*) egy-egy torony csatlakozott. Valószínűleg ugyanerről a toronyról emlékezik meg Salamon Ferenc is, amikor arról ír, hogy a nyomdaépület második udvarának közepén régi kapu nyomára bukkantak.[22] Az Országház utca 33. alatt feltárt félköríves torony északi szakaszát az újkori építkezések során nagyrészt elbontották, eredeti rétegeket benne már nem találtunk. Az Országház utca 34. alatt előkerült patkó alakú toronyban török kori, helyenként faszenes, égett betöltés került elő. (*13. kép*) A budai Vár területén folytatott korábbi kutatások alapján kiderült, hogy az első budai városfalhoz, átlagban 55-65 méterenként csatlakoztak a tornyok. Ezek a tornyok vagy

[13] Ma Magyar Villamosenergia-ipari Rendszerirányító Rt

[14] GYÜRKY 1976. 382-383.

[15] GYÜRKY 1976/2. 94. 97. kép és p. 96. 99. a-b. képek.

[16] BENCZE 2000. 55. Abb.1.

[17] Vö.: BENCZE 2000. 50-51. és 53.

[18] Már az első kutatási évben olyan jelentős eredmények születtek, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 73017/96 XVII. számú határozata történeti-régészeti jelentőségű védett területté nyilvánította a volt nyomdaépületek területét.

[19] A Puhl Antal-Dobrányi Ákos által készített tervek alapján 2003. végére készül el az ide tervezett luxusapartman, melyhez a Lovas úton mélyparkoló is épül.

[20] 2000-2001-ben az 1996-ban megkezdett kutatást folytattuk. 2002-ben lebontották az Országház utca 33-as épületet és az Országház utca 34. egy részét és ekkor fejeztük be a régészeti kutatásokat.

[21] A torony az épület lebontása után került elő.

[22] SALAMON Ferenc: Budapest története 3. 1885. 294.

félkörívesek, patkó alakúak vagy pedig négyzetesek és párhuzamosan egy időben éltek egymás mellett.[23] A budai Vár északi részén előkerült három torony esetén viszont valamivel kevesebb, mint 40 méter az egymás közötti távolság. További érdekességet figyeltünk meg az Országház utca 33. épületszárnyának alsó udvarán, ahova eredetileg négyzetes tornyot építettek, (*14–15. kép*) melyet megépülte után nem sokkal megszüntettek és helyére egy félköríves tornyot emeltek. Az első városfal külső oldalán, az Országház utca 33. alatt feltárt félköríves toronytól keletre egy vastagabb, majd egy vékonyabb észak-déli irányú falat építettek másodlagosan a várfalhoz hozzá (*8. kép*). A kettős fal és a torony keleti zárófala közötti részen a várfaltól északi irányba boltozatindítás figyelhető meg. Elképzelhető, hogy az Árpád-kori és a tőle kissé északabbra feltárt Anjou-kori városfal között egy kelet-nyugati irányú pincetér húzódott valamikor.

ANJOU-KORI (II.) VÁROSFAL

A IV. Béla kori városfaltól mintegy 8 méterrel északabbra előkerült az átlagosan 2 m vastagságú második budai városfal, amely a Villamos Tehereloszto nyugati zárófala és a Kapisztrán tér 2. számú épület keleti zárófala között egy-egy kis hiánytól eltekintve végig megvolt.[24] A tört kövekből készült meszes habarcsú Anjou-kori városfal már a hegy lejtőjére került, ezért helyenként a külső oldala három méterrel is mélyebben található, mint a belső (*16–17. kép*). Valószínűleg éppen ezért volt szükség a külső támpillérekre. Az Országház utca 33. alatt három darab külső támpillér nyoma került elő, melyek átlag hét méter távolságra voltak egymástól. Marsigli török térképén (*1. kép*) a Bécsi kaputól nyugatra ábrázolja e támpilléres várfal egy szakaszát. Az Országház utca 33. Árpád-kori félköríves tornyától északra található külső támpillér nyugati oldalánál a támpillér melletti városfalat nem függőlegesen, hanem északi irányba lejtve építették meg (*16. és 18. kép*). Az ettől nyugatabbra található külső támpillér mindkét oldalán a városfal külső oldala függőlegesen épült (*17. és 19. kép*). A II. városfal Országház utcai és Országház utca 34. alatt szakaszainál külső támpilléreket nem találtunk, az Országház utca északi végében ugyanakkor a városfal a mellvéd magasságáig megmaradt (*6. kép*). Az Anjou-kori városfal belső oldalán több helyen két zokli (alapozási padka) is megfigyelhető, egyes helyeken a fal kialakításából pedig az egykori külső szintre lehet következtetni (*17. kép*).

TÖRÖK KORI GERENDAVÁZAS SZERKEZETŰ VÁROSFAL

Az Anjou-kori második városfal belső oldalán az Országház utca északi végétől az Országház utca 34. alatt feltárt Árpád-kori patkótoronyig mintegy 34 méter hosszan egy harmadik, a török korban épült gerendavázas szerkezetű városfal húzódik. Ezen a szakaszon valamelyik ostrom folyamán az Anjou-kori városfal annyira megsérült, hogy kijavítása helyett annak belső oldalán egy új városfalat építettek. Az Országház utca 34. alatt, a II. városfal külső oldalán ásott kutatószonda metszetén jól látható, hogy az eredeti falsík csak az alsó 2 méteren maradt meg (*20. kép*). A török-kori városfal alapozásának építésekor – a terület nagyobb részén, de nem mindenütt – a belső és külső falsíkot egy-egy gerenda alkotta, amelyre mintegy T betű formájában (*22. kép*) felépült azután a kőből rakott fal. A gerendavázas szerkezetű városfalat általában nem alapozták le a szikláig – az Országház utca északi végének egy szakaszán például nagyobbrészt egy gödörre építették rá (*21. kép*) –, az Országház utca 34. alatt pedig az Árpád-kori patkótorony külső lábazati szintjére ültették rá (*23–24. kép*). E török kori városfalat átlag 4 méterenként kisebb pillérekkel merevítették hozzá az Anjou-kori városfalhoz (*22. kép*) Az Országház utca északi végénél feltárt szakaszába másodlagosan sok vörös márvány töredéket falaztak be.

[23] Vö.: GYÜRKY 1972. 35. 2. kép; GYÜRKY 1978; MAGYAR 1992. 160–162. VÉGH 1997. 295–296. és 307. 1. kép.

[24] A H. Gyürky Katalin által korábban feltárt szakasz folytatását a megépült Villamos Tehereloszto külső homlokzati falánál már megtaláltuk.

IRODALOMJEGYZÉK

BENCZE 1992	BENCZE Zoltán: A Hadtörténeti Intézet udvarán feltárt egyik sziklagödör kerámiája. CommArchHung (1992), p. 209–223.
BENCZE 2000	BENCZE, Zoltán: Archäologische Forschungen am nördlichen Seite des Burgviertels in Buda. In: Mittelalterlichen Häuser und Straßen in Mitteleuropa.. Hg.: Mária Font und Mária Sándor. Budapest–Pécs, 2000. p. 49–56. (VAH 9.)
FEKETE 1944	FEKETE Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története 3. Szerk. Szendy Károly. Bp., 1944.
GYÜRKY 1972	H. GYÜRKY Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99. (1972), p. 33–46.
GYÜRKY 1976	H. GYÜRKY Katalin: Buda középkori városfalai I. BudRég 24/1. (1976), p. 381–386.
GYÜRKY 1976/2	H. GYÜRKY Katalin: Buda középkori városfalai I. BudRég 24/2. (1976), p. 94–96.
GYÜRKY 1978	H. GYÜRKY Katalin: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. ArchÉrt 105. (1978), p. 30–49.
MAGYAR 1992	MAGYAR, Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Hg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 153–184.
MMT IV	Magyarország Műemléki Topográfiája 4. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest műemlékei 1. Szerk. Pogány Frigyes. Bp. 1955.
NAGY 1971	NAGY Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 18. (1971), p. 81–117.
PATAKI 1950	PATAKI Vidor: A budai Vár középkori helyrajza. BudRég 15. (1950), p. 241–299.
VERESS 1906	VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9. (1906), p. 105–170.
VÉGH 1997	VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. BudRég 31. (1997), p. 295–310.
WEIDINGER–HORLER 1956	WEIDINGER György – HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. (1956), p. 29–31.

PRELIMINARY REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION CONDUCTED ON THE SITE OF THE BUILDINGS OF THE FORMER STATE PRINT

It is very likely that some houses could have already been built along the inner side of the city wall of King Béla IVth, on the northern part of the Castle Hill after the foundation of the city of Buda, in the 13th century. Based on written sources referring to the area Vidor Pataki identified four plots on the northern part of the mediaeval Szombathely Square. The row of houses localised here by András Végh consists of seven houses. Unfortunately the site these mediaeval plots are related to is too large to be localised at our research area. In the Turkish period the neighbourhood of the buildings of the former print was part first of the Szombathely mahalleszi then of the Toprak kuleszi mejdani. There is an open area in the map of Marsigli *(Fig. 1.)* at the northern end of Hamam joli dir (Bath Street) indicated by number 59 down to the inner city wall. In the plan of 1687 made by Joseph Haüy *(Fig. 2.)* the extremely large plot, number 217, can be found to the north of the choir of the Church of St Mary Magdalen, that can be identified with 7-9 Peterman bíró Street. Unfortunately the plot system to the west of number 217 is not indicated. In 1696 the first register of the plots of Buda Castle ("Zaiger") was made. The area at the northern end of Úri and Országház Streets , i.e. the present Kapisztrán Square is called Kayserliche Preche, i.e. imperial breach, as imperial troops intruded into the Castle from here in the coures of the recapture of Buda in 1686. The small street leading from the present Kapisztrán Square to Bécsi kapu Square was called Blueth Gässel, Blood Lane. Its houses were burnt down in the fire of 1723. This name survived until 1739, then it was renamed St John Street as it was leading to St John Church of the Franciscans. Later it was called Ferdinánd Street, then Nándor Street. Since1954 it has been Petermann biró Street. The register of 1696 does not indicate any building at 9 Petermann biró Street. The earlier building must have suffered such serious damages after the recapture in 1686 that by 1696 it had been pulled down. The Zaiger says of the building nr. 168 (7 Petermann Biró Street) that it is a corner building in Blueth Gässel and has good walls, vaults and cellar and it is owned by Mihály Bössenbacher turner.

The building at 1 Kapisztrán Square must have been built by the building master Lajos Kimnach for himself and his heirs sold it to the Exchequer in 1855. It was extended and rebuilt according to the plans of József Amon for the purposes of the State Print. The building at the eastern side of Országház Street, at 9 Petermann Biró Street was joined to the State Print in 1954.

Archaeological research involved the building complex of the State Print at 33–34 Országház Street and at 1 Kapisztrán Square and the section of Országház Street bordered by them. It was our preliminary expectation that serious results can be expected mainly in Országház Street, in the yards of the wings at 33 Országház Street and Kapisztrán Square. However in the course of the research significannt wall remains and other archaeological objects were found at the cellar level too. . At the northern end of Országház Street the city walls came to light *(Fig. 5, 6.)* and somewhat to the south the details of a mediaeval house. *(Fig. 7.)* In my preliminary report I will focus on the city wall.

THE ARPAD AGE (I.) CITY WALL.

The Arpad Age city wall could be traced along almost entirely from the western wall of the building of the Hungarian Power System Operation Company to the eastern wall of the Institute of Military History. The first city wall was built along the edges of the rock surface, or at times on humus that filled up rock pits. The city wall built of larger broken stones was plastered at some places. *(Fig. 8-9.)* The stones are glued by mortar rich in gravel and poor in lime. At some places reconstructing can be observed on the wall. At the section of the city wall at 33 Országház Street waterspouts were also discovered. In the cellar of 34 Országház Street the water was lead out in a stone paved channel. *(Fig. 10.)* Along the inner side of the city wall of the period of King Béla IV rock-pits and cellars came to light. The walls of the cellars were attached to the city wall later. The inner or outer walking level of the city wall of the period of King Béla IV being 260 cms wide at the foundation was also discovered at some places. There was a tower attached to the first city wall both at 33 and at 34 Országház Street. *(Fig. 9. and 11-12.)* It is perhaps the same tower that had been mentioned by Ferenc Salamon writing that there was an old gate found in the middle of the yard of the second building of the Print. The northern part of the semi circular tower at 33 Országház Street has already been demolished by constructions in modern times. In the horseshoe-

shaped tower at 34 Országház Street the infilment was burned sometimes which dates back to the Turkish period. *(Fig 13.)* An earlier research of Buda Castle has proved that there were towers built to the first city wall regularly at about 55-65 metres from one another. These towers being either semi circular, or horse-shoe-shaped or quadrangular existed parallely in the same time. Howerver in the case of the three towers found at the northern end of Buda Castle the distance between them is somewhat less, than forty metres. There is another interesting thing can be observed in the lower yard of the wing at 33 Országház Street that originally there was a quadrangular tower. After a short period it was pulled apart and a semi circular tower was erected instead. A thicker and a thinner secondary wall was built to the outer side of the first city wall to the east of the semi circular tower unearthed at 33 Országház Street. *(Fig. 8.)* Traces of vaulting can be observed between the double wall and the eastern wall of the tower, to the north of the city wall. It is possible that there was an east-west directed cellar room between the Arpad Age and The Angevin city walls.

THE ANGEVIN (II.) CITY WALL

The second city wall being 2 metres wide as an average was found about 8 metres to the north from the city wall of the period of King Béla IV. Between the western wall of the building of the Hungarian Power System Operator Company and the eastern wall of 2 Kapisztrán Square it was almost entirely complete.The Angevin wall made of broken stones built with calcareous mortar was constructed on the slopes of the hill, therefore the outer side of the base can be three metres lower than the inner one at some places. *(Fig. 16-17.)* Probably this was the reason for supporting buttresses from outside. At 33 Országház Street the traces of three buttresses could be discovered, being at 7 metres from each other. In the Turkish map of Marsigli a section of this butttressed wall is indicated to the west from Bécsi Gate. *(Fig. 1.)* The section of the city wall at the western side of the outer buttress that can be seen to the north of the semi circular Arpad Age tower at 33 Országház Street was not built vertically, but slanting to the north. *(Fig. 16, 18.)*. The outer side of the city wall on both sides of the buttress further to the west was built vertically. *(Fig. 17, 19.)*. No buttresses were found in the sections of the second city wall under Országház Sreet and at 34 Országház Street but at the northern end of Országház Street the city wall preserved at the level of the parapet. *(Fig. 6.)*. Two 'socks' (foundation levels) can be observed in many places on the inner side of the Angevin city wall and at some places the formation of the wall suggests the former outer level. *(Fig. 17).*

THE BEAM-FRAMED CITY WALL OF THE TURKISH PERIOD

There is a third, a beam-framed city wall built in Turkish times running 34 metres up to the horse-shoe-shaped tower excavated at 34 Országház Street on the inner side of the second, the Angevin city wall. The section of the Angevin city wall here was damaged in a siege to such an extent that instead of reconstructing it a new wall was erected on its inner side. It can be seen in the cross-section of the survey grid opened on the outer side of the second city wall at 34 Országház Street that the original facade of the wall was only preserved at the bottom 2 metres. *(Fig. 20.)* When making the foundation of the Turkish city wall, in the main bulk of the area - though not everywhere- both the inner and the outer facade of the wall was formed by a beam on which the stone wall was built in "T" shape. *(Fig. 22.)* Generally, the foundation of the beam-framed city wall did not reach the rock surface level. For example a section at the northern end of Országház Street was mainly built on a pit *(Fig. 21.)*, whereas it was seated on the outer foot-level of the Arpad-Age horse-shoe tower at 34 Országház Street. *(Fig. 23-24.)* The Turkish city wall was fixed to the Angevin wall by buttresses at about 4 metres from each other. *(Fig. 22.)* There was a large amount of red marble fragments built in the section at the northern end of Országház Street.

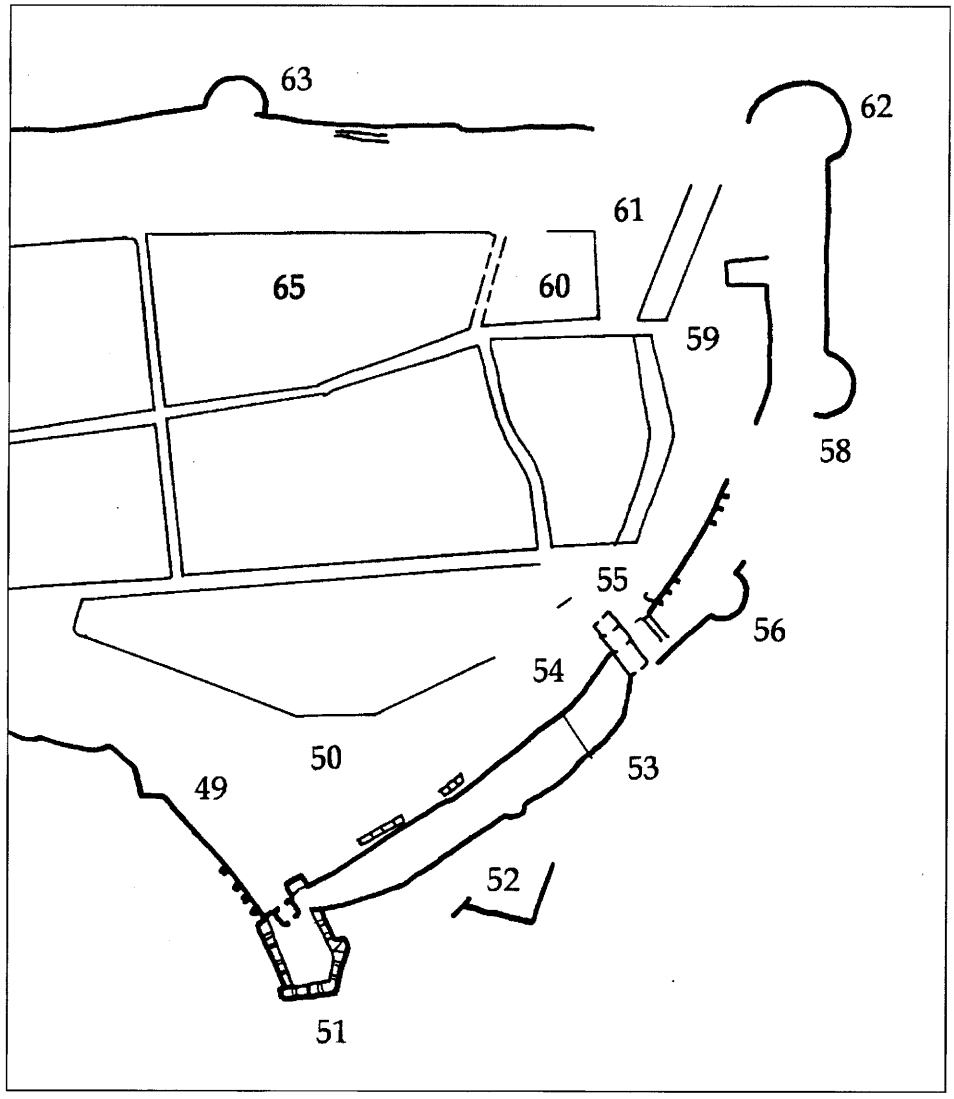

1. kép. Marsigli térképe.

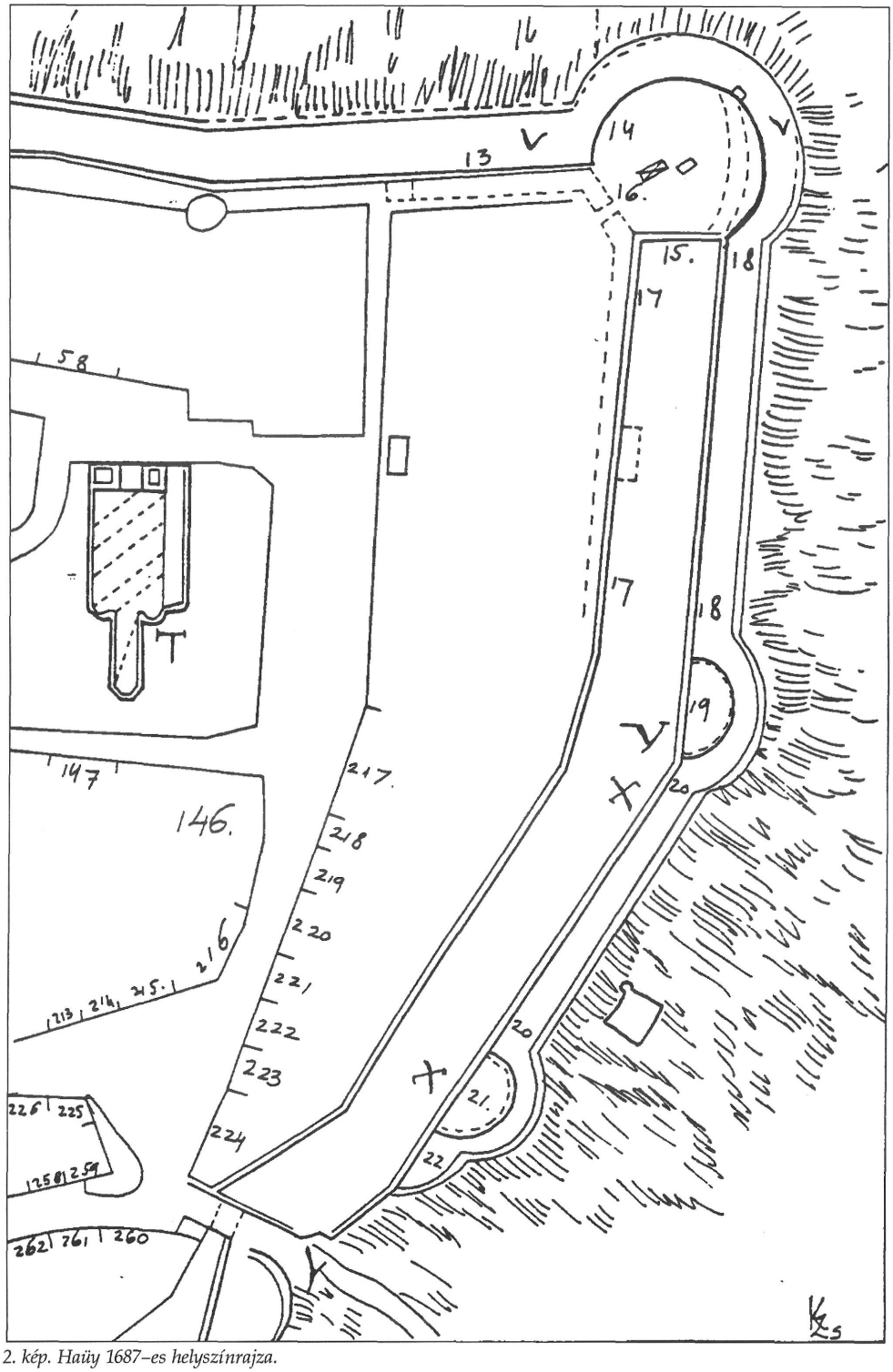

2. kép. Haüy 1687–es helyszínrajza.

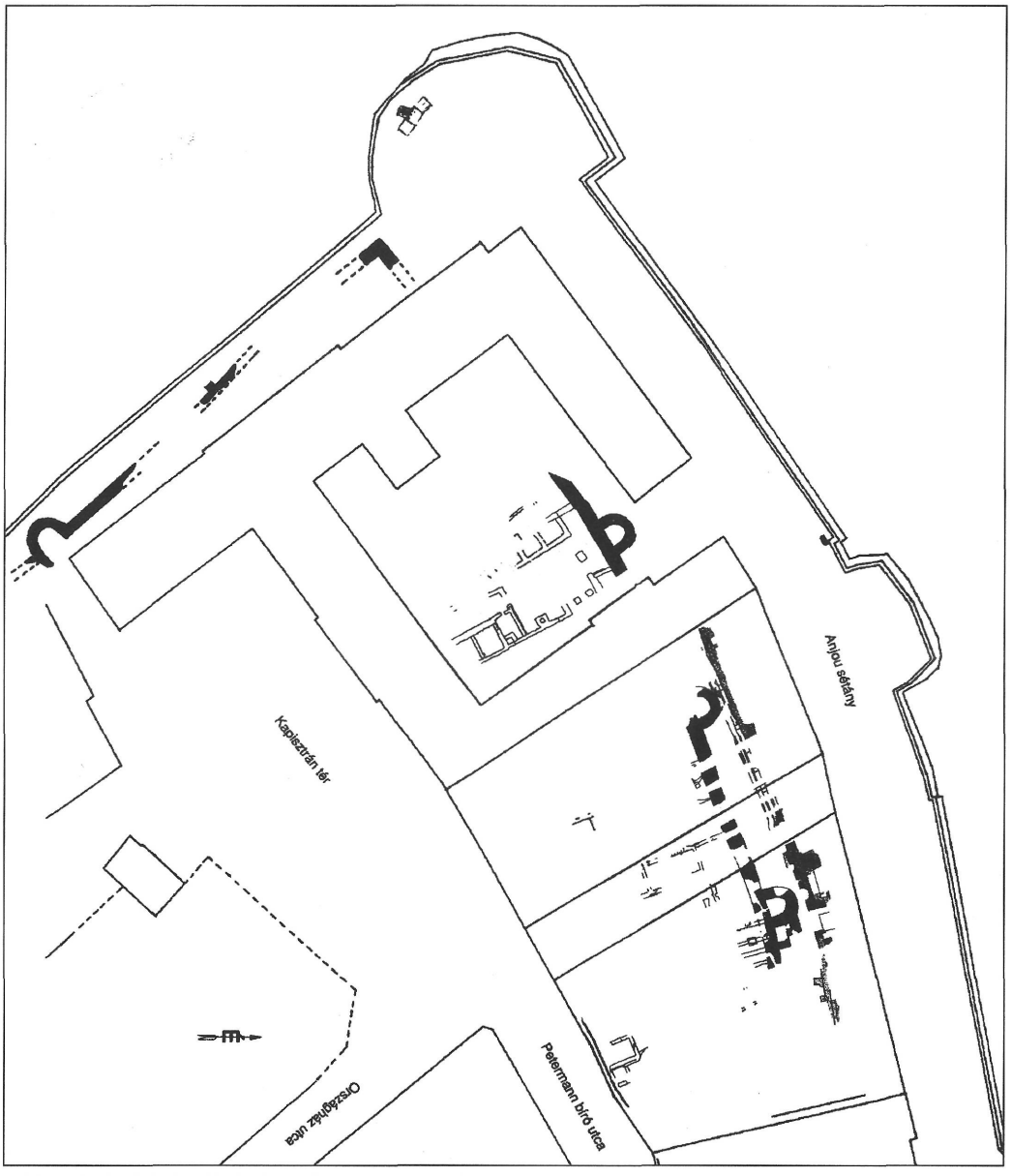

3. kép. A budai Vár északi részének eddigi régészeti eredményei.

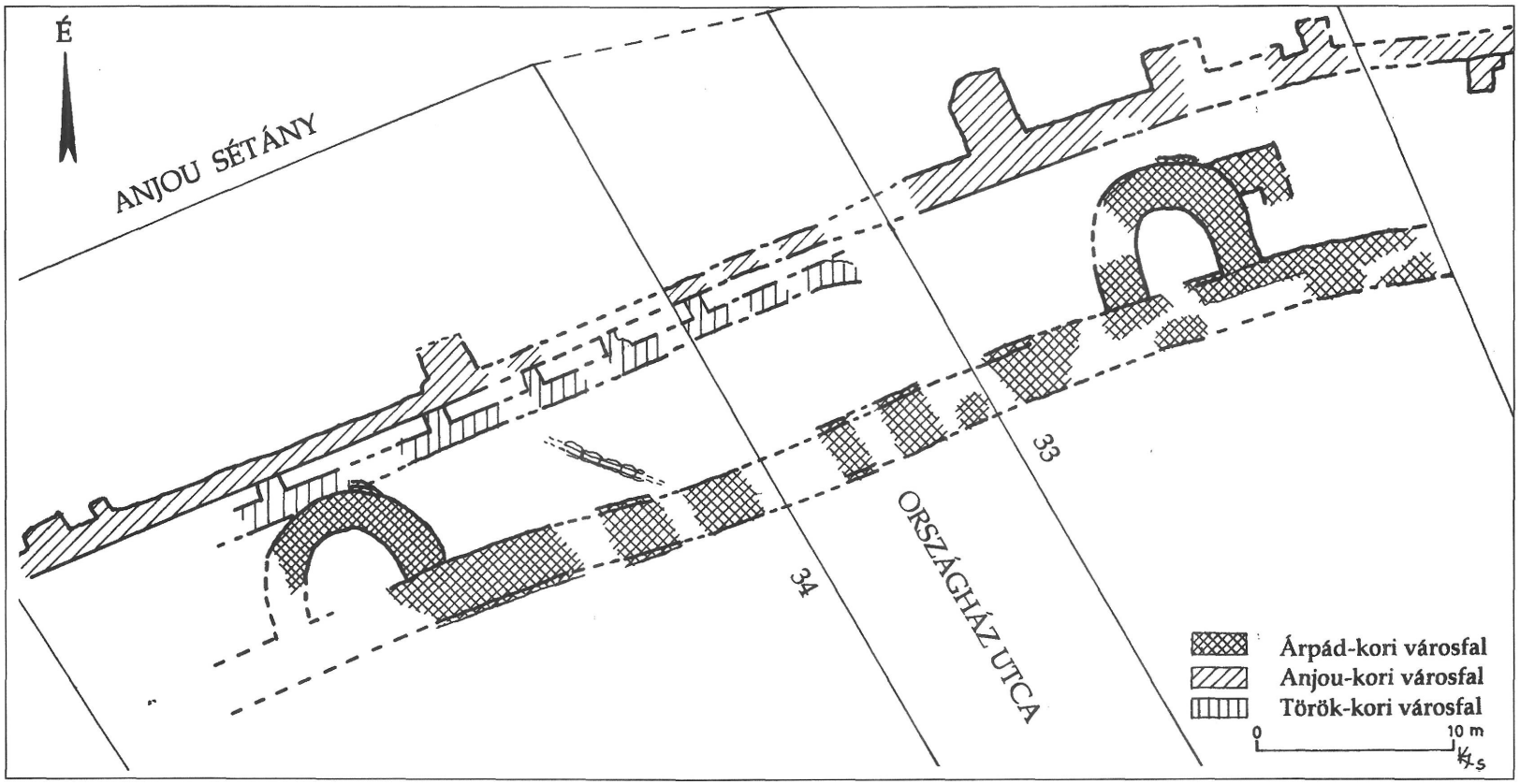

4. kép. A feltárt terület a városfallal.

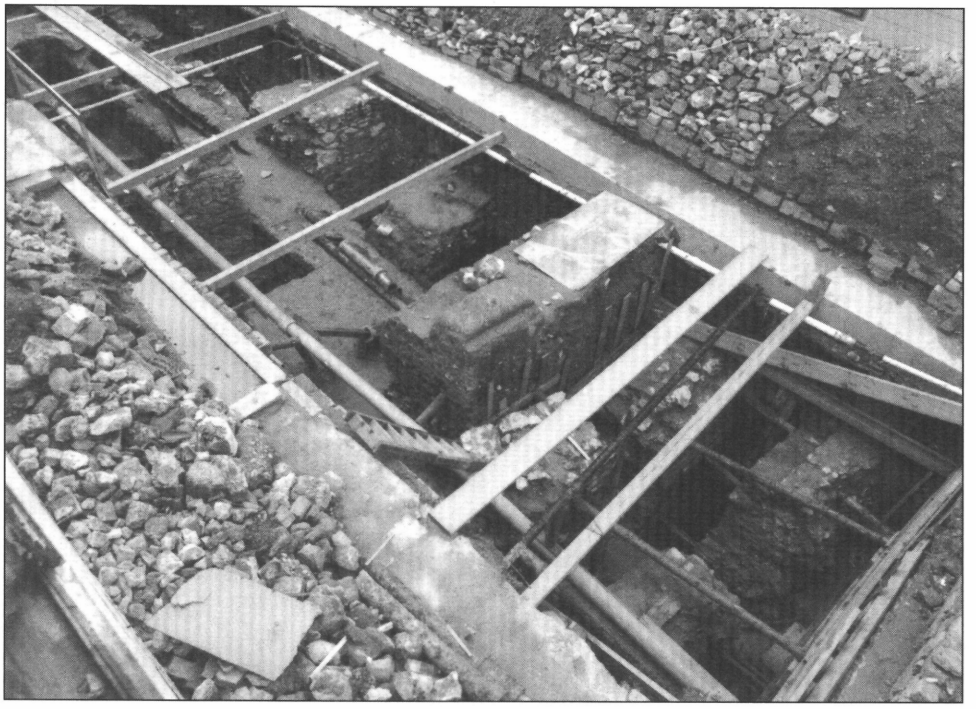

5. kép. Az Országház utca feltárás közben a három városfallal.

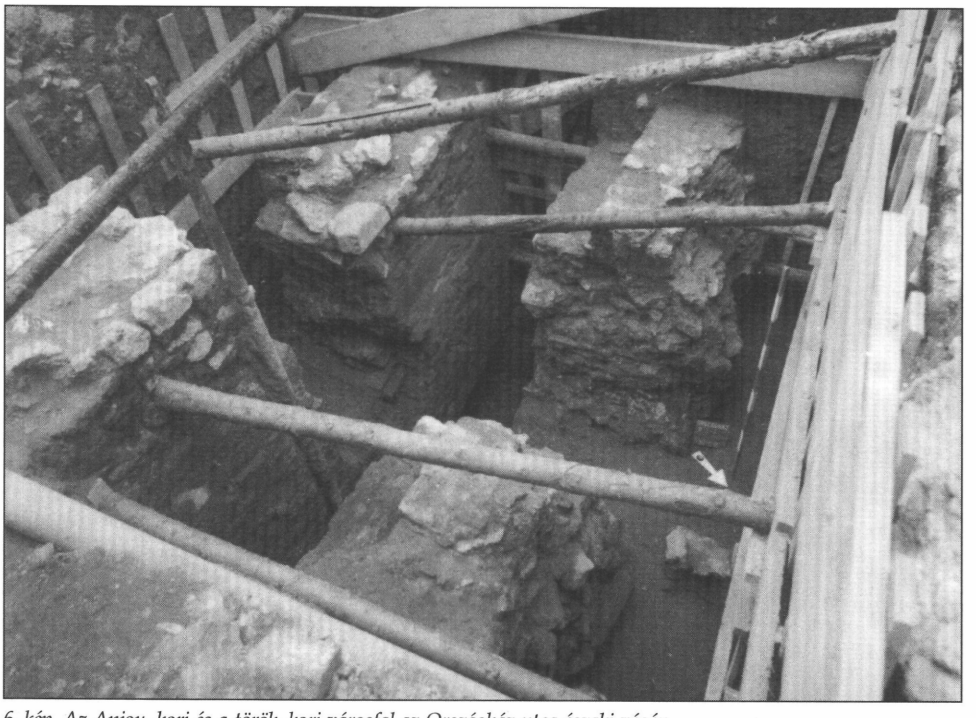

6. kép. Az Anjou–kori és a török–kori városfal az Országház utca északi végén.

7. kép. Középkori pincelejáró az Országház utca alatt.

8. kép. Az Árpád-kori városfal külső oldala az Országház utca 33-ban.

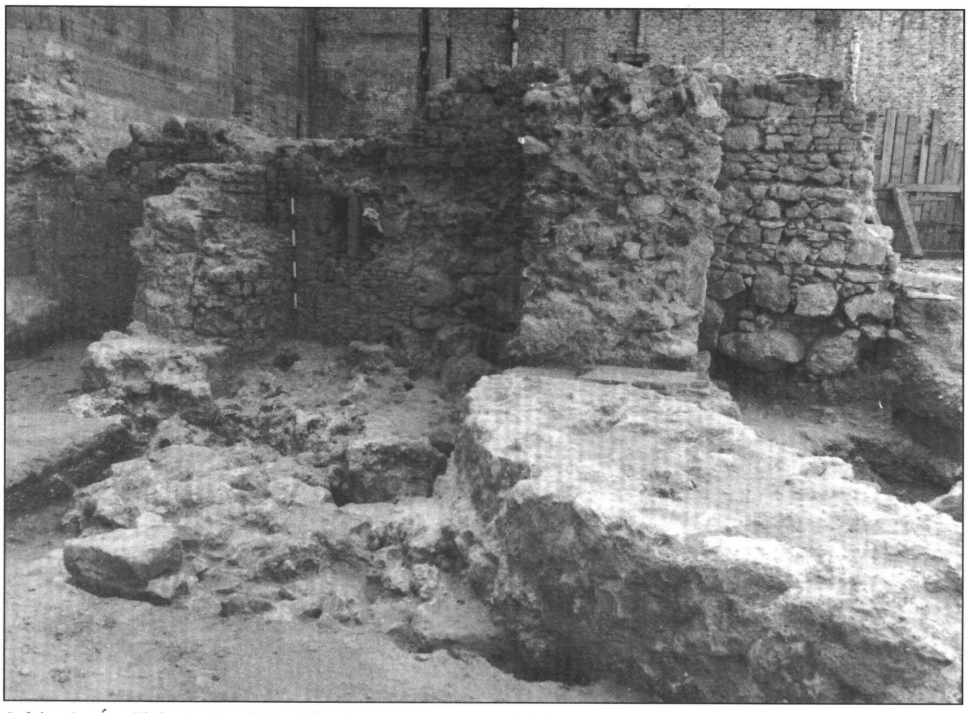

9. kép. Az Árpád-kori városfal és félköríves tornya az Országház utca 33-ban.

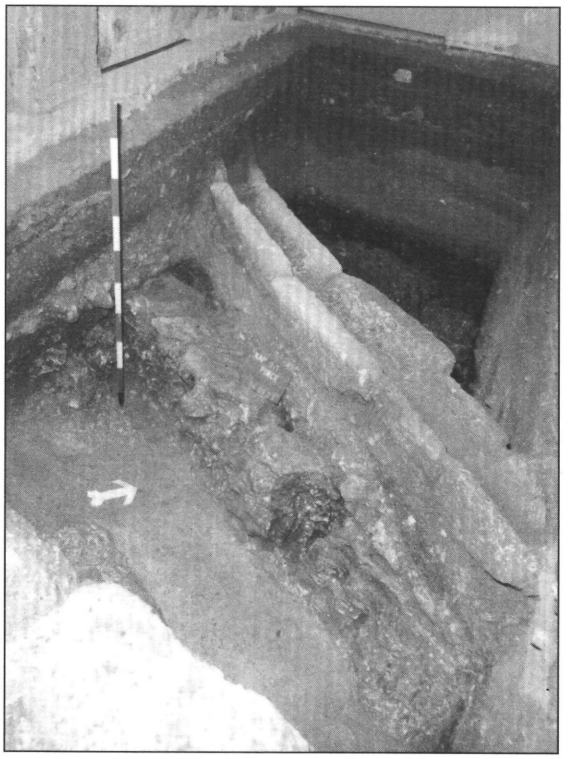

10. kép. Az első városfal külső oldalán futó kőládás csatorna az Országház utca 34. pincéjében.

11. kép. Az Országház utca 34–ben feltárt patkótorony.

12. kép. Az Árpád–kori városfal és patkótornya az Országház utca 34–ben.

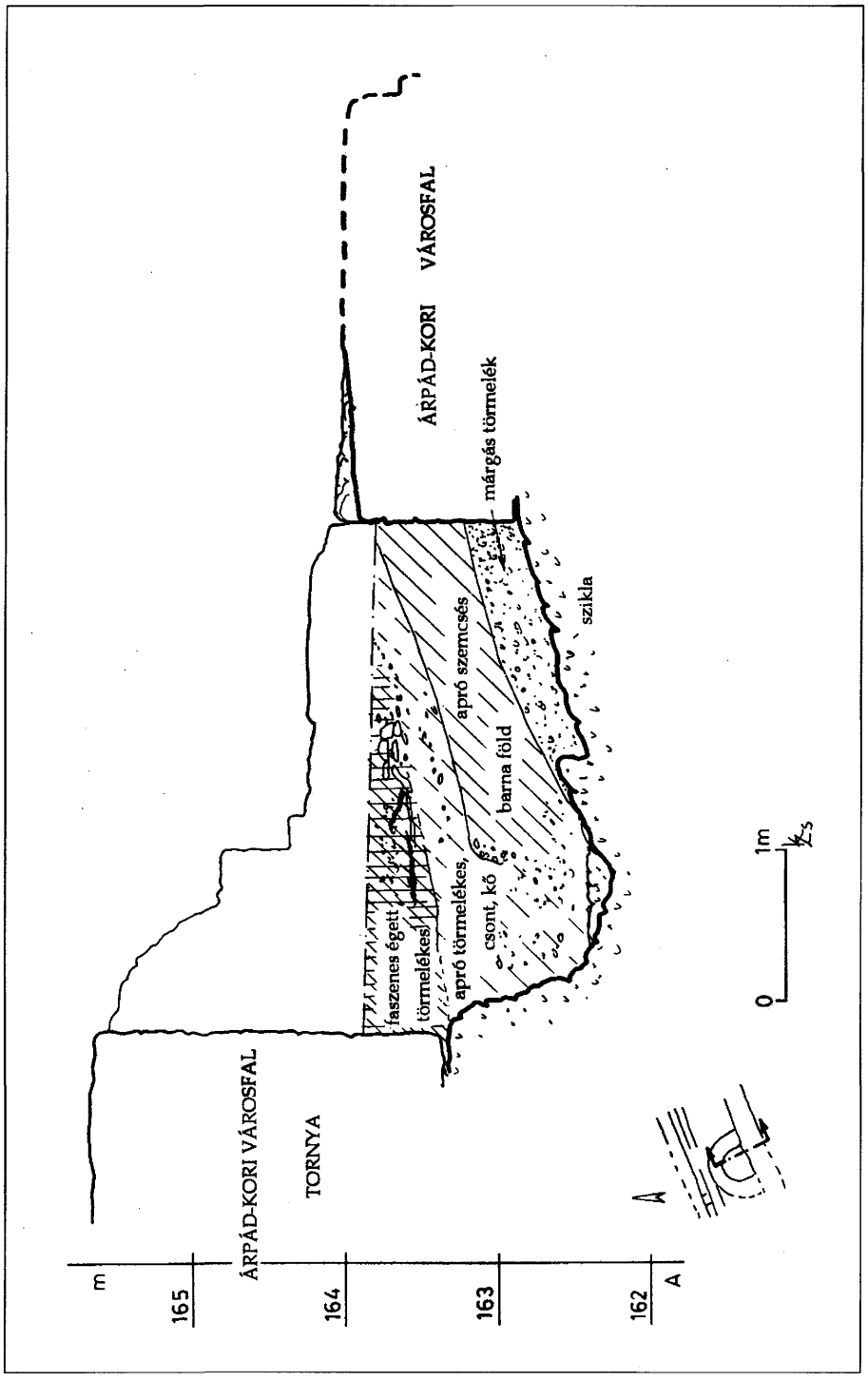

13. kép. Észak–déli metszet az Országház utca 34–ben feltárt patkótoronyban.

14. kép. Az Árpád-kori városfal négyzetes tornyának maradványa az Országház utca 33. pincéjében.

15. kép. Az Árpád-kori városfal négyzetes tornyának maradványa az Országház utca 33-ban a félköríves torony keleti oldalánál.

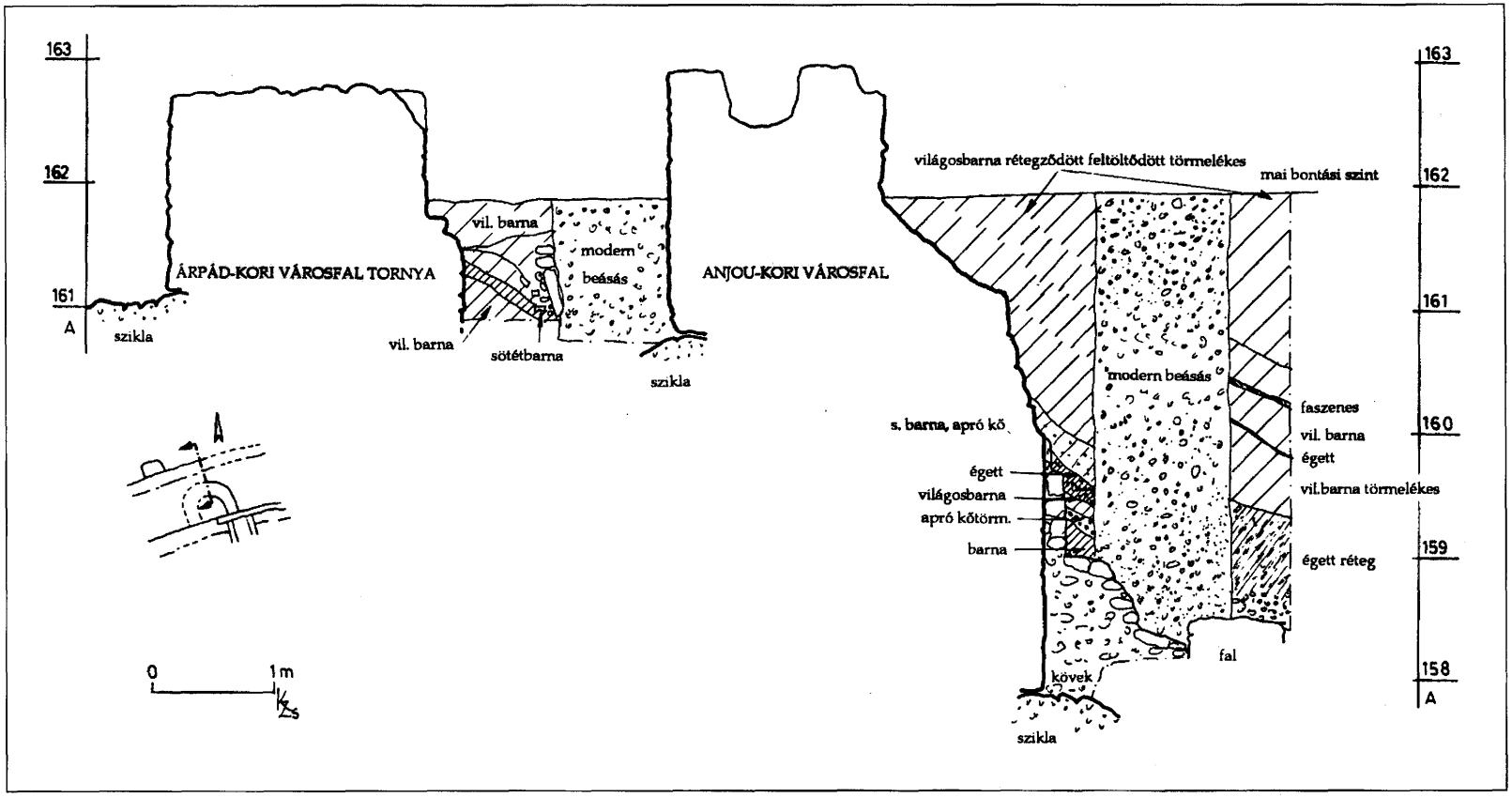

16. kép. 16. Észak–déli metszet az Országház utca 33. félköríves tornyának vonalában.

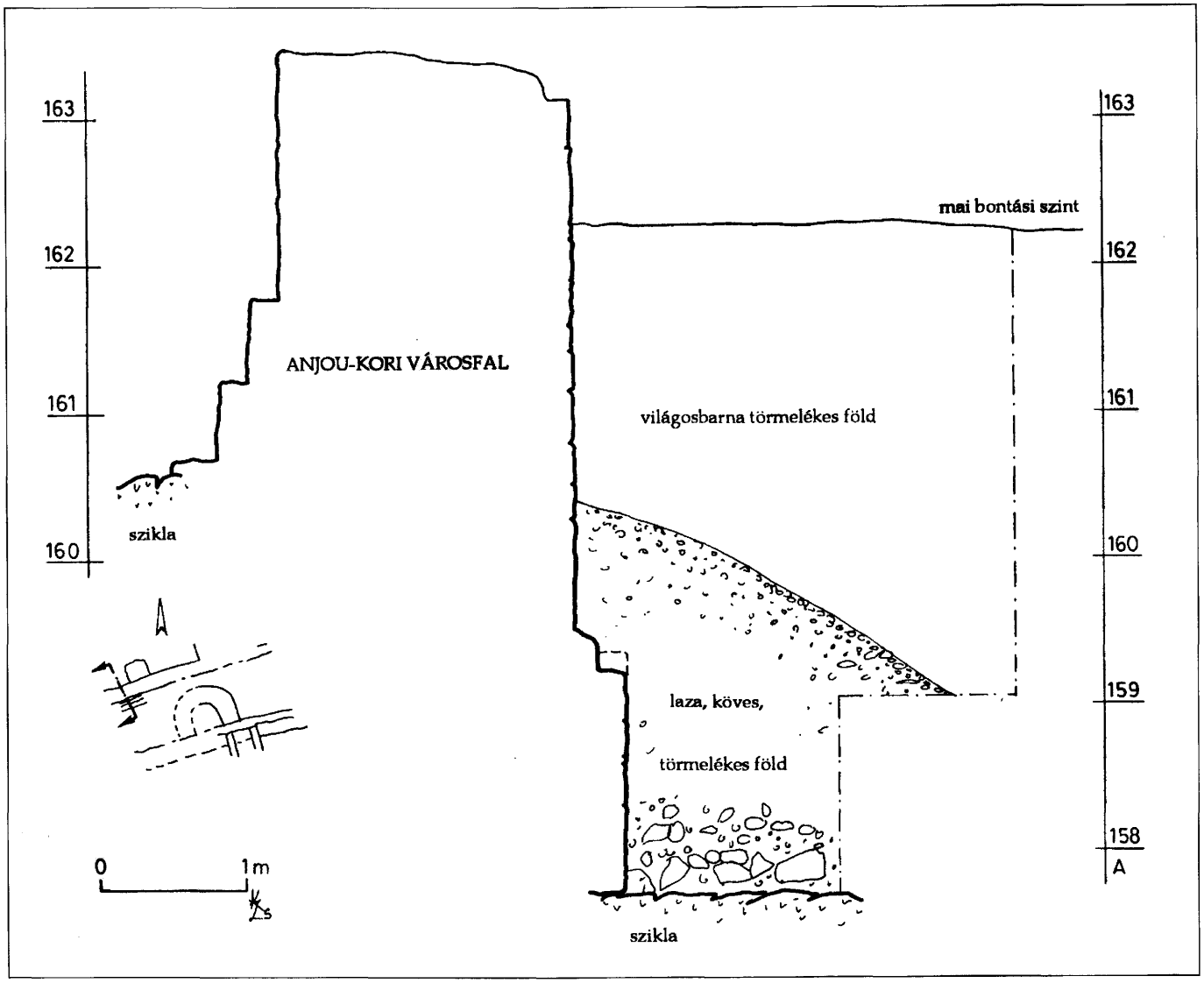

17. kép. Az Anjou–kori városfal metszete az Országház utca 33–ban.

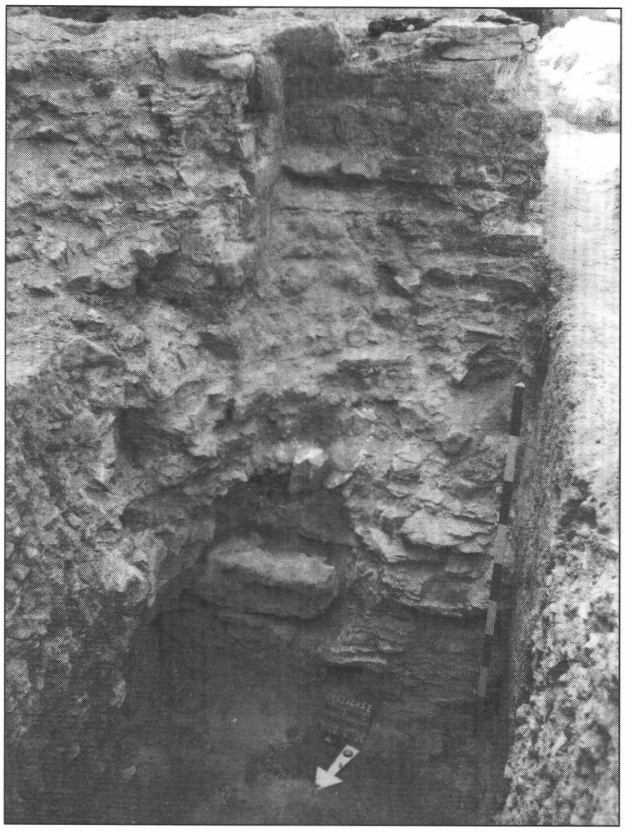

18. kép. Az Anjou-kori városfal külső falsíkja és külső támpillérének részlete az Országház utca 33-ban a félköríves toronytól északra.

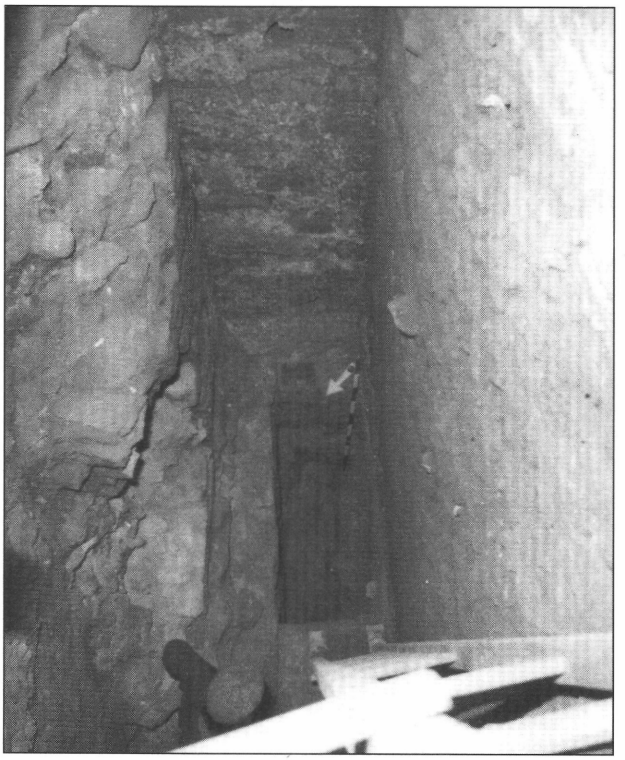

19. kép. Az Anjou-kori városfal külső falsíkja és a keletről számított harmadik külső támpillérének részlete az Országház utca 33-ban a félköríves toronytól nyugatra.

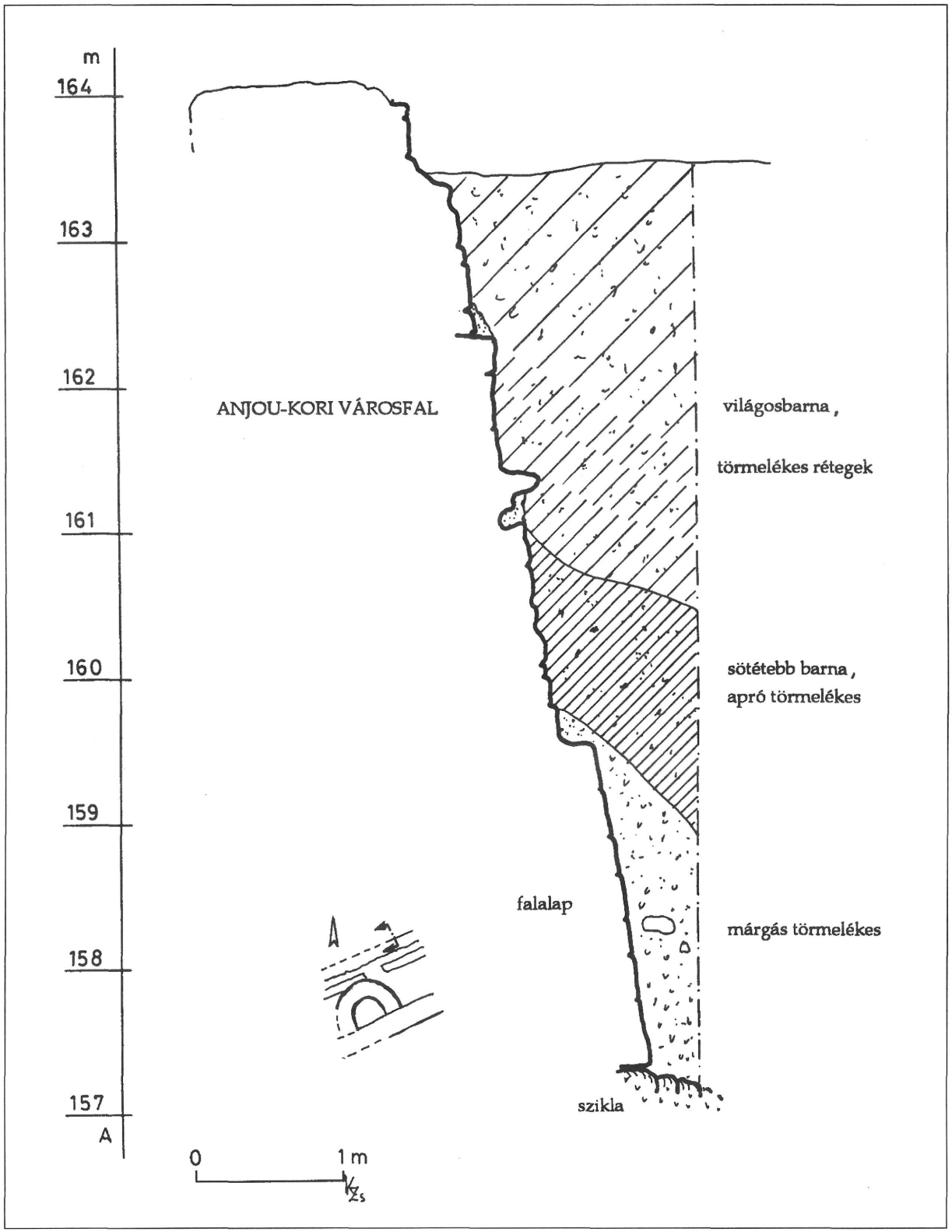

20. kép. Az Anjou-kori városfal metszete az Országház utca 34-ben, a patkótoronytól keletre.

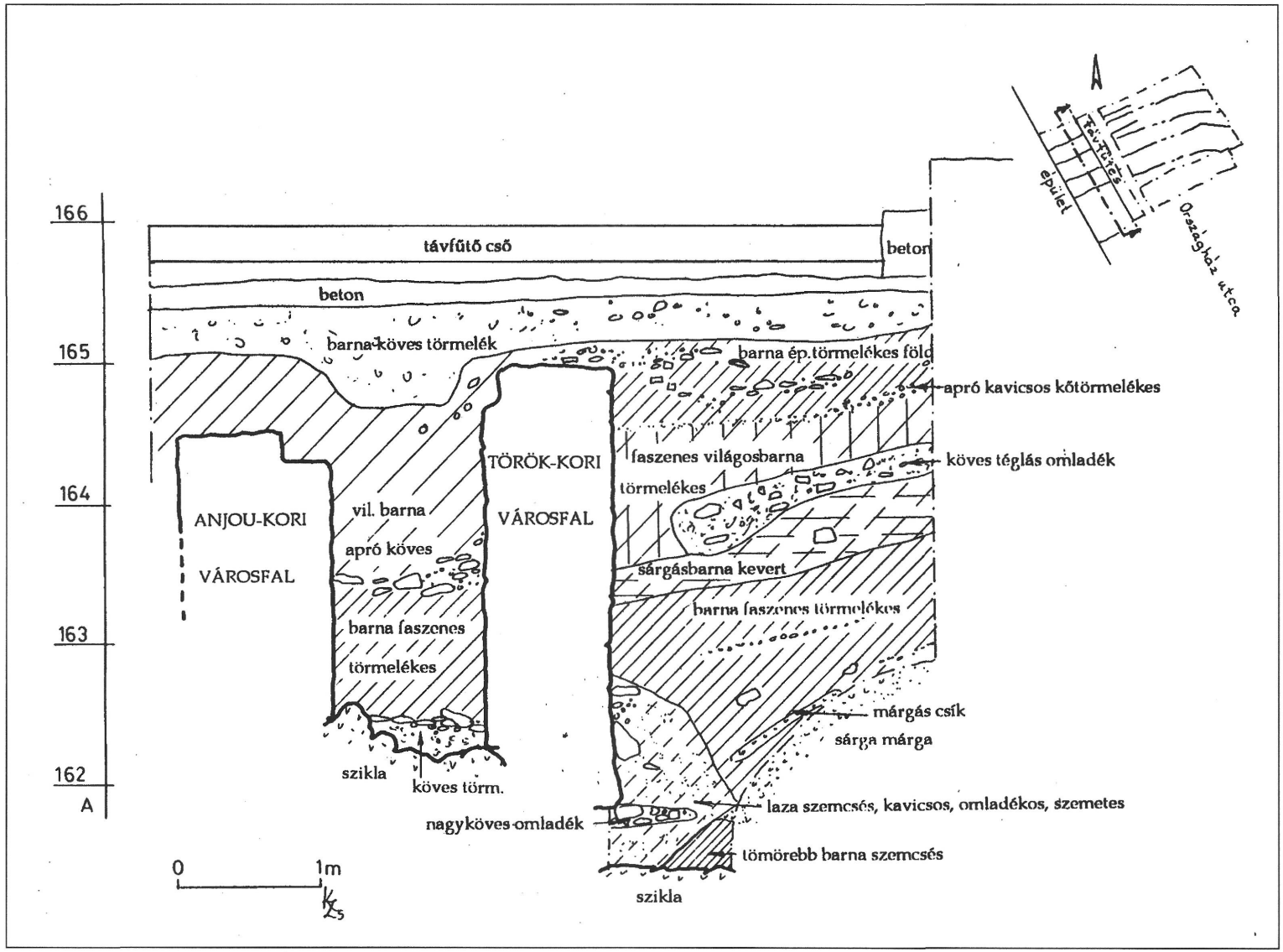

21. kép. Észak–déli metszet az Országház utca északi végében az Anjou–kori és a török kori városfallal.

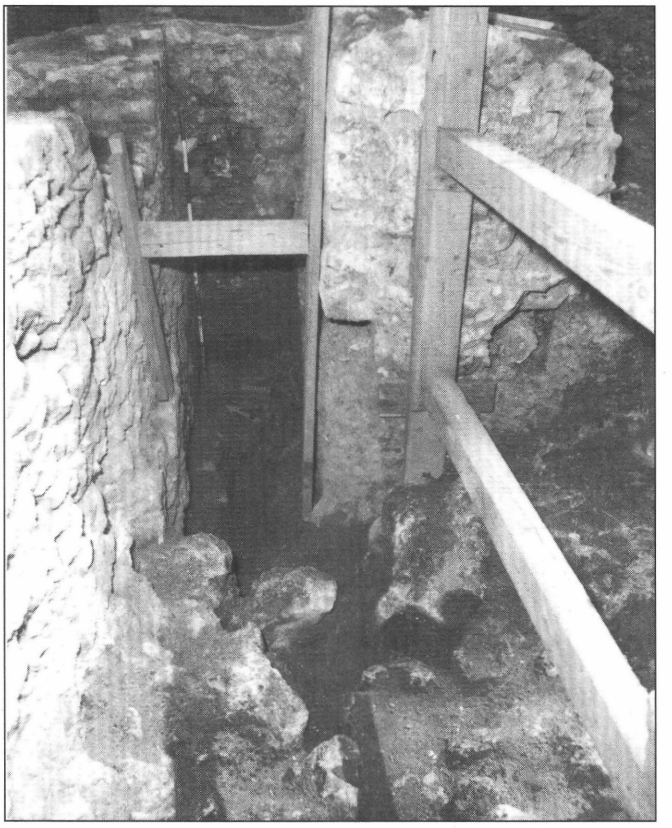

22. kép. Az Anjou-kori városfal és a török kori városfal az Országház utca 34-ben, a patkótoronytól keletre.

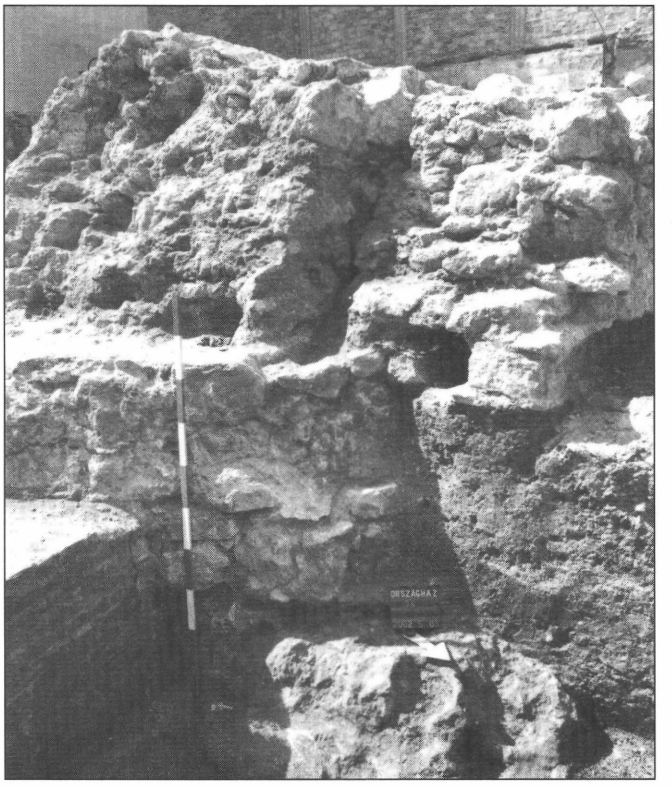

23. kép. A patkótorony külső lábazati szintjére alapozott gerendavázas szerkezetű városfal az Országház utca 34-ben.

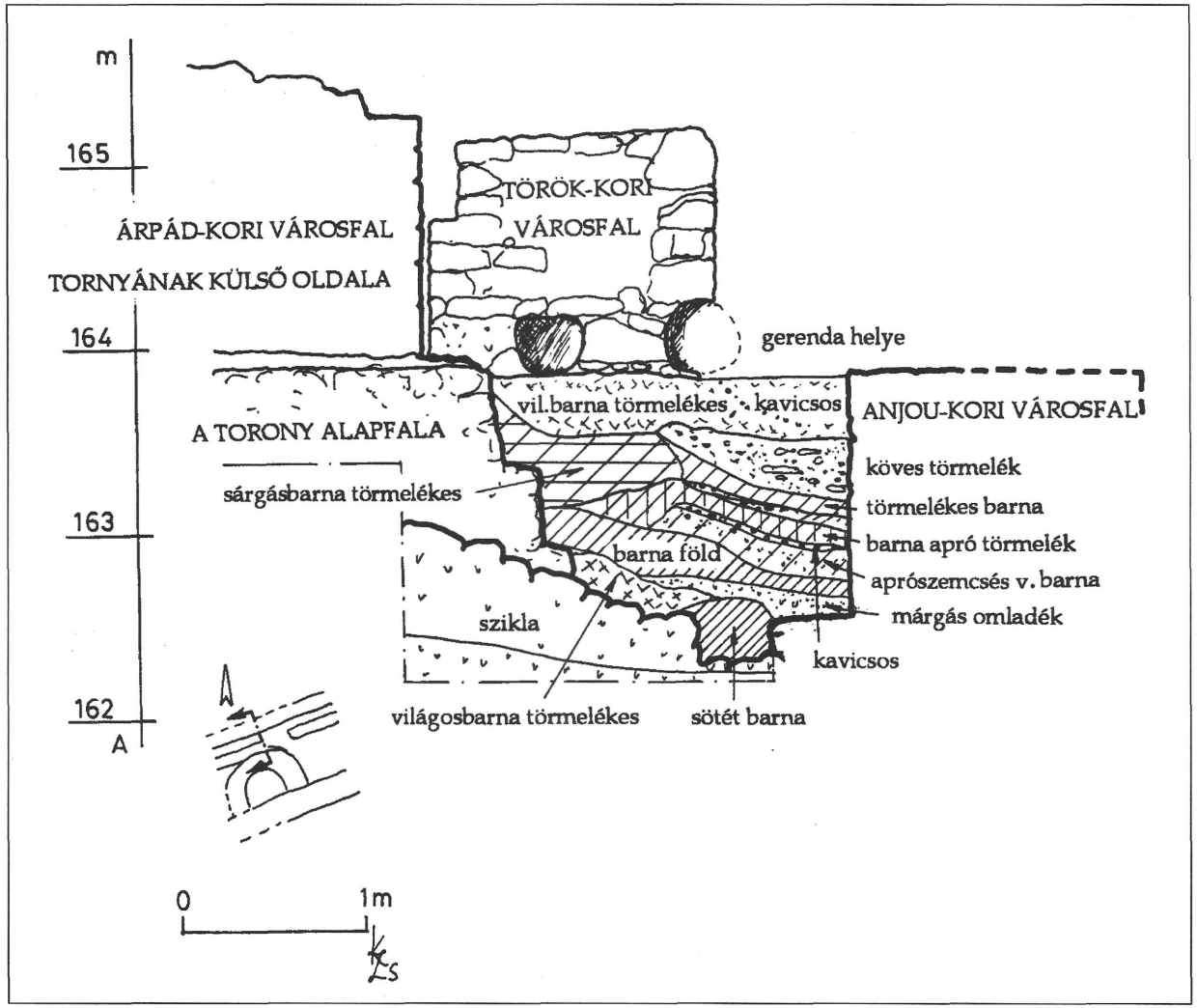

24. kép. Észak–déli metszet a patkótoronnyal és a gerendavázas szerkezetű városfallal az Országház utca 34–ben.

BENDA JUDIT

ELŐZETES JELENTÉS A BUDAI KÖZÉPKORI KARMELITA KOLOSTOR FELTÁRÁSÁRÓL

2002 nyarán a Bp. II., Kapás utca 6–12. számú teleken, egy építkezést megelőző mentő ásatás során előkerültek az - eddig csak oklevelekből ismert - középkori, budai karmelita kolostor falai *(1. kép)*. Az Irgalmasság Anyja titulusú templom és rendház az egyik utolsó volt a budai egyházi intézmények közül, melynek pontos helyét eddig nem ismerte a tudomány.

A templom és kolostor lokalizálására több kísérlet is történt az idők folyamán. Elsőként Rupp Jakab[1] próbálta elhelyezni. Ő a Fő utcai Kapucinus templommal azonosította, mivel olvasata szerint a kolostor a Duna partján állt. Nagy Lajos[2], a Víziárosról írt topográfiában említi, hogy az újkorban - a szomszéd területen - a visszatelepülő karmelitáknak telket adományoztak. Nem tudjuk, hogy a Buda visszafoglalása után ismert bonyolult templomadományozási ügyletek során, amikor lényegében egyik rend sem a régi birtokát kapta vissza, hogyan sikerült a karmelitáknak a középkori területük melletti helyet (Erőd–Csalogány–Varsányi Irén utcák) megkapniuk. Valószínűleg csak véletlenül, hiszen új templomukat és kolostorukat a várban kapták, a ferencesek egykori templomát alakították át maguknak. A karmelita rend történésze Mátéffy J. Brúnó atya[3] a Margit körúti ferences rendházzal azonosítja a középkori zárda helyét. A karmeliták középkori történetéből doktoráló Regényi Miklós Kund[4] lényegében nem foglalkozik azok topográfiájával. A „fehér foltot" Kubinyi Andrásnak[5] sikerült megszüntetnie, amikor publikációiban a Horvát és Varsányi Irén utcák sarkára, valamint a Kapás utca végére teszi annak feltételezhető helyét. Az ásatás végül a Kapás–Csapláros–Erőd utcák által határolt területen talált rá a megmaradt falakra.

Az ásatás[6] során a kolostor épületének nagyjából 20 százalékát volt módunkban feltárni *(2. kép)*, mert ennyi esett a leendő építkezés területére. Az épületek elrendezéséből arra lehet következtetni, hogy maga a templom a kolostortól északra, a mai Csapláros utca vonalában helyezkedett el. A templom és a rendház nyugati homlokzata és bejárata kiérhetett a mai Erőd utcáig. Az 1740–50-ben, J. Matthey által készített térképről tudjuk, hogy a mai Csapláros és Varsányi Irén utcák közötti telkek határvonalán kis patak folyt. Nevét sajnos nem ismerjük, de a környezetére gyakorolt hatását igen. Mivel az ásatási terület északnyugati sarkában középkori koporsódeszkákat találtunk, ez arra utal, hogy a területen mindig magasan állt a talajvíz, ami konzerválta a faanyagot. Sajnos ezt a jelenséget mi is megtapasztaltuk, mert a munkák során a mélyítést sokszor megakadályozta a nagyon hamar feltörő víz. Feltételezésem szerint a kolostor együttes északi határa a patak mentén húzódhatott. A keleti és a déli határoló falat megtaláltuk az ásatás során, a keleti kerítésfal párhuzamosan futott a Kapás utcával. Az épülettől keletre egy temető feküdt, délre pedig a rendház kertje. A kolostorból előkerült a kerengő keleti folyosórésze a középkert egy kis darabkájával, valamint a kerengőt körülvevő helyiségek: a sekrestye délnyugati sarka, a káptalanterem, illetőleg a temetőkápolna és a déli traktus két terme.

A falak kevés kivételtől eltekintve már csak alapozások voltak, mert a törökkor folyamán az épületek falait - valószínűleg több részletben - átlagosan a középkori járószintnél egy méterrel mélyebben elbontották. A területen az újkorban épült házak pinceszintjének kialakítása miatt a falak nagy részét sajnos tovább bontották, megsemmisítve ezzel a falkiszedési árkok között addig megmaradt rétegsorokat is. A temető területére szintén ez volt a jellemző, bár a sírokat nem ásták mélyre, az újkori pincék miatt itt is nagy területen elbontották a közvetlenül a sírok felett húzódó középkori és törökkori rétegeket.

[1] RUPP 1987. 172.
[2] NAGY 1964. 201.
[3] MÁTÉFFY 1996. 39–45.p.
[4] REGÉNYI 1998. és REGÉNYI 2001.
[5] KUBINYI 1964. 143. és KUBINYI 1974. 18.
[6] Köszönöm Végh András kollégám kedves segítségét és hasznos tanácsait.

A Kapás utca 8. számú telek nagy részén a Metro szellőzőjének építménye és a körülötte lévő modern bolygatás miatt fölöslegessé vált a kutatás. Az ásatás feltárandó területe tovább szűkült, mert a Csalogány utca 35. - Kapás utca 6. számú saroktelken 1936-ban Garády Sándor[7] már végzett építkezést megelőző leletmentést. Munkája során[8] mintegy két méter mélyen középkori szemétgödröt, valamint meghatározatlan korú kemencét és falakat talált. A párhuzamos falak a mellékelt vázlatrajz szerint a Kapás utca vonala felé futnak északkelet-délnyugati irányban. A falak szélessége 30 cm, mélységüket és egymástól való távolságukat nem ismerjük. A háztömb túlsó sarkán, a Csalogány utca 41. számú telken is lehetősége nyílt Garádynak az építkezést megelőző gyors leletmentésre. Az alapok ásásakor egy feliratos, vörösmárvány sírkő kis töredéke és „két darab gótikus boltozati bordatöredék került elő". Ezek a leletek és az itt talált szemétgödrök egy része viszont már joggal köthetők a kolostor életéhez. A telken talált sírokat ezzel szemben nem tartjuk középkorinak, mivel kibontásukkor - a napló tanúsága szerint[9] - II. Lipót és I. Ferenc által veretett pénzeket, valamint egy 18. századi kegyérmet tártak fel.

OKLEVELES EMLÉKEK

A Magyarországon alapított négy karmelita kolostor (Buda, Pécs, Eperjes, Privigye), melyek közül a budai épült fel legkorábban a felnémet rendtartományhoz tartozott, amit Bécsből irányítottak. A kolostorról több okleveles emlék maradt fenn, köztük a rendház alapítólevele is, amelyből megtudhatjuk, hogy I. Lajos király és édesanyja, Erzsébet királyné telket adományozott a városban a betelepülő karmelita atyáknak, amely adomány alapján 1372-ben[10] XI. Gergely pápa engedélyezte „...e hely megtartását, s azon egyház, vagy kápolna, illetve imaház alapítását, emelését és építését temetővel, haranglábbal, haranggal, házakkal és más szükséges műhelyekkel együtt a plébániaegyház és más egyházak jogának sérelme nélkül...".[11] A királyi alapítású kolostor temploma 1375-ben búcsúengedélyt[12] kapott, szintén XI. Gergely pápától. Ekkor már az „építkezésnél segítőkről" is szólnak, tehát az alapítás után három évvel már bizonyos falai álltak az egyháznak. A templom szakrális bevételein túl (búcsúpénz, temetkezési díj, adományok, végrendeletek hagyományozásai) nem tudunk a szerzetesközösségnek sem földbirtokáról, sem szőlőjéről, sem ezekből származó jövedelméről. A fennmaradt oklevelekből azonban kiderül, hogy többfajta adományt is kaptak. 1380-ban Erzsébet királyné végrendeletében 100 aranyforintot hagy rájuk,[13] 1494-ben Septhei Péter kancelláriai nótárius hagyta felhévízi házát az atyákra,[14] 1502-ben 200 forintos misealapítványt tett Barbara asszony.[15] 1431-ben újabb búcsút[16] engedélyezett a templom és a hozzá tartozó kápolna részére IV. Jenő pápa, a ház romos voltára való tekintettel. Az engedély a következőkről tudósít: „...Mivel a budaváraljai karmelita rendház egyháza a hozzá kapcsolódó épületekkel együtt bizonyos részeiben romos, s mert a lehetőségek a legkevésbé sem elegendőek ezen egyháznak és a hozzátartozó épületeknek a kijavítására, és az egyházi felszereléseknek, melyekben - mint ismeretes - maga az egyház szükséget szenved, a megszerzésére, valamint a nevezett rendházban szolgáló szerzeteseknek ellátásában."[17] aki a számára adakozik és az egyházat látogatja, bizonyos bűnbocsánatot nyer. Kubinyi András kutatásaiból[18] kiderül, hogy a szerzetesek és a priorok nagy része német volt, ezt alátámasztja a Regényi[19] által közölt táblázat is a budai rendház vicariatusi tisztségviselőinek neveivel.

Ismerjük a konvent egyik pecsétjét[20], amely a 15. század első harmadában készült[21]. A kör alakú pecsét középmezejében gótikus tabernákulum látható. Ezen belül Szent László koronás, köpenyes alakja áll, kezében bárdot tartva. A perjeli pecsét[22], melyet Kubinyi András is publikált,[23] mandorla alakú keretbe foglalva Szűz Máriát ábrázolja. Ez alatt egy térdeplő, imádkozó karmelita atya (Berthold lovag?) alakja látszik íves keretben.

A négy magyarországi karmelita kolostor[24] közül háromnak a helyét sikerült lokalizálni. A most ismertetett budai rendházzal közel egy időben,

[7] GARÁDY 1943 438. A cikkben pár szóval megemlékezik az itt talált középkori edényekről. Garády Sándor ezen leletmentő munkáiról készült B. Sárosi Edit szakdolgozata is. SÁROSI 2000.

[8] Garády ásatási naplójában feljegyezve az 1942. 04. 21. napnál (G/X 64a). Itt található ezenkívül két vázlatrajz az objektumok elhelyezkedéséről.

[9] Garády naplója 1941.03.24.-i bejegyzése (G/IX 41a) BTM Adattár

[10] MREV II. CCXLIV. 208.p.

[11] Spekner Enikő fordítása

[12] MREV II. No. CCLXXXI. 240.p.

[13] OL. Dl. 6692.

[14] OL. Dl. 93640.

[15] OL. Dl. 46582.

[16] BTOE III/2. 1009.

[17] Spekner Enikő fordítása.

[18] KUBINYI 1974. 161.p.

[19] REGÉNYI 1998. 79.p.

[20] TAKÁCS 1992. 49-50.p. II. tábla., 7.1 fotó

[21] OL. Dl. 93640., BTM 65.1627., MKCS 852

[22] OL. Dl. 93640.,

[23] KUBINYI 1974. 26. kép., 159.p.

[24] A négy kolostorról ír Regényi Miklós Kund és Mátéffy János Brúnó atya. REGÉNYI 1998., 2001. és MÁTÉFFY 1996.

még ugyanabban az évben alapította I. Lajos király a pécsit. A pécsi rendház egy kis részletét Kárpáti Gábor[25] azonosította. A feltárt falak: egy kis helyiség, egy ebből nyíló pincelejáró és egy négyzetes kőfalazatú kút együttese. Az ásatáson talált kút kávakövének méretei alapján Eszéki János pécsi püspök újjáépítéséhez köti a maradványokat. Az eperjesi templom[26] és kolostor lényegében még ma is áll, csak barokk köntöst kapott, a privigyei rendház[27] elpusztult.

A FELTÁRT FALAK

A kolostor eddig feltárt falai[28] nem egy periódusban épültek, bár a helyiségek felépítése között nem telhetett el túl hosszú idő. A falelválások azt mutatják, hogy a termeket, kápolnákat egyenként, azaz időben egymás után építették fel. Az építkezés előtt a területen terepegyengetést végeztek, amire szükség is volt, mert az észak felé erősen lejt. Ezt a ma már alig érzékelhető természetes völgynek köszönheti, amit a középkorban a Taschentalnak[29] neveztek. A völgy közepe, azaz legmélyebb része a patak vonala volt, és ez csak kb. 30 méternyire húzódott a kolostor területétől, tehát az még lényegében a patak árterületéhez tartozik. A falak mellett megfigyelhető kavicsos, kőporos építési réteg felett minden helyiségben újabb szintemelést végeztek, mielőtt a padlótéglákat lefektették volna.

A kerengő belső, udvar felé eső falának alapozása kavicsos, mészhabarcsba öntött, törtköves fal, a kemény mészkövön kívül sárga homokkő és néhány törött tégla is volt benne. Bár az újkori pincepadló kialakítása miatt a falat itt is tovább bontották és a hozzá futó rétegeket eltávolították, egy részen mégis módunkban volt megfigyelni a felmenő fal kis részletét. A felmenő fal belső oldalát kváderkövekből rakták, ezt vékony vakolat és fehér meszelés borította. A kerengőfolyosó külső, tehát keleti falát többszörösen visszabontották. Legmélyebben fekvő falcsonkjai a káptalanterem előtt is az újkori pincepadló kialakítása miatt pusztultak el. Anyaga halványsárga, kemény mészkőből és fehér, kavicsos mészhabarcsból épült. A temetőkápolna előtt futó falrészt a török kori falkiszedési árok bolygatta meg. Textúráját vizsgálva jól látható volt, hogy ezen a részen nemcsak a vastagsága volt kisebb, mint a többi részen, hanem kőanyaga és habarcsa is más jelleget mutatott. A habarcsban kevesebb volt a kavics, színe szürkésebb, a kövek pedig vegyesebb minőségűek voltak. Az alapozás mélységét kutató, a kápolna délnyugati sarkában ásott szondában láthatóvá vált, hogy ezt a részt a korábbi alapozásnál mélyebben visszabontották és újrafalazták. A kerengőfal a délkeleti sarokban, tehát a folyosó fordulójánál újra „visszakapta" eredeti szélességét, kőanyagát és habarcsát. Itt egy újabb átépítés nyomára akadtunk, a temetőkápolna és a déli traktus északkeleti sarka közti 2 méteres sávban az eredeti fal szintén vissza volt bontva és másodlagosan egy nagyméretű, sárgás márgából készült, tégla alakú kőtömböt helyeztek el a csonkon, ami küszöbként szolgált. A kialakított új ajtónak sajnos nem találtuk meg sem a szárkövét, sem annak nyomát, mivel a falak itt is áldozatává váltak a későbbi kőbányászatnak. Ettől kezdve azonban a kerengő külső, déli falának, ami egyben a déli traktus helyiségeinek északi fala 5 méter hosszan pontosan a zokli szintjéig volt vissszabontva. A tetején jól látszódott a felmenő fal helyének szélességében futó habarcslenyomat vékony csíkja. Ettől a szakasztól nyugatra újra az újkori pince semmisítette meg a magasabb részeket. A kerengőben sok csontvázat találtunk, ezek közül majdnem mindegyik bolygatott volt, mert a viszonylagosan keskeny terület miatt sűrűn temették ide a halottakat. A vázak között több magas, vastagcsontú férfi földi maradványait találtuk, bár nem bizonyítható, de lehetséges, hogy a német származású szerzetesek sírjaira bukkantunk rá. Akadt a vázak között női és gyermekcsontváz is, azonkívül itt tudtunk csak feltárni koporsómaradványokat.[30] A kerengő járószintjét az újkori udvarra eső részen végig tudtuk követni. Ezt a kerengő keleti falalapozásának falkiszedési árka tovább keskenyítette, de így is aránylag nagy felületen fel tudtuk tárni a két fal közti felületet. Itt került elő az ásatás nagy felületen, in situ állapotban beomlott boltozata. Megkapó látványt nyújtott a kerengő délkeleti sarkának boltozatomladéka *(3. kép)*. A lezuhant, faragott bordaívek között rendben sorakoztak a téglák. A kétszer hornyolt-oldalú bordáknak ívindító fali csomópontját az újkori pincefal elbontásakor találtuk meg másodlagosan. Így ezek alapján rekonstruálhatóvá vált a kerengő boltozata. A kerengőfolyosó járófelületén nem találtunk semmiféle padlóburkolatra utaló nyomot. Nem kizárható, hogy esetleg deszkapadlója volt, de a sok itt fekvő sír miatt ezt a megoldást nagyon nehézkesnek tartom. A földpadló mellett szól az is, hogy a folyosó járószintjének keresztmetszete íves, tehát a közepe

[25] KÁRPÁTI-SZEKÉR 1994. 237.p.
[26] DIVALD 1904. 75.p.
[27] MÁTÉFFY 1996. 59.p.
[28] A geodéziát Viemann Zsolt, a fotókat Bakos Margit és Benda Judit készítették.
[29] Budai jogkönyv 283.p.
[30] A koporsók faanyagát Grynaeus András vizsgálata tölgyként azonosította.

felé mélyebb, lejártabb, mint a fal melletti sávban. A DK-i sarokban a kőküszöb mellett kis felületen vastag, fehér, kőporos réteget találtunk, amit valószínűleg a temetőkertből hordtak be a cipőjükön az itt lakók.

A keleti helyiségsor legészakabbra fekvő részéről, melynek csak a délnyugati sarkát tudtuk feltárni, feltételezzük, hogy sekrestyeként funkcionált. A terem észak-déli szélességét nem ismerjük, déli falát a középpilléres káptalanterem északi fala adta. Földjében találtunk csontvázakat, korabeli padlószintjét, padlóburkolatát az újkori pince bolygatása miatt nem ismerjük.

A következő helyiség dél felé haladva egy téglalap alakú terem volt, melynek közepén egy kőből falazott pillér alapozását találtuk. A terem főfalainak alapozása (tehát az északi és a keleti), hasonlóan a már ismertetett nyugatihoz (tehát a kerengőhöz), kemény mészkőből épült, fehér, kavicsos, mészhabarcsú alapozások voltak. A déli oldalfalat a mellette álló második kápolna északi fala adta. A falelválások vizsgálata azt mutatta, hogy a káptalantermet, azaz annak északi és keleti falát másodlagosan építették a kerengő és a kápolna már álló részei mellé. A terem közepén egy nagyméretű, ovális alakú pilléralapozást találtunk, ami a boltozatot tarthatta. A pillér közepén egy kis, négyzetes rész kemény mészkőből és fehér, kavicsos mészhabarcsból készült, a körülötte lévő ovális rész pedig puhamészkőből és szürkés, porhanyós habarcsból. Valószínűleg a középkorban is magas talajvízszint miatt a pillér megsüllyedhetett, fenyegetve a boltozat beomlásával, ekkor megerősítették azt egy újabb falgyűrűvel. Az újkori pincefal elbontásából előkerült a középpillér rétegköve, ívindítási csomópontja, ami alapján itt is rekonstruálni lehet a boltozatot. A káptalantermet a XV. század folyamán kelet felé egy hosszú, támpillérekkel erősített, poligonális szentéllyel bővítették. *(4. kép)* Az alapozás szintén keménymészkőből készült, de kötőanyaga halványszürke, erősen kavicsos mészhabarcs volt. Mivel a szentélybővítés teljes egészében az újkori pince területére esett, ezért a felmenő falai és középkori járószintjei ennek is megsemmisültek. Mind a teremben, mind a szentélyben tártunk fel sírokat, közöttük sok olyat találtunk, melyeket a falak építésekor bolygattak meg. Ez a szentélynél szinte természetes dolog, mivel az másodlagos hozzáépítése a kolostornak, de a terem főfalai által vágott csontvázak elgondolkodtatnak minket a rendház építési menetéről. Mivel a kerengő külső és belső, középudvar-felé eső falai is elvágtak sírokat *(5. kép)*, ezért azt feltételezzük, hogy a kolostor ezen része akkor épült fel, amikor a templom köré már temetkeztek. A káptalanterem téglalap alakú részének déli sávja az újkori udvar területére esett, így itt sikerült feltárni a középkori járószintet. A felületet padlótégla fektetőhabarcsának elvékonyodott rétege borította, tehát a káptalanteremnek is négyzetes padlótéglából rakott járófelülete volt, amit az épület egyik bontási periódusában felszedtek. Ebben a teremben is találtunk boltozatomladékot, de nem olyan egységeset, mint a kerengőben. A bezuhant bordaívek olyan helyzetben voltak, mintha eredeti helyükön feküdnének, azonban az íveket kitöltő téglasorok hiányoztak.

A káptalanteremtől délre egy újabb kápolna alapfalai kerültek elő. A falak szintén keménymészkőből épültek, melyet fehér, kavicsos mészhabarcsba öntöttek. A falak három oldala (északi, keleti, déli) egységes alapozású, a nyugati oldalán azonban nem kötötték be a kerengő falába, itt mindkét falvégen falelválást találtunk. A kápolna délnyugati sarkába ásott szondában azt tapasztaltuk, hogy a kerengő alapozását visszabontották és újraépítették. A szentély a nyolcszög öt oldalával záródik, de a geodéziai felmérés alapján látszik, hogy a nyolcszög oldalai nem egyforma méretűek, a belső oldala pedig szinte ívesre lekerekített, bár a tompaszögek törésvonalai azért megfigyelhetők. A felmenő falakból semmi nem maradt meg, így azokat nem ismerjük. Az apszisban egy oltáralapozást találtunk: a nagyméretű puha mészkőtömböket szürkésfehér, málló mészhabarccsal tapasztották össze. A kápolna középkori járószintje vékony, sárga, agyagpadló volt. Valószínűleg nem ez volt az eredeti padló, de ez a feltételezésem nem teljesen bizonyítható. A kápolna járószintjét több sírgödör vágta át. Ezekben a gödrökben nem csontvázakat, hanem építési törmeléket találtunk. A főleg habarcsból és padlótéglákból álló sitt szintén a korábbi téglapadló létét feltételezi, de az is lehet, hogy egy másik helyiségből hordták ide, a kiürített sírgödröket feltölteni. Az alapfalakat itt is mély falkiszedési árkok csonkították tovább. A kápolna funkciója szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy a kolostornak hiányzik egy helyisége a délkeleti sarokban. Ezt csak azzal a feltételezéssel lehet indokolni, hogy a kápolnának nem csak a kerengő felől volt bejárata, hanem a déli oldal felé is nyílt egy kapuja. A szentély kívülről, a kolostortól függetlenül való megközelíthetőségének követelménye annyira fontos volt, hogy kapuja elé egyszerűen nem építettek semmit. Valószínű, hogy ez volt a temetőkápolna, melynek titulusát sajnos nem ismerjük. Lehetséges, hogy ez volt az a kápolna, amiről az 1431-ben íródott oklevél[31] szól.

A déli traktusból egy teljes helyiséget és egy másiknak a részletét találtuk meg. A kismére-

tű keleti terem nyugati fala egy vékony, vakolt, meszelt osztófal volt. A nem csak alapot, hanem felmenő részletet is tartalmazó falcsonkot az újkori pincefal vágta keresztbe; pont olyan részen, ahol az északi falba való bekötését is megsemmisítette. A termet itt is habarcsba rakott padlótégla burkolat fedte. Csodálatos módon, bár a padlótéglákat itt is felszedték, egy kis sáv mégis a helyén maradt *(6. kép)*, és így különleges hangulatot kölcsönzött a szelvénynek. A helyiség déli fala mellett egy kályha alapozásának részletét ástuk ki. Keletről és délről, a falkiszedési árkok miatt megsemmisült a kályhaomladék, északi szélét pedig egy nagyméretű, törökkori beásás bolygatta meg. A nyugati széle azonban viszonylagos épségben maradt meg: egy fehér habarcságy hosszú, keskeny sávját találtunk, amiben egy gerendalenyomat húzódott. Az alapozás egy vékony habarcslemez volt, rajta törött tetőcserepek hevertek, ezen vastag, fekete hamuréteg feküdt. Ezen volt a kályha omladéka: szürkére és vörösre égett, négyzetes, tál alakú kályhaszemek töredékei és vörösre égett paticsdarabok, azaz a kályhaszemek tapasztóanyagának darabjai. A szoba valószínűleg calefactoriumként, vagyis melegedő helyiségként működhetett. A tőle nyugatra fekvő teremről sajnos nem sok emlék maradt ránk, pedig lehet, hogy ez volt a kolostor refektóriuma. Az északi és déli falát az újkori pince járószintjének kialakításakor mélyen visszabontották, keleti falát a már említett keskeny osztófal alkotta, nyugati falát és így a terem hosszát sem ismerjük, ez már valószínűleg a szomszéd telek alatt van. A pince mélyítésekor minden értékelhető réteget megsemmisítettek. Sírokat ebben az utóbbi két teremben nem találtunk.

A TEMETŐ

Ez a temető a későközépkori Váralja legnagyobb területű sírkertje volt. Mivel a közeli Szt. Péter mártírnak szentelt plébániatemplom (melynek romjai a mai Medve utca 1. szám alatti irodaépület udvarán láthatók) temetője[32] és a Szt. István ágostonos kolostor temetője[33] a 14. század végére már viszonylagosan zsúfolttá válhatott, valószínűleg szükségessé vált egy újabb temetkezési hely kialakítása Buda külvárosában.

A temető a kolostortól keletre feküdt és valószínűleg körülvette a templom szentélyét. Mivel olyan kicsi a távolság a szentély valószínűsíthető helye és a középkori patak vonala között, ezért feltételezhető, hogy a temetőkert északi fala a patak partján futott. A keleti fal egy részét és a déli falat, ami becsatlakozott a kolostor déli szárnyának déli falába, sikerült megtalálnunk. Tört, keménymészkőből készült, kavicsos, fehér mészhabarccsal szilárdították. Alapozásának és felmenő falának szélessége megegyező volt. Belső, tehát északi, a temető felé eső oldalán találtunk vakolatot, külső, a kert felé eső oldalán nem. Lehetséges, hogy cseréptető fedte, mert a keleti fal mellett belül, a déli fal mellett pedig kívül, dél felé, vastag tetőcseréphalmokat találtunk. Persze lehet, hogy ez a bontási törmelék a kolostor, vagy a templom tetőjéből származik és ide, a kerítések mellé hordták. A keleti falon kívül, tehát attól keletre 5 méterrel, találtunk két téglalap alakú alapozást egymástól 4 méternyire. A két kis falban egy-egy négyzetes keresztmetszetű gerendafészek volt. A falak helyzetéből és jellegéből adódik, hogy ez a temetőkert kapuja előépítményének alapozása lehetett.

Összesen 250 sírt tártunk fel az ásatáson, közülük egy római kori gyereksír volt; 242 csontváz feküdt a temetőben, vagy a kolostor falai között, 8 pedig a kertben. A temetőben kibontott csontvázak sűrűsége eltérő volt. A terület északi szélén három-négy rétegben feküdtek, a középső részén két-három rétegben, a kerítésfalak mellett viszont nagyon kevés vázat találtunk, így lehetséges, hogy a falak mellett ösvények, keskeny utak futottak. A kapubejáró tengelyében, a temető középtáján egy mély cölöplyukat találtunk, amit sárga agyaggal és kövekkel béleltek ki. Mivel a középkori cölöplyuk egyedül állt, nem egy épület, vagy szerkezet része volt, ezért lehetséges, hogy egy nagyméretű fakereszt nyomát leltük meg.

A sírok mind nyugat-keleti tájolásúak voltak, kisebb anomáliákkal, ami az elhantolás évszakára enged következtetni. Egy fordított tájolású sírt is találtunk. Ez a csontváz nemcsak fordítva feküdt a földben, de kissé görnyedt testtartása és hajlított lábai a halálának körülményeire is utalhatnak. A terület északi sávjában, ahol a legsűrűbben feküdtek, természetesen majdnem mindegyik váz többé-kevésbé bolygatott volt. Mivel a sírokat egymásra ásták, több helyen találkoztunk a „megtalált" csontok félretolásával. Feltételezni lehet egy ossz-árium létét is a még fel nem tárt temetőkertben, mert sok csontváznál nem lehetett megtalálni a „hiányzó" csontokat, tehát ezeket más helyre tették, gyűjtötték össze. Sírfoltot, beásási árkot csak

[31] „Hasonlóan a Budán a nevezett rendház kerítése alatt álló kápolnának is, amelyhez a szomszédos részek hívei járnak ájtatoskodni..." BTOE III/2. 174. No. 1009. Fordította: Spekner Enikő.

[32] A temetőt Garády Sándor és H. Gyürky Katalin ásta meg: GARÁDY 1943., GYÜRKY 1967. és GYÜRKY 1971.

[33] A temetőt Végh András tárta fel a Bp. I. Szalag utca 19-21. telkeken 1997-ben és 1999-ben.

keveset tudtunk megfigyelni. A Kapás utca 12. bérház udvarán fekvő temetőrészben, egy vékonyan elterített kősifrás, kavicsos járószinten kirajzolódott néhány beásási árok. Voltak olyan helyek, ahol a sírt az Árpád-kori objektumokba (pl. kemencébe) ásták. Három sírnál koporsódeszkákat is találtunk. Ezek mind a kerengő földjében feküdtek, a temetőkápolna nyugati fala előtt. A csontvázak egyharmada mellett találtunk koporsószöget. Valószínű, hogy a halottak többségét lepedőbe tekerve temették el[34]. Több olyan sír is előkerült, amelynél a testtartás, a kezek a testhez szorítottsága ezt a feltételezést támasztja alá. A koporsóban eltemetetteknél viszont meg lehetett figyelni a fej alátámasztottságát, sőt kivételes esetekben azt a tényt is, hogy a testet egy kisebb koporsóba helyezték el, így a fej és a végtagok helyzete megváltozott. A csontvázak kéztartása nagy változatosságot mutatott. Viszonylag kevésnél voltak a karok a test mellé egyenesen elhelyezve. Többségüknél a hason keresztbe fektették, vagy a medencén, hason ill. mellkason összekulcsolták. Néhány sírnál az áll alatt összekulcsolt kezet találtunk. Csak egyetlen sírban leltünk „mellékletet", egy bronz pántgyűrűt. A káptalanterem északi részében egy tömegsírra bukkantunk. A sír szomorú képet mutatott: egy ovális alakú gödörbe dobálták bele a holttesteket. A testek nagy összevisszaságban feküdtek egymáson, a férfi, női és gyermekcsontvázak egyike sem volt teljesen ép. A tömegsírt valószínűleg Buda egyik ostroma után ásták. Különleges meglepetésben volt részünk, amikor az egyetlen, kőlapokkal fedett sírt felbontottuk: alatta egy lefejezett férfi váza feküdt, akinek a feje helyére egy kerek követ helyeztek. *(7. kép)*

A KERT

A kert területe az ásatás középső harmadát foglalta el. Mészkőből rakott, málló habarcsú keleti és déli fala nem kapott alapozást, alig mélyült a középkori járószint alá. Északi falát a temető már ismertetett temető masszív kőfala alkotta. A kert szélessége 33 méter, hosszúságát nem ismerjük, de feltételezhető, hogy nyugat felé kiért a kolostor utcai homlokzatáig. A keleti falát a temetőkert keleti falának meghosszabbításaként építették, déli fala a temető déli falával párhuzamosan futott. Miután az ásatás területén egyáltalán nem találtunk gazdasági épületet, de ezek nemléte viszont teljesen valószínűtlennek tűnik, ezért feltételezzük, hogy ezek a még feltáratlan nyugati kertrészben állhattak. Az északi kertfallal párhuzamosan, attól 5 méternyire egy V alakú árok futott. Az árkot, bár nevezhetnénk a temető árkának is, mégis inkább vízgyűjtő árokként tudtuk meghatározni, amely az esővizet és a talajvizet összegyűjtötte és egyben a kert növényeinek locsolását is megkönnyítette. Az éles beásási vonalakból látható, hogy az árkot nem sokáig használták, hamar betöltötték, mert a szélein nem látszott eróziós nyom, az alján pedig nem találtunk leiszapolódott réteget. Az árok keleti vége belefutott egy nagyméretű beásásba. Azt, hogy az árok és a gödör együtt működött-e vagy sem, nem sikerült megállapítani, az is lehet, hogy a gödör ásásakor átvágták a már korábban feltöltött árkot. Földje 16. század eleji leletanyagot tartalmazott. A nagy mennyiségű háztartási edény töredéke mellett sok állatcsont és meglepően sok vas és egy palatábla töredékei hevertek a gödörben. A töredékek egy nagy háztartás darabjai voltak, így joggal gondolhatjuk, hogy a beásás leletei a kolostor hulladékát tartalmazták. A kertet a kolostor területéhez később csatolt gyümölcsöskertnek és egyben gazdasági udvarnak tarjuk, melynek földjébe olykor – a temető megszentelt földjébe nem kerülhető – holttesteket is temettek.

RÉTEGEK, LELETEK

Rétegtani szempontból megosztottságot mutatott a feltárt terület. Ennek egyik oka a már említett tereplejtő, amelyet az újkori talajmozgatások, feltöltések majdnem teljesen eltüntettek. Emiatt a déli oldalon viszonylag magasan találtuk meg az Árpádkori réteget, míg északon ez jóval mélyebben került elő. Ezen kívül a temető földjét, rétegeit a sírok beásásakor átforgatták, így itt igen bolygatott talajjal találkoztunk. A rétegek legépebben a középső sávban, a kolostor kertje alatt maradtak meg. Az itt ásott szelvényekben lényegében sikerült feltárnunk a teljes rétegsort a római kortól a 18. századig. A vastag újkori rétegek alatt egy vékony török kori járószintet találtunk, amely csak ott változott meg, ahol épületomladék feküdt rajta. A kolostor falainak bontása a török korban kezdődhetett, és ekkor bontották el a kőkerítéseket is. Az ostromok alatt megsérült kolostorépület egyes részeiben (káptalanterem, temetőkápolna) laktak a török korban, más helyeket (kerengőfolyosó) azonban nem használtak. Ez alatt több középkori járószint húzódott. A kolostor épületénél a sittes rétegek átépítés nyomait mutatták, míg a kertben a humuszrétegek terepegyengetésekre adtak bizonyítékot. A karmeliták letelepedése előtti idők nyomait – a 13–14. századi objektumokat – mindenhol megtaláltuk a területen. Faházak kősoros alapozásai, kemencék, szemétgödrök, járószintek több

[34] Köszönöm Pap Ildikó Katalin hasznos észrevételeit.

helyen is előkerültek. Leleteik között meglepően sok volt a délnémet-osztrák import kerámia töredéke. Az Árpád-kori réteg alatt egy lelet nélküli, vastag humusz húzódott. A réteg észak felé erősen vastagodott, míg a legdélebbi sávban lényegében eltűnt. Itt egy köves felületet találtunk, melyet néhány római kori kerámia és egy római pénz keltezett. A terület közepén egy szürke pohár melléklettel eltemetett római kori gyereksírt tártunk fel. A sárga agyag altalajt csak a déli sávban találtuk meg, mert az északi részen erős szintesés és a mindenhol feltörő talajvíz miatt lehetetlenné vált a további mélyítés.

A vékony török kori járószint, valamint a terület méretéhez képest kevés szemétgödör létéből azt feltételezzük, hogy a 150 éves uralom alatt a kolostor épületét és kertjeit nem mindig birtokolták muzulmán lakosok. Evlia Cselebitől[35] tudjuk, hogy Buda alsóvárosában, azaz az „Ásági városban" három oláh templom volt. Lehetséges, hogy a templomot és a rendházat a 17. században egy ideig még az ott maradt, illetve a betelepített keresztények használták. A kolostor falain belül csak a kis déli helyiség összeomlott kályhája mutatta az egykori életet. Ezenkívül más, török kori használatra utaló nyomot nem találtunk.

A török kori járószintben és a vastag, tetőcserepes, bontási rétegekben azonban egy késő gótikus díszítésű, ún. salzburgi típusú kályha töredékeit találtuk. A szétrombolt díszkályha vegyesmázas festésű, szépen kidolgozott darabjai nagy területen szóródtak szét. Eredeti felállítási helyét nem lehetett megállapítani, valószínű, hogy ez kívül esett a feltárt terület határain.

Az egyik legkülönlegesebb lelet egy palatábla több töredéke volt. A darabok kézírással írt, latin és német nyelvű szavakat, mondattöredékeket tartalmaznak, amik a lendületes írás miatt véletlenül belekarcolódtak az egykor viasszal bevont tábla felületébe.

TERRAKOTTA SZOBROK

Az ásatás másik meglepetése volt, hogy nagy mennyiségű terrakotta szobortöredék került elő. A több ládányi töredék egy nagyméretű, több alakos szoborcsoport létét feltételezi. Az egykor a kolostort díszítő - feltehetően a káptalanteremben, vagy a temetőkápolnában állt - késő gótikus alkotást a török kor folyamán eredeti helyéről eltávolították, azaz szétverték és a töredékeket az akkor már részlegesen elbontott déli temetőfal csonkjára hordták. A barna, szemetes föld sok vasszöget, ablaküveg töredékeket és török kori kerámiát tartalmazott. Ez a „földkupac" sajnos elég szerencsétlen helyen feküdt, mert az újkor folyamán a telekhatárokat úgy húzták meg, hogy éppen ezen a helyen találkozott három telek kerítése. Később ezek közül kettőt teljesen beépítettek, így az itt mélyített pincékkel a szobortöredékeket tartalmazó föld legnagyobb részét eltávolították. A még így is tekintélyes mennyiségben megmaradt - bár fájdalmasan hiányossá vált - darabok részben az újkori falak között meghúzódó keskeny földsávban, részben az akkor még meglévő földhányásra ásott két török kori szemétgödör és két újkori meszesgödör betöltött földjébe kerültek. A legalább két ember nagyságú és több kisebb alakból álló szoborcsoport ikonográfiai jelentését eddig még nem sikerült megállapítani. A töredékeket eredetileg fehér alapozófestékkel vonták be, erre került a színes festés. Sajnos, mivel a festés vízben oldódik, ezért csak kevés darabon lehetett ezeket fellelni, nagy részük a földben elpusztult. Két apró töredéken aranyozás nyomai is megmaradtak. A restaurálás és konzerválás[36] folyamatának befejezése után külön publikációban fogjuk bemutatni a művészi értékű leletet.

[35] CSELEBI 1985. 285.p.

[36] A tisztítást Marinka Vera restaurátor végezte.

IRODALOMJEGYZÉK

Budai jogkönyv	Buda város jogkönyve 1–2. Közread.: Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.)
BTOE III/1–2	Budapest Történetének Okleveles Emlékei 3/1–2. 1382–1439. Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
CSELEBI 1985	Evlia CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. Bp., 1985.
DIVALD 1904	DIVALD Kornél: Eperjes templomai. Bp., 1904.
GARÁDY 1943	GARÁDY Sándor: Budapest Székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. BudRég 13. (1943), p. 167–254., 514–518.
GYÜRKY 1967	H. GYÜRKY Katalin: Középkori építőáldozat Buda egyik külvárosában. ArchÉrt 94. (1967), p. 80–83.
GYÜRKY 1971	H. GYÜRKY Katalin: Adatok a Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 23. (1971), p. 223–243.
KÁRPÁTI–SZEKÉR 1994	KÁRPÁTI Gábor – SZEKÉR György: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Bp., 1994. p. 235–256.p.
KUBINYI 1964	KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. (1964), p. 85–177.
KUBINYI 1974	KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története 2. Bp., 1974.
MÁTÉFFY 1996	P. MÁTÉFFY J. Brúnó O. C. D.: Karmelita rend története Magyarországon. Székesfehérvár, 1996.
MOL DL	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
MREV	Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római levéltára. Közreadja a Római Magyar Történeti Intézet. 1–4. Bp. 1896–1908.
NAGY 1964	NAGY Lajos: A Viziváros XVII. század végi topográfiája. TBM 16. (1964), p. 181–249.
REGÉNYI 1998	REGÉNYI Kund: Karmeliták a középkori Magyarországon. In: Capitulum 1. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1998. p. 67–81.
REGÉNYI 2001	REGÉNYI, Kund Miklós: Die ungarische Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter. Budapest–Heidelberg, 2001. (METEM-Bücher Bd. 31.)
RUPP 1987	RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. [Reprint]. Bp., 1987. p. 170–173.
SÁROSI 2000	B. SÁROSI Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában = Garády Sándor kutatásai 1940–42. Szakdolgozat, ELTE-BTK. Bp., 2000.
TAKÁCS 1992	TAKÁCS Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétei. Bp., 1992.

PRELIMINARY REPORT ON THE EXCAVATIONS OF THE MEDIAEVALCARMELITE FRIARY IN BUDA

In the summer of 2002 the foundation walls of the mediaeval Carmelite Friary of Buda came to light in the course of an excavation preceeding construction works at 6-12 Kapás Street. The estern part of the convent named after the Mother of Mercy, the graveyard around the church and a section of the cloister yard have been found.

The plot was donated to the order with the purpose of founding a friary by King Louis I (1342–1382) and his mother, Queen Elisabeth. It was approved by Pope Gregory XI in 1372 and three years later he gave indulgence for the construction of the church. The friary belonged to the Upper German Province of the order. Apart from Buda the Carmelites settled in Pécs, Eperjes and Privigye (now Prievidza, Slovakia) in Hungary in the Middle Ages. The community, being mainly German-speaking, apart from the income of indulgences, lived on mass funds and other donations.

The eastern cloister was found with the rooms joined to it. The most northern object was the south-western corner of a room that could have been identified as the sacristy. Next there was the chapterhouse with a pillar in the center that was later extended with a poligonal choir. Next to it there is another chapel with the foundation of an altar in its poligonal choir. The southern room of the eastern wing has never been built, it is possible that the chapel could have been approached right from the graveyard, too. There was the foundation of an oven on the brick floor of the eastern room of the southern tract. It was only the foundation walls that survived from the next room due to disturbance by cellars built in modern times. The collapsed vaulting of the cloister was also found, and further ribs were taken out from modern walls. The convent building was surrounded by a large graveyard where 250 graves have been excavated. The graveyard was bordered by a stone wall, its gate was decorated by a porch. A garden was joined to the southern side of the convent and the graveyard also protected by a stone wall.

The graves were oriented west-east except for one skeleton that had been buried the opposite way. There were few observable grave-cuts found because of the muddy character of the soil. The amount of the coffin-nails show that it was only the third of the corpses that had been buried in a coffin, whereas the rest had been put into the earth simply wrapped in a shroud. The only grave covered with stone plates hid a beheaded man, to the place of whose head a round stone had been laid. The graves surrounded most densely the supposed site of the church, where they had been dug one above the other quite often. There were graves in the garden too.

Among the finds it is worth to mention a slate with details of inscription and the fragments of a group of terracotta sculptures.

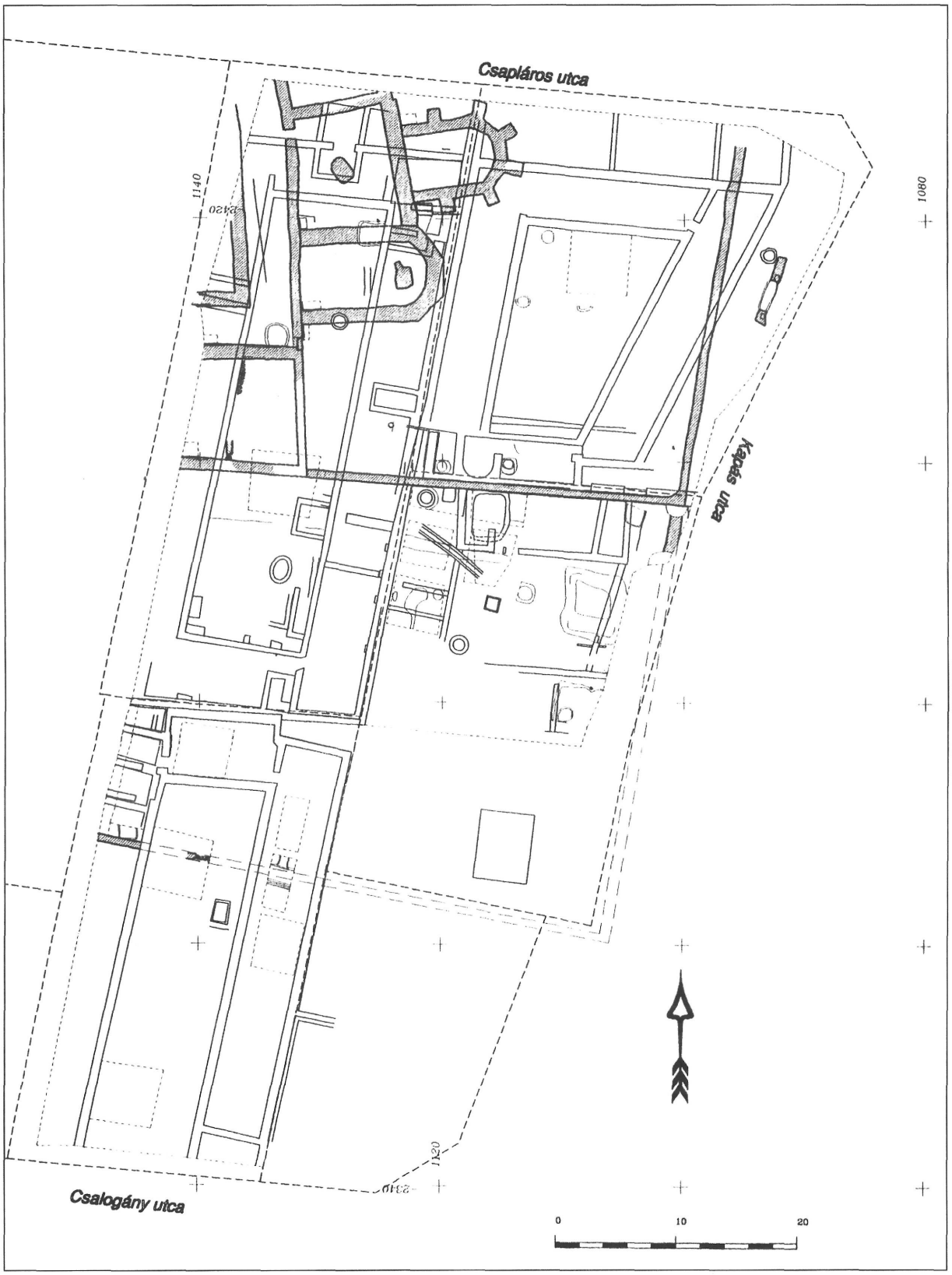

1. kép. Az ásatás geodéziai felmérése (készítette: Viemann Zsolt)

2. kép. Távlati fotó a feltárásról

3. kép. A kerengő beomlott boltozata

4. kép. A káptalanterem szentélybővítése (Fotó: Bakos Margit)

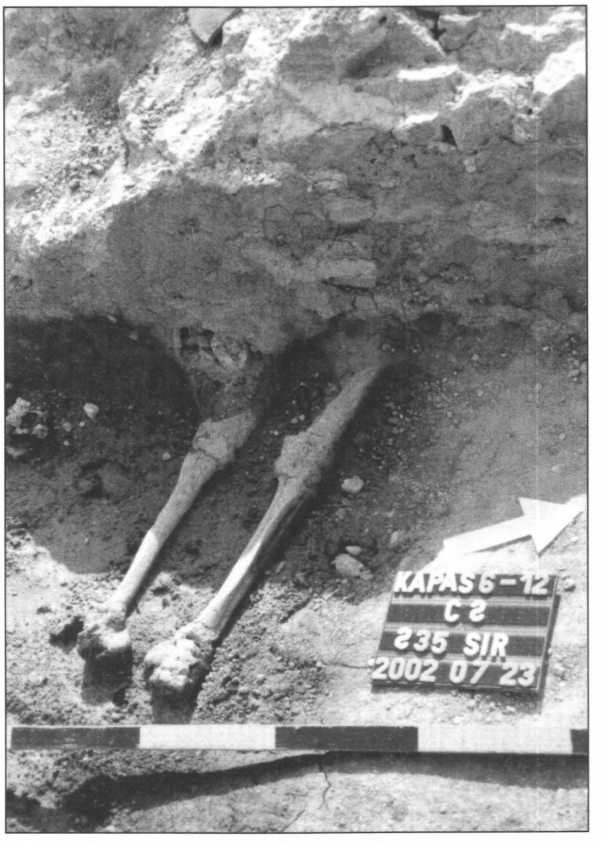

5. kép. A káptalanterem fala által elvágott sír

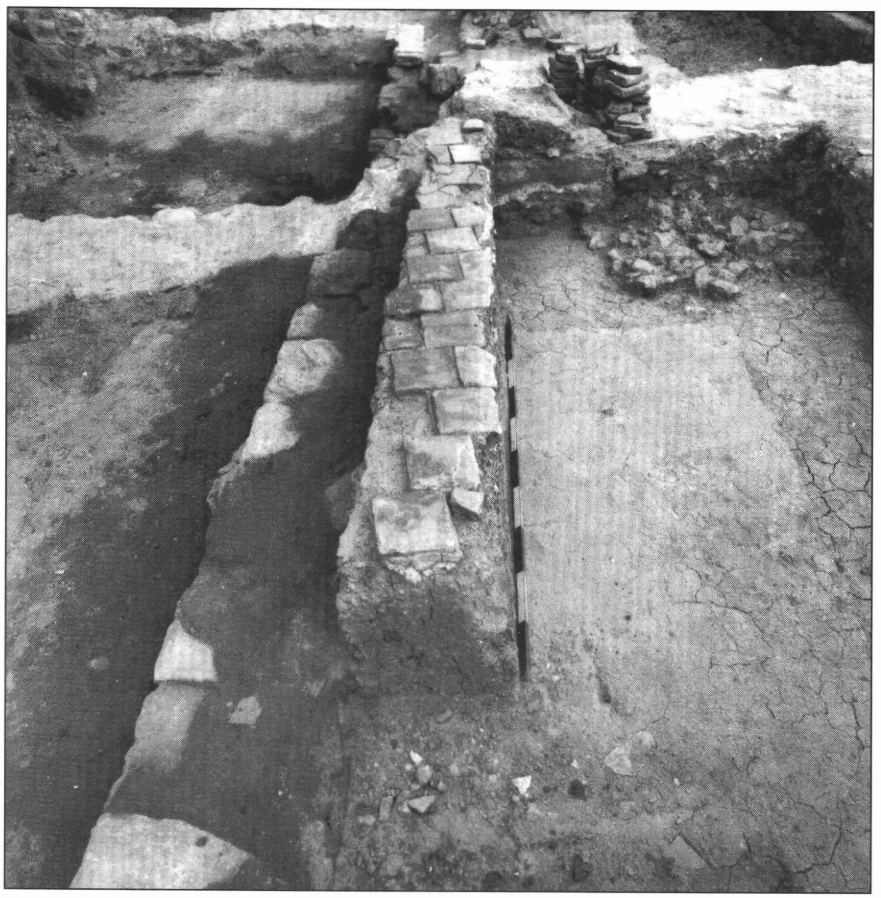

6. kép. Téglapadló maradványa a délkeleti helyiségben (Fotó: Bakos Margit)

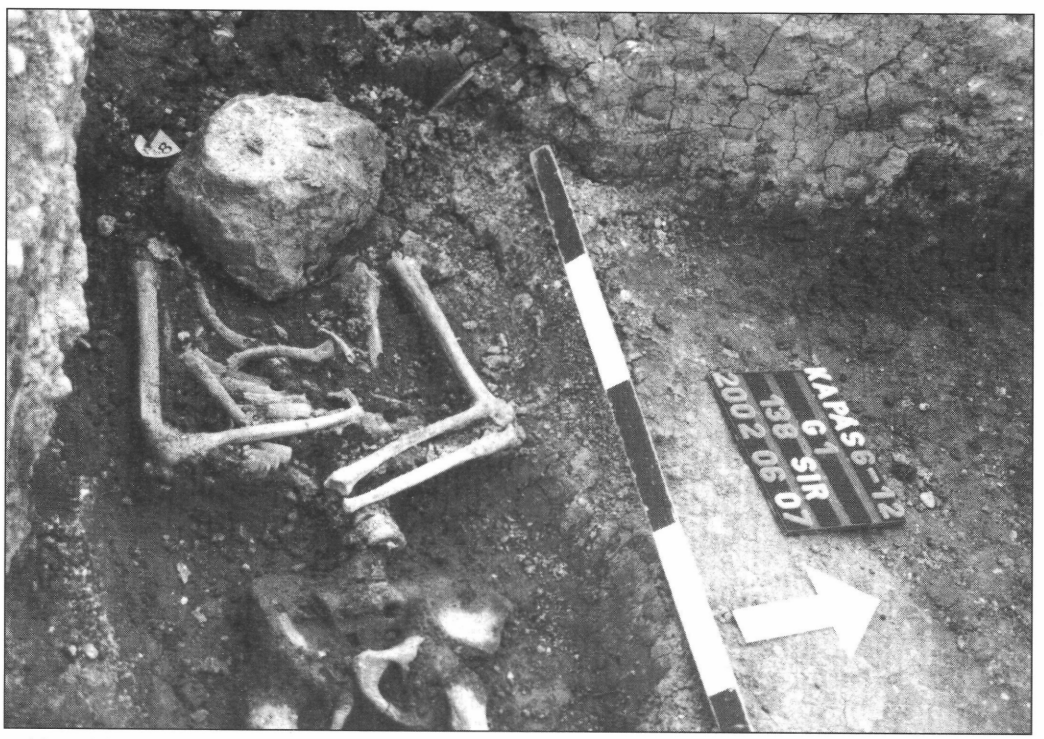

7. kép. A lefejezett férfi csontváza

BUZÁS GERGELY

A VISEGRÁDI KIRÁLYI PALOTA FÜRDŐJE

Az antik kultúra pusztulása Európában a fürdőkultúra elenyészésével járt együtt. Az ókori fürdők különböző: hideg- és melegvizes medencéi, az izzasztókamrák, gőzfürdők, kenő- és mosdóhelyiségek - néhány bizonytalanul értelmezhető 12-13. századi példa után - csak a 14. században kezdtek újra elterjedni Európában, és akkor is csak a legelőkelőbb paloták, kastélyok tartozékaiként. E fürdők viszonylag korai és meglepően összetett példája a visegrádi királyi palota Zsigmond-kori fürdője.

A visegrádi palota feltárása során Schulek János 1942-43-ban bukkant rá a fürdő maradványaira.[1] Az alépítmény boltozatát ekkor helyreállították, de a kemencéket nem restaurálták. Ezért 1952-ben ezt a részt újra ki kellett szabadítani az időközben rárakódott földtől. Ezután konzerválták és egészítették ki falait, és fedték le palatetővel.[2]

Az északkeleti palotaépületet kelet felől határoló hosszú, keskeny udvar északi végén egy csúcsíves tégladongát találtak, amelyet egy kőből faragott élszedett csúcsív zárt le dél felé, és egy másik, hasonló heveder osztott két részre. Ez az egykori fürdő alépítménye volt. A fürdő műszaki berendezéseit a két ív között, az északkeleti sarokban, magasan a járószint felett elhelyezett, téglából falazott búvónyílás kötött össze az alépítménnyel. E mögött egy háromszögletű fűtőtér nyílott, egy kis téglalap alaprajzú bővítménnyel. A fűtőtérre dél felől egy téglalap alakú, agyagba rakott téglákkal bélelt kemence szája nézett. Az andezittufából faragott, kívülről falccal profilált fűtőajtónak csak a sérült jobboldali szárköve maradt meg. A kemencébe beomolva nagyszámú - tyúktojásnyitól az emberfej méretéig váltakozó nagyságú - kormos patakkavicsot találtak, és a betöltés tetején egy „kváderkő" - talán egy hypocaustum-fedlap töredéke - hevert. A fűtőtérre egy hengeres téglakemence is nyílott északkelet felől. Ennek a másikéhoz hasonló fűtőajtajából a küszöbkő maradt fenn. Padkáját többrétegű, átégett és kormos tapasztás borította, középen pedig két, kb. 40 cm átmérőjű szabálytalan gödör mélyedt bele. A kerek kemencénél magasabban, tőle északkeletre egy faragott andezittufa lapokkal burkolt medencét találtak. A medencének az alja, a háta és a bal oldala marad fenn, a kemencére néző jobb oldala elpusztult. A meglévő alsó és bal oldali kőlemezen egy homorlatból és egy horonyból álló profil fut végig. A horony az egykori homloklemez beillesztésére szolgált. Ennek a homloklemeznek lehetett a maradványa az a vörösmárvány lap amelyet 1952-ben a medencében találtak. Ma már csak a medence in situ profilja alapján kísérelhetjük meg a kőtárban azonosítani e vörösmárvány lapot. E méretnek a gyűjteményben egy nagyobb és több lehasadt kisebb töredék felel meg, amelyek egy mindkét oldalán csiszolt vörösmárvány lapból maradtak fenn. A medence nyugati oldalán megfigyelték a helyiség padlószintjét. A medence mögötti falmagban egy andezittufából faradott kőcsatorna húzódik. A csatorna nyugati oldalát végig feltörve találták meg. A csatorna kőlapjainak eredetileg „u" alakú vályúját téglákkal fedték. A csatorna északi vége a kőmedence déli sarkánál volt. A csatorna innen egészen az Oroszlános kútig húzódik.

Az előkerült maradványok alapján lehetőség van a fürdő eredeti térszerkezetének és működésének rekonstruálására. A palota fürdője az északkeleti épület második emeletén helyezkedett el. Egy hídon át lehetett megközelíteni a palotából. A hidat eredetileg az alépítmény két faragott kő hevederíve tartotta. Maga a fürdő három részből állt. Első helyiségét a híd felett kialakított téglalap alakú előtér képezte. Innen nyílott a másik két kamra. Ezeket a kerek kemencére épített vízmelegítő tartály választotta el, amelyet a padlószint alatt elhelyezett, a fürdőudvarról egy létrán át megközelíthető kamrából fűtöttek. Ugyaninnen fűtöttek a hypocaustumot, amely a vízmelegítő kemencétől délre elhelyezkedő kamra alatt épült. A vízmelegítőtől északra a fürdő vastag hátsó falába mélyített fülkében egy

[1] SCHULEK János: Tanulmányok Visegrád építésének történetéből (emlékirat) 1944. kézirat Mátyás király Múzeum Adattára ltsz.: 1944. 77.

[2] BUZÁS 1994.

faragott kőlapokból összeillesztett kádat helyeztek el. Ebben a hátsó falban futott a vízvezeték, amely a kádat, a vízmelegítő tartályt és a hypocaustum feletti teret egyaránt elláthatta vízzel. Bár a fürdő felépítménye a keleti fal kivételével elpusztult, és e falnak is csak a falmagja maradt ránk, több érv is van, ami alapján a belső tagolást rekonstruálni tudjuk: a hypocaustum feletti térrész és a kád előtti térrész mindenképpen két külön kamrát alkothatott, a két részt ugyanis teljesen elválasztja a vízmelegítő tartály tömbje, valamint megállapítható, hogy a hypocaustum feletti rész járószintje mindenképpen magasabban lehetett, mint a kád szintje.[3] A kerek kemence előtti keskeny térrész, amely fent egy átjáró folyosó lehetett a medencéhez, kváderes sarokarmírozású alépítményen nyugszik. Ez az alépítmény azonban már nem nyúlik ki a medence elé. Itt ma egy másodlagosan beépített faltömb helyezkedik el a folyósóalépítmény armírozott falsarka és a palota északi határolófala között és részben erre a faltömbre támaszkodik az udvar északi végét lefedő csúcsíves dongaboltozat. Feltehetően eredetileg a másodlagosan beépített faltömb helyén eredetileg csak egy, a folyosóalépítmény és az északi határolófal közötti áthidalás lehetett, és később, mikor a fürdő területét kibővítették, a boltozat felépítése miatt készült ez a tömör befalazás. Ezt a nyitott, de fedett alépítményt alighanem tűzifaraktárnak használhatták. A fűtő innen egy létrán felmászva közelíthette meg a kicsiny fűtőteret, amely a kémény alatt helyezkedett el, hiszen ide nyílottak a kemencék ajtajai. A fürdő kibővítése után a nagy fürdőterem fűtését biztosító kályha is feltehetően ehhez a kéményhez volt bekötve. A hypocaustum csak az izzasztókamra fűtésére szolgált. Itt elhelyezhettek egy lavabót, amelynek hidegvizes csapja közvetlenül a kamra mögött futó vízvezetékhez, melegvizes csapja pedig a kerek kemencére épített vízmelegítő tartályhoz kapcsolódhatott. Lehetséges, hogy a vízmelegítő tartályból a gőzt is bevezették a hypocaustumos kamrába. Ilyen típusú gőzfürdő mindenesetre ismert volt Közép-Európában, erre vall Conrad Kyser Bellifortisanak 1402–1405 között készült leírása a gőzfürdőről,[4] amelyet művének Csehországban készített, ma Göttingenben őrzött kéziratában egy rajz is ábrázol: egy kemencére ráépített víztartályból cső vezeti a gőzt egy kis kamrába, amely a fából ácsolt fürdőházhoz csatlakozik.[5] A másik fürdőkamra a visegrádi fürdőben egy nagyobb szoba lehetett, amelynek délkeleti sarkában helyezkedett el egy falba mélyített fülkében a kőlapokból összeállított ülőkád. A kádba a fali vízvezetékből hideg, a szomszédos vízmelegítő tartályból meleg vizet lehetett engedni egy-egy csappal. A vízvezeték szintje nagyjából megfelel a csapok szükséges magasságának, nyilván ezzel egy magasságban kellett elhelyezniük a vízmelegítő tartályból kivezető melegvizes csapokat is. A tartályba a hidegvizes vezeték bekötését azonban nem oldhatták meg ugyanezen a szinten, mert a vízvezetéknek csak a legutolsó, a palota feletti szakasza volt nyomás alá helyezett vezeték, ami a fürdő vízvezetékének szintje felett mindössze egy 450 cm magas cső vízoszlopának nyomását biztosította. Ez a nyomás – a közlekedőedények törvénye alapján – a kemence mérete alapján meghatározható, kb. 120 cm-es átmérőjű vízmelegítő üstben, mindössze 1 cm körüli vízmagasság elérését tette volna lehetővé a vízvezeték bekötési szintje felett. Ahhoz azonban, hogy a 0,78 m³-es kőkádat melegvízzel feltöltsék, a melegítő tartályban a csap szintje felett minimálisan 45 cm-es vízoszlopnak kellett lennie, de feltehetően ennél nagyobb volt a vízmagasság a melegítés közben elpárolgó és az izzasztókamra lavabójába szánt vízmennyiség miatt. Ezt a problémát úgy oldhatták meg, ha a tartály vízbekötését a vízvezeték szintjétől feljebb emelték, a tartály tervezett vízszintje alatti nem egészen 1 cm-es szintig. Így a közlekedőedények törvénye emberi beavatkozás nélkül állandóan a megfelelő szinten szabályozta a tartály vízszintjét.[6] A kemence téglafalazata a fürdőkád aljáig maradt fenn. Az 1952-es ásatási napló említést tesz egy akkor még meglévő faragott kőről, amely a téglafalat lezáró perem lehetett, és talán a vízmelegítő tartály felfekvésére szolgált.[7] Ha ez igaz, akkor a tartály alja kb. 80 cm-el a vízkieresztő csap szintje alatt lehetett. Ez lehetővé tette, hogy a vízvezetékből befolyó, nehezebb fajsúlyú és ezért a tartály mélyére süllyedő hidegvíz ne ömöljön ki rögtön a melegvizes csapon, hanem csak azu-

[3] A hypocaustumkemence fennmaradt belső köpenyfalain még nem indulnak el a kemencének a feltárt kavicspakolását illetve fedlapjait tartó boltívei, így ennek indítása csak magasabban lehetett. Ha a minimális indítási magassággal és szerkezeti vastagságokkal számolunk, a kemece fölötti padló akkor is két lépcsőfokkal magasabbra jön ki, mint a fürdőkádnál megfigyelt fürdőkamra járószint.

[4] Konrad Keyser 1366–1405 eichstätti orvos részt vett Zsigmond nikápolyi hadjáratában, később Zsigmond bátyja, Vencel cseh király pártfogoltja lett, 1402-ben Zsigmond internáltatta. Művét ekkor írta. (VESZPRÉMY 1987. 212–225., 213–214.)

[5] Göttingen, Niedersächsische Staars- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63. fol. 114v. (DIECKHOFF 1978. 3. 67–93., 85.)

[6] A közlekedőedények törvényét felhasználó vízvezetékrendszert ábrázol Conrad Keyser Bellifortisának Göttingeni kéziratában szereplő egyik ábra (Göttingen, Niedersächsische Staars- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63. fol. 57 r.) VESZPRÉMY 1987. 212–225., 44. kép)

[7] BUZÁS 1994. 25.

tán, mikor már felmelegedett és fölszállt a tartály felső részébe. A vízmelegítő tartályt nyilvánvalóan el kellett látni egy gőzkiereszto nyílással. Ezt vagy az izzasztókamrába vezették át, vagy ha nem akarták gőzfürdőben hasznosítani a gőzt a kéménybe is kiengedhették. A tartály behelyezését, javítását, tisztítását, valamint az aljában lévő víz kieresztését, csak a fürdőkamra felől lehetett megoldani, ezért annak falán valószínűleg egy nyílást kellett kialakítani számára. A vízmelegítő tartály olyan közel van ehhez a kamrához, hogy feltehetően a tér fűtésére is ezt használták. Csak ennek a teremnek a későbbi jelentős kibővítése után válhatott szükségessé talán egy kályha építése.

A fürdő helyiségeinek értelmezéséhez Antonio Bonfini leírása segít, aki az Averulinus fordítás előszavában ír a fürdőről. Szövege szerint a fürdő két kamrából áll: a frigidáriumból és a caldariumból, azaz egy hypocaustumból és egy „baptisterium"-ból (azaz medencéből) kenőhelyiséggel.[8] A leírás pontosan megfelel a feltárt maradványoknak: a hypocaustumos kamra azonos lehet a Bonfini caldariumával, azaz izzasztóhelyiségével, a falazott káddal ellátott kamra pedig a medencés frigidáriummal. Mivel ezt a kamrát bővítették ki később egy nagyobb szobává, valószínű, hogy a Bonfini által említett kenőhelyiség már ezt a bővítést jelenti.[9]

A fürdő maradványainak a palota többi részéhez viszonyított relatív kronológiája lehetőséget teremt a fürdő építéstörténetének rekonstruálására. Az északkeleti palota keleti határolófalának külső (keleti) falsíkja a fürdőalépítmény területén, illetve attól délre teljesen szabálytalan felületű, a kövek között nagy üregek figyelhetőek meg rajtra. A fal eredetileg egyértelműen támfalként épült, amelynek keleti oldalát a hegyoldal földjébe ásták be, és a kifalazott nyugati falsík, meg a lenyesett hegyoldal földfala közé beöntött kövek és habarcs alkotta a fal keleti oldalát. Ez a szabálytalan falfelület csak akkor került a szabadba, amikor később lemélyítették a keleti udvart. Ekkor építették hozzá e szabadba került, szabálytalan falsíkhoz a fürdőbe vezető híd íveit, sőt a déli ívet a keleti szárny egyik ablakkeretének széléhez falazták hozzá. Ez az építkezés a palota második emeletének kialakításához kötődött, amely szintén utólagos módosítása volt az eredeti épületnek.[10] A második emelethez kapcsolódott ugyanis a vele híddal összekötött keleti fölső kert és fürdő. A kert falikútját és a fürdőt ellátó vízvezetéket a kertet tartó támfal egy pillérébe rejtve vitték le a keleti udvarba, majd azon keresztülvezetve az északkelti palota keleti szárnyának keleti falát másodlagosan áttörték egy korábbi falifülke helyén, és a vízvezetéket itt áthozva a palota belső udvarán felépített nyolcszögletű díszkúthoz vezették. Mindezek a módosítások a palota korai-Zsigmond-kori építési szakaszában történtek, valamikor 1387 és 1405 között.[11] Az átalakítás célja a fürdővel, kerttel és a kerten keresztül a kápolna oratóriumával összekötött második emeleti lakosztály kialakítása, talán a királyi pár szintén királyi és nem királynéi rangot viselő tagjának: Máriának, rangjához méltó lakosztály kialakítása lehetett.

A fürdőszoba átalakítása, amely a fürdőkamra jelentős kibővítését jelentette feltehetően a palota nagy Mátyás-kori átépítésének alkalmával történt, bár erre közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk.

A visegrádi fürdő a középkori fürdőépítményeknek egy sajátos összetett típusát képviseli. A középkori fürdők általában kádfürdők voltak, ahol fakádakban tisztálkodtak. Ezek mellett azonban Franciországban megjelentek - feltehetően iszlám közvetítéssel - az antik fürdőkultúra leszármazottai is, az izzasztókamrák (étuve).[12] Írott forrásokban a 14. században tűnnek fel ezek a konstrukciók. A legkorábban az avignoni pápai palota fürdőszobáját említik 1342-ben.[13] Az egyik párizsi királyi házban: a Hotel Saint-Polban 1360-körül már egy fürdőpavilon állt,[14] 1384-ben, pedig Flandriai Mar-

[8] „Ad haec frigidariae atque caldariae cellae; item hypocastrum et cum unctuario baptisterium." Pest megye műemlékei. (Szerk. Dercsényi D.) In: Magyarország Műemléki Topográfiája 5. Bp., 1958. 2. 419.

[9] F. Tóth Rózsa gondosan elemezve Bonfini szövegét rámutatott arra, hogy Bonfini a visegrádi fürdő leírásához az ifjabb Plinius villaleírásában szereplő fürdőleírás (Ep. II. 17. 10-11.) kifejezéseit használta. De éppen e megfigyelés nyomán tekinthetjük hitelesnek a visegrádi leírást, mert bár a szakkifejezések Pliniustól származnak, Bonfini másféle fürdőelrendezésről ír: míg Pliniusnál a frigidariumban két medence áll egymással szemben, addig Visegrádon csak egyről van szó, és míg Visegrádon a kenőhelyiség a medencével együtt szerepel, addig Pliniusnál külön, a hypocaustummal együtt felsorolva. Más kérdés, hogy F. Tóth Rózsa magát a visegrádi fürdő építését Plinius szövegétől befolyásolt Mátyás-kori műnek tartotta, ám ez a vélekedése nyilvánvalóan hibás, hiszen a fürdő már csaknem száz évvel korábban, Zsigmond uralkodása idején elkészült. (TÓTH 1987. 33.)

[10] Erre vall az a tény, hogy a második emeletre vezető lépcsőházat utólag építették be a keleti palotaszárny egyik szobájába, elfalazva ezáltal a szoba falifülkéjét és eredeti ablakát.

[11] E keltezést a palota déli szárnyának pinceboltozati feltöltéséből előkerült Zsigmond-parvusok bizonyítják, illetve az a tény, hogy Zigmond székhelyét 1405 és 1408 között Visegrádról Budára helyezte. BUZÁS 1994. 117.

[12] Les Bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance. BMon 159-I. 2001.

[13] Sylvain Gagnière: Der Papstpalast von Avignon. 1985. 31-32.; MESQUI et al. 2001. 7-61., 24-28.

[14] KIBY 1995. 188.

git a dijoni hercegi palotában épített fürdőszobát.[15] 1395-ben Château-Gaillard-ban, négy évvel később pedig Germolles-ben említettek fürdőszobát. A 14. század végétől a források már megkülönböztetik a fürdőt és az izzasztókamrát, de ezek mindig együtt szerepelnek. 1395-1396-ban a genti Walle palotában említetik őket, 1409-ben Félelemnélküli János burgundi herceg épített ilyeneket a párizsi Hotel d'Artois-ba, 1418-1419-ben pedig a genti palotában épült egy új fürdő és izzasztókamra.[16]

A egyik legkorábbi régészetileg feltárt középkori példája lehet az izzasztókamrának az Angers-i várban talált, 11. század végi – 12. század eleji hypocaustumos kamra, amely a nagyterem végében álló kéthelyiséges lakosztályhoz kapcsolódott, bár itt csak a hyocaustum került elő, ezért funkciójának rekonstrukciója nem egyértelmű.[17] Az első biztosan azonosítható ismert hypocaustumos izzasztókamrát 1337–1344 között építették fel az avignoni palota Tour de la Garde-robe-jának földszintjére.[18] A fürdő összesen három helyiségből állt: egy előtérből, valamint a belőle nyíló fűtőhelyiségből és hypocaustumos izzasztókamrából. Egy másik fennmaradt korai izzasztókamra Guéméné-sur-Scorff-ban, Jean de Rohan kastélyában 1377 után készült.[19] A 2,25 × 1,8 m-es, 2,5 m magas, bordás boltozatú fürdőkamra a kastély földszintjén, a lakosztálytól elválasztva helyezkedik el. A kamra alatt hypocaustumot építettek. Az 1380-as évek elejéről származik a bretagne-i hercegek suscinioi kastélyában álló, hasonló szerkezetű izzasztókamra is, ám ezt már a lakosztályhoz kapcsolták,[20] éppúgy mint az Anjou hercegek tarasconi várában épült hypocaustumos kis fürdőkamrát. Vitré[21] és Montmuran[22] kastélyának izzasztókamrái a 15. század első negyedéből származnak. Már a 15. század közepén épültek Mehun-sur-Yèvre[23] és Châteudun kastélyának,[24] valamint a bourges-i Jacques Coeur-háznak,[25] a század végén pedig Sully-sur-Loire,[26] Montreuil-Bellay, Bridoré[27] és Gien[28] kastélyainak izzasztókamrái. Mindegyik kamra egy kisméretű boltozott helyiség, padlója alatt római típusú – tehát kis oszlopokon vagy pilléreken álló, zárt padlólemezekkel fedett – hypocaustummal. Vízellátásukat úgy oldották meg, hogy a szomszédos fűtőhelyiségből, egy kis falba vágott csatornán át öntötték be a meleg, illetve a hideg vizet egy fali kézmosó-medencébe. Avignonban, Bridorében, Gien-ben, Mehun-sur-Yèvre-ben és Montreuil-bellay-ben egy előtér is tartozott hozzájuk, Châteudun-ben és Gien-ben a hypocaustumos helyiségből egy még kisebb kamra – talán pihenőszoba nyílott.[29] A hypocaustumos kamra gyakorlatilag izzasztóhelyiségként szolgált, a fürdőkádat valamely szomszédos helyiségben: az előtérben, vagy a hálószobában helyezték el. A fürdőkhöz néhol egy kis száraz pihenőszoba is tartozott. Falazott fürdőkádat ebben az emlékcsoportban nem ismerünk. Ilyenek Itáliában maradtak fenn, de csak a 15. század végétől.[30] Az antik mintaképeket követte az urbinoi hercegi palotában 1477–1482 között, Francesco di Giorgio Martini tervei szerint épült fürdő. Francesco di Giorgio Martini építészeti traktátusában is ír Vitruvius nyomán a fürdők kialakításáról. Az urbinoi hercegi lakosztály alatt elhelyezkedő fürdő egy medencés kamrából, egy „calidarium"-ból azaz izzasztókamrából, egy mosdókamrából, egy öltözőből és egy fűtőhelyiségből állt. A boltozott fürdőkamra végében egy 100 × 124 cm-es épített medence mélyült le, a „calidarium" alatt hypocaustum épült.[31] A szomszédos mosdóhelyiség falában hideg és meleg folyóvizes lavabó helyezkedik el, a padló közepén pedig vízelvezető csatorna nyílása van. Ebből a helyiségből ki lehet lépni a palota nyitott erkélyére, a kamra felett pedig egy kandallóval fűtött öltözőszoba is helyet kapott.[32] A fűtőberendezéseket a hátsó fűtőhelyiségből kezelték, amelyhez tűzifaraktár csatlakozott. Az urbinói fürdőkamránál egyszerűbb, 3 méter átmérőjű, kerek alaprajzú medencés fürdőkamra készült 1483–85 között Ostia

[15] KIBY 1995. 197.
[16] JONGE 2001. 63–76.
[17] MESQUI et al. 2001. 7–61., 21–23.
[18] Bernhard SCHIMMELPFENNIG: Ad Maiorem pape glorian, la function des pièces dans le palais Papes d'Avignon. In: Architecture et Vie Sociale, Jean-Guillaume, Picard 1994. 38.; MESQUI et al. 2001. 7–61., 24–28.
[19] Duhem G.: L'étuve de Guéméné-sur-Scorff. In: Deux étuves du Moyen Age. BMon 88. 1929. 479–482.; MESQUI et al. 2001. 7–61., 46–47.
[20] MESQUI 1993. 2. 183–184.; MESQUI et al. 2001. 7–61., 57–58.
[21] Jean Mesqui – Christophe Amiot – Philippe Bon – Jean Brodeur – Dominique Carru – Pierre Chevet – Nicolas Faucherre – Sylvie Marchant: L'Étuve dans les châteaux et palais du moyen âge en France. BMon 2001. 7–61., 12.,
[22] MESQUI et al. 2001. 7–61., 12.
[23] MESQUI et al. 2001. 7–61., 48–51.
[24] MESQUI 1997. 161.
[25] AUBERT 1929. 479–482.
[26] MESQUI 1993. 2. 185.
[27] MESQUI et al. 2001. 7–61., 12.
[28] MESQUI et al. 2001. 7–61., 13.
[29] MESQUI et al. 2001. 7–61.
[30] Itáliai fürdőszobák írott említéseit a 14. század eleje óta ismerjük (pl. a nápolyi Castelnuovo 1320–1331 fürdőjét), de a fennmardt emlékek a néhány 15. század második felében keletkezett példán kívül javarészt 16. századiak. Az italiai reneszánsz fürdőszobák alapos feldolgozása: EDWADS 1982.
[31] Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche, a cura di Maria Luisa Polichetti. Urbino, 1985. 1941. 87–188.
[32] KIBY 1995. 127–128.

várában.[33] Az urbinóihoz hasonló izzasztófülke és fürdőkamra együttese Franciaországban a Párizs melletti Nantouillet kastélyában maradt fenn, amelyet Antoine Duprat kardinális emelt 1520–1527 között. A kastély földszintjén helyezték el egymás mellett a két fürdőhelyiséget.[34]

Magyarországon középkori fürdőszobát Visegrádon kívül még három palotaépületben lehet feltételezni. Az egyik a 13. század második negyedében épült óbudai királyi vár, amely déli szárnyának keleti végén egy poligonális apszissal lezárt helyiség került elő, vörösmárvány padlója alatt kő pillérekre támaszkodó hypocaustummal, amelynek meleg levegő vezető csatornái a falakba is felfutottak. A helyiség környezetéből két komolyan kiépített vízelvezető csatorna is kiindult.[35] Ez a kisméretű (kb. 3,5 m széles) kamra meglehetősen emlékeztet a francia középkori izzasztófülkékre, és a szomszédságában álló többi helyiség között egy fürdőszoba is lehetett. Ezt a feltevést azonban a teljes feltárás hiányában bizonyítani nem lehet.

Egy másik magyarországi fürdőszobát Antonio Bonfini és Galeotto Marzio említ az esztergomi várban, Vitéz János érsek (1465–1472) alkotásaként. Bonfini meleg és hideg vizes kamrákról,[36] Galeotto izzasztófülkéről (laconicum) ír.[37] Az esztergomi palota kutatója: Horváth István a fürdőt a vár földszintjén, a konyha és a lakótorony között, a XIII. századi lakótoronyhoz utólag hozzáépült, kisméretű, dongaboltozatos kamrával azonosította, a kamra vízelvezető csatornája és dongaboltozatának szellőzőnyílásai alapján.[38] A kamra a palota konyhájának tűzhelye mögött helyezkedett el, fűtését és melegvízellátását valószínűleg innen oldották meg. A kamra egy másik, nagyobb helyiségből nyílott, amely a kápolna alépítménye mellé épült. Feltehetően ez azonosítható a Bonfini által említett hideg-vizes kamrával. Ez utóbbi helyiséget a lakótorony toldaléképítményének középoszlopos földszinti helyiségéből közelítették meg, egy ma már befalazott ajtón keresztül. Ez a tér a fürdő előcsarnokául, és öltözőül szolgálhatott.

A harmadik fürdőt szintén Bonfini említéséből ismerjük: a budai királyi palota leírásánál említ caldariumot és frigidariumot,[39] ám ezek pontos helye ma már nem azonosítható.

A visegrádi fürdőszoba leginkább az urbinóira és a Nantouillet-ire emlékeztet. Elsősorban hypocaustumának rendszerében tér el az olasz és francia példáktól, ugyanis itt – a feltárás során előkerült nagymennyiségű patakkavics tanúsága szerint – a Közép-, és Észak-Európában, így Magyarországon is általánosan elterjedt: boltozott, kőpakolásos, lefedhető padlónyílásokkal ellátott hypocaustumot alkalmazták. Ennek az volt az előnye a nyugaton elterjedt antik eredetű padlófűtéssel szemben, hogy nem kellett átfűteni a padlólemezeket, hanem a tűz eloltása után a padlón lévő nyílások kinyitásával a kemence melege közvetlenül feláramolhatott a szoba terébe, a kavicspakolás pedig hosszú távon biztosította a hőtárolást. Visegrádon nem csak a fűtést, hanem, a vízellátást is hatékonyan oldották meg: a palotát ellátó vízvezeték és a beépített vízmelegítő tartály segítségével a falba elhelyezett csapokból lehetett a vizet mindkét kamrában kiengedni, akárcsak egy modern fürdőszobában.[40] Visegrádon nemcsak a fürdőszoba, hanem a palota csorgókútjai, a vízöblítéses árnyékszékei és a mindezt ellátó hatalmas vízvezetékrendszer egyaránt igen fejlett mérnöki technikáról árulkodik. Zsigmond későbbi, budai építkezésén is figyelmet szentelt a vízvezetékek kiépítésének. A budai munkák vezetőjét, Péter királyi vízvezeték-építő mestert egy 1420-as és egy 1424-es kifizetés kapcsán ismerjük is.[41]

[33] EDWADS 1982. 12.
[34] KIBY 1995. 129.; EDWADS 1982. 12–13.
[35] PRINZ–KECKS 1985. 154., 141–142. kép.
[36] Budapest Műemlékei 2. (Szerk.: Pogány F.) In: Magyarország Műemléki Topográfiája 6. Bp., 1962. 374.
[37] Antonio Bonfini: Decades. IV.3.100.
[38] HORVÁTH 1990. 36–51., 40.
[39] HORVÁTH 1990. 36–51., 40.
[40] Antonio Bonfini: Decades IV. 7. 90.
[41] Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1987. 541.

IRODALOMJEGYZÉK

AUBERT 1929 — AUBERT, Marcel: L'étuve du palais Jacques Coeur á Bourges. In: Deux étuves du Moyen Age. BMon 88. (1929), p. 479–482.

BUZÁS 1994 — A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Szerk. Buzás G. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád, 1994.

DIECKHOFF 1978 — DIECKHOFF, Reiner: Antiqui-moderni Zeitbewußtsein und Naturerfahrung im 14. Jahrhundert. In: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Köln, 1978.

EDWADS 1982 — EDWARDS, Nancy Elizabeth: The Renaissance Stufetta in Rome: The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique. Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota. 1982.

JONGE 2001 — JONGE, Krista De: Etuves et baingneres dans les résidences flamandes des ducs de Bourgogne. In: Les Bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance. BMon 159–I. (2001), p. 63–76.

HORVÁTH 1990 — HORVÁTH István: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban (Az esztergomi „Vitéz-palota" régészeti feltárása). In: Mátyás király és a vidéki Magyarország. Tudományos Füzetek 6. Tata, 1990. p. 36–51.

KIBY 1995 — KIBY, Ulrika: Bäder und Badekultur in Orient und Okzident, Antike bis Spätbarock. Köln, 1995.

MESQUI 1993 — MESQUI, Jean: Châteaux et encientes de la France médiévale. Paris, 1993.

MESQUI 1997 — MESQUI, Jean: Châteaux forts et fortifications en France. Paris, 1997.

MESQUI et al. 2001 — L'étuve dans les châteaux et palais du Moyen Âge en France, par Jean MESQUI et al. In: Les Bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance. BMon 159–I. (2001), p. 7–61., 21–23.

PRINZ–KECKS 1985 — PRINZ, Wolfram – KECKS, Ronald G.: Das französische Schloss der Renaissance. Berlin, 1985.

TÓTH 1987 — F. TÓTH Rózsa: Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon. MűÉ (1987), p. 1–53.

VESZPRÉMY 1987 — VESZPRÉMY László: Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. (Szerk. Beke L., Marosi E., Wehli T.) Bp., 1987.

THE BATH OF THE ROYAL PALACE IN VISEGRÁD

Significant remains of a bath have survived in the Royal Palace of Visegrád on the second floor of the north-eastern building, comprising the royal living quarters. A stone tub, a round oven for heating water, a hypocaustum oven and the stone paving of the water pipe were found. It is possible therefore to reconstruct the bath built at the end of the 14th century, under the reign of King Sigismund I. It was supplied with hot and cold running water and contained a bath tub and a hot chamber – it is not unlikely that steam was also lead into it. The whole bath was enlarged at the end of the 15th century under the reign of king Matthias I. Antonio Bonfini's description says that an ointment massage room was also added at this time. 14th-century analogies of the hot chamber of the bath in Visegrád can be found in France, but bath complexes similar to Visegrád are first known in Italy from the end of the 15th century: from the theoretical works of Francesco di Giorgio Martini and the palace bath built by him in Urbino. The technical formation of the bath conveyed by high quality engineering and its complex structure outstanding of the age bear important testimony to King Sigismund's technical interest.

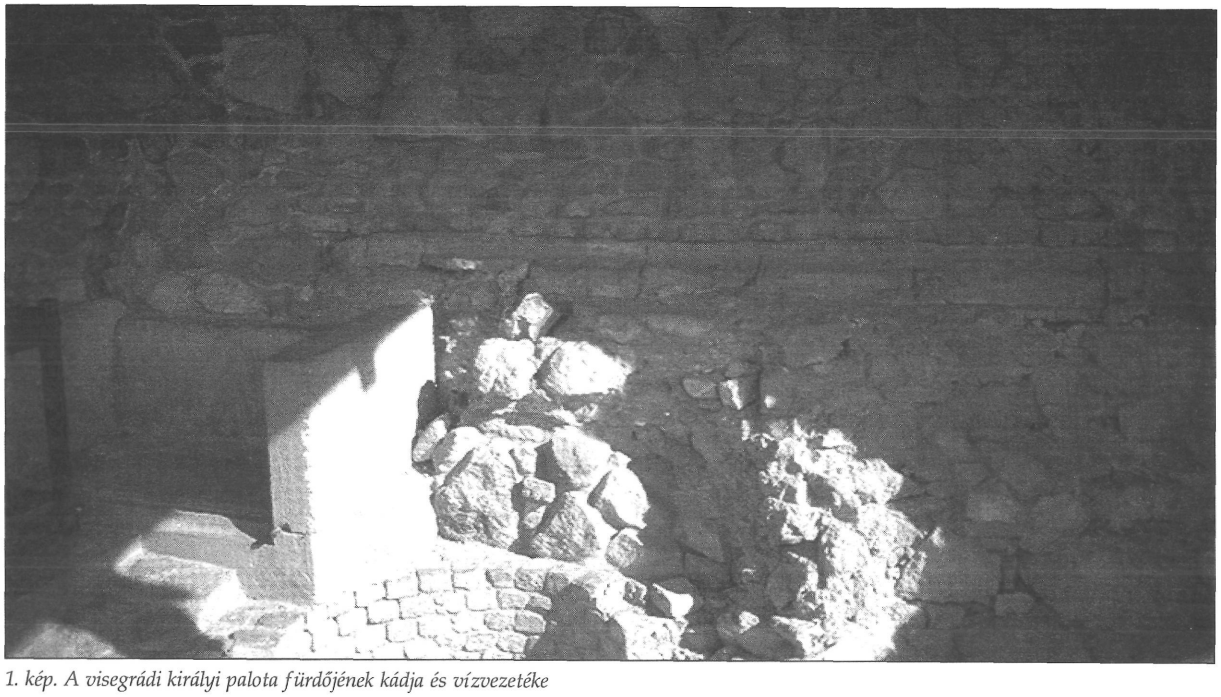

1. kép. A visegrádi királyi palota fürdőjének kádja és vízvezetéke

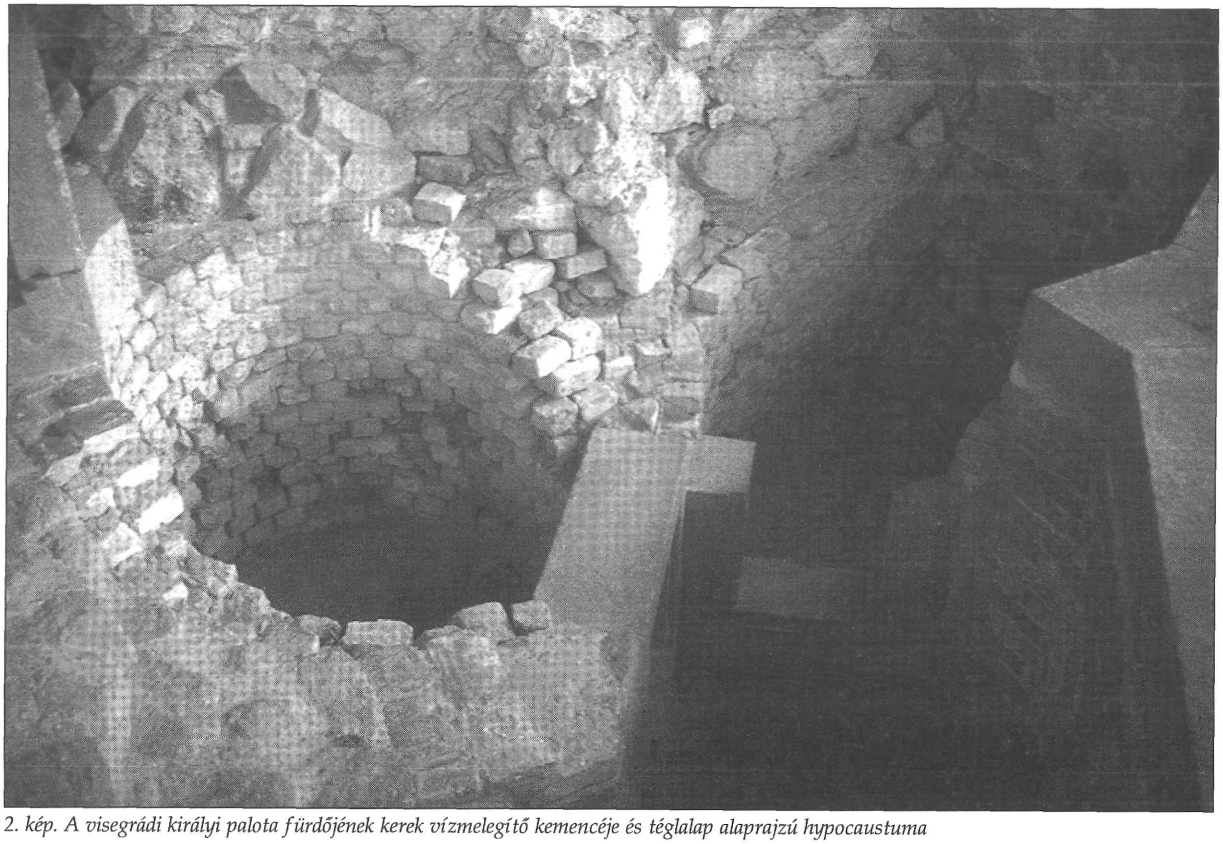

2. kép. A visegrádi királyi palota fürdőjének kerek vízmelegítő kemencéje és téglalap alaprajzú hypocaustuma

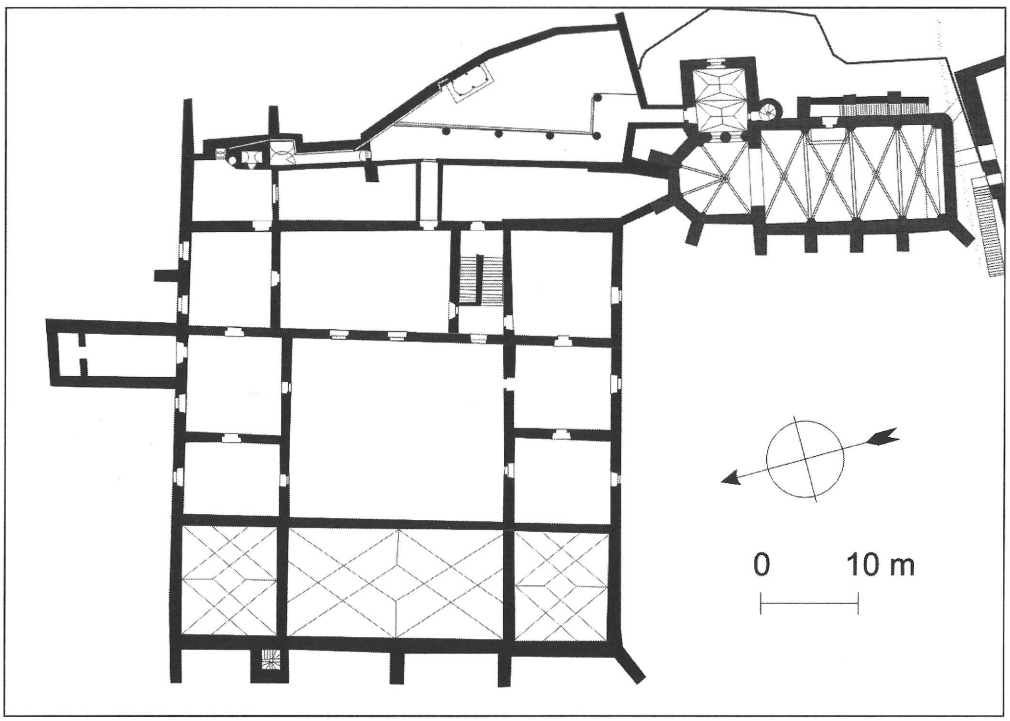

3. kép. A visegrádi királyi palota északkeleti épületének rekonstruált Mátyás-kori második emeleti alaprajza a fürdővel

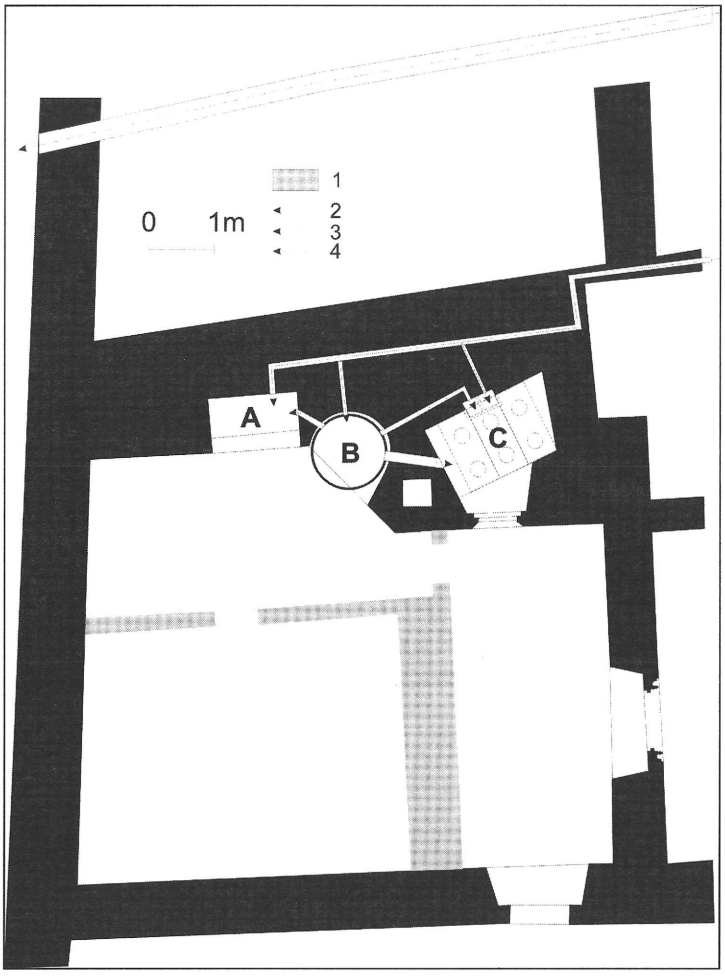

4. kép. A visegrádi királyi palota fürdőjének rekonstruált alaprajza. A: fürdőkád, B: vízmelegítő tartály, C: izzasztókamra, 1: a Mátyás-korban valószínűleg lebontott Zsigmond-kori falak, 2: hidegvizes vezeték, 3: feltételezett melegvizes vezeték, 4: feltételezett gőzkivezetés

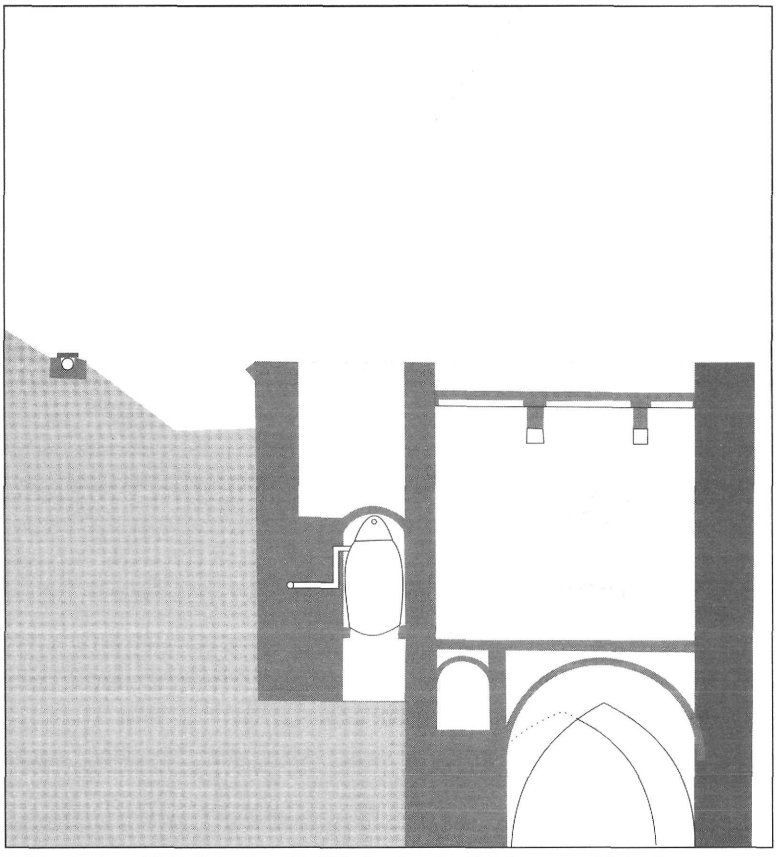

5. kép. A visegrádi királyi palota fürdőjének rekonstruált kelet-nyugati irányú metszete a vízmelegítő kemencén át

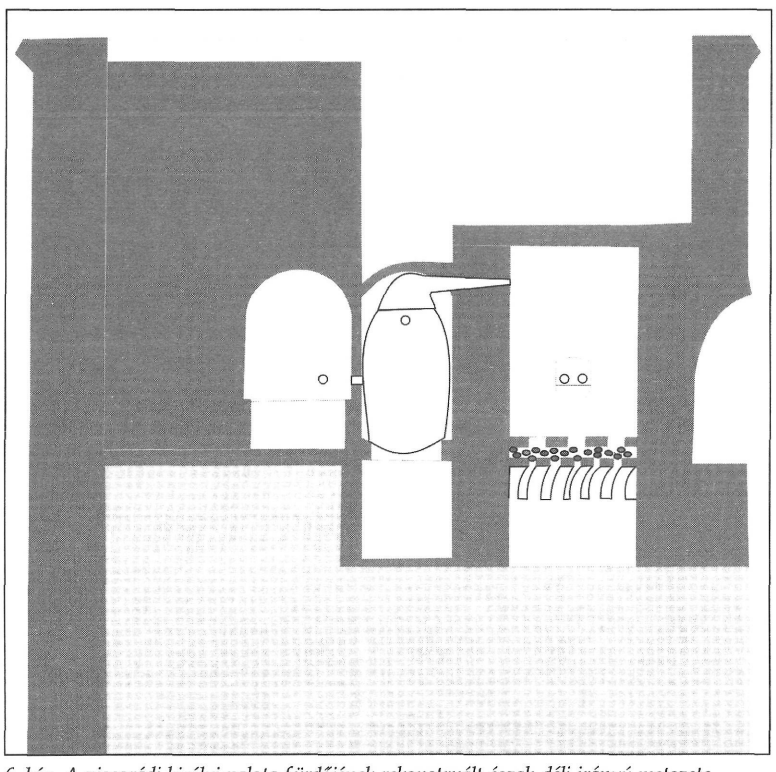

6. kép. A visegrádi királyi palota fürdőjének rekonstruált észak-déli irányú metszete

7. kép. Konrád Keyser Bellifortisának fürdőt ábrázoló illusztrációja (Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. ms. philos. 63. fol. 114v.)

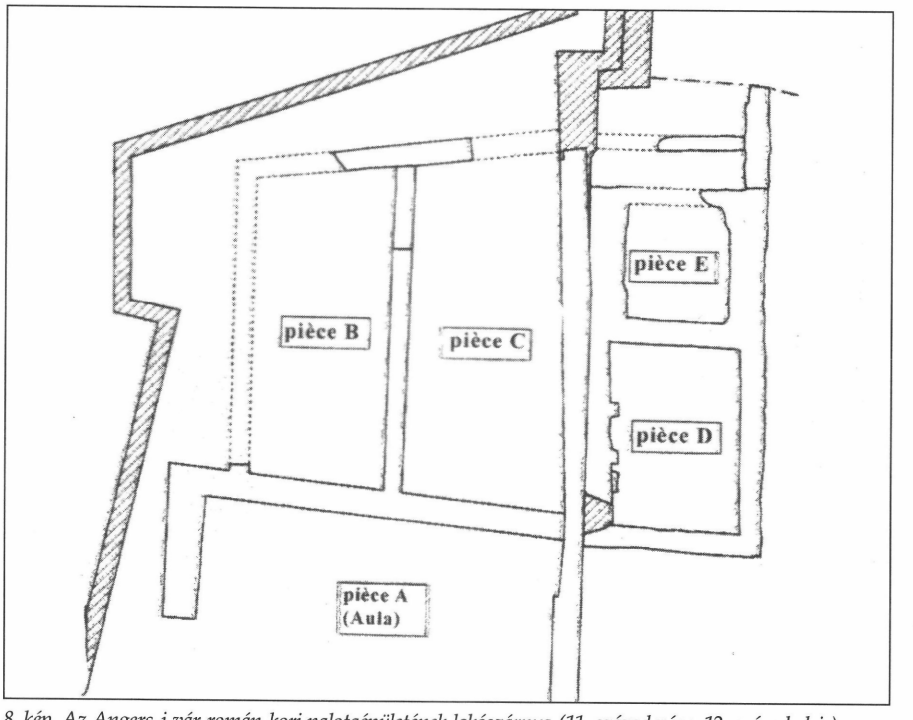

8. kép. Az Angers-i vár román-kori palotaépületének lakószárnya (11. század vége, 12. század eleje)
F: hypocaustum

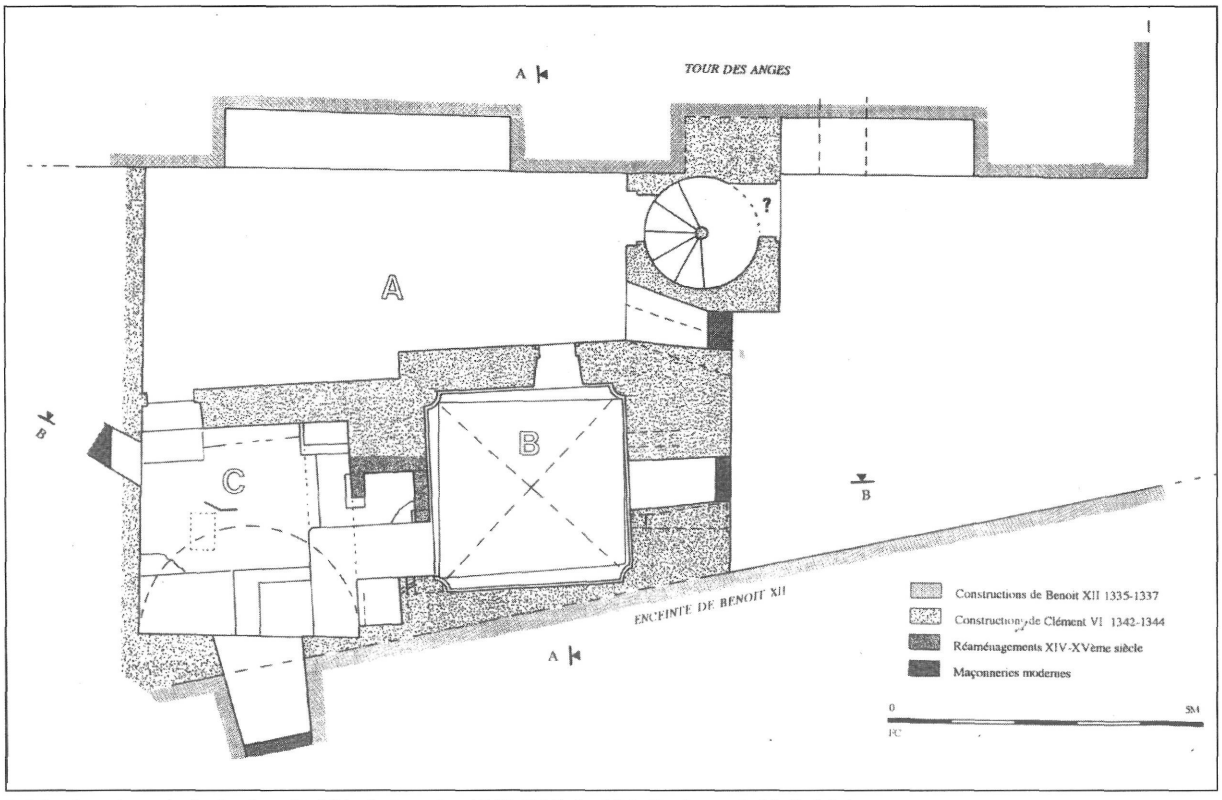

9. kép. Az avignoni pápai palota fürdőjének alaprajza (1337-1344) A: előtér, B: étuve, C: fűtőhelyiség

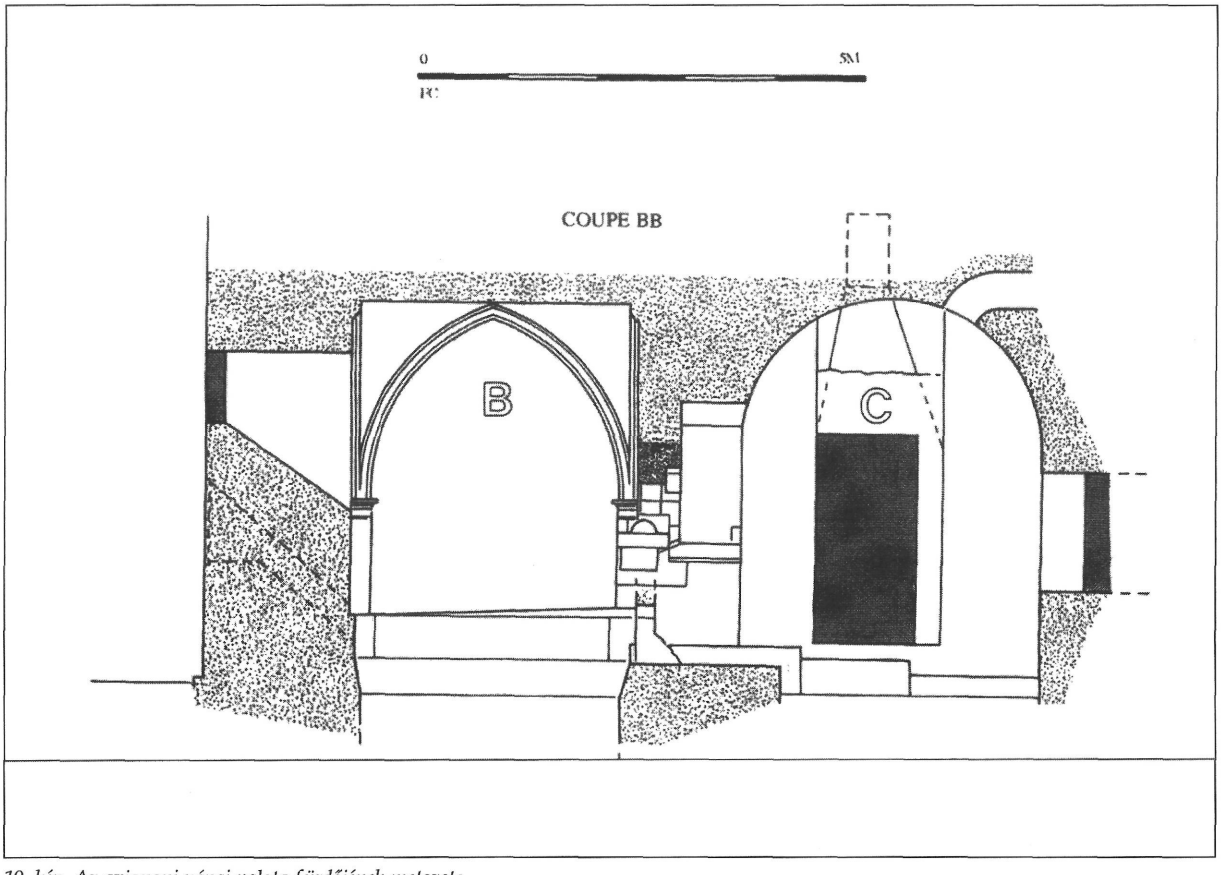

10. kép. Az avignoni pápai palota fürdőjének metszete

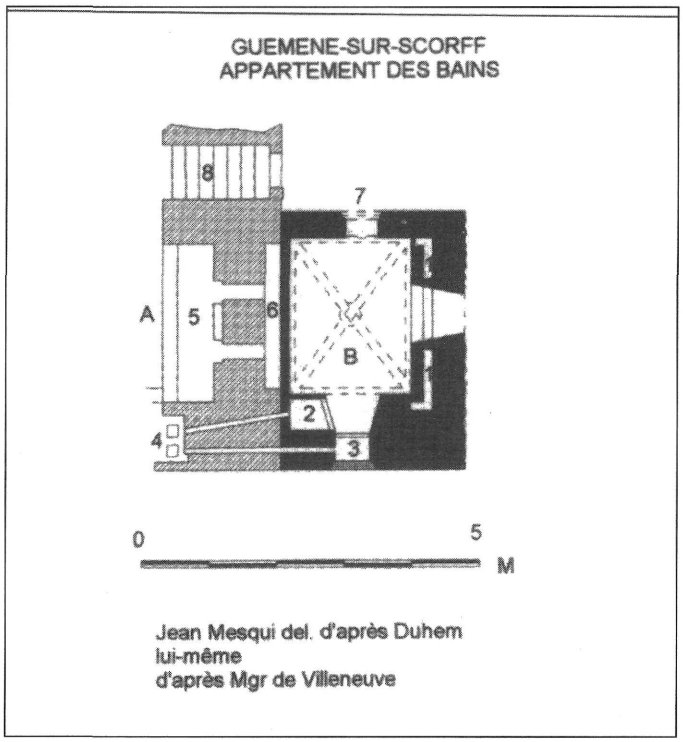

11. kép. Guéméné-sur-Scorff kastélyának fürdője (1377 után)
A: fűtőhelyiség, B: étuve

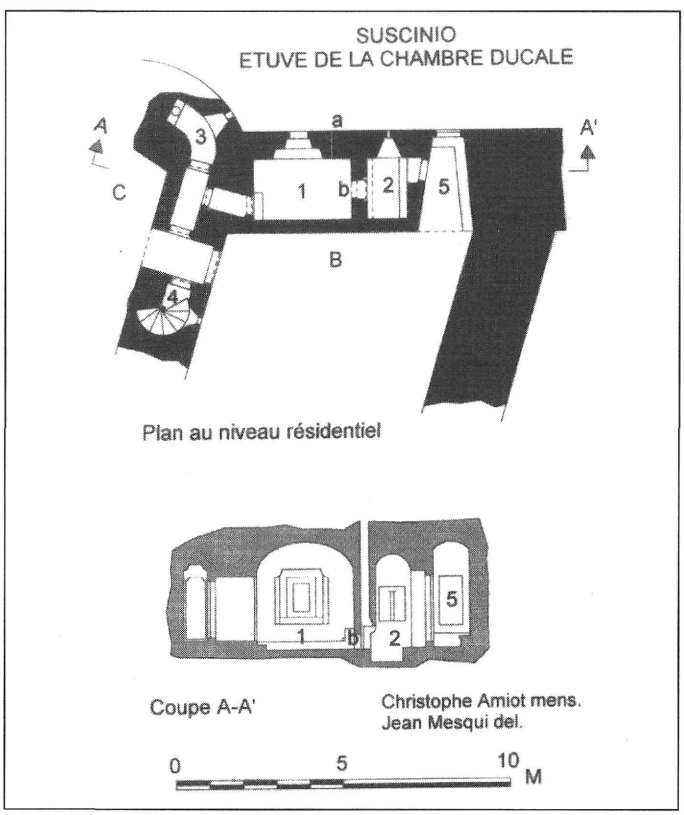

12. kép. Suscinio kastélyának fürdője (1380-as évek) 1: étuve, 2: fűtőhelyiség, 3: árnyékszék, 4: csigalépcső, 5: ablakfülke

13. kép. A tarasconi vár fürdőjének ajtaja és hypocaustum-fűtőnyílása (14. század vége, 15. század eleje)

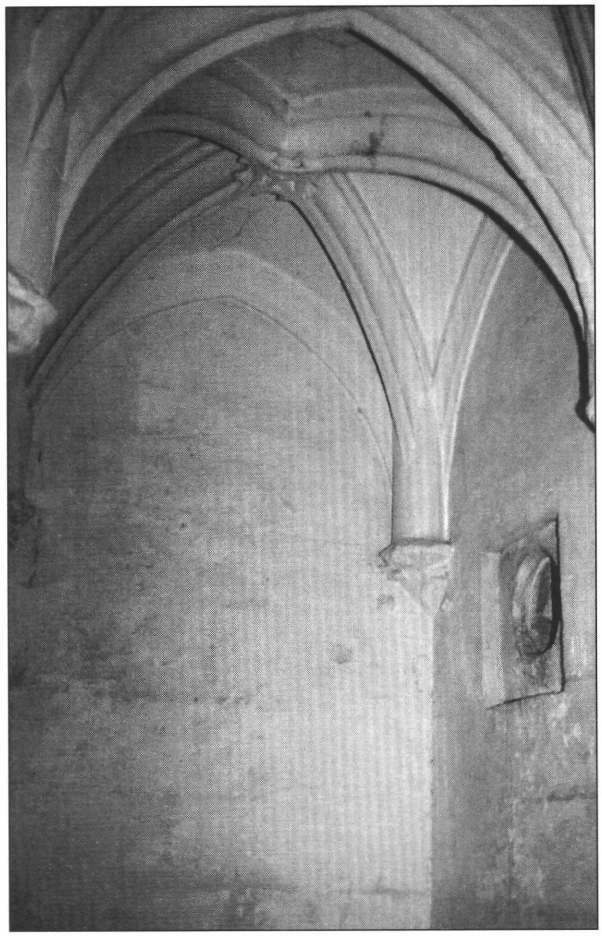

14. kép. A tarasconi vár fürdőjének belső tere

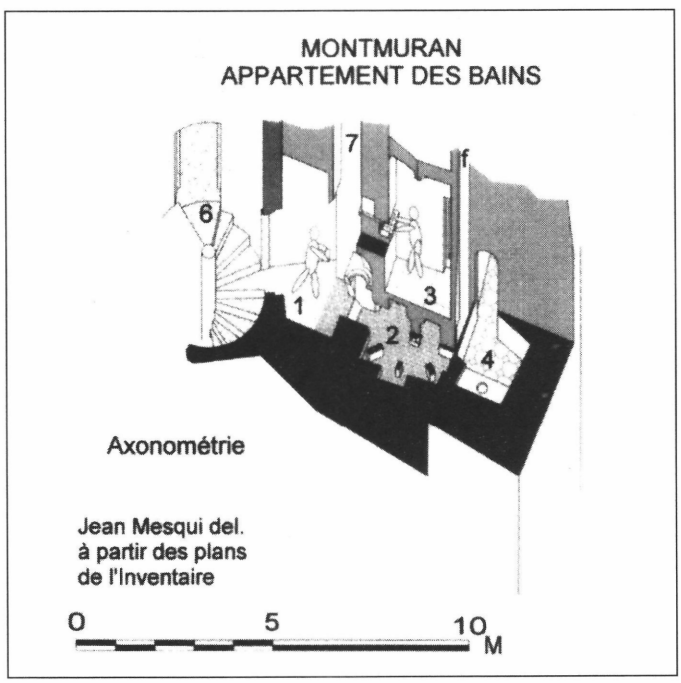

15. kép. Montmuran kastélyának fürdője (15. század első negyede)
1: fűtőhelyiség, 2 hypocaustum, 3: étuve, 4: árnyékszék

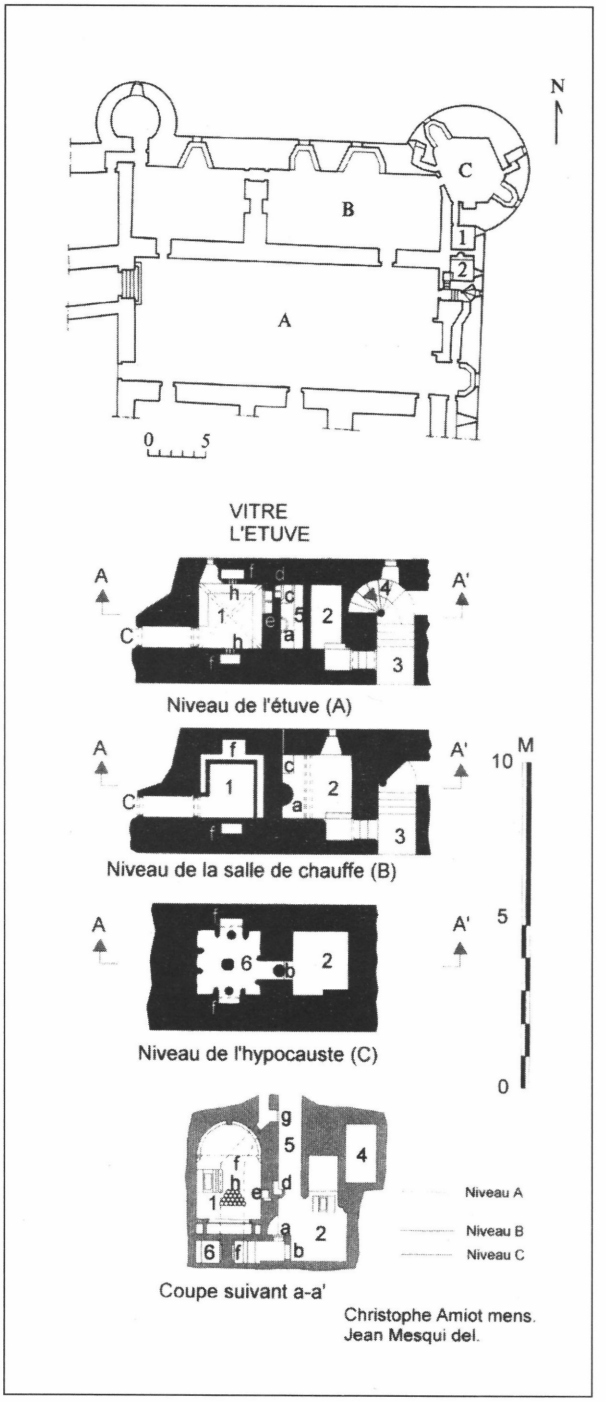

16. kép. Vitre kastélyának fürdője (15. század első negyede) 1: étuve, 2: fűtőhelyiség, 4: csigalépcső, 5: kémény, 6: hypocaustum

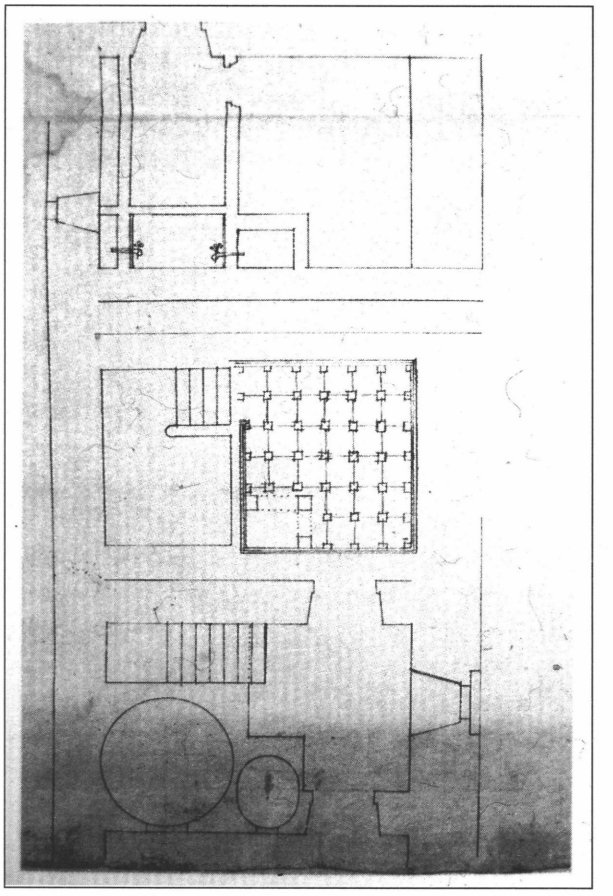

17. kép. Francesco di Giorgio Martini: fürdő alaprajza

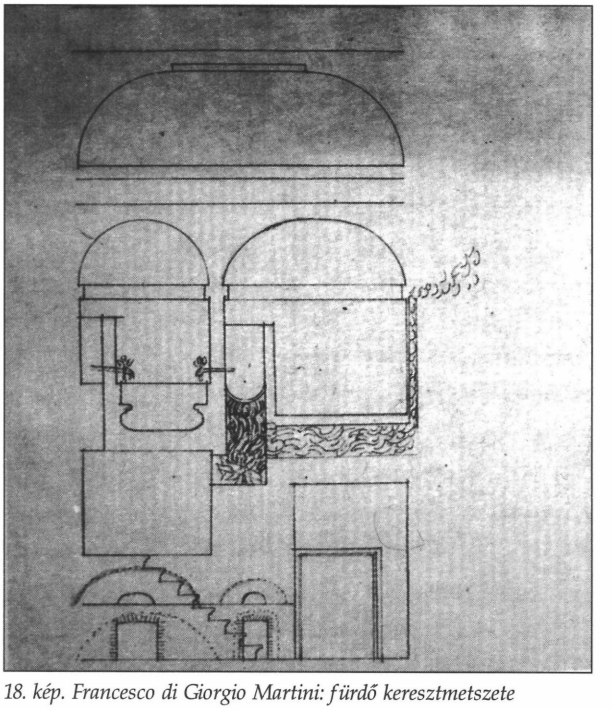

18. kép. Francesco di Giorgio Martini: fürdő keresztmetszete

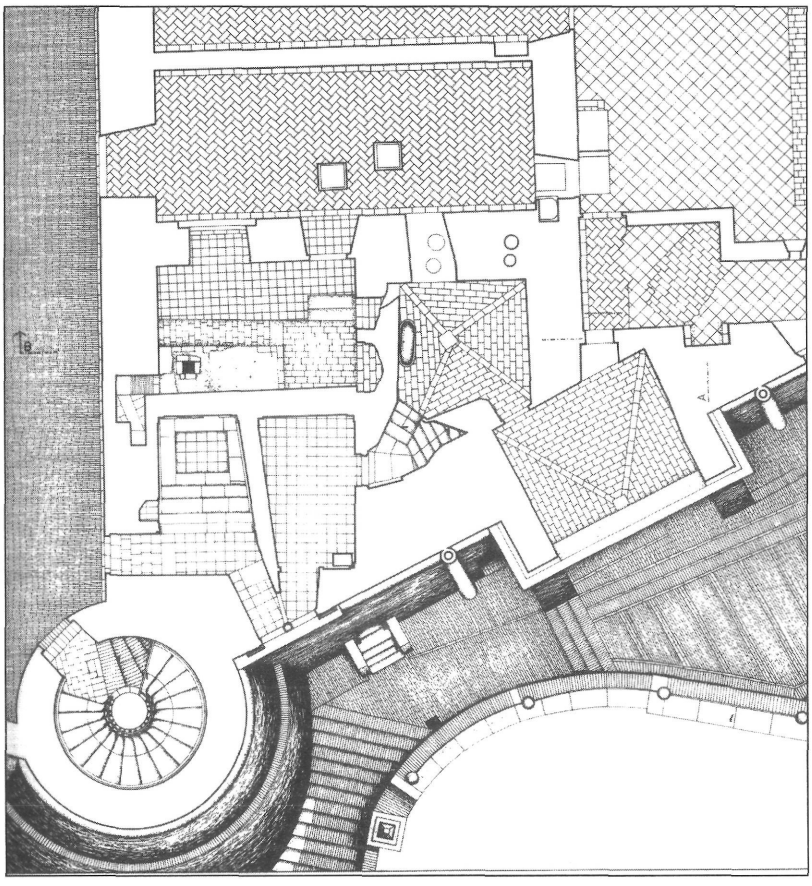

19. kép. Az urbinoi hercegi palota fürdőjének (1477-1482) alaprajza

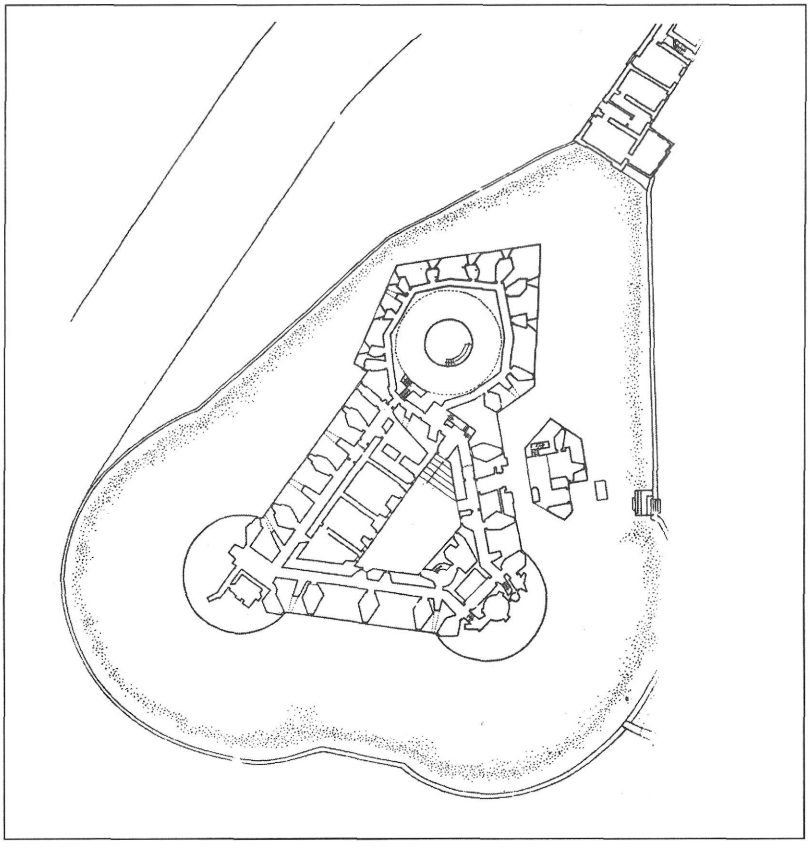

20. kép. Ostia várának alaprajza, a jobboldali kerek saroktoronyban lévő kerek fürdőhelyiséggel (1483-1485)

GYULA SIKLÓSI

ZWEI KIRCHEN MIT ZENTRALEM GRUNDRISS AUS DEM KOMITAT FEJÉR

Im Jahre 1963 brachte Katalin H. Gyürky ihre dauernden Wert besitzende Studie „Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém" zu Papier. Deshalb möchte ich ihr Andenken mit einer historisch-archäologischen Abhandlung über zwei Kirchen mit zentralem Grundriss ehren.

Eine Kirche mit solchem Grundriss war die Vierpaßkapelle St. Peter von Székesfehérvár, die im Zentrum der frühen Königsburg erbaut wurde. Späteren Angaben zufolge diente die Kapelle als Ruhestatt des Fürsten Géza und seiner Ehefrau Adelheid.

An der Südseite der St. Peter Kirche stand das Pfarrhaus, zur Kirche gehörte eine der namhaften Schulen der Stadt. Zwischen 1471 und 1856 erwähnen Schriftquellen häufig den Friedhof um die Kirche, in dem sich ein türkenzeitliches Mausoleum befand.

Im Gebiet von Zámoly konnte ein etwa 150 × 120 m messendes Areal unterhalb des heutigen Weinberg als die Stelle des mittelalterlichen Dorfes Kerekszenttamás identifiziert werden. Benannt war das Dorf nach seiner Kirche mit kreisförmigem Grundriss und deren Schutzpatron. Katalin H. Gyürky zählt neben Kerekszenttamás mehrere Ortschaften auf, wo eine mittelalterliche Rundkirche stand und wo sich dies auch im Ortsnamen widergespiegelt haben dürfte.

DIE PFARRKIRCHE ST. PETER (DSCHAMI DES SULEIMAN SULTAN)

Neben der St. Emmerich Kirche stand in der frühen Königsburg, und zwar fast in deren Mittelpunkt, auch die St. Peter Kirche (*Abb. 1–2*). Die frühere Forschung siedelte die St. Peter Kirche in der Umgebung der heutigen Zisterzienserkirche (nach der türkischen Besetzung Jesuitenkirche) an.[1] Auf Grund der Forschungen von Jenő Fitz hat sich eindeutig erwiesen, dass die Kirche mit der Vorläuferin der heutigen Bischofskathedrale zu identifizieren ist.[2] In Urkunden erscheint der Name der Kirche überall in der Form *„ecclesia B. Petri"* bzw. *„ecclesia S. Petri"*, lediglich bei Dlugoss kann man ihn in der Form *„S. S. Petri et Pauli"* lesen.[3] An derselben Stelle steht geschrieben, dass in dieser Kirche – der Überlieferung zufolge – Fürst Géza und seine Ehefrau Adelheid bestattet worden sein sollen.[4] Darüber hinaus ist dem Umstand Bedeutung beizumessen, dass ihr anlässlich von Königskrönungen eine wichtige Rolle zufiel: hier wurde abweichend vom Krönungsbrauch Béla IV. gesalbt, auf dem in der Kirche stehenden Thron sprach der jeweils neue Könige Urteile und hier erteilte er bei diesem Anlass den mit Goldsporen verbundenen Ritterschlag.[5] István Brodarics behauptet, dass in der Kirche der ehemalige Thron Stephans des Heiligen gestanden hat.[6]

Aus einer Urkunde des Jahres 1471 wissen wir, dass die Pfarrkirche in der Sankt Peter Gasse stand: *„Vicus S. Petri. Ecclesia parochialis S. Petri"*,[7] die mit der heutigen Arany János utca zu identifizieren ist. Auf die Existenz der Kirche deutet erstmals eine Angabe in einer aus dem Jahr 1081 datierenden Urkunde hin, als in das Kreuz einer Kirche der Königsburg der Blitz einschlug.[8] Da Schriftquellen momentan nur die Existenz von zwei Kirchen im Gebiet der frühen Königsburg belegen und die St. Emmerich Kirche damals noch nicht gestanden hat, kann das erwähnte Kreuz nur das der St. Peter Kirche gewesen sein. Béla IV. ließ die hier bereits stehende Kirche um 1225 umbauen.[9] Im Zusammen-

[1] KÁROLY 1898. 162; FITZ 1955. 65–70.

[2] FITZ 1956. 15; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 15.

[3] GYÖRFFY 1987. 363: gestützt auf DLUGOSS 1711. 742–743.

[4] KRALOVÁNSZKY 1984. 121; GYÖRFFY 1987. 363: gestützt auf DLUGOSS 1711, 742–743.

[5] KÁROLY 1898. 164; FITZ 1955. 66; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 15.

[6] FITZ 1955. 65: gestützt auf Történelmi tár 9 (1908) 260: *„in quadam sede reusta, quam Sancti Stephani fiusse referunt, collocatur."* KOLLER 1972. 7–18.

[7] CSÁNKI 1897. 309.

[8] GYÖRFFY 1987. 377.

[9] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 13; KRALOVÁNSZKY 1984. 120–123.

hang mit seiner Krönung (1235) bezeichnete man die Kirche bei einer Gelegenheit als *„cathedralis"*.[10] Wahrscheinlich nach der Umsiedlung der Latiner in die frühe Königsburg wurde sie deren Pfarrkirche.[11] Außer diesen erwähnt eine Urkunde aus dem Jahr 1304 die Kirche.[12] Nach Dezső Csánki hat Königin Elisabet (1320–1380) zu der Kapelle eine Propstei und ein Kollegiatsstift gegründet.[13] Laut Meinung einzelner Forscher gab es jedoch kein Kollegiatsstift.[14] (Einer aus dem Jahr 1478 datierenden Angabe zufolge bildeten die Propstei und das Kapitel der St. Nikolai Kirche mit der Propstei und dem Kapitel der St. Peter Kirche eine Körperschaft.[15])

Aus einem am 7. Dezember 1537 abgefassten Dokument wissen wir, dass Mihály Péchy, Benedek Faa und Bernát von Danchok, Pfarrer der innerhalb der Mauern von Fehérvár gelegenen Kirche St. Peter, gleichermaßen Kanoniker der St. Nikolai Kirche waren.[16]

Der neben der Kirche befindliche Friedhof und die an die Kirche angebaute Sakristei bzw. die von dem Bürger Johann Hensel gestiftete Kapelle tauchen in einer Urkunde von 1478 auf.[17] Die türkische Belagerung des Jahres 1543 überstand die Kirche. Doch wie der Beschreibung von Sinan Tschauss zu entnehmen ist, wurde sie rasch zu einer Dschami umfunktioniert, damit der Sultan dort sein Freitagsgebet hören konnte.[18] Mustafa Dschelalsade begründete in seiner Arbeit sogar, warum die Türken keine prächtigere, größere königliche Basilika als neue Dschami wählten: „Da also ihr Anblick (der der königlichen Basilika) furchterregend war und als Warnung diente, eignete sie sich nicht dazu, zur Dschami umgebaut zu werden; und so säuberten die musulmanischen Krieger eine andere große und prachtvolle Kirche von den elenden Götzenbildern und wandelten sie in eine Dschami um und beteten darin zu Gott."[19] Ewlia Tschelebi hat (um 1664) einen auf den 1613 erfolgten Umbau der Dschami hindeutenden Spruch niedergeschrieben, den er auf einem Stein in der Mauer über dem Portal der Kirche las: „Im 1022. Jahr (1613) wurde der Umbau beendet. Du bist zu Gott gegangen, Ahmed Bej, da du die Dschami neu errichtet hast."[20]

Dass man die mittelalterliche St. Peter Kirche zur Suleiman Sultan Dschami umfunktionierte, geht auch aus der Beschreibung Ewlia Tschelebis (um 1664) hervor. „Die Dschami Sulejman Khans war in alter Zeit eine berühmte Kirche mit hohem Gewölbe. Wollte man ihren Bau, ihre Gestalt, ihre verschiedenen unvergleichlichen Formen wirklichkeitsgetreu beschreiben, wäre es ein umfangreicher Band. Eine der Länge und Breite nach aus geschnitzten Werken, schillernden Edelsteinen zusammengefügte, glänzende Dschami ist dies, allerdings ohne Kuppel. Sie hat einen großen, hohen, quadratischen Glockenturm aus Ziegeln, der ein gutes Minarett abgibt. An diesem ist auch die Uhr. Die Höhe dieses Minaretts beträgt gerade 200 Fuß, und hinaufgehen muss man über Treppen."[21] Eine von Lajos Martinus, dem ersten Pfarrer der Kirche unmittelbar nach der Befreiung von den Türken, zwischen 1688 und 1690 niedergeschriebene Notiz, die sich mit den Teilen der Kirche befasst, beleuchtet die türkenzeitlichen Zustände.[22] Diese Notiz liefert dahingehende Gewissheit, dass die Kirche eine Dschami war, da Martinus die darin befindlichen „Stühle der türkischen Herren" hinaustragen ließ. Nach der Beschreibung besaß die Kirche einen „Vorhof", und in ihrem Inneren ließ der Pfarrer ein „türkisches Katheder" abreißen. In der nördlichen Kirchenmauer hatte man eine auf den Friedhof führende Tür eingebaut. Daneben stand das Haus des Geistlichen mit Keller, Abtritt und Altenzimer, ja selbst von dem sog. Kammerstuhl der türkischen Schreiber weiß man. Die lange Zerstörung und Umgestaltung der mittelalterlichen Kirche dauerte von 1702 bis 1778.[23] Gewiss scheint allerdings auch, dass die in der Türkenzeit umgebaute mittelalterliche Kirche 1688 im Wesentlichen in unveränderter Form so instandgesetzt wurde, dass sie sich zur Abhaltung katholischer Gottesdienste eignete. Anhand des Stadtgrundrisses von 1689 hat die an die Nordseite der Kirche angebaute Hensel Kapelle damals wahrscheinlich schon nicht mehr gestanden. Zu dieser Zeit änderte man den Namen der Kirche zu Ehren des hl. Stephan, die seelsorgerische Tätigkeit übten Jesuiten aus.[24] Einer

[10] SRH I. 1937. 467; FITZ 1955. 66; THURÓCZY 1957. 1978 2., 74; FÜGEDI 1967. 29; MEZEY 1972. 22: bestreitet die Wichtigekit der Bezeichnung; GYÖRFFY 1987. 368.
[11] KÁROLY 1898. 671.
[12] GYÖRFFY 1987. 373.
[13] CSÁNKI 1897. 311.
[14] GYÖRFFY 1987. 373.
[15] RUPP 1870. 271; CSÁNKI 1897. 311; MEZEY 1972. 23.
[16] ÉRSZEGI 1971. 260.
[17] CSÁNKI 1897. 309; KÁROLY 1898. 671; ENTZ 1984. 395.
[18] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 27, 30; MÓRA 1972. 213–215; VASS 1973. 275–279; GERŐ 1977. 107; FITZ 1984. 25.
[19] THÚRY–KARÁCSON 1896 II. 254.; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 27–30.
[20] THÚRY–KARÁCSON 1896 II., 254.; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 27–30.
[21] KARÁCSON 1904–1908. 45.
[22] MÓRA 1972. 211–226.
[23] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36–40.
[24] NÉMETH 1979. 54–55.

im Sommer des Jahres 1702 aufgezeichneten Angabe zufolge war die Kirche in einem so desolaten Zustand, dass man die Gottesdienste vorübergehend einstellen musste. Damals reparierten die Wiener Zimmerleute Johann Georg Schnicker und Leonard Sauer das Dach.[25] Vier Jahre später, 1706, renovierte der Maurer Jacobus Mayr die Kirche für 70 rheinische Florin,[26] und 1716 wurde die Kirche wegen Bauarbeiten erneut vorübergehend geschlossen.[27] Das in der Nacht des 20. Dezember 1740 tobende Gewitter beschädigte das Dach und die Kirchtürme so schwer, dass die erfoderlichen Instandsetzungsarbeiten diesmal mehrere Jahre dauerten.[28] 1742 war der Zimmermannsmeister Johann Peter Reichenhuter gerade am nördlichen Turm beschäftigt, als noch im gleichen Jahr ein Sturm auch den südlichen Turm beschädigte.[29] Diesen restaurierte man in den Jahren 1743–44 nach dem Vorbild des eben wiederhergestellten nördlichen Turms, und zwar unter Leitung des Baumeisters Paul Hatzinger aus Linz.[30] Der Steinmetz Josef Weigl arbeitete 1746 an der Kirche,[31] und als er seine Arbeit beendet hatte, waren die beiden Türme der heutigen Bischofskathedrale fertiggestellt, die den gotischen Chor flankierten.[32] Nachdem es dem Jesuitenpater Gaspar Buffleur mit begeisternden Predigten gelungen war, Spenden für einen Neubau zu sammeln, riss man die noch stehenden mittelalterlichen Details der gotischen Kirche ab.[33] Bald wurde mit dem Bau der neuen Kirche begonnen[34] und an der Stelle des abgerissenen mittelalterlichen Chores das Schiff der barocken Kathedrale errichtet.[35] Die mittelalterlichen Strebepfeiler der barockisierten Kirche allerdings sind auf der aus dem Jahre 1768 datierenden Beilage einer Karte von 1819 noch dargestellt.[36] Auch in den folgenden Jahren setzte man die Bautätigkeit fort; in den 1770er Jahren wurde an der Hauptfassade gearbeitet, zwischen 1805 und 1815 erhöhte Jakob Rieder(?) die Türme.[37] An dieser Stelle sei vermerkt, dass die frühere Fachliteratur die St. Peter Kirche lange Zeit irrtümlich mit der St. Jakob Kirche gleichgesetzt hat.[38]

Im Jahre 1971 legte Alán Kralovánszky den sich vor der Bischofskathedrale verbreiternden Straßenabschnitt am höchsten Punkt der Innenstadt von Székesfehérvár frei,[39] wobei er auf eine Vierpaßkapelle stieß (*Abb. 3*). Zwischen den in gelbem Mörtel verlegten Quadersteinreihen der Mauern bzw. bei dem aus Bruchsteinen und römischen *tegulae*-Bruchstücken bestehenden Füllmaterial erschien ein Pfeiler, dessen Fundament aus römischen *tegulae* gebaut war. Das Fundament ruhte auf dem unberührten Unterboden (gelber Sand). Die Mauern hatten eine Stärke von 115–120 cm. Ihre Innenabmessung bei den Apsiden dürfte ca. 1260 × 1260 cm gewesen sein. An der nödlichen Ecke der Vierkonchenkapelle kam der Ansatz einer ca. 320 cm breiten Mauer zum Vorschein, deren Fortsetzung der Ausgräber leider nicht freilegen konnte, und hier befand sich auch eine vermutlich neuzeitliche Treppe.

Nach den Grabungsergebnissen von A. Kralovánszky war im 18. Jahrhundert an der Stelle der südlichen Konche eine Kapelle errichtet und dabei die hier verlaufende Mauer der Vierpaßkapelle vollständig abgetragen worden.[40] Bemerkenswert ist die Tatsache, dass von den vier Pfeilern der Kirche nur der schon erwähnte, auf römischen *tegulae* errichtete Pfeiler mit quadratischem Grundriss an deren Südwestecke erhalten blieb. Zwei der drei übrigen, spurlos verschwundenen Pfeiler fielen den aus Steinen bzw. Ziegeln[41] gebauten Gräbern zum Opfer, ebenso wie die Mauer der östlichen Apsis der Kapelle. Dies ist der eindeutige Beweis dafür, dass die Vierpaßkapelle zur Zeit des Baus der Gräber nicht mehr stand. Auf A. Kralovánszkys Grundriss[42] erkennt man deutlich, dass beim östlichen und südlichen Teil des von ihm markierten nördöstlichen Grabes die Reste zweier weiterer Steingräber ans Licht kamen, wovon das östliche ebenfalls über der beseitigten Apsismauer lag. Von Skeletten in den Grablegen berichtet der Ausgräber nicht. Doch bei einer 1984 duchgeführten Rettungsgrabung fanden wir in einem über (?) der abge-

[25] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36; NÉMETH 1979. 66.
[26] FITZ 1957. 54; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36; NÉMETH 1979. 66; laut DOBROVITS 1982. 4–5 hat er am Chor gearbeitet.
[27] NÉMETH 1979. 66.
[28] NÉMETH 1979. 66.
[29] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36; DOBROVITS 1982. 5.
[30] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36; DOBROVITS 1982. 5.
[31] KÁROLY 1898 II., 190.
[32] KÁROLY 1898 II., 190; FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36; DOBROVITS 1982. 5.
[33] NÉMETH 1979. 66.
[34] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 93: der Dom wurde zwischen 1759 und 1779 nach Plänen von Martin Grabner erbaut; NÉMETH 1979. 66; DOBROVITS 1982. 5: das barocke Schiff entstand zwischen 1758 und 1768.
[35] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 93; NÉMETH 1979. 66; DOBROVITS 1982. 5.
[36] FML Kartenarchiv, ohne Inv. Nr.
[37] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 93; DOBROVITS 1982. 5.
[38] FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966. 36.
[39] KRALOVÁNSZKY 1983. 75–88; KRALOVÁNSZKY 1984. 111–138; KRALOVÁNSZKY 1990. 51–96.
[40] KRALOVÁNSZKY 1983. 77.
[41] BÁNKI 1972. 285.
[42] KRALOVÁNSZKY 1983. 77.

tragenen Mauer des westlichen Halbrunds[43] gelegenen Grab eine Skelett vor. Das Steingrab hatte 50–100 cm lange und 16–20 cm starke Seitenwände, es war aus 28–30 cm breiten Steinen mit behauener Oberfläche gemauert, sein Boden bestand ebenfalls aus Stein und am Kopfende befand sich ein Steinkissen. Die innere Breite des Steingrabes betrug 65 cm, seine Länge war nicht messbar, da der östliche Teil bei neuzeitlichen Kanalisationsarbeiten eingerissen wurde. Der Brustkorb, linke Arm und das Becken des gestörten Skeletts blieben im westlichen Teil des Grabes relativ unversehrt erhalten, der auf dem Steinkissen ruhende Schädel und einige Knochen kamen fragmentiert zum Vorschein bzw. gingen im Laufe früherer Störungen verloren. Nach Meinung von István Kiszely lagen in dem Grab die Skelettknochen eines etwa 60jährigen, ca. 173–175 cm hohen Mannes. Die steinerne Grabplatte wurde nicht gefunden, aber über den Seitenwänden des Grabes verlief ein einmal erneuertes (zweistreifiges) Fußbodenniveau aus weißem Mörtel, das man beim Verlegen eines Eternitrohres gestört hatte. Am westlichen Grabende erschien das Fußbodenniveau nicht, hier stießen wir nur auf die mit Schutt vermischte Zerstörungsschicht. Das Verhältnis des Fußbodenniveaus zum Grab und insbesondere zur Mauer der Vierpaßkapelle konnte die Fundbergung leider nicht klären. Es scheint jedoch gewiss, dass auch dieses Grab, wie die übrigen, den Bestattungen nach dem Abriss der Kirche zuzuordnen ist. A. Kralovánszky hat übrigens kein zu dem Bau gehörendes Fußbodenniveau beobachtet.[44]

Außer dem Steingrab legten wir bei der Rettungsgrabung 1984 südlich der Vierpaßkapelle den Rest einer 200 cm breiten Mauer aus unbehauenen, in gelbem Mörtel verlegten Steinen frei, an die ein 15–25 cm starkes Mörtel-Fußbodenniveau stieß. Nordwestlich davon kam im Leitungsgraben ein weiteres mittelalterliches Mauerdetail zum Vorschein, dem sich ebenfalls ein Fußbodenniveau aus geschüttetem Mörtel anschloss. 1971 hatte A. Kralovánszky, als gradlinige Fortsetzung der nordsüdlichen Mauer der Schulter zur nordwestlichen Ecke der Vierpaßkapelle, eine annähernd nordsüdlich verlaufende, ca. 600 cm lange und ca. 120 cm starke Mauer gefunden,[45] die bis zur Südwestecke der außen 7 × 10,5 m messenden Kapelle verlief. (Die Kapelle ist ihren Maßen nach kaum kleiner als die nördlich von ihr gelegene St. Anna Kapelle.) Der fehlende Teil im Fundament des erwähnten Eckpunktes zeigt eventuell die Stelle eines Strebepfeilers, den man beim Bau der Kapelle abgerissen haben dürfte. Den im Winkel von etwa 120° geknickten nördlichen Eckpunkt der Kapelle stützte ein Strebepfeiler, und ihre südliche Mauer ist wesentlich schmaler (ca. 70 cm) als die übrigen Mauern (ca. 140 cm). Wahrscheinlich hat sie nur als Vormauer gedient, in den Gräben Nr. 1971/XIV.–XV. fanden sich jedoch keine Details der daneben stehenden Mauer.[46] Die beiden Türme der heutigen barocken Bischofskathedrale enthalten mittelalterliche Details. In beiden Türmen kamen jeweils zwei (ein nördliches und westliches bzw. ein westliches und südliches) Spitzbogenfenster mit Steingitter zum Vorschein. Diese wurden – nach ihrer Freilegung – 1936 erstmals von Géza Lux aufgenommen und in den Fassadenplan eingezeichnet.[47] Alán Kralovánszky hat die Fenster 1967 (XI. 1–22) wiedergefunden,[48] und gleichzeitig stieß man bei der Frühjahrsrenovierung im südwestlichen Turm des Doms auf insgesamt acht (für jede Himmesrichtung zwei) innere Steinkonsolen. Laut Feststellung des für die Fundbergung Verantwortlichen erhielten die mittelalterlichen Turmmauern im Barockzeitalter neue Wandschalen.[49] Bedauerlicherweise gibt es von den damals zum Vorschein gelangten Details keine Dokumentation.

Ebenfalls Alán Kralovánszky legte bei der Grabung des Jahres 1968 an der Nordseite des Doms die Reste eines mittelalterlichen Gebäudes (oder mehrerer Gebäude?) frei.[50] Ein Teil dieser Mauern (die beiden nördlichen) bestimmte man als zur frühen Königsburg bzw. zum Palast gehörend. Südlich von diesen kam ein nordsüdlich verlaufender Mauerrest ans Licht, dessen Zusammenhänge unbekannt sind. Bekräftigt haben die Freilegungen von 1968 auch die Stellen der Strebepfeiler (des nordwestlichen und des südwestlichen), die beim barocken Umbau erhalten geblieben waren, im Laufe späterer Umgestaltungen aber abgerissen wurden. Darüber hinaus fand Alán Kralovánszky 1968 die Strebepfeiler des nördlichen Turms sowie die mittelalterliche nördliche Mauerflucht.[51] Damit erwies sich zugleich die Richtigkeit der Ergebnisse

[43] Die von A. Kralovánszky freigelegte Mauerkrone kam in dem engen Leitungsgraben zwar nicht zum Vorschein, doch anhand der Aufnahmezeichnungen des Ausgräbers war die Stelle des Grabes genau hier lokalisierbar.

[44] BÁNKI 1972. 185.

[45] KRALOVÁNSZKY 1983. 76–77.

[46] KRALOVÁNSZKY 1983. 76–77.

[47] OMF Tervtár, 7353: Hauptfassade der St. Stephan Kathedrale von Székesfehérvár 1:100.

[48] BÁNKI 1969. 150.

[49] BÁNKI 1969. 150.

[50] BÁNKI 1971. 166.

[51] Székesfehérvár, SZIM Adattár, Dokumentation Arany J. u. 5–7.

der 1934 und 1936 von Iván Polgár durchgeführten Freilegungen. Schon János Károly kannte und beschrieb den *in der St. Stephan Kapelle befindlichen gewölbten Türrahmenstein*, der nach seiner Ansicht *zur Sakristei* gehörte.[52]

1936 entdeckte man an der Nordwestecke der Kirche schmale Mauern, die in Richtung Domplatz (westlich) führten. Iván Polgár hielt sie für Umfriedungsmauern oder die Mauern der Sakristei.[53] Zur gleichen Zeit kamen bei den Turmecken auch die schon erwähnten abgerissenen Strebepfeiler (Abmessung 200 × 120 cm) wieder zu Tage, welche Dorottya Dobrovits in ihrem Aufsatz beschreibt.[54]

An der Südseite des Doms hatte bereits I. Polgár gegraben, und diese Freilgung wollte Alán Kralovánszky wahrscheinlich 1968 mittels einer Nachgrabung bestätigen. Er fand damals im mittleren Bereich des Kirchenschiffs zwei nordsüdliche Mauerreste. In der Krypta war man bei den Grabungen 1934 nur auf den sandigen Unterboden gestoßen.

Vom nördlichen Fenster des Nordturmes blieb nur der Steinrahmen erhalten. Die Außenlaibungen sämtlicher Fensterrahmen sind glatt und gleichmäßig nach innen verjüngt. Der Fensteranschlag befand sich vermutlich außen (ursprünglich dürften sich die Fenster im 2. oder 3. Geschoss der viergeschossigen Türme befunden haben), (*Abb. 4*).

Die beiden Stöcke des westlichen Fensters im Nordturm enden spitzbogig, in den Spitzbogen sitzen Richtglieder. Sein Steingitter bildete wahrscheinlich ein auf den Boden gestelltes Bogendreieck, dessen untere Ecken mit den beiden Spitzbogenabschlüssen zusammentrafen. Im Inneren des Bogendreiecks war ein dreiblättriges Kleeblattmotiv untergebracht.[55] Die Trennsäule fehlt, das Steingitter ist fragmentiert.

Die beiden Fenster des Südturms stimmen in der Form überein, allerdings fehlen die Trennsäule des westlichen sowie die Trennsäule und der untere Teil des Steingitters des südlichen Fensters. Die Fensterstöcke haben einen rundbogigen Abschluss mit Richtglied, darüber befindet sich in einem Bogenviereck ein in Kreuzform angeordnetes vierblättriges Kleeblattmotiv.[56] Aug Grund der Steingitter sind diese Fenster offenbar in der Zeit Mitte bis Ende des 14. Jahrhunderts entstanden, und in diesen Zeitraum darf man wahrscheinlich auch weitere, bei den Forschungen 1968 zum Vorschein gelangte – allerdings leider nicht bekannte – Schnittsteindetails datieren.[57]

Mit Hilfe der noch stehenden Details, historischen Stadtgrundrisse,[58] Stiche und archäologisch freigelegten Mauerreste läddt sich die Baugeschichte der Kirche rekonstruieren. Ihre Grundrissanordnung ist einer deutschen Federzeichnung von 1601 (*Abb. 5*) und dem im Jahr 1741 entstandenen Wernerschen Stich (*Abb. 6*) zu entnehmen bzw. ergibt sie sich aus der Linienführung der auf Grund der archäologischen Freilegungen rekonstruierbaren Mauern. Demnach säumten die beiden Türme den gotischen Chor der Kirche, wie es auch aus der Beschreibung von János Károly bekannt ist.[59]

Belegen können das die aus den Jahren 1689 (*Abb. 7*), 1720 und 1738 stammenden Stadtgrundrisse,[60] wo der Chor der St. Peter Kirche und die Apsis der daneben stehenden St. Anna Kapelle eine Linie bilden. Die Fassade der St. Peter Kirche dagegen befand sich im Vergleich zur heutigen Westfassade des Doms ein gutes Stück weiter westlich. Die deutsche Federzeichnung von 1601 zeigt auch das westlich der beiden Türme stehende Kirchenschiff, und zwar so, dass man an seinem Giebel über zwei Rundbogenfenstern auch ein Rosettenfenster, ein kreuzförmiges Fenster sowie eine schmale Fensteröffnung erkennt, und an der nordwestlichen Ecke des Schiffs erscheint eine Nebenkapelle mit einem kleinen, ebenfalls rundbogigen Fenster. Das ist die von Alán Kralovánszky freigelegte Nebenkapelle, die er für das Ossarium hielt.

Nach ihrem letzten mittelalterlichen Umbau bewahrte die St. Peter Kirche ihren Grundriss bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts in der Form bewahrt, dass das Kirchenschiff sich westlich der beiden auch heute stehenden, zum Teil mittelalterlichen Türme befand, wo es bis zu dem das „Ossarium" und die Vierpaßkapelle verbindenden nordsüdlichen Mauerabschnitt und dem nordsüdlich verlaufenden westlichen Mauerabschnitt der Vierpaßkapelle reichte, welche die Grundmauern der Westfassade der neuen Kirche bildeten. Daneben erhob sich 1487 die von dem Bürger Hensel

[52] KÁROLY 1898. 190.

[53] POLGÁR 1936. 103.

[54] POLGÁR 1936. 103; DOBROVITS 1982. 17.

[55] Ähnliche Fenster findet man in Igló (Iglau, heute Spišska Nová Ves) und Alsódiósd (Dolné Orešany), an der Schwarzen Kirche von Brassó (Kronstadt, heute Brasov), in Ecel (Ațel), Nagymuzsaly (Muzsieve) sowie an der Kirche des Klarissenklosters von Pozsony (Pressburg, heute Bratislava). Sie entstanden sämtlichst in der zweiten Hälfte bzw. im letzten Viertel des 14. Jahrhunderts: SIKLÓSI 1983. 199–255.

[56] Ähnliche Fenster findet man in Bakabánya (Pukanec), Bártfa (Bartfeld, heute Bardejov), Igló (Spišska Nová Ves) und Martonhely (Martjanci), sie sind in den Zeitraum Mitte bis Ende 14. Jahrhundert zu datieren: SIKLÓSI 1983. 199–255.

[57] BÁNKI 1971. 166.

[58] SIKLÓSI 1988. 221–251.

[59] KÁROLY 1898. 190.

[60] SIKLÓSI 1988. 221–251.

gestiftete gotische Kapelle („Ossarium"). Zu diesem Schiff gehörten die von Alán Kralovánszky bzw. von uns freigelegten Steingräber (insgesamt sechs), derentwegen man die Mauern der früheren Vierpaßkapelle weggeräumt hatte. Die um 1741 entstandene Darstellung zeigt zwischen den beiden Türmen nur noch den gotischen Chor, obwohl es höchstwahrscheinlich auch vom Chor eine frühere Bauperiode gab. Auf der nördlichen Chorseite stand die gleichfalls 1478 erbaute, seither nicht einmal mehr in Spuren aufzufindende Sakristei. Die an der Stelle der aller Wahrscheinlichkeit nach von Fürst Géza gegründeten Vierpaßkapelle errichtete Kirche mit östlichem Turmpaar war ursprünglich gewiss einschiffig. An die mit zwei Nebenschiffen erweiterte Kirche baute man 1478 die Hensel Kapelle und die Sakristei an. Gewiss ist auf Grund ihrer Fenster mit Steingitter aber auch, dass in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts ebenfalls an der Kirche gebaut wurde, vielleicht die Nebenschiffe. Eindeutig jedoch ist im Gegensatz zur Meinung von Alán Kralovánszky[61] auf jeden Fall, dass die an Stelle der St. Peter Kirche errichtete Bischofskathedrale - mit Ausnahme der Türme - nicht auf den Mauern der mittelalterlichen Kirche gründet.

Möglicherweise hat ein Teil des bei den 1980-1983 durchgeführten Freilegungen im südlichen Teil der Bischofskathedrale zum Vorschein gelangten Werksteinmaterials zur St. Peter Kirche gehört. In der schutthaltigen Verfüllungsschicht der Gräben 6-10 bzw. in der Mauer des ehemaligen Brunnens und dessen sekundärer Bauperiode fanden wir zahlreiche zumeist aus dem 15. Jahrhundert stammende Schnittsteinfragmente; darunter einen bogigen Türrahmenstein mit Abkantung aus Sandstein, einen bogigen Türrahmenstein mit Abkantung und kreuzförmiger Passkante, eine Säulenbasis, ein Detail von einem oktogonalen Säulenschaft, Rahmensteine eines Fensters, ein Fensterfragment mit Kehle und Plinthe, einen Fenstereckstein, einen Fenstersturz, eine Rippe mit Kehle und Plinthe, zwei Rippendetails sowie zwei weitere Rippendetails mit Rundstab und den dazugehörigen Sturzfragmenten.[62]

DAS ZUR ST. PETER KIRCHE GEHÖRENDE PFARRHAUS

Auf die mittelalterliche Existenz des Pfarrhauses deuten lediglich die Stadtgrundrisse von 1689 und 1691 hin. Auf diesen sieht man an der Südseite der St. Peter Kirche einen U-förmigen Bau, dessen östliche und westliche Abschlussmauer mit dem Chor bzw. der westlichen Abschlussmauer der Kirche auf einer Linie standen.[63] Alán Kralovánszky fand 1968 in den Gräben XIII und XXIV an der Südseite der Bischofskathedrale einen nordsüdlich verlaufenden Mauerrest. Das zu dem gefundenen westlichen Mauerrest gehörende, dessen Fortsetzung bildende Mauerdetail bzw. Reste davon legten wir bei den Rettungsgrabungen 1980-1985 in einem Such- und einem Leitungsgraben frei. Diese Mauerreste hatten zur östlichen Mauer des Pfarrhauses gehört, während der von A. Kralovánszky östlich davon, also östlich von der Ostmauer des Pfarrhauses, gefundene Mauerrest schon zu einem der Häuser der hier verlaufenden Gasse[64] gehört haben dürfte. Lajos Martinus ließ das Pfarrhaus zwischen 1688 und 1690 mit Schindeln decken, aber auch die Maurer müssen damals an dem Gebäude tätig gewesen sein. Das Haus bekam neue Fenster und einen neuen Fußboden. Martinus erwähnt mehrere Zimmer, die neue Steineinfriedung, den auf dem Hof stehenden Brunnen sowie den Kammerstuhl (Abtritt) des unterkellerten Gebäudes. Der Kammerstuhl der türkischen Schreiber stand unter dem Fenster des Altenzimmers der Pfarrei. Weiters geht aus der Beschreibung hervor, dass zu dem Haus ein kleiner Garten gehörte, davor lag damals ein leeres Grundstück.[65] Nach den Stadtgrundgrissen von 1720 und 1738 zu urteilen hatte man das Haus zu dieser Zeit wahrscheinlich schon abgerissen.[66]

Da der Chefingenieur des damaligen Stadtrates von Székesfehérvár die Auszahlung der für die Freilegungen bereitgestellten Gelder und damit die Rettungsgrabungen 1980-1985 einstellen ließ, konnten wir unsere Suchgräben, die an einigen Stellen schon eine Tiefe von 200 m erreichten, nicht beenden. In den aufgedeckten dicken, schutthaltigen Verfüllungsschichten, die sich vermutlich mit der Verfüllung des ehemaligen Kellers vermischt hatten, fanden wir reiches Werksteinmaterial vor, von dem ein Teil zum Pfarrhaus, viele Fragmente allerdings auch zur St. Peter Kirche gehört haben dürften (12/1./1./b).

DIE ZUR ST. PETER KIRCHE GEHÖRENDE SCHULE

Nach László Mezey stand neben der St. Peter Kirche eine der namhaften Schulen der Stadt.[67] Der Lehrbetrieb in dieser Schule wurde vermutlich auch

[61] BÁNKI 1971. 166.

[62] Székesfehérvár SZIM, Inv Nr.: 80.40, 8.52, 80.54, 80.100-102, 80.104, 80.107-108, 80.442, 80.444, 80.446-447, 80.449-450, 83.64.

[63] BÁNKI 1971. 166; SZIM Adattár, Arany J. u. 5-7.

[64] Stadtgrundriss von 1689: SIKLÓSI 1988. 221-251.

[65] MÓRA 1972. 213-217.

[66] SIKLÓSI 1988. 221-251.

[67] MEZEY 1972. 21-26, 32.

unter der Türkenherrschaft nicht eingestellt, denn in der „Alten" Dschami, zu der man die nördlich der St. Peter Kirche stehende St. Anna Kapelle umfunktoniert hatte, war ein Lehrer (*moarrif*) tätig.[68] Hier unterrichteten am 3. März des Jahres 1546 der Hochschullehrer (*moallimi mekteb*) Sidi Redscheb und der Schriftmeister (*khalfa*) Veli bin Tesswidsch, deren Namen im Personalregister vom 31. Januar 1566 stehen.[69] Pfarrer Lajos Martinus ließ zwischen 1688 und 1690 das türkische „cathedra" und den Kammerstuhl der türkischen Schreiber abreißen.[70]

Zieht man den Schauplatz der von Martinus veranlassten Renovierungsarbeiten (das Pfarrhaus) in Betracht, wäre es denkbar, dass die Schule im Häuserblock des Pfarrhauses untergebracht war.

DER ZUR ST. PETER KIRCHE GEHÖRENDE FRIEDHOF

Auf der nördlichen und gleichzeitig vielleicht auch auf der östlichen Seite der St. Peter Kirche erstreckte sich der Kirchhof, welcher in Schriftquellen desöfteren erwähnt wird: erstmals 1470,[71] später in einer Urkunde vom 7. Januar 1478: *„...cimetarium parochialis ecclesie B. Petri Apostoli..."*.[72] Seine Einfriedungsmauer zwischen dem Friedhof und der Kleinen Gasse ließ 1688–90 Lajos Martinus errichten (instandsetzen?), der damals 12 Klafter Steinmauer verlegen ließ.[73] Einzelnen Angaben zufolge kamen 1826, 1864 und 1896 in diesem Gebiet Gräber bzw. menschliche Knochen zum Vorschein.[74] Gebeine von Menschen fand man 1922 zwischen dem Haus Bierbauer und dem alten Rathaus sowie beim Bau einer neuen Treppe für die Kathedrale.[75] Árpád Dormuth war gleichfalls der Meinung, dass den Dom ein Friedhof umgab, was er mit einer Eintragung der ersten Grundbücher belegt: „Stefans Freudhoff..."[76]

Nachdem Lajos Martinus auf dem gerade aufgegebenen türkischen Friedhof ein Mausoleum hatte abreißen lassen, ist gewiss, dass der Friedhof auch von den Türken benutzt wurde.[77] Die Grabungen von A. Kralovánszky ergaben aber, dass man in dem Gebiet auch Ende des 18. Jahrhunderts noch Bestattungen vornahm.[78] Seiner Dokumentation zufolge legte A. Kralovánszky 1968 fünf dieser Gräber frei.[79] Wie historische Angaben besagen, kam es hier zwischen 1735 und 1742 immer noch zu Beisetzungen, zumindest hat es Mátyás Bél so gesehen.[80] Offiziell wurde der Friedhof im Jahre 1856 geschlossen.[81]

TÜRKISCHES MAUSOLEUM

Seine Existenz belegt nur eine, nämlich gerade die von seiner Zerstörung kündende, Angabe. Aus den Aufzeichnungen des Pfarrers Lajos Martinus geht hervor, dass er zwischen 1688 und 1690 vier Arbeitern 1,40 Denar bezahlte, damit sie „das im Cimiterium befindliche türkische Mausoleum einrissen".[82] Auf Grund der Angaben darf man die Stelle des Mausoleums im Gebiet zwischen der heutigen Bischofskathedrale und der St. Anna Kapelle vermuten. Da A. Kralovánszky 1968 nahezu das ganze Areal mit Hilfe von großen, breiten Quadranten freigelegt und nach seiner Meinung kein Gebäude solchen Typs gefunden hat, ist es denkbar, dass der aus nicht haltbarem Material errichtete Bau spurlos unterging.

ZÁMOLY, SZŐLŐHEGY (15/3)

In dem ca. 150 × 120 m umfassenden Areal am Fuße des Forrás- und Gránás- Berges, unterhalb des heutigen Weinberges, kamen wenig Funde zum Vorschein, da die Umgebung von Rasen bedeckt ist. Neben einigen unbedeutenden mittelalterlichen Keramikfragmenten lasen wir an der Fundstelle eine ins 15. Jahrhundert zu datierende gelbe, unten kantig abschließende Wandscherbe auf.[83]

Aus dem Gebiet von Szent Tamás gelangte ein teilweise vergoldeter Silbergürtel in die Sammlung von Miklós Jankovich.[84]

Zusammen mit den Fundstellen 15/4 und 15/17 identifizierten wir die Fundstelle als das mittelalterliche Dorf Kerekszenttamás.[85] Seinen Namen erhielt es von der Rundkirche (kerek=rund) und dessen Schutzpatron.[86] In einer Urkunde aus dem Jahr 1231 wird das Dorf Kerekszenttamás erstmals erwähnt, und zwar als Besitztum der Sippe Csák.[87] Damals muss die der Ortschaft ihren Namen verleihende Rotunde schon gestanden haben.[88]

Königin Elisabet, die Witwe König Alberts, bestätigte 1439 István Rozgonyi und dessen Sohn János

[68] VELICS–KAMMERER 1890. 51, 266.
[69] VELICS–KAMMERER 1890. 51, 266.
[70] MÓRA 1972. 213–217.
[71] CSÁNKI 1897. 311.
[72] CSÁNKI 1897. 309.
[73] MÓRA 1972. 213–217.
[74] KÁROLY 1898. 189.
[75] KÁROLY 1898. 189, auf Grund einer späteren Eintragung.
[76] DORMUTH 1937. 20–21.
[77] MÓRA 1972. 213–217.
[78] BÁNKI 1969. 150; BÁNKI 1971. 166.
[79] SZIM Adattár, Arany J. u. 5–7.
[80] BÉL 1977. 105.
[81] Fejér megyei Néplap [Volkszeitung des Komitats Fejér] 1935/1.
[82] MÓRA1972. 215.
[83] SZIM 85.23.1.; FÜLÖP–SIKLÓSI 1985.
[84] Orn. Jank. 464; NAGY 1985. 152.
[85] KÁROLY 1901/IV. 299.
[86] KISS 1988. 717.
[87] WERTNER I. 1891, 180; MOLNÁR 1972. 41.
[88] MOLNÁR 1972. 41.

„für ewige Zeiten" in ihrem Besitz unter anderem von Kerekszenttamás, das ein Teil des Dominiums Csókakő war.[89] Urkunden nennen das Dorf 1440 „Predium Kerekzenththamas", 1453 und 1469 wird es unter dem Namen „Predium Zenththamaseghaza" erwähnt.[90] Nach Dokumenten aus den Jahren 1453–48, 1459, 1460 und 1461gehörte es zu Csókakővár,[91] und auch 1508 war Szenttamás noch zu Csókakő gehörender Grundbesitz.[92]

Lajos Nagy zweifelte Csánkis These an und behauptete unrichtig, Kerekszenttamás sei zwischen 1453 und 1460 Besitztum der Burg Vitány gewesen[93] und im Jahre 1519 dann, laut Schenkungsurkunde Ludwigs II., als Grundbesitz der Burg Gesztes Eigentum des István Török zu Enying geworden.[94]

Während der Türkenherrschaft entvölkerte sich das Dorf wahrscheinlich. 1662 erwähnen Urkunden es bereits als unbewohnt,[95] doch 1636 befand es sich als zu Gesztes gehörende Einöde noch immer im Besitz der Familie Török.[96] Eine Angabe des Jahres 1690 bezeichnet schließlich auch seine Kirche als verfallen bzw. verlassen.[97] Der Name der Siedlung wird überliefert, denn im Rahmen der Behandlung einer Fluruntersuchung zwischen Zámoly und Nyék um 1670 taucht 1745 der Begriff „Wasserlauf von Kerék Szent Tamás" in der Gemarkung Zámoly auf.[98] Im Jahre 1864 findet „Kerék Szent Tamás" (ein Meierhof bzw. türkisches Gebäude) Erwähnung,[99] was bedeutet, dass es in der Türkenzeit eventuell wieder bewohnt war. Auf jeden Fall werden 1691 und 1692 die Namen „Kerek Szent Tamás" und „Szent Tamás háza" urkundlich erwähnt,[100] während man es 1702 eindeutig unter den Einöden aufzählt.[101] Auch heute noch ist es verödet. Seine Stelle markiert die unter dem Weinberg stehende Kirche (FS 15/4), welche mit der Rotunde des mittelalterlichen Dorfes Kerekszenttamás (FS 15/3) identisch ist.

Schon Flóris Rómer wurde auf den am Weinberg stehenden „runden Turm" aufmerksam, den „das Volk für ein türkisches Bauwerk hält".[102] Doch Rómer bezeichnete es schon damals – richtig – als „rundes romanisches Bauwerk".[103] Im vorletzten Jahrhundert hielt man es allgemein für eine Kirche, zuweilen aber auch für einen römischen Wachturm oder -posten,[104] und Genthon bestimmte die Rotunde als türkischen Wachtturm.[105] Katalin H. Gyürky dagegen zählt schon mehrere solche Ortschaften auf, darunter auch Kerekszenttamás in der Gemarkung von Zámoly, wo frühmittelalterliche Rundkirchen standen und wo diese Tatsache in den gegebenen Ortsnamen Niederschlag gefunden haben dürfte.[106] Einige hielten die unter Denkmalschutz stehende Rotunde 1990 immer noch für eine türkenzeitliche Turmruine.[107] Der Name des Dorfes kommt erstmals in einer Urkunde des Jahres 1231 vor,[108] aber die Kirche wurde höchstwahrscheinlich schon wesentlich früher erbaut.

Nach Vera Molnár gehören die Rotunden mit absolut kreisförmigem Grundriss und ohne Apsis zu einer späten Variante der Rundkirche.[109] Ihr Innendurchmesser betrug mehr als 665 cm, der Außendurchmesser ca. 900 cm und den Eingang öffente man im Süden (*Abb. 8*). Ein Altarfundament konnte Vera Molnár bei ihrer Grabung 1962 nicht finden.[110] In der nordöstlichen Mauer ist auch heute eine Vertiefung, ein kleine, quadratische Nische, die vielleicht wie ein Sakramentschrein aussieht. Der Fußboden bestand aus Kalkterrazzo,[111] die Mauern der Rotunde wurden aus dem in der Umgebung abgebauten Steinmaterial, grob behauenen Quadersteinen unterschiedlicher Größe, aufgeführt und hatten eine Mauerstärke von 130 cm.. Zwischen der äußeren und inneren Quaderreihe befand sich mit kleinen Steinen vermischter Kalkmörtelverguss. Im Inneren beobachtete Vera Molnár 1962 an mehreren Stellen der bis zu 3–4 m Höhe stehengebliebenen Mauern gelblich bemalte Verputzreste.[112] 1994 konnten wir in den Mauern, in 200 cm Höhe von der damaligen Oberfläche, durchgehende zylindriche Balkenspuren beobachten. Die an der Stelle der Balken befindlichen zylindrischen Löcher schlossen mit den Mauern keinen rechten Winkel ein und auch ein System ließ sich in ihrer Anordnung nicht erkennen.

[89] MOL DL 13.466; KÁROLY 1899/III. 303–304; JENEI 1977. 42.
[90] CSÁNKI 1897. 350.
[91] CSÁNKI 1897. 350; ÉRSZEGI 1971. 232–233; MOL DI 14.623; MOL DI 15.399; MOL DI 15.400; MOL DI 15.421; MOL DI 7.497; NRA fasc. 301, No. 12; DI 15.601.
[92] KÁROLY 1899/III. 568.
[93] NAGY 1966. 1177.
[94] MOL E 117. Comissio Neoaquistca fsac. 2, No. 2.
[95] KÁROLY 1899/III. 327.
[96] MOL P 185, Archiv d. Fam. Esterházy 4. f. 24, No. 6.
[97] HENSZLMANN 1967. 330; MOL U et C. E 156, fasc. 4 m. 43.
[98] MÓRA 1972. 24; NAGY 1972. 306.
[99] NAGY 1972. 306.
[100] KÁROLY 1901/IV. 580.
[101] KÁROLY 1899/III. 7–10.
[102] RÓMER 1860. 63.
[103] RÓMER 1864. 66.
[104] FÉNYES 1851. 320; KÁROLY 1901/IV. 299; GERECZE 1906. 302.
[105] GENTHON 1951. 208; GENTHON 1959. 440.
[106] GYÜRKY 1963.
[107] FMM 1990; Zámoly 1753.
[108] MOLNÁR 1972. 41.
[109] MOLNÁR 1972. 41.
[110] MNM Adattár, I. 62/1963.
[111] MOLNÁR 1972. 40.
[112] MOLNÁR 1963–1964. 234–238.
[113] MOLNÁR 1963–1964. 234–238.

Vielleicht hatte die Kirche eine Spiegeldecke aus Holz.[113] Von ihren Fenstern fand sich keine Spur.

Wahrscheinlich stand die Rotunde im 12. Jahrhundert schon und blieb bis Mitte des 16. Jahrhunderts ohne Umbauten erhalten.[114] In den Konskriptionen des Jahres 1690 erscheint sie als *„...desertum templum..."*.[115]

Im Inneren der Kirche legte Vera Molnár einige nicht zu identifizierende Schnittsteine aus Sandstein frei,[116] und in den Gräben, die man innen und außen längs der Kirchemauern gezogen hatte, kamen Tierknochen, Keramik aus dem 12.–16. bzw. 17.–18. Jahrhundert sowie sonstiges Fundmaterial zum Vorschein.[117]

[114] MOLNÁR 1963–1964. 234–238.
[115] HENSZLMANN 1967. 330.
[116] MOLNÁR 1963–1964. Anm. 8.
[117] SZIM 62.91.3–62.106.1; 62.140.1.

LITERATURVERZEICHNIS

BÁNKI 1969 — BÁNKI Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 10. (1969), p. 149–151.

BÁNKI 1971 — BÁNKI Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 11. (1971), p. 163–166.

BÁNKI 1972 — BÁNKI Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 12. (1972), p. 280–285.

BÉL 1977 — BÉL Mátyás: Fejér vármegye leírása. Hungariae novae geographico-historica. Pars secunda transdanubiana. Ford.: Prokopp Gyula. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. (1977), p. 83–118.

CSÁNKI 1987 — CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 3. Bp., 1897.

DOBROVITS 1982 — Cs. DOBROVITS Dorottya: Székesfehérvár. Székesegyház. Bp., 1982. (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 125.)

DLUGOSS 1711 — (Dlugoss, Joannis) Hostorial Polonicae Libri XII... Lipsiae, 1711. I. p. 742–743.

DORMUTH 1937 — DORMUTH Árpád: Adatok a városháza múltjához. Székesfehérvári Szemle 7. (1937), p. 18–23.

ENTZ 1984 — ENTZ Géza: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században (1390–1470). Történelmi Szemle 27. (1984). 3. sz., p. 390–403.

ÉRSZEGI 1971 — ÉRSZEGI Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent levéltárában. 1193–1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. (1971), p. 177–263.

Fejér megyei Néplap 1935 — Fejér megyei Néplap 1935. szept. 15.

FÉNYES 1851 — FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest., 1851.

FITZ 1955 — FITZ Jenő: Adatok Székesfehérvár középkorához. Fehérvár 1. Székesfehérvár, 1955. p. 64–71.

FITZ 1956 — FITZ Jenő: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1956. (István Király Múzeum Közleményei B. sor. 11.)

FITZ 1957 — FITZ Jenő: Székesfehérvár. Magyar Műemlékek. Bp., 1957.

FITZ 1984 — FITZ Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt. Székesfehérvár, 1984. (Az István Király Múzeum Közleményei B. sor. 4.)

FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966 — FITZ Jenő – CSÁSZÁR László – PAPP Imre: Székesfehérvár. Bp., 1966.

FMM 1990 — Fejér megye műemlékjegyzéke. Bp., 1990.

FÜGEDI 1967 — FÜGEDI Erik: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. Székesfehérvár évszázadai 1. Székesfehérvár, 1967. p. 27–34.

GENTHON 1951 — GENTHON István: Magyarország műemlékei. Bp., 1951.

GENTHON 1959 — GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei. Dunántúl. Bp., 1959.

GERECZE 1906 — GERECZE Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei 2. Szerk. Forster Gyula. Bp., 1906. p. 377–646.

GERŐ 1977 — GERŐ Győző: Istolni Beograd építészeti emlékei. In: Székesfehérvár Évszázadai 3. Székesfehérvár, 1977. p. 105–126.

GYÖRFFY 1987 — GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 2. Bp., 1987.

GYÜRKY 1963 — H. GYÜRKY Katalin: Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém. ActaArchHung 15. (1963), p. 341–408.

HENSZLMANN 1967 — HENSZLMANN Lilla: Urbarie et conscriptiones. Művészettörténeti adatok 1. füzet. Szerk.: Henszlmann Lilla. Bp. 1967. p. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai 4.)

JENEI 1977 — JENEI Károly: A község története az alapítástól a török hódoltság végéig (1030–1687). In: Mór története. Mór, 1977. p. 39–60.

KARÁCSON 1904, 1908 — KARÁCSON Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Bp., 1904. – 1664–1666. Bp., 1908. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók 3–4.)

KÁROLY 1896–1904 — KÁROLY János: Fejér vármegye története 1–5. Székesfejérvár, 1896–1904.

KISS 1988 — KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

KOLLER 1972 — KOLLER, Heinrich: A székesfehérvári királyi trónus kérdése. In: Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. p. 7–20.

KRALOVÁNSZKY 1983 — KRALOVÁNSZKY, Alán : The earlist church of Alba Civitas. Alba Regia 20. (1983), p. 75–88. old.

KRALOVÁNSZKY 1984 — KRALOVÁNSZKY, Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. FolArch 35. (1984), p. 111–138.

KRALOVÁNSZKY 1990 — KRALOVÁNSZKY, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: Towns in Medieval Hungary Edited by: Gerevich, L. Bp., 1990. p. 51–95.

MEZEY 1972 — MEZEY László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. p. 21–36.

MOLNÁR 1963–64 — MOLNÁR Vera: Jelentés a Zámoly-i határban levő kerek templom ásatásáról. Alba Regia 4–5. (1963–64), p. 234–238.

MOLNÁR 1972 — GERVERS-MOLNÁR Vera: Magyarország középkori rotundái. Bp., 1972. (Művészettörténeti Füzetek 4.)

MÓRA 1972 — MÓRA Magda: Források Fejér megye törökkori történetéhez. Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. (1972), p. 211–226.

NAGY 1965–66. — NAGY Lajos: Pusztatemplomok Fejér megyében. Alba Regia 6–7. (1965–66), p. 173–180.

NAGY 1972 — NAGY Lajos: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. In: Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. p. 199–214.

NAGY 1985 — NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. Függelék I. Jankovich Miklós gyűjteményeinek lelőhelyes tárgyai, valamint publikált és kéziratos jegyzeteinek, levelezésének lelőhelyekre vonatkozó megjegyzései II. A Jankovich-leltárak vásárlási hellyel jelzett anyaga. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. Szerk.: Belitska-Scholtz Hedvig. Bp., 1985. p. 122–153.

NÉMETH 1979 — NÉMETH László: A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777–1789) In: Székesfehérvár Évszázadai 4. Székesfehérvár, 1979. p. 51–59.

POLGÁR 1936 — POLGÁR Iván: Tanulság a fehérvári székesegyház megújításából. Székesfehérvári Szemle 3–4. (1936), p. 102–104.

RÓMER 1860 — RÓMER Flóris: A Bakony. Győr, 1860.

RÓMER 1864 — RÓMER Flóris: Zala megye középkori egyházi építményei és azok jellemzése. MOTM 1864. 64–68.

SIKLÓSI 1983 — SIKLÓSI Gyula: „Dreihausener" Pokal von Székesfehérvár. Alba Regia 20. (1983), p. 153–168.

SIKLÓSI 1988 — SIKLÓSI, Gyula: Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrisse und Karten über die Stadt. ActaArchHung 40. (1988), p. 221–251.

SRH — Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit. Emericus Szentpétery. 1–2. Bp., 1937–1938.

THURÓCZY 1957 — Joannes de Thwrocz, Chronica Hungarorum Monumenta Hungarica 1. Ford.: Geréb László. Bp., 1957.

THÚRY-KARÁCSON 1893, 1896, 1916 — THÚRY József - KARÁCSON Imre: Török történetírók. Bp., 1. 1893.; 2. 1896.; III. 1916.

VASS 1973 — VASS Előd; Székesfehérvár (Istolni-Belgrád) XVI. századi török forrásai. Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. (1973), p. 275-298.

VELICS-KAMMERER 1886-1890 — VELICS Antal - KAMMERER Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. 1. Bp., 1886.;2. Bp., 1890.

WERTNER 1891-1892 — WERTNER Mór: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 1-2. Temesvár, 1891-1892.

KÉT CENTRÁLIS ALAPRAJZÚ TEMPLOM FEJÉR MEGYÉBŐL

Hollné Gyürky Katalin 1963-ban vetette papírra örökbecsű tanulmányát *„Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém"* címmel. Szeretett emlékének ezért kívánok két centrális elrendezésű templom történeti-régészeti ismertetésével adózni.

Ilyen alaprajzú templom volt a székesfehérvári négykaréjos Szent Péter kápolna, mely a korai királyi vár középpontjában épült fel. A kápolna későbbi adatok szerint Géza fejedelem és felesége, Adelheid nyughelye volt. Brodarics István szerint itt állott Szent István egykori trónja. A Szent Péter utcában álló templomra egy 1081-ben íródott oklevél utal először. A négykaréjos templomot IV. Béla király átépíttette, majd 1235-ben ebben a templomban tették fejére a koronát. Ekkor a már lebontott négykaréjos kápolna helyén egy valószínűleg egyhajós, keleti toronypáros templom állott. Ennek tornyai a 14. század közepén csúcsíves, mérműves ablakokat kaptak, feltehetőleg ekkor bővítették háromhajóssá. Északi oldalához Hensel János fehérvári polgár 1478-ban gótikus kápolnát építtetett, ugyanekkor készült el sekrestyéje, mely a szentélye és északi tornya mellett állott. az 1543-as ostromot követően a törökök dzsámivá alakították, ekkor Szulejmán szultán dzsámi a neve. 1613-ban újabb átépítésen esett át, ám megőrizve középkori-törökkori formáját túlélte az 1688-as ostromot, majd többszöri átépítést követően végső barokk külsejét Rieder Jakab 1805-1815 között végzett építkezéseivel nyerte el. A templom régészeti-építési kutatásait Polgár Iván, Károly János, Lux Géza, Kralovánszky Alán, Dobrovits Dorottya és Siklósi Gyula végezték.

A Szent Péter templom déli oldalán állt a plébánia ház, a templomhoz tartozott a város neves iskoláinak egyike. 1471-1856 között gyakran említik templom körüli temetőjét, melyben törökkori mausoleum állott.

Zámoly területén, a mai Szőlőhegy alatt, kb. 150 × 120 méteres területen találtuk meg a középkori Kerekszenttamás falu helyét. Nevét kör alaprajzú templomáról és annak védőszentjéről kapta. Magát a falut ezen a néven 1231-ben említi először oklevél. Valószínűleg a török hódoltság idején elnéptelenedett, 1662-ben lakatlannak nevezik. A település nevét 17-18. századi helynevek őrizték meg az utókornak. A Zámoly határában álló templomromra már Römer Flóris felfigyelt, de Fényes Elek, Károly János, Gerecze Péter és Genthon István is leírta e becses műemléket. H. Gyürky Katalin a kerekszenttamási mellett több olyan helységet is felsorol, ahol koraközépkori körtemplom állott és ez a helynévadásban is tükröződhetett. 1962-ben Molnár Vera tárta fel a templomromot. Terepbejárásaink során, 1994-ben a falu és a templomrom területét Fülöp Gyulával beazonosítottuk, Egyed Endrével felmértük.

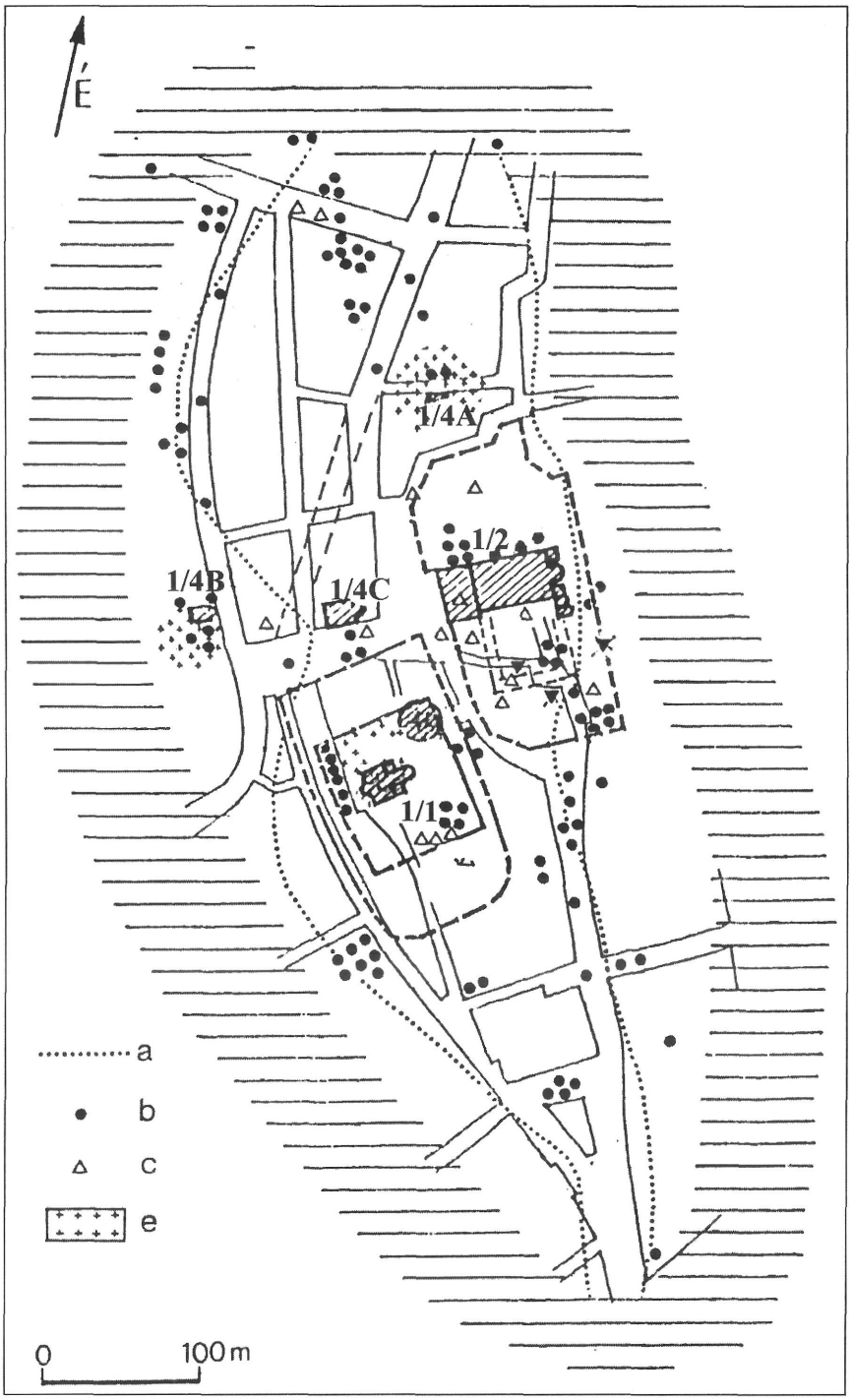

Abb. 1. Die Innnstadt von Székesfehérvár (Fundstelle 12/1) in der Arpadenzeit (Aufnahme und Zeichnung: Endre Egyed)

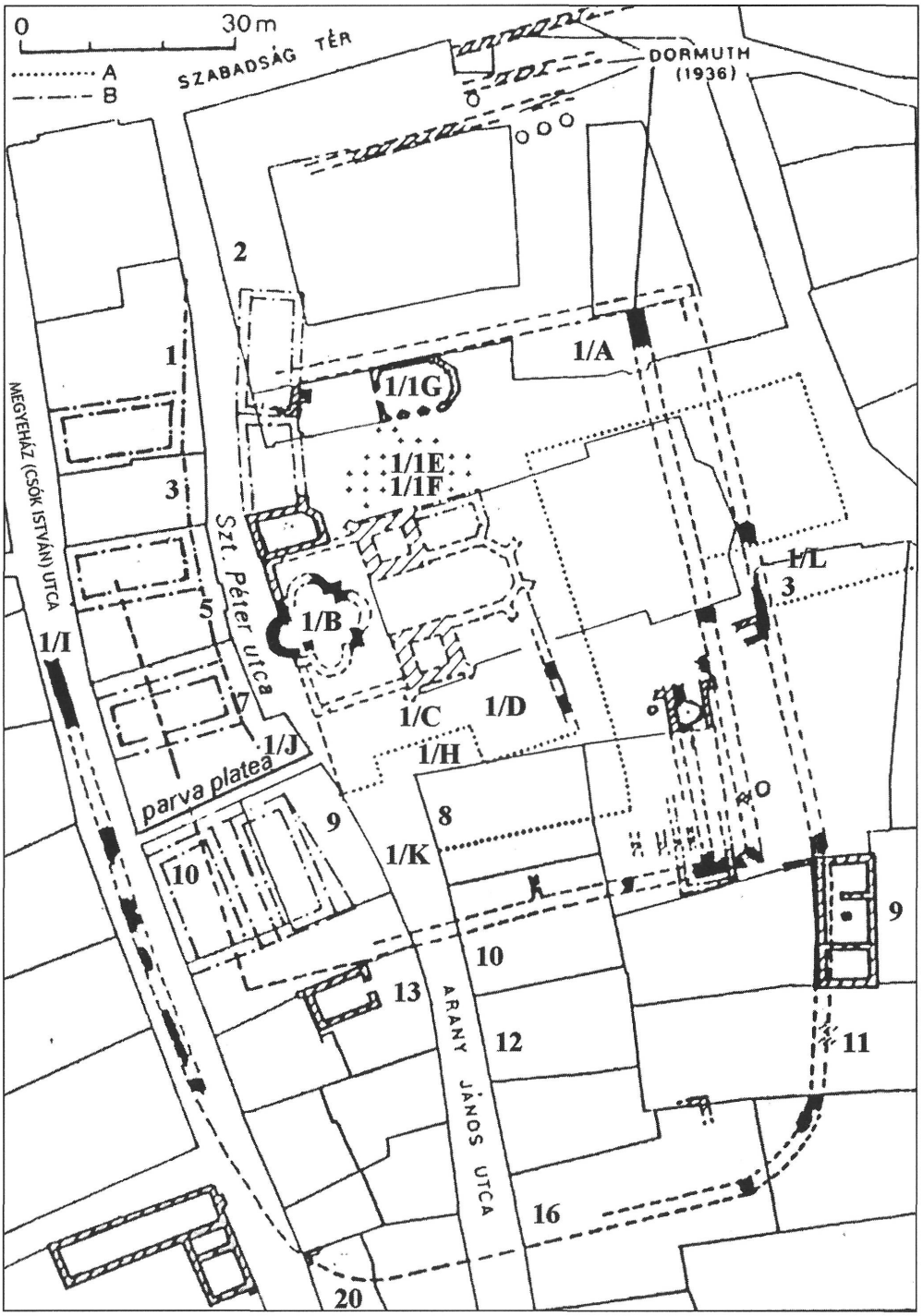

Abb. 2. Székesfehérvár, frühe Königsburg (FS 12/1) (Aufnahme und Zeichnung: Endre Egyed)

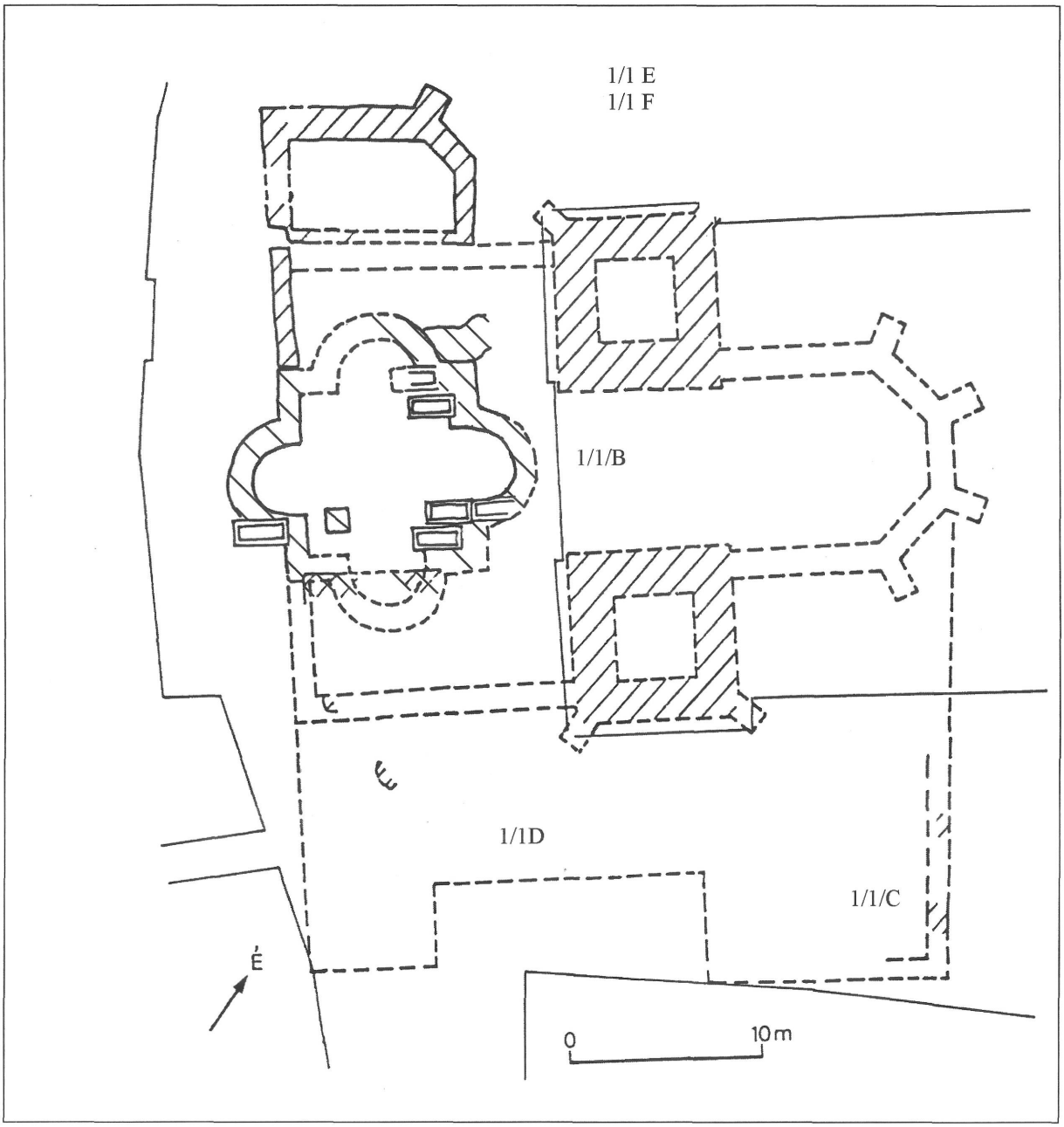

Abb. 3. Székesfehérvár, innerstädtische Pfarrkirche (FS 12/1.B), mittelalterliche Kirche (Aufnahme und Zeichnung: Endre Egyed)

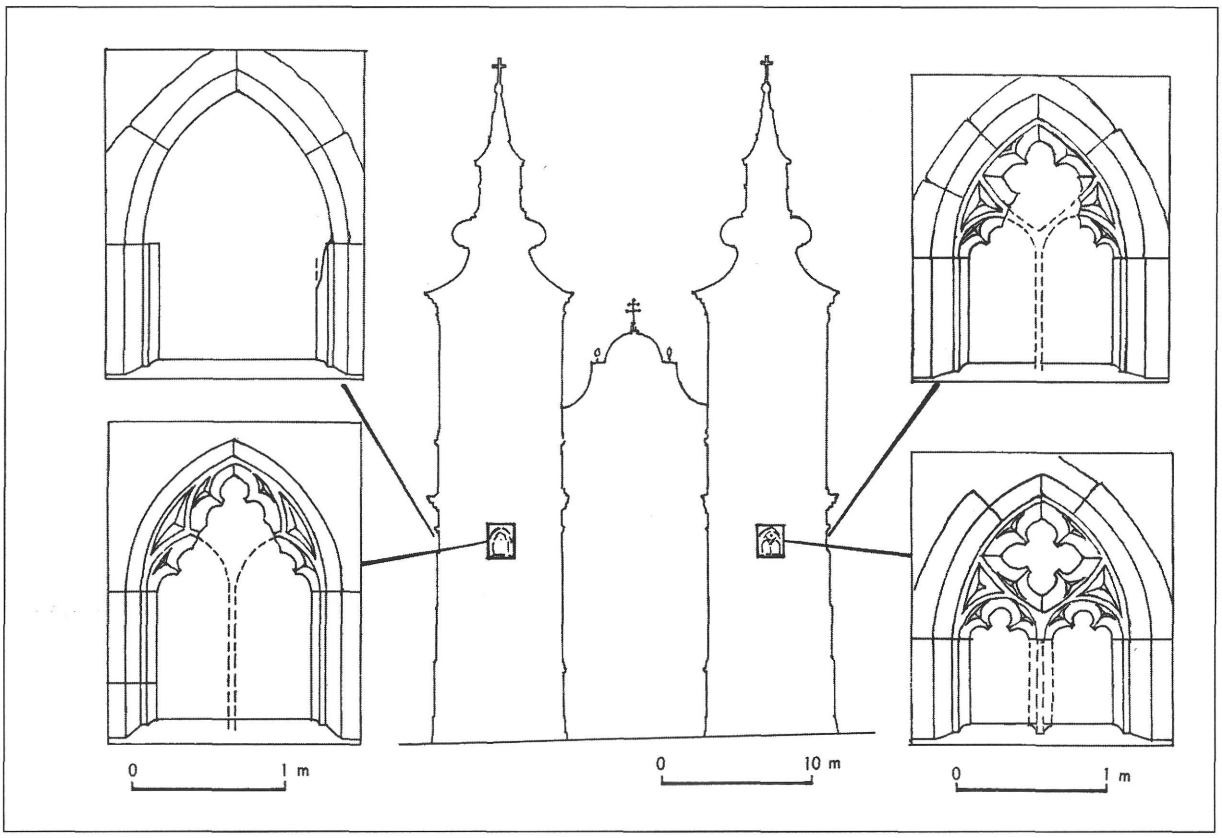

Abb. 4. Székesfehérvár, innerstädtische Pfarrkirche (FS 12/1.B), Details der mittelalterlichen Kirche (Aufnahme und Zeichnung: Endre Egyed)

Abb. 5. Székesfehérvár, innerstädtische Pfarrkirche (FS 12/1.B), die mittelalterliche Kirche 1601

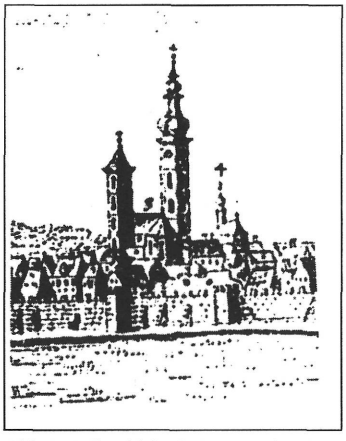

Abb. 6. Székesfehérvár, innerstädtische Pfarrkirche (FS 12/1.B), die mittelalterliche Kirche um 1741

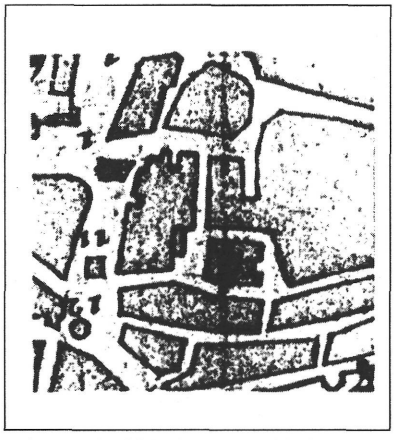

Abb. 7. Székesfehérvár, innerstädtische Pfarrkirche (FS 12/1.B), die mittelalterliche Kirche 1689

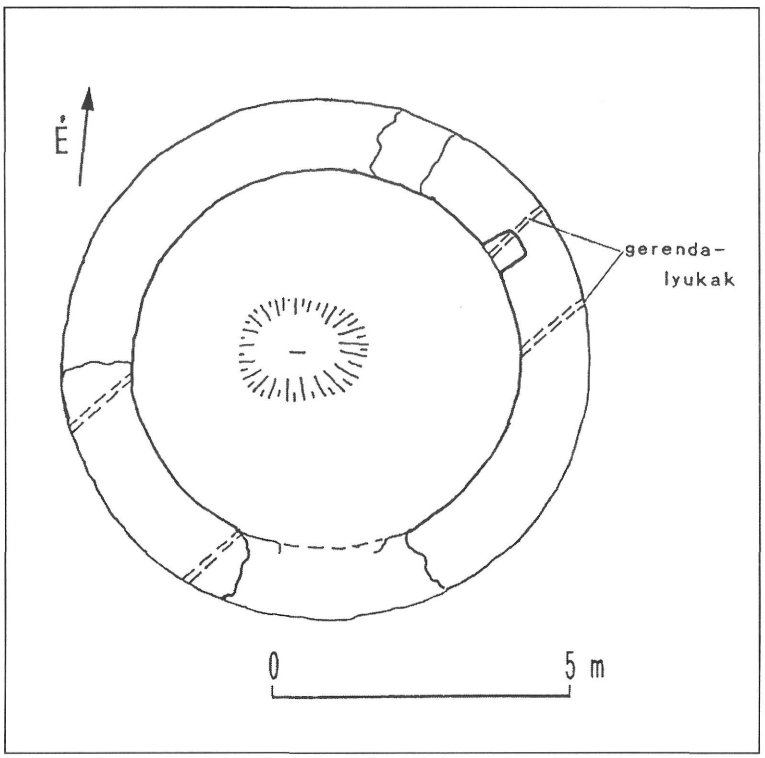

Abb. 8. Zámoly, Weinberg (FS 15/4), mittelalterliche Kirche (Aufnahme und Zeichnung: Endre Egyed)

ENGEL PÁL † – LŐVEI PÁL

ELLYEVÖLGYI JÁNOS NÁDORI ÍTÉLŐMESTER (1526?) SÍRKÖVE

Buda középkori domonkos kolostorában 1863 táján, 1902-ben, 1916-ban, majd H. Gyürky Katalinnak az 1960-as, 1970-es években folytatott kutatásai során feltárt, hetvennél több tételt számláló sírkőegyüttes egyike a legjelentősebbeknek a középkori Magyarország területén. Számos darabján olvasható név, halálozási évszám, látható címer – írott forrásadatokból is ismert személy mégis csak elvétve található közöttük. Ezek egyike Ellyevölgyi János, nádori ítélőmester, „a Jagello-kori jogászság egyik legmarkánsabb alakja".[1]

Ellyevölgyi mészkőből faragott sírkőlapjának erősen kopott felületű, kettérepedt, 69 × 79 cm méretű alsó része H. Gyürky Katalin ásatásai során került elő, az egykori domonkos kolostor területén. 1977-ben leltározták be a Budapesti Történeti Múzeumban (ltsz. 77. 2. 30).[2] A múzeum letétjeként a Hilton szállóban, a kolostor helyreállított kerengőjében állították ki. A sima lemezből és a mélyített mező felé szimaszerű átvezető tagozatból álló keret bal alsó sarkában egyszerű, vésett rozetta látható, a jobb sarokban az erősen töredezett felületen a hasonló motívumnak csak felső része vehető ki. A sírkő mezőjében párhuzamos sorokból álló, vésett technikájú, nem túlságosan gondosan és szabályosan faragott, reneszánsz kapitális betűk alkotta felirat utolsó kilenc sora olvasható[3]: ... / REGY · MAGISTER / IOHANN(e)S · DE · ELLY / EWELGH · P(ro)THONO / TAR(i)V(s) · PALATINAL / IS · VNACVM · FRANCI / SCO · FILIO · ET · PVELL / A · DOROTHE ... / · SVIS · QV[I] · OBII[T] / IN · ANNO · 1... [D]NI ·

Az évszám utolsó számjegyei a felület lepusztulásától függetlenül is hiányozhatnak, mert valószínű, hogy a feltehetően a mohácsi csatában elesett Ellyevölgyi a sírkövet még életében maga készíttette el. Az effajta előrelátó gondoskodás a korban nem volt ritka. Telegdi István kincstárnok gazdag heraldikai díszű, mezőtelegdi (Tileagd, Románia) síremlékére például csak a halálozási évszám első két jegyét (15) vésték rá, és az elhunyt nem is feküdt soha alatta: 1514-ben a parasztháború során vesztette életét; Pálóci Antal zempléni főispán pedig, aki 1519-ben Sárospatakon síremléket állított testvére, az 1514-ben elhunyt Pálóci Mihály főkamarás és saját maga számára. A mohácsi csatában esett el, mint családja utolsó sarja – az emlékét őrző síremlékről aligha gondoskodott volna már más.[4]

Ellyevölgyi Jánosnak a sírkő feliratában szereplő fia, Ferenc, és leánya, Dorottya a sírkő készítésének idején már halott lehetett – írott forrás egyébként egyikőjükről sem ismert.

Ellyevölgyi előkelő és igen jómódú, Somogy megyei köznemesi nemzetségből származott. Már a 13. század második felében szereplő őseit, Ipolit comes fiát, Ugrát és három testvérét is általában ellyei nemesként (nobiles de Elya, Elye) emlegették, törzsbirtokuk, a Kaposvártól délnyugatra fekvő Bárddal szomszédos – a mai Bárdudvarnok határában fekvő – Ellye vagy Illye után. Több falut birtokló rokonsági csoportjukkal, „nemzetségükkel" (de genere Ilia) 1265-ben osztoztak meg.[5] Ellye vagy más néven Ellyevölgy faluban – valószínűleg még az Árpád-korban – az Ágoston-rendi kanonokok számára prépostságot alapítottak.[6] A monostor patrocíniuma – az Illyemindszent névváltozatból[7] ítélve – Mindenszentek lehetett.[8] Ellyevölgy ma Öllevölgy földrajzi néven létezik Bárdudvarnok határában, délre.[9]

[1] BÓNIS 1971. 359.

[2] GYÜRKY 1977. 30. tétel, a felirat olvasata és a személy azonosítása nélkül; a sírkő lényegében közöletlen, említése: LŐVEI 1991. 361.

[3] A kopott felületen nem vehetők ki rövidítésjelek nyomai. A rövidítés miatt hiányzó betűket kerek, az elpusztult betűket szögletes zárójelbe helyeztük.

[4] LŐVEI 1990. 9–11.

[5] Részletesebben, a család tagjainak 13. századi politikai szerepére vonatkozóan is: SZŰCS 1984. 387–388.

[6] 1400-ban: ZSO II/1. 24. (154. sz.)

[7] CSÁNKI II. 614.

[8] FÜGEDI 1981. (471, 20. jegyzet) tévesen azonosította a lullai Szent László-prépostsággal (vö. CSÁNKI II. 645.).

[9] VÉGH 1974. 521.

A 15. századra a nemzetség számos családra (Ellyevölgyi, Fóris, Ipoltfi, Bárdi, Szentiváni) vált szét, és így elszegényedett.[10]

Családjának más tagjaihoz hasonlóan Ellyevölgyi János is kúriai szolgálatra lépett. 1480-ban már az országbírói iroda alkalmazottja volt, és 1496-tól haláláig egymást követően a szlavón báni (1496–1497), a királyi személyes jelenléti (1498–1503) s végül a nádori (1504–1526) bíróság ítélőmestere (prothonotarius palatinalis, ahogy a sírkő szövegében is szerepel), azaz tényleges vezetője volt. Utoljára 1526 májusában történik róla említés, és így lehetséges, hogy a mohácsi csatában vesztette életét. Hivatali pályafutása alatt Budán házat, Somogy, Pest és Körös megyékben pedig birtokokat szerzett, részben első felesége, Sülyi Etele Imre, Pest megyei nemes özvegye, Anna kezével. Második feleségétől, Forgách Zsuzsannától született László nevű fiát említi forrás.[11]

Ellyevölgyén kívül az Ellyevölgyi és a vele legközelebbi rokon Fóris család közös birtoka volt még a 16. század elején Kovácsi (ma Rinyakovácsi), Szerászló (ma Bárdudvarnok része), Ótelek (puszta Bárdudvarnok határában) és Simonfalva (ma Simonfa).[12]

IRODALOMJEGYZÉK

BÓNIS 1971 — BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.

CSÁNKI II — CSÁNKI Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában 2. Bp., 1894.

FÜGEDI 1981 — FÜGEDI Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp., 1981.

GYÜRKY 1977 — [H. GYÜRKY Katalin:] Jegyzék a Domonkos szerzetesrend Szent Miklósról elnevezett budai kolostorának és templomának középkori kőfaragványairól ... 1977. Kézirat, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára, ltsz. 16673. dok.

LŐVEI 1990 — LŐVEI Pál: Középkori síremlékeink megrendelői köre. Pavilon 4. (1990), p. 8–13.

LŐVEI 1991 — LŐVEI, Pál: Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda. In: Buda im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 351–365.

SZŰCS 1984 — SZŰCS Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp., 1984. p. 341–394.

VÉGH 1974 — Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH J. Bp., 1974.

ZSO II/1. — Zsigmondkori oklevéltár 2. (1400–1410). / 1. (1400–1406). Összeáll. Mályusz Elemér. Bp., 1956.

[10] CSÁNKI II. 662, 670, 673, 677, 696.

[11] BÓNIS 1971. 359–360, valamint 303. (44. jegyzet) is; második feleségére és László nevű fiára: MOL Dl 47288, a fiú nevét Bónis nem közli, a nevet – Ladislaus – Rácz Györgynek köszönöm (L. P.)

[12] MOL Conscriptiones portarum, 37. kötet, Somogy megye 1536. évi összeírása.

THE GRAVESTONE OF JÁNOS OF ELLYEVÖLGY, (1526?)

One of the most significant gravestone finds in the territory of the mediaeval Hungary is the collection consisting of over seventy items that were excavated in the course of archaeological research in the mediaeval Dominican friary of Buda. Names, dates of death or coats of arms can be seen on several of them , but anybody familiar from written documents is hard to be found among them. One of the exceptions is János of Ellyevölgy, XXXX, the well-known XXX of the Jagellonian period.

The bottom part of the gravestone carved of limestone with a XXXsurface camr to light at the excavation by Katalin H. Gyürky in the territory of the former Dominican friary. There is a script carved in parallel lines, in not very carefully and precisely carved Renaissance capital letters the last nine lines reads as follows: .../REGY MAGISTER/ IOHANN(e)S DE ELLY/EWELGH P(ro)THONO/ TAR(i)V(s) PALATINAL/IS VNACVM FRANCI/ SCO FILIO ET PVELL/A DOROTHE.../ SVIS QU(I) OBII(T)/IN ANNO 1...(D)NI

The last figures of the date may be missung despite the bad conditon of the surface, because it is possible that Ellyevölgyi who supposedly died in the battle of Mohács had had his gravestone made in his life. This way of thinking was not unusual of the age.

János Ellyevölgyi's son Ferenc and daughter Dorottya mentioned in the text of the gravestone could have already been dead in the time of making the gravestone - no other written document mentions them.

Ellyevölgyi came from a well-to-do XXXXX from the county of Somogy. His ancestors were already mentioned in the 13th century.They founded aprepostery for the canons of the Augustine order back in the Árpádian period. Ellyevölgy exists today as Öllevölgy on the southern outskirts of Bárdudvarnok. By the 15th century the kin diverged into several families Ellyevölgyi, Fóris, Ipoltfi, Bárdi, Szentiváni) and XXXX. Similarly to other members of his family, János Ellyevölgyi XXX. In 1480 he was employed at the XXXX and from 1496 one after the other he fulfilled the post of the prothonotarius palatinalis first of the XXXof Slavonia (1496-1497), then XXX (1498-1503) and finally the XXX (1504-1526). He is last mentioned in May 1526 thus it is possible that he lost his life in the battle of Mohács. During his carreer he boought a house in Buda and lands in the counties of Somogy, Pest and Körös.

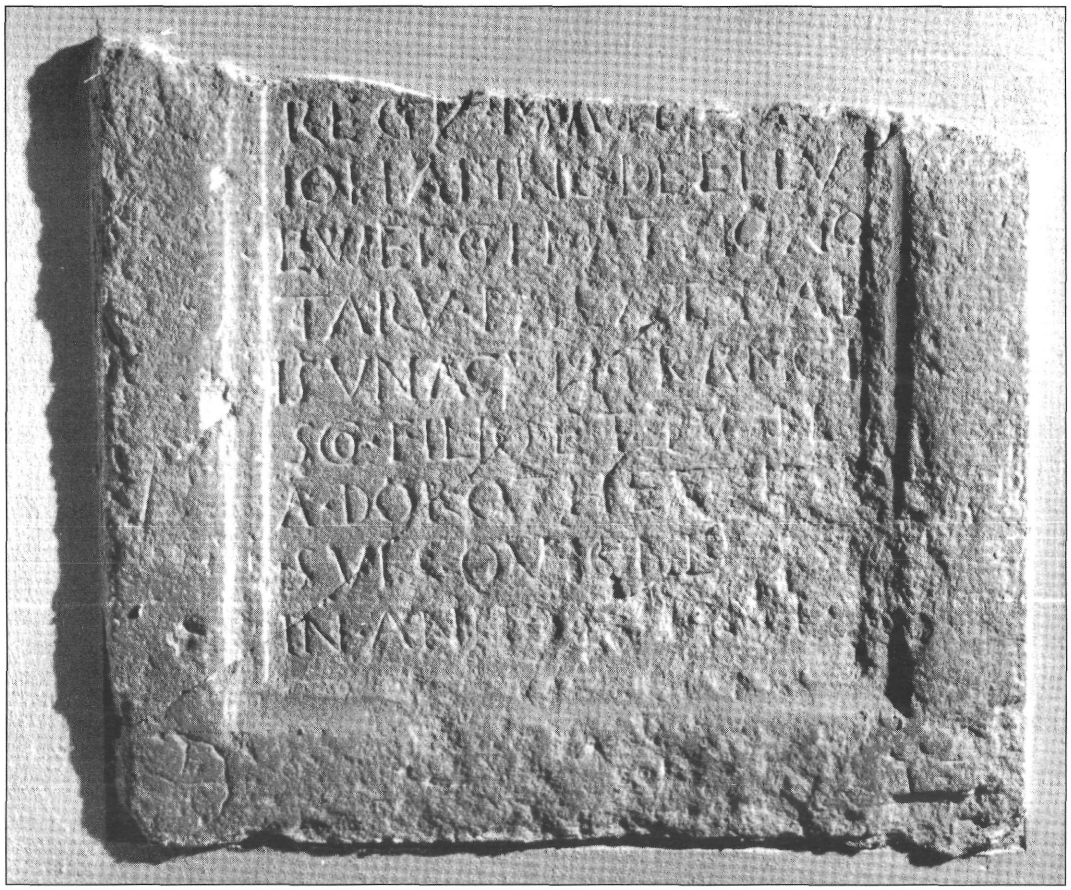

1. kép. Ellyevölgyi János nádori ítélőmester sírköve (Buda – Domonkos kolostor)

ZÁDOR JUDIT

VELENCEI ÜVEG TÁL A KÁROLYI PALOTA UDVARÁN FELTÁRT TÖRÖK TÁROLÓBÓL

A Károlyi palota (Budapest, V. Károlyi Mihály utca 16.) udvarán 1997 őszén rövid szondázó kutatást, 1998. júliustól novemberig pedig teljes régészeti feltárást végeztünk. A kivitelezést - a földalatti raktár építését - megelőző kutatás során 11-12. századi köznépi temető 23 sírját, 13. századi falu (Szent Erzsébet falva) részletét, 15.-16. századi falmaradványokat, továbbá egy török ház pincéjét és élelmiszer tárolóját tártuk fel.

A Károlyi palota udvarának nyugati oldalán török kori épület maradványa és egy hozzá tartozó élelemtároló került elő. *(1. kép)* A gödör oldalmérete 195 cm × 140 cm, mélysége 185 cm a török járószinttől (370 cm a jelenlegi járószinttől) lefelé. A tároló helyiség négy sarkában egy-egy 25 cm átmérőjű cölöplyuk került elő, amiből arra következtethetünk, hogy az egykor itt állt négy cölöp a gödör statikai megerősítésére és a tetőzet megtartására szolgálhatott. Az üreg oldalát agyaggal tapasztották ki oly módon, hogy az utolsó harmadban az egyszerű tapasztás vastagságát megnövelték, és ezzel a tároló belső méretét leszűkítették. A déli oldalán megmaradt a lejárat lenyomata. *(2. kép)*

A tárológödör leletanyagban rendkívül gazdag volt. Az égett, morzsalékos barna színű betöltésből a török kézművesipar jellegzetes termékeit, kiöntőcsöves mázas korsókat, máz nélküli vizes kancsót, zöld mázas tálat, füles bögrét tártunk fel. Maggal teli táltöredékek, birka, juh csontok kerültek elő. A gödör alsó részén, eredeti helyén további edény, korsó, és gyertyatartó maradványai láttak napvilágot. A feltárt kerámia anyag többsége egy átlagos török háztartás nélkülözhetetlen darabjait tartalmazta. Ettől eltérően, a leletegyüttes kiemelkedő darabjai közé tartozott a gödör legaljából előkerült füles bronz edényke, és egy fehér üvegszálas díszítésű velencei üvegtál.[1] *(3. kép)*

A fehér üvegfonallal díszített kis méretű tál 170 cm mélységben, viszonylag ép állapotban került elő. H. Gyürky Katalin az üvegtálat a 16. század végére, 17. század első felére datálta.

A TÁL LEÍRÁSA (4, 5, 6, 7, 8. kép)

Méretei: külső átmérője 9 cm, belső átmérője 8 cm, vastagsága 0,5 cm, mélysége a szélén 4 cm, középen 3 cm, a talp átmérője 5 cm.

Színtelen, romlatlan velencei üveg. Külső felületét fehér üvegfonalas díszítés borítja. Széles, felül enyhe „S" alakban hajló függőleges fehér sávok, a sávok közti részt rombusz alakú hálóminta tölti ki. A peremén „V" alakú törés látható. A törött rész 2 cm × 1 cm. A tálnak nincs talpgyűrűje, alja befelé, kúposan záródik.

Velencében a 16. század elejétől kezdve gyártják ezt a fehér színű, fonalas díszítésű üvegtípust. A technológia a rómaiaktól ered. Ők használták először az időszámításunk szerinti 4. században a melegen felcsavart üvegfonalas díszítést. Az üveg készítésének a tálon megfigyelhető technológiai eljárása az ún. vetro a reticello (a hálószerű díszítés). Az eljárás jellemzője - az üvegfonalak egymást keresztezve kis rombuszokat alkotnak, amelyekben pedig apró levegőbuborékok záródnak - jól megfigyelhető a kis tálon.[2]

A Károlyi palota udvarán feltárt üvegtál különleges helyet foglal el Pest törökkori régészetében. Egy átlagos török háztartás kerámia anyagával együtt került elő, a szinte teljesen ép, Velencéből (Muránóból) származó, kis méretű tálacska. Ugyanakkor Magyarországon a hódoltság korának tipikus üvegtípusa az egyszerű kivitelű, zöld színű erdei üveg, az ún. Waldglas. Igen nagy mennyiségben tartjuk nyilván az egész ország területén. Szinte mindenhol - a velencei üvegtálhoz hasonlóan - égett törmelékből, pusztulási rétegekből került elő.[3]

A H. Gyürky Katalin által összegyűjtött és rendszerezett magyarországi és budai középkori

[1] ZÁDOR 2002. 352.

[2] VARGA 1989. 74.

[3] GYÜRKY 1991. 24.

és török kori üvegleletek között nem szerepel pontosan ugyanilyen formájú és díszítésű tál. A jelenleg ismert üvegegyüttesek nagy része rendkívül töredékes állapotban került elő. Ezért a korabeli üvegművészetet igazán a sok apró darabból készült rekonstrukciók segítségével ismerhetjük meg.[4] Ugyanakkor, a Károlyi palota udvarán feltárt üvegtál különlegessége - a jó minőségű, kissé vastag alapanyagának köszönhetően -, hogy szinte teljesen épen került napvilágra.

A velencei import üvegek között számos üvegszálas díszítésű lelet ismert, de ezek sem technikájukban, sem pedig funkciójukban nem egyeznek meg a tállal. A külföldi gyűjteményekben lévő 16-17. századi velencei munkák között több hasonló formavilágú „reticello" díszítésű lelet szerepel, de ezek reprezentatív kivitelükkel, finom kidolgozásukkal eltérnek a kissé vastag falú, egyszerűbb kivitelű üvegtáltól.[5] *(9, 10. kép)*

Az élelmiszertároló a tőle északra álló török kori épülethez tartozott. A Károlyi palota udvarának nyugati oldalán, az újkori kőburkolat alatt nagyméretű török pince felmenő falai kerültek elő. *(11. kép)*

Az épület külső mérete 8 × 4,8 m, belseje pedig 5,65 × 2,9 méter. A pince építőanyaga közepes nagyságú mészkő, kötőanyaga pedig agyag és föld. A föld alatti épület alsó járószintje a gyakori árvíz miatt vízzáró, vörösessárga színű agyaggal volt letapasztva. Középső részén egy észak-déli irányú, kövekkel szegélyezett árok, egy újabb tároló került elő. Ebből - ellentétben a külső tároló gödörrel - semmilyen leletanyag nem származott.

Érdekes építészeti problémát jelentett az a tény, hogy a kutatás során nem sikerült megtalálni a pince lejáratának a helyét, továbbá meghatározni azt, hogy hol húzódott, és milyen volt a pince és a földszint közötti elválasztó födém. Az egykori járószinttől felfelé 140 cm magasságban 5-10 cm széles, vízszintes szintválasztó vonalat figyelhettünk meg, ami túl keskeny résnek bizonyult egy erősebb födém és a felmenő épületszerkezet megtartásához. Továbbá a pince falvastagsága csupán 40-50 cm volt, ez statikailag alkalmatlan lehetett egy erősebb földszint, illetve emelet terhelésének elbírálásához. Ebből arra következtethettünk, hogy a kőpincén faszerkezetű felső építmény állhatott. Ezt bizonyítja az a nagymennyiségű égett és elszenesedett gerenda- és cölöpmaradvány is amelyet az épület belsejét borító törmelékben találtunk a feltárás során.

Feltételezésünk szerint a feltárt épületben egy török pesti polgár - iparos vagy kereskedő - élt, aki értékeit (termékeit, áruját) a jól megépített kevésbé tűzveszélyes pincéjében tartotta, ő pedig a pincére épített fa- vagy vályogházban lakott. Használati tárgyai közé tartozhatott az üvegszálas díszítésű velencei tálka.

Az 1684-es, vagy az 1686-os ostrom során az épület több ágyútalálatot kapott - amit a déli épületfalban feltárt ágyúgolyó is bizonyít -, majd teljesen leégett, a lakói pedig végleg elhagyták. Az 1686-os ostrom utáni planírozáskor a pincét és a tárolót betöltötték égett törmelékkel, a környékét pedig feltöltötték földdel, és kialakították az újkori palota udvarszintjét.[6]

IRODALOM

GYÜRKY 1982	H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. Bp., 1982.
GYÜRKY 1991	H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. In: BTM Műhely 3. Bp., 1991.
Journal of Glass Studies	Journal of Glass Studies 13. (1971), p. 134-148. Recent Important Acquisitions
Three Great Centuries	Three Great Centuries of Venetian Glass. A Special Exhibition New York, 1958.
VARGA 1989	VARGA Vera: Régi magyar üveg. Bp., 1989.
ZÁDOR 2002	ZÁDOR Judit: Régészeti kutatás a Károlyi palota udvarán Műemlékvédelem 6. (2002), p. 351-355.

[4] GYÜRKY 1982. 90-92.

[5] Journal of Glass Studies p. 140. plate 37; Three Great Centuries p. 19. plate 3.

[6] ZÁDOR 2002. 251, 252.

VENETIAN GLASS BOWL FOUND IN THE TURKISH STORAGE UNEARTHED IN THE YARD OF THE KÁROLYI PALACE

In the autumn of 1997 there was a short survey excavation in the yard of the Károlyi Palace and it was followed by a complete archaeological invastigation from July to November 1998.

In the course of the research preceeding the implementation, the building of an underground storage, 23 graves of a 11-12th century cemetery, a part of a 13th century village (Szent Erzsébet falva), wall remains from the 15th–16th century and the cellar and the food store of a Turkish house were found. A storage-pit was unearthed in the western side of the yard of the Károlyi Palace. It was aboundant in finds. The majority of the pottery found in it contained the necessary pieces of an average turkish household.

A small glass bowl discovered in the bottom part of the pit was the most outstanding piece of the collection of finds. Its specific feature is the decoration made of white glass threads covering the outer surface of the bowl like a net, the so called "vetro a reticello".

The bowl came from Venice, it was made probably at the end of the 16th or the beginning of the 17th century.

The food storage could have belonged to the dwelling house standing to the north of it. In the course of archaeological research the stone walls of the cellar and the burnt ruinous remains of the timber structured ground floor of the house from the Turkish period were found.

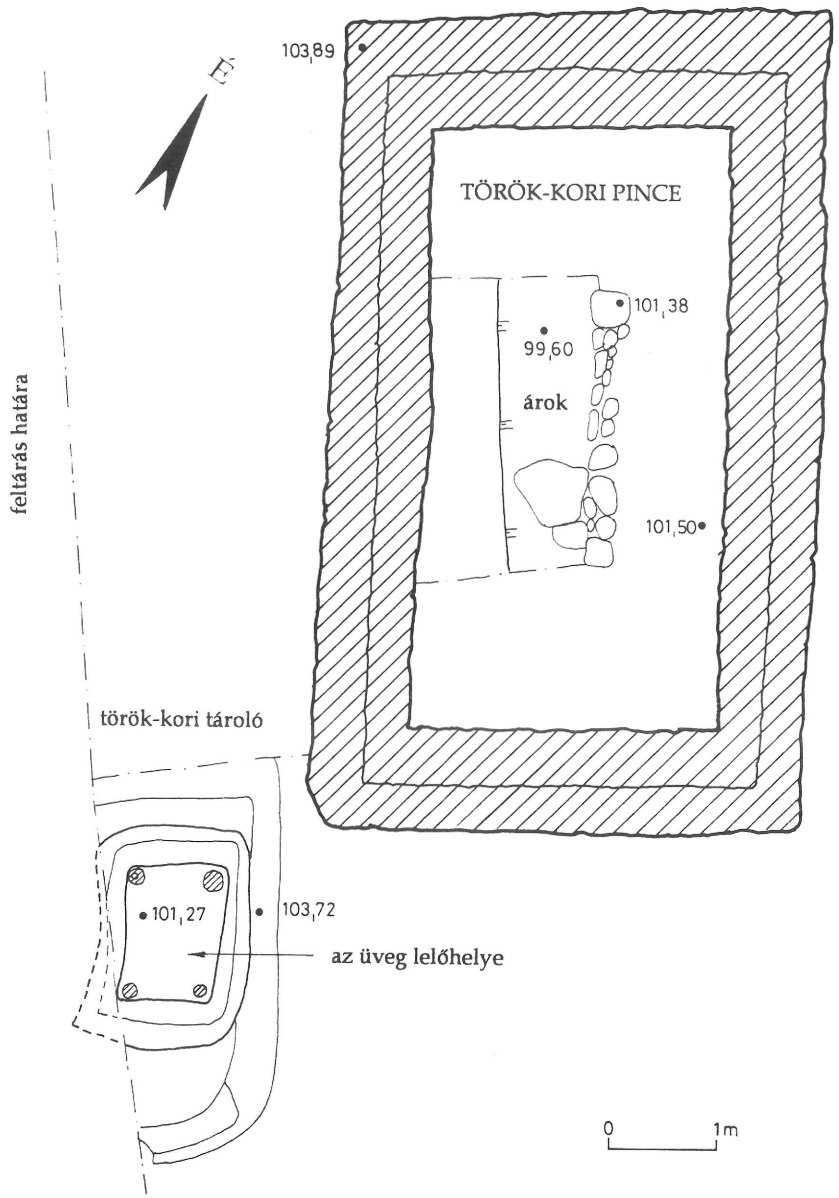

1. kép. A Károlyi Palota nyugati oldala a törökkori pincével és a tárolóval (Vándor Andrásné felmérése alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)

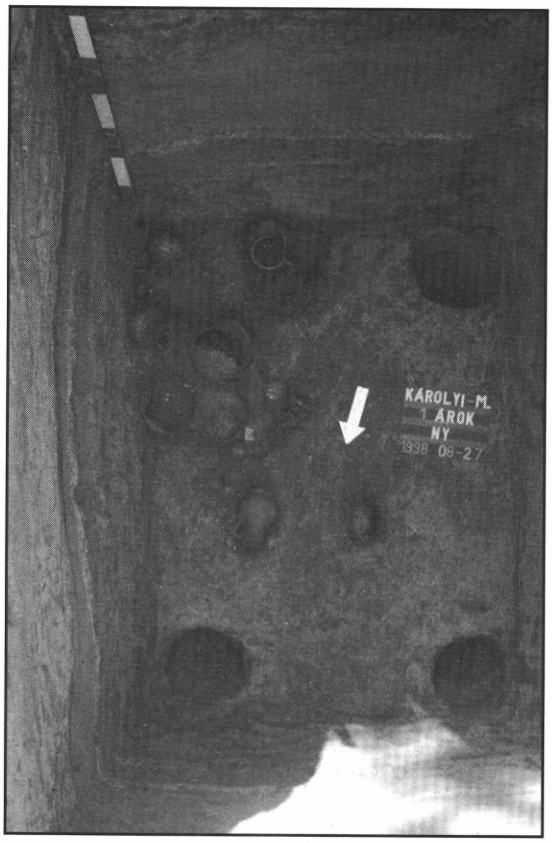

2. kép. A törökkori tároló felülnézeti képe (Hegyi Ferenc felvétele)

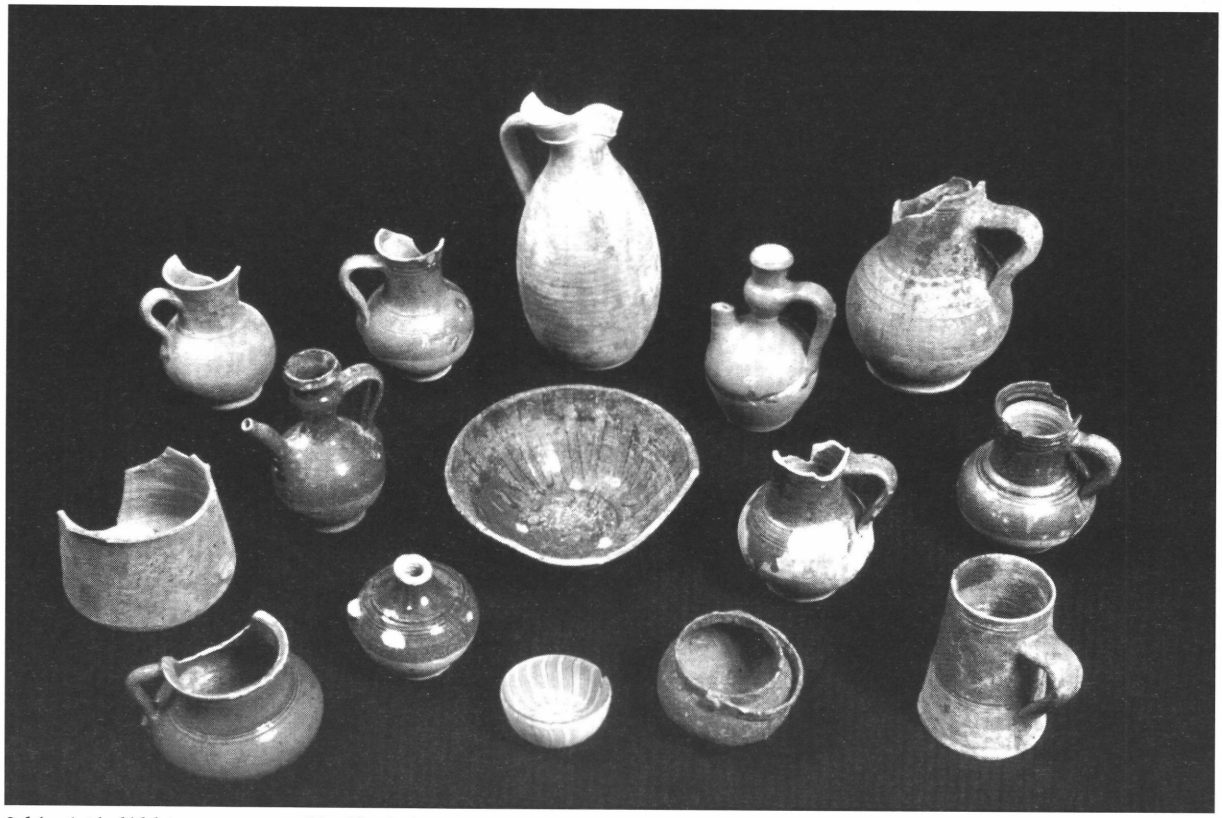

3. kép. A tároló leletanyaga restaurálás előtt (Bakos Margit felvétele)

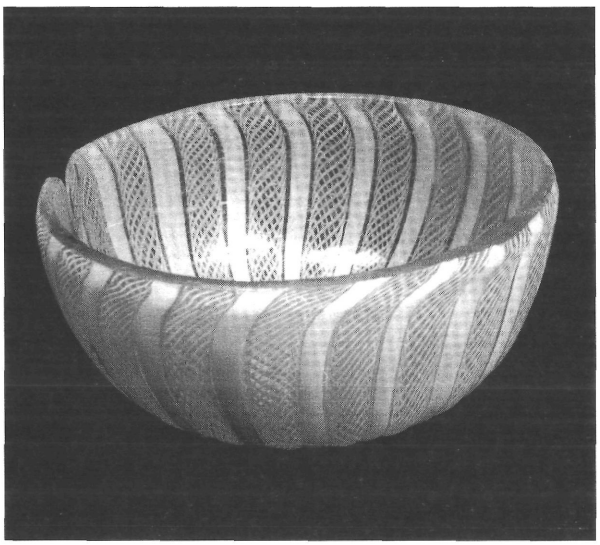

4. kép. A velencei tál oldalról nézve (Bakos Margit)

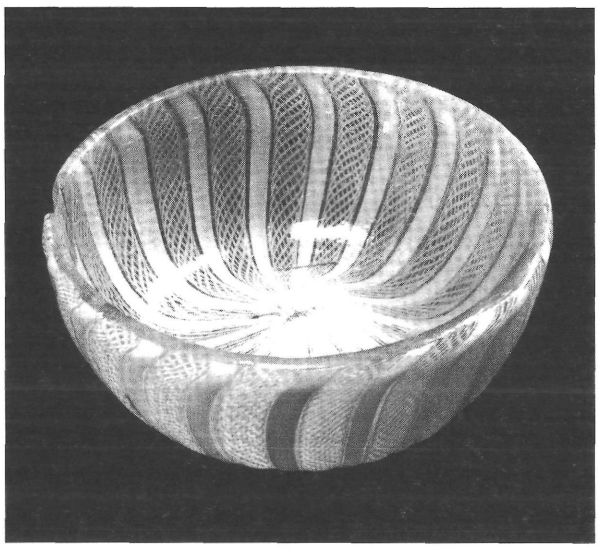

5. kép. A velencei tál felülnézeti képe (Bakos Margit)

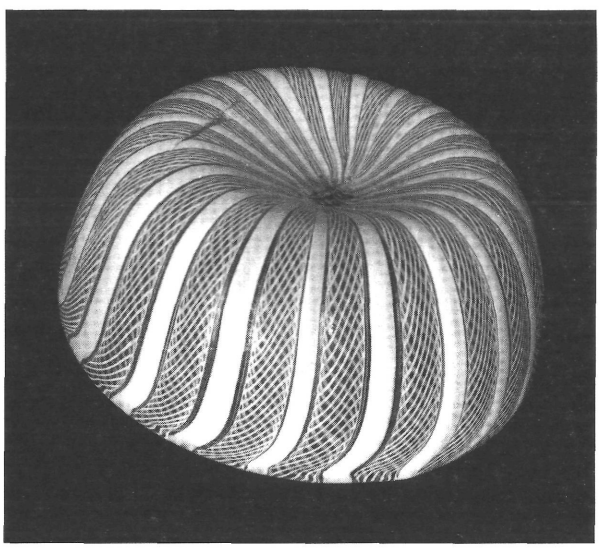

6. kép. A velencei tál alsó és oldalsó része (Bakos Margit)

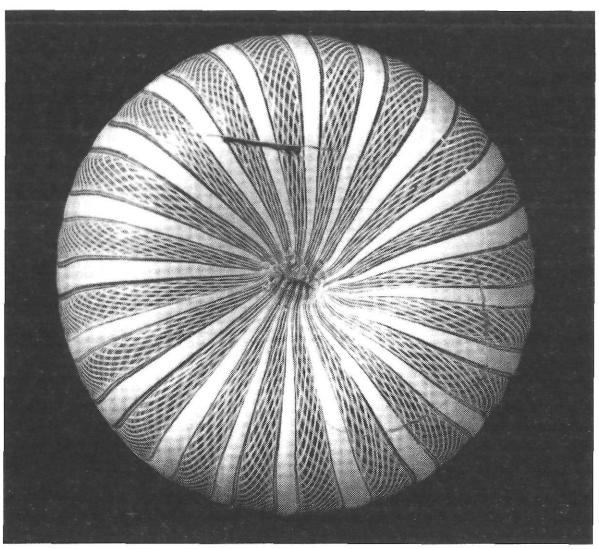

7. kép. A velencei tál alulról (Bakos Margit)

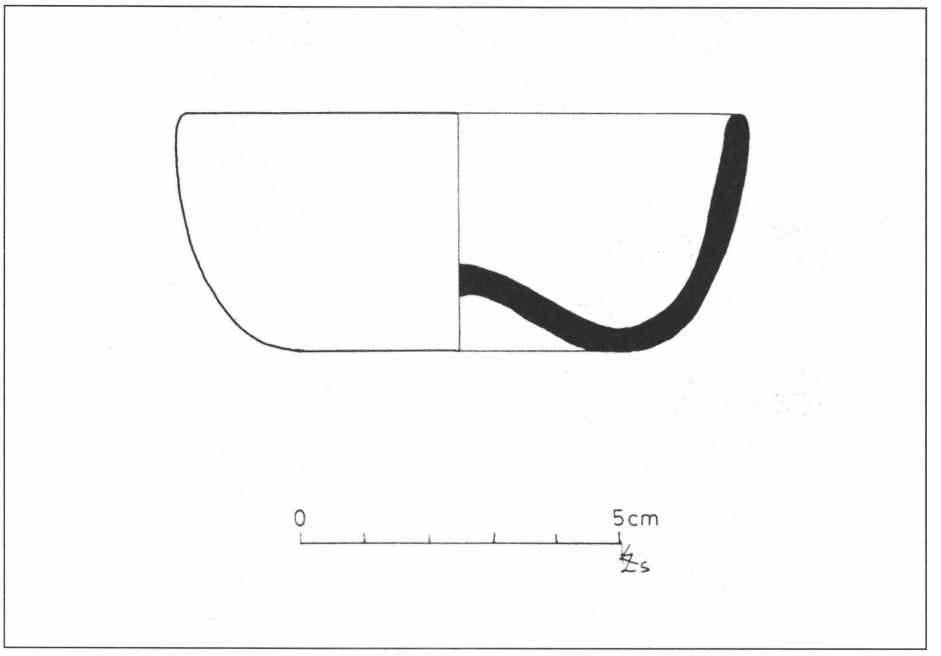

8. kép. A velencei tál metszete (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

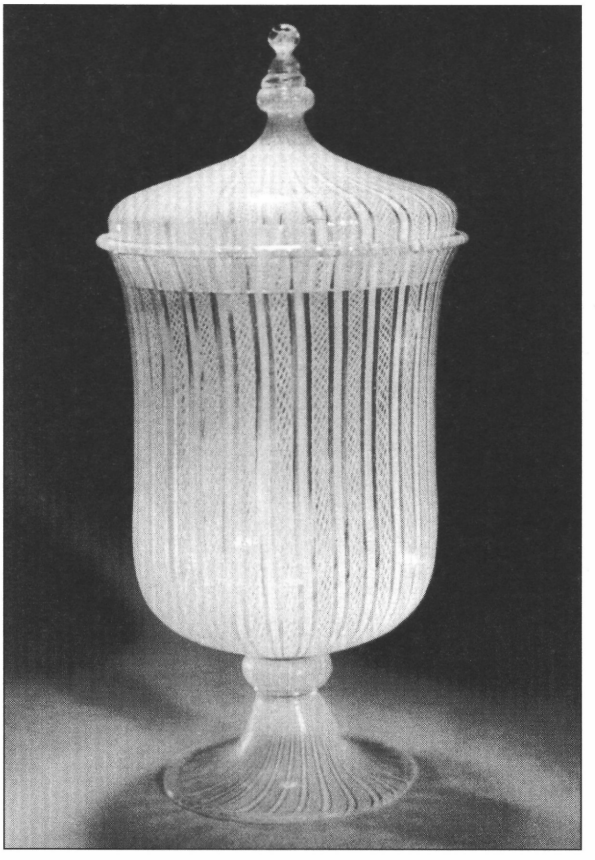

9. kép. Velencei üveg pohár, 16. száza vége, 17. század eleje. Kifotózva: Three great centuries of Venetian glass. A Special Exhibition 1958. The Corning Museum of Glass. Corning Glass Center, New York No. 66. p. 72. Acc. No. 54.3.14. (Bakos Margit)

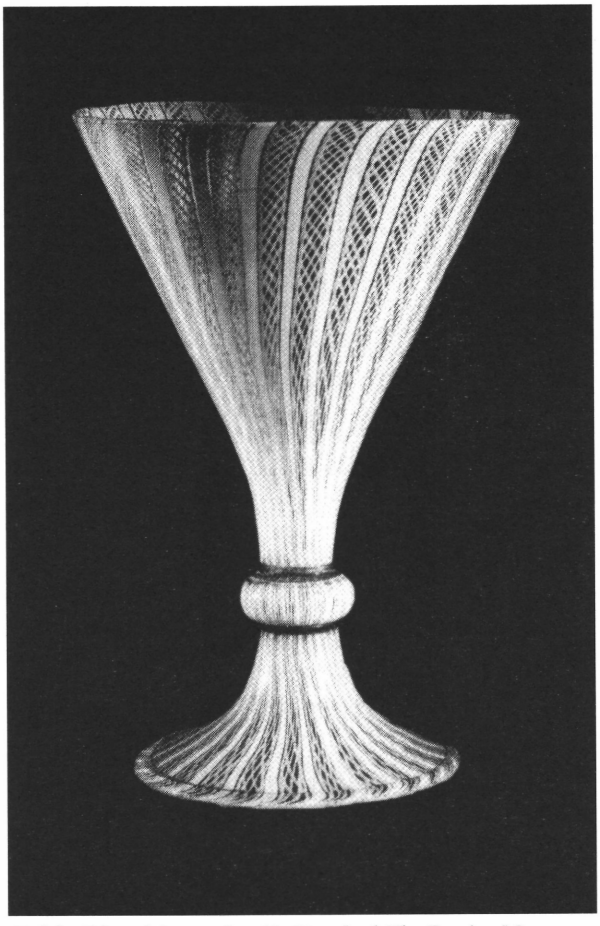

10. kép. Velencei üveg serleg, 16.-17. század, The Corning Museum of Glass (No. 70.3.3.) Kifotózva. Journal of Glass Studies Volume XIII. 1971. p. 140. (Bakos Margit)

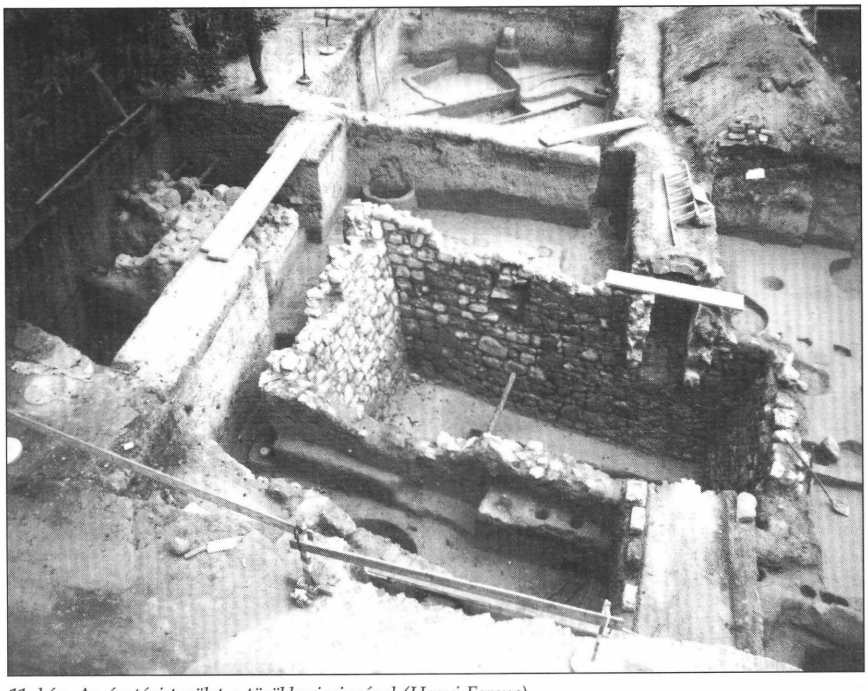

11. kép. Az ásatási terület a törökkori pincével (Hegyi Ferenc)

GERŐ GYŐZŐ

A BUDA-VÍZIVÁROSI TOJGUN PASA DZSÁMI ÉS A TOJGUN PASA MAHALLE*

A török Buda topográfiáját szinte a teljes pontosság igényével elsőként Fekete Lajos határozta meg, megállapításaiban máig is megbízható művében.[1] A város jelentősebb épületei mellett az egyes városrészek - a mahallék-helyének és kiterjedésének pontos meghatározására is nagy gondot fordított. Különös figyelmet szentelt az egykori magyar város és a török város helyrajzi adatainak a kontinuitás szempontjából történő vizsgálatára, valamint az egyes épületek és városrészek megjelenítésére a mai város helyszínrajzában. Munkája alapján nyomon tudjuk követni Buda történeti helyszínrajzát a középkortól a törökkoron át napjainkig.

Fekete a rendelkezésére álló gazdag török és nyugati források felhasználásával alkotta meg a török Buda helyszínrajzát, amelynek megállapításait a későbbi régészeti kutatások legföljebb csak finomítani tudták, de alapjaiban azt nem változtatták meg.

Az utóbbi évtizedek során és a közelmúltban is a Vízivárosban jelentős régészeti ásatások és kutatások folytak, amelyek nemcsak a középkor, hanem a törökkor szempontjából is számottevő új eredményeket hoztak, így a pontos topográfiai meghatározások tekintetében is.[2] A Víziváros különböző területein - az egyes középkori városrészek központjaiban - végzett kutatások egyike - a török Tojgun pasa mahalle - volt. Ez utóbbi helyen az ásatásokon kívül lehetőség nyílott épületrégészeti feltárásokra is.

A török Buda egyik legkorábban kialakult mahalléja a vízivárosi Tojgun pasa mahalle volt, amelyet Evlia Cselebi az alábbiakban írt le a „Nagy külváros" azaz a „Víziváros" ismertetése során: „Az Akhor kapun bemenve, újra nyugatra kell menni és ezeket a városrészeket Dujgun pasa erődítményszakaszának nevezik. Különálló várfala van. Ennek kapuján bemenvén az a főút (a mai Fő utca) újra nyugat felé vezet s ezeket a városrészeket Szulejmán pasa erődítményszakaszának nevezik".[3] Fekete a mai város területén a Tojgan pasa bölmét így határozta meg: „a várhegyről a mai Apor utca táján a Dunához vezető bölmefalon túl az ezen át nyíló Istálló kapun (Ahorluk kapusu) a Tojgun pasa bölmébe lehetett eljutni, amely körülbelül a Vigadó tájáig terjedt. Ehhez csatlakozott észak felé a Szulejmán pasa bölme".[4] Mint a későbbiekben látni fogjuk ez utóbbi megállapítását az újabb kutatások annyiban módosítják csupán, hogy a volt budai Vigadó épülete még a bölme, illetve a mahalle területére esett.[5] Úgy tűnik, hogy a bölme és az azonos nevű mahalle területe valójában azonos, miután az falakkal részint lehatárolt volt. Evlia Cselebi a Tojgun pasa mahallét is említi, mint a nevezetesebb városrészek egyikét.

Tojgun a török uralom kezdeti időszakában két ízben is volt budai pasa[6] és miként elődei - majd későbbi utódai is - igyekezett alapítványaival a várost gazdagítani, megteremtve ezzel a nevét viselő mahalle központját. Budai alapítványai közül Evlia Cselebi Tojgun pasa dzsámiját és medreszéjét, valamint fürdőjét említi.[7] Tojgun pasa alapítványainak helyét Fekete „a mai kapucinusok temploma tájékán" jelöli és mint mondja „igazán csak Musztafa és Tojgun pasák alapítványai árasztottak tisztább török-mohamedán légkört maguk körül."[8]

Tojgun pasa nagyarányú építkezései minden valószínűség szerint budai korszakának első, hosszabb szakaszára tehető. Építkezéseiről elsőként Dernschwam tudósít, aki 1555 augusztus elején átutazóban tartózkodik Budán és látogatást tesz a Vízivárosban. Dernschwam erről így ír: „Budán Tujgun, a mostani pasa hatalmas fürdőt emelt az Ágoston-rendiek kolostora előtt, amely a feketebarátok hajléka volt; mindenhonnan idefuvarozzák a

* A jelen tanulmány az OTKA támogatásával készült. Németül megjelent az Acta Orientalia Hung. Vol. 54. (2001) No. 4.

[1] FEKETE 1944. 72-122.

[2] VÉGH 1998. 15-17.

[3] FODOR 1985. 280.

[4] FEKETE 1944. 91.

[5] GYÜRKY 1971. 235-140.

[6] GÉVAY 1841. 6, 10; FEKETE 1944. 216.

[7] FODOR 1985. 282.

[8] FEKETE 1944. 106.

legszebb köveket."[9] Dernschwam jól ismerte Budát – ahol többször is megfordult – még a török előtti időkből, így topográfiai szempontból hitelesnek fogadható el, amint azt a legújabb ásatások is megerősítik. Az Ágoston rendiek középkori kolostorát Gárdonyi Albert korábban tévesen a Szombat kapu közelébe helyezte.[10] Fekete megállapítása, amely szerint az a mai Fő utca déli részén keresendő közel jár az igazsághoz. A régészeti kutatás megállapításai több tekintetben igazolják Dernschwam közlésének hitelességét e vonatkozásban, amint azt majd a későbbiekben látni fogjuk.

Mint látjuk 1555-ben még a fürdő építése folyik, ami nagy valószínűséggel feltételezi, hogy a mahallé központját képező dzsámi ekkorra már felépült. A következőkben elsősorban a Tojgun pasa dzsámival kapcsolatos kutatásokat és annak eredményeit ismertetném, természetesen az analógiák felhasználásával történő eszmei rekonstrukció igényével.

A mai Fő utca 32. sz. alatti kapucinusok temploma (az alsó-vízivárosi plébániatemplom) mai épületében az itt állott Tojgun pasa dzsámi jelentős részleteit feltételeztük, amit még a kutatás előtti helyszíni vizsgálatok is megerősíteni látszottak.

Tojgun pasa dzsámijáról több ízben is történik említés a török uralom idején és a visszafoglalást követően is. A dzsámira, valamint a többi épületre vonatkozóan elsősorban a 17. század végi hadmérnöki felvételek nyújtanak jó támpontot. Így különös figyelmet érdemel De la Vigne Budát ábrázoló helyszínrajza,[11] amely a leghitelesebbnek tekinthető. (*1. kép*) Ez nemcsak a dzsámit jelöli, hanem a fürdőt is, valamint egy nagyobb méretű oszlopcsarnokos épületet – valószínűleg egy árucsarnokot –, amelynek északi végénél egy keleti, nyugati végén egy-egy kerek toronnyal megerősített falat is ábrázol. Ez utóbbi igen nagy valószínűséggel a bölme északi zárófala lehetett.

Marsigli török térképe[12] csak a dzsámit tünteti fel, azonban Buda török épületeiről készített jegyzékében a fürdő is szerepel.[13]

A visszafoglalást követően az akkor már a kapucinusok birtokában lévő dzsámiról s a környező épületekről 1782-ben készített helyszínrajz kisebb átalakítások ellenére is a dzsámi igen jó alaprajzát adja.[14]

Mint már írtuk Dernschwam csak a fürdő építéséről tesz említést. Több mint két évtizeddel később, 1578-ban Lubenan meglátogatta a Víziárost, és annak egyik dzsámiját eléggé részletesen leírja. Sajnos a dzsámit nem nevezi meg, de annak részletes leírása alapján egyértelmű, hogy az a Tojgun pasa dzsámijára vonatkozik. Lubenan így ír: „Február 21-én a janicsárokkal kimentünk, hogy meglátogassuk a várost és először az alsó Víziárosban egy szép mecsethez jöttünk, amely ólommal volt fedve. Mellette egy magas torony és körül egy folyosó, amelyen a török papok minden három órában nappal és éjjel imára hívnak, mivelhogy egyáltalán nincs harangjuk. A belsőben sok üveglámpa függ és két nagy gyertyatartó, a padló szép szőnyeggel volt fedve és volt egy magas kő szószék ott. Ebben a mecsetben van a pasa eltemetve."[15]

A dzsámi az 1686-os visszafoglalás harcai ellenére legnagyobb részt épségben maradt.

A Tojgun pasa mahalle vakuf épületeinek topográfiailag egyetlen hiteles alaprajzi ábrázolását De la Vigne Buda 1686. évi ostromáról készült térképe őrizte meg. Ez a térkép a Víziváros teljes és részletes utca- és térhálózatát adja, amely állapot csaknem érintetlen volt még a 19. század végén is, de még ma is jól nyomon követhető a jelenlegi város- alaprajzban. A térképhez tartozó „legendában" a Víziárosban – az Alsó városban – hét mecsetet és két fürdőt említ megnevezés nélkül. A mecseteket „Z"-vel, a fürdőket „et" (&) jellel jelöli.[16] Mindkét épülettípus alaprajza sematikus, így a dzsámit egy négyzet sarkán csatlakozó kis körrel, míg a fürdőt kis kupolákkal fedett téglalapnak ábrázolja. Ez a szituáció a mai várostérképre vetítve megfelel a jelenlegi Fő és a Ponty utcák, valamint a Szalag utca által határolt területnek. (*2. kép*) Természetesen ide számítandó a Corvin tér, amelynek északi végén – részben az egykori budai Vigadó épülete helyén – De la Vigne térképe egy nagyméretű téglalap alaprajzú oszlopcsarnokos épület alaprajzát tünteti fel, amelynek északnyugati sarkán egy nagy kerek torony áll. A toronytól délre a mai Fő utca keleti oldalán hasonló tornyot jelöl, amelyet a másikkal fal köt össze. Valószínűleg ez lehetett a bölme északi zárófala. Visszatérve azonban az oszlopcsarnokos építményre, amelyről nem ismeretes, hogy az Tojgun pasa alapítványa lenne, a mahallénak azonban mégis igen jelentős – elsősorban kereskedelmi jellegű – épülete, amely vagy arasta, vagy bedesztán, stb. lehetett. Mint az itt végzett kisebb méretű kutatás megállapította az épület középkori alapokra megy vissza.[17]

A dzsámi épületére vonatkozó ábrázolások nem tekinthetők autentikusnak. A dzsámit ábrázoló

[9] DERNSCHWAM 1984. 498.
[10] DERNSCHWAM 1984. 579, 729 jegyzet.
[11] RÓZSA 1963. 69–72., Kat. 21. I. XXXIV.
[12] VERESS 1906. a 142 lap után
[13] VERESS 1906. 137. a 9. szám alatt.
[14] VEREMUND 1927. 83.
[15] SAHM 1912–1920. I. 80.
[16] RÓZSA 1963. 71.
[17] GYÜRKY 1971. 235.

látképek egytől-egyig sematikusan félgömb kupolával fedett kocka alakú épületként mutatták be azt, amelynek északnyugati sarkán áll a körerkélyes mináré. Ennek ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat, amelyek az ábrázolást kiegészítő legendában egyértelműen megnevezik a Tojgun pasa dzsámit. Közülük elsősorban Magliar Buda 1686 évi ostromát ábrázoló metszetét említeném, ahol a legendában a 33. sz.-al jelzett dzsáminál ez áll: „Toj Kun gyamesi. Tempio appellato del Vecello".[18] Ez más metszeteken több változatban is szerepel „33. Ein kirch, von Vogel Toihun auff Türkisch genandt".[19]

Tojgun pasa dzsámijára épp úgy, mint alapítványának más épületeire vonatkozóan, úgy a török mint a nyugati írott források szinte teljesen hiányoznak, a már említetteken kívül. A dzsámi személyzetét és annak fizetését mindössze 1567-ből ismerjük. A defter szerint a személyzet 8 fő volt. A saban havi fizetési lista szerint közülük legmagasabb fizetése – napi 20 akcse – a khatibnak volt, míg a két devrkhán egyenként csak napi 2-2 akcsét kapott.[20]

Az egy évvel későbbi defter 1568-ban csak a Turgut (Tojgun) pasa-féle városrészt említi Budán, egy ott elhunyt nő hagyatékával kapcsolatban.[21] A budai számadáskönyvek egy 1573. szeptember 20-i bejegyzése a Tojgun pasa által a Tojgun pasa mahallében alapított boltokat említi, amelyekből egy Jován nevű szűcs „a Tojgun pasa boltokban" 1 denk bunda után 50 akcse gümrüköt fizetett.[22] Ezek a boltok minden bizonnyal a már korábban említett oszlopcsarnokos épületben voltak, amelynek így kereskedelmi rendeltetése bizonyítottnak látszik. Ezután már csak jónéhány évtizeddel később Evlia Cselebi szolgál adatokkal Tojgun pasa alapítványaira és a mahalléra vonatkozóan, amikor 1664-ben leírja Budát. Leírása Buda egyes részeire vonatkozóan – így a Vízivárosra is – eléggé részletes, amelynek során igen szemléletesen mutatja be magát a bölmét.[23] A mahallék, ill. városrészek ismertetése során a híresebbek között említi a Dujgun pasa városrészt. A „Nagy külváros" nevezetességei felsorolásában írja, hogy abban négy ólomtetejű dzsámi van, és mint mondja „dzsámijai szépek és művésziek." Ugyanitt öt medreszét mond, megnevezve Dujgun pasa medreszéjét, valamint a fürdők említése során Dujgun pasa fürdőjét ugyancsak névvel említi.[24] Sajnos, hogy Tojgun pasa alapítványai közül épp annak dzsámiját nem emeli ki név szerint, és egyáltalán nem tesz említést Tojgun pasa egykori alapítványához tartozó boltokról sem. Meg kell jegyeznünk, hogy a Musztafa és Tojgun pasa medreszéjéről még több forrás is megemlékezik a későbbi időszakban.[25]

Az 1684. évi sikertelen budai ostrom, majd két évvel később, Buda 1686. évi visszafoglalásával kapcsolatos városképi ábrázolásokon és térképeken több ízben is megjelenik Tojgun pasa dzsámija, nevének különböző változataival. Fürdőjéről a dzsámin kívül elsősorban Marsigli tesz említést, aki azt részletesebben leírja a Budáról készített épületjegyzékében.[26]

Tojgun pasa dzsámiját és többi alapítványi épületét 1687-ben a kapucinusok kapták meg. A dzsámiban és a többi alapítványi épületben helyezték el az ostrom idején a keresztény hitre tért foglyokat.[27]

A mai Alsó-vízivárosi kapucinus templom helyreállítási munkái kapcsán két ízben volt kisebb lehetőség a dzsámi maradványainak kutatására, az előkerült részletek részleges feltárására és egyben bemutatására.[28] Már a kutatás előtt a 17.-18. századi alaprajzok és ábrázolások alapján megállapítható volt, hogy Tojgun pasa dzsámija is a négyzet alaprajzú, egy minárés dzsámitípus képviselője, amelyhez kis kupolákkal fedett három boltszakaszos előcsarnok csatlakozott az északnyugati oldalon. Amint azt a kutatás egyértelműen megállapította a dzsámi alapjaiban is török építmény és középkori előzményei – mint azt korábban vélelmezték – nem voltak.[29]

A mai kapucinus templomnak a 18. század folyamán történt megnagyobbítása során a dzsáminak a két hosszanti falát elbontották és annak csak két fala maradt meg, amelyek közül a kibla-fal szépen megmunkált és szinte alig látható illesztéssel falazott homokkő kváderekből épített, míg az északnyugati fala tört kőből épült. E két főfal közötti eltérés oka véleményünk szerint az, hogy valamelyik – a legnagyobb valószínűség szerint az 1602. évi – ostrom során a dzsámi északnyugati oldala olymértékű sérülést szenvedett, hogy azt teljességében újjá kellett építeni a későbbiek során, de ekkor már minőségileg silányabb anyagból és kivitelben. Egyébként a dzsáminak ez a fala a templommá történő átalakítás alkalmával is jelen-

[18] VERESS 1906. a 150 lap után; RÓZSA 1963. 237.
[19] RÓZSA 1963. 235., Kat. 103. I. LVII.
[20] VELICS-KAMMERER 1890. 369.
[21] VELICS-KAMMERER 1890. 374-375.
[22] FEKETE-KÁLDY-NAGY 1962. 210.
[23] FODOR 1985. 280.t
[24] FODOR 1985. 282.
[25] FEKETE 1944. 290.
[26] VERESS 1906. 137. Marsigli leírása ikerfürdőre utal, amit Zenarolla is megerősít, amikor azt mondja, hogy egyik felét a férfiak, a másik felét a nők használják.
[27] FEKETE 1944. 66.
[28] GERŐ 1980. 147., 550 jegyzet
[29] GERŐ 1980. 67.

tősen károsodott, amelynek során a török műformák csaknem teljesen megsemmisültek és azok csak nyomokban voltak megfigyelhetők. Itt az északnyugati homlokzaton - amelynek eredetileg a tengelyében nyílott a dzsámi bejárata - hasonló ablakosztás nyomai mutatkoztak, mint a délkeleti homlokzaton, de ezeknek az íve és kőkeretének fészke már téglából falazott volt. Ugyancsak kimutatható volt az emeleti szint elfalazott ablaknyílása ezen a homlokzaton is.

A legeredményesebb volt a kutatás a dzsámi délkeleti falának homlokzatán, valamint a jelenlegi templomhajónak, a kibla fal előtt húzódó keskeny szakaszán és természetesen a mihráb maradványát rejtő délkeleti főfal belső falsíkján. Az épületrégészeti feltárás mellett végzett kisebb ásatás is sok új adattal szolgált a dzsámira vonatkozóan.

A délkeleti homlokzat feltárása során kitűnt, hogy az homogén kváderfal, amelybe a későbbiek során - valószínűleg még a 18. század folyamán - boltozatot vésték be, majd a legújabb korban a fal több helyen is kisebb-nagyobb sérülést szenvedett.

A dzsáminak ezen a homlokzatán megtalált három eredeti ablaknyílása mészhabarcsba ágyazott tört kővel volt befalazva. Az ablakok közül csak a földszinti ablaknyílást bonthattuk ki teljes mélységében és ennek nyomán magát az ablakot tudtuk teljesen feltárni, amely teljes épségben maradt meg. A földszinti ablak fölött - annak tengelyében - a második szinten lévő ablaknyílás, amelynek felső lezárása a templom mai nagyméretű ablakának építése során megsemmisült, csak kis mélységben volt kibontható. A harmadik szint ablaknyílása, amely a homlokzat középtengelyében helyezkedik el csaknem teljesen épen került elő és majdnem a teljes mélységben kibontható volt. (*3. kép*) Az ablakok feltárása nyomán egyértelműen sikerült a kibla-fal homlokzati rekonstrukciója, (*4. kép*) amelyben az ablakok három szinten helyezkedtek el és azok eredetileg a 2-2-1 osztást követték. Ezt az ablakkiosztást követhette minden valószínűség szerint a dzsámi másik három főfalának ablakrendje, bár részben eltérő megoldás lehetősége is ismeretes. Egyébként a hazai négyzet alaprajzú dzsámijaink közül ezt az ablakosztást követi a siklósi Malkocs bej dzsámi is.[30] Ilyen ablakosztása van az 1550-51-ben épült fočai Aladža dzsáminak[31] ugyancsak, amely Haszan nazir (Haszan bin Juszuf) vakufja volt, aki haláláig a budai defterdár tisztét töltötte be. Evlia Cselebi szerint a dzsámi építőmestere Ramadan aga volt.[32] Ugyanezt a megoldást találjuk a mosztári Hadzsi Mehmed bég (Kradjozbég) dzsáminál, amely 1557-ben épült,[33] valamint a livnói „Begluk" vagy „Glavica" dzsáminál, amely Lala Mehmed pasa alapítványa, aki két ízben is volt budai pasa, dzsámija pedig 1567-68-ban épült.[34]

A homlokzat rekonstrukcióját követően a templombelsőben a kibla-falon végeztünk épületrégészeti kutatást, elsősorban a mihráb maradványainak feltárása érdekében és ezzel egyidejűleg teljesen feltártuk a földszinti ablakot, amelynek kőkerete „in situ" teljes épségben megvolt. Ezt követte azután a dzsámi belső padlószintjének meghatározását, valamint a mihrábnak jelenlegi szint alatt vélhetően megőrzött lábazati maradványának és a szószék alapozásának feltárását célzó ásatás a fallal párhuzamosan húzott 50 cm szélességű kutatóárokkal. (*5. kép*) A továbbiakban mindenekelőtt az összefüggésekre való tekintettel tárgyaljuk az egyes részleteket, nem téve különbséget a homlokzaton látható és a belsőben feltárt maradványok között.

A kibla-fal - a délkeleti főfal - teljes falvastagsága 105 cm, a kibontott földszinti ablaknyílás szélessége pedig 118,5 cm volt. (*6. kép*) Az ablaknyílást mindkét oldalon egy 24 cm szélességű, egyszerű élszedéssel tagolt kőkeret szegélyezte. Ez utóbbi a belsőben teljes épségben került elő, míg a homlokzati oldal keretköveinek egy részét a nyílás elfalazásából bontottuk ki. Az egyik nagyobb keretdarabon a homlokzaton lévő ablakrács bemetszésére szolgáló lyukak voltak, amely alapján az eredeti csomókötéses rács osztása kiszerkeszthető. A Corvin tér 3. számú ház Dunára néző homlokzatának egyik földszinti ablakában lévő és oda másodlagosan beépített török ablakrács minden bizonnyal a Tojgun pasa dzsámi valamelyik földszinti ablakának tartozéka volt. Magának az ablaknyílásnak a belmérete 105 × 201 cm, bélletének vakolata és meszelése jó állapotban maradt meg. Az egyenes záródású ablaknyílás fölött szamárhátíves felülvilágító nyílás van, amelyet 31-35 cm átlag szélességű ívkövekből falazott, mélyített tükörmező keretez. Ez utóbbinak a zárókövét a homlokzati oldalon eredetileg rozetta, vagy forgórózsa díszítette, amelynek levésett nyoma jól látható ma is.

A második és a harmadik szinten lévő ablaknyílás kőkeret nélküli. Eredetileg mindkettő szamárhátives záródású volt, (*3. kép*) amelyet vállmagasságban kezdődő, mélyített, 34 cm széles tükörmező szegélyez, amint az az utóbbi esetében látható. Ezeknek mindegyike 96 cm széles volt, magasságuk a vállig 144 cm, teljes magassága az ív

[30] GERŐ 1983. 125.

[31] ANDREJEVIĆ 1972. 28-38. 6.,7. kép; GERŐ 1980. 123.

[32] FODOR 1985. 466-467.

[33] STANIĆ-SANDŽAKTAR 1967. 88. 1. kép; GERŐ 1980. 124.

[34] REDZIĆ 1965. 99-104.

felső csúcsáig 222 cm. Az ablaknyílás homlokzati síkjában az ablak beillesztésére és rögzítésére szolgáló 8–9 cm-es horony fut körbe.

A kutatás legnagyobb eredménye azonban a mihráb jelentős maradványának a feltárása volt. A földszinti török ablaktól keletre – a templom barokk falpilléréig terjedő falszakasz vakolatának eltávolítása után – előtűnt a mihráb elfalazott fülkéje és keretének levésett maradványa. Kibontva ezután a fülke befalazását sikerült a többlépcsős sztalaktitboltozat aránylag jó állapotban megőrzött nagyobb részletét feltárni a falpillér mögötti részen is, keretezésének pedig épségben meglévő lábazatát a mai szint alatt megtalálni. Az előkerült részletek szerencsére minden olyan adattal szolgáltak, amelyek lehetővé tették a mihráb hiteles elméleti rekonstrukcióját. (*7. kép*)

A Tojgun pasa dzsámi mihrábja a magyarországi török építészettörténeti kutatás szempontjából több vonatkozásban is nagy jelentőségű és a magyarországi török építészet kimagasló emléke, miként a dzsámi többi maradványa is.

A magyarországi dzsámiépitészet emlékeit tekintve sajnos maguknak a dzsámiknak a száma is csekély, mihrábjaink száma pedig még kevesebb. Mihrábunk teljes egészében kőből faragott, amelynek boltozata a megmaradt részletek alapján a magyarországi török kőfaragás legkiválóbb alkotásai közé sorolható. Sajnos azonban, hogy ezen kívül csak a pécsi Gázi Kászim pasa dzsámi mihrábja az, amely még kőből faragott volt,[35] de a helyreállítása során történt nagyarányú kiegészítés következtében az eredeti részletei ma már nem megállapíthatók. Mint látható mihrábjaink e kettőtől eltekintve téglából falazottak és sztalaktitboltozatuk téglaalapra felrakott strukkóból készült.

A tizennégyszög hét oldalával záródó imafülke egy-egy oldallapja 29,5 cm széles, míg a két keskenyebb oldal 15–15 cm. A fülkét kváderekből falazott kőkeret szegélyezi, amely a fal síkjából 37 cm-el ugrik előre, szélessége pedig 76,5 cm, azaz egy építészeti rőf. A keretet egyszerű, 10,4 cm széles élszedés tagolja, miáltal a külső szegély mindössze 19,5 cm széles. A fülkét az eredeti szinttől 176 cm magasságban egy keskeny váll osztja meg, amely fölött a fal mintegy 1,5 cm-el ugrik ki a fülke falsíkjából. Innen indul az ötlépcsős sztalaktitboltozat, amelynek elemei szintenként variálódnak. A mihráb rekonstruált teljes magassága a részletek és a megfigyelések alapján 5 m, szélessége pedig 2,44 m, maga a fülke 2,20 m magas, szélessége pedig 110 cm.

[35] Gosztonyi 34. p.

Dzsámink mihrábjának analógiáját a hazai emlékanyagban sajnos nem találjuk, legfőljebb egyes kisebb részletek hasonlóságát fedezhetjük fel. Igy azt elsősorban a balkáni török emlékek körében kell keresnünk. Miként a dzsámi egyik időben is legközelebbi párhuzamát a már említett focai Aladža dzsámiban látjuk –, amely azonban építészeti részleteinek kialakításában sokkal gazdagabb –, így ez vonatkozik annak mihrábjára is. Mindkettőnek kőből faragott ötlépcsős sztalaktitboltozata van, amelyek elemei jórészt azonosak vagy igen hasonlók. Méretei is megközelítőleg azonosak, mivel az Aladža dzsámi mihrábja a díszes oromzat nélkül ugyancsak megközeliti az 5 m magasságot, szélessége pedig a 2 és ¾ métert.

A mihráb melletti ablaktól kissé jobbra került elő a kőből faragott mimber alapozásának maradványa.

A Buda-Vízivárosi Tojgun pasa dzsámi feltárásának eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: A dzsámi eredetileg négyzet alaprajzú háromboltszakaszos előcsarnokú, egy minárés dzsámi volt, (*8. kép*) amelynek délkeleti főfala annak jelentős műrészleteit őrizte meg úgy a homlokzaton, mint a jelenlegi templombelsőben. A kockaalakú centrális építmény eredeti 2–2–1 ablakosztása rekonstruálható volt, továbbá a kőből faragott, mihráb, amelynek finoman megmunkált stalaktitboltozata a török építészet hazai emlékeinek legszebb ilyen jellegű emléke. A meglévő részletek, valamint az analógiák és a 18. századi helyszínrajz lehetővé tették az alaprajzi rekonstrukciót és magának a dzsáminak az elméleti rekonstrukcióját is.

Tojgun pasa alapítványi épületei közül elsőként a mahalle egyházi központját képező dzsámi épülhetett meg, amelynek építési idejét Tojgun első budai pasasága idejére kell tennünk, annál is inkább mivel Dernschwam 1555 augusztusában, budai látogatása alkalmából csak a fürdő éppen folyó építkezéséről tudósít. Így a dzsámi építési idejét 1553–55 közé határozhatjuk meg.

Tojgun pasa másik alapítványi épületét De la Vigne térképe a dzsámitól délre jelzi. A két épület között kis korridor húzódik. Ez – amint az a kismértékű ásatás során megállapítható volt – eredetileg a mai kapucinus kolostor épülete és az udvarának területén állott. Az ásatás során csak topográfiai azonosítása volt lehetséges, mert az előkerült részletek alapján az összefüggések nem voltak tisztázhatók. A fürdő megtalált falába másodlagosan befalazott gótikus építészeti fragmentumok Dernschwam tudósítását igazolták. Ezek az építészeti és más faragott kövek minden valószínűség szerint a közelben állott és napjaink-

ban feltárt Ágoston rendiek középkori templomának vagy kolostorának bontásából származtak.

A fürdőről rajta kívül csak Evlia Cselebi, valamint az 1686-os visszafoglalás során Marsigli emlékezik meg Memorialéjában. A fürdőt 1555 augusztusában már építették, befejezésének ideje azonban csak feltételezhető, mivel nem tudható, hogy az az említett időben már milyen stádiumban volt. Lehetséges, hogy 1556. februárig befejeződött, de az sem kizárt hogy folytatására 1558-ban került ismét sor. Marsigli hamamnak mondja, amely gőzfürdő volt.

Tanulmányunkban megkíséreltük egy budai török mahallé épületegyüttesének a történeti adatok és a régészeti eredmények összefüggésében történő felvázolását.

IRODALOM

ANDREJEVIĆ 1972 — ANDREJEVIĆ, A.: Aladža džamija u. Foči. In: Filozofski fakultet u Beogredu Institut za Istoriju umetnosti. Monografia 2. Beograd, 1972.

DERNSCHWAM 1984 — DERNSCHWAM, H: Erdély-Besztercebánya-törökországi utinapló. Közread. Tardy Lajos. Bibliotheca Historica. Bp., 1984.

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története 3. Szerk. Szendy Károly. Bp., 1944.

FEKETE-KÁLDY NAGY 1962 — FEKETE Lajos - KÁLDY-NAGY Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550-1580. Bp., 1962.

FODOR 1985 — Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Ford. Karácson Imre, az előszót és a szómagyarázatot irta, a jegyzeteket átdolg. Fodor Pál. Bp., 1985.

GERŐ 1980 — GERŐ Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) Művészettörténeti Füzetek 12. Bp., 1980.

GERŐ (1983) — GERŐ Győző: A siklósi Malkocs bej dzsámi. Építés-Építészettudomány 15. (1983), p. 117-131.

GÉVAY 1841 — GÉVAY A.: A budai pasák. Bécs, 1841.

GOSZTONYI — GOSZTONYI Gy.: A várostemplom építéstörténete. Pécs, é.n.

HABLE-HORVÁTH-RINGER-VÉGH 1998 — HABLE Tibor - HORVÁTH M. Attila - RINGER Árpád - VÉGH András: Visszamerengni mit ér...? A Corvin téri ásatás múltunk megismerésének páratlan lehetősége. Magyar Múzeumok 4. (1998). 3. sz., p. 13-14.

GYÜRKY 1971 — H. GYÜRKY Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 22. (1971), p. 223-243.

REDZIĆ 1965 — REDZIĆ, H.: Restaurátorskokonserzetorski radovi na „Glavici" džamija u Livno. Naše Starine 10. Sarajevo, 1965.

RÓZSA 1963 — RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493-1800). Bp., 1963.

SAHM 1912-1920 — SAHM W.: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenan. Mitteilungen aus der Stadtbibliothek in Königsberg. i. Pr. 4. 9. Capitel. Beschreibun der Stadt Oven. Königsberg, 1912-1914, 1915-1920.

STANIČ-SANDŽAKTAR 1967 — STANIČ, R. - SANDŽAKTAR, M.: Konzervacija Karadjoz-begove medrese u Mostaru. Naše Starine 11. Sarajevo 1967.

VELICS-KAMMERER 1890 — VELICS A. - KAMMERER E.: Magyarországi török kincstári defterek 2. (1540-1639). Bp., 1890.

VERESS 1906 — VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684-1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9. (1906), p. 103-170.

VÉGH 1998 — VÉGH András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Víziárosban. Magyar Múzeumok 4. (1998). 3. sz., p. 15-17.

VERMUND 1927 — VERMUND P.: Emlékkönyv a budai kapucinusrendi zárda és plébániatemplom renoválásának alkalmából. Bp., 1927. p. 1-80.

GERŐ GYŐZŐ

THE TOYGUN PASHA MOSQUE AND THE TOYGUN PASHA MAHALLE IN BUDA - VIZIVÁROS (WATERTOWN)

The topography of the Turkish Buda was first identified by Lajos Fekete in his work that has been reliable even up to our days. He drew close attention to the significant buildings of the city, apart from defining the location and extension of the city quarters , the *mahalles*. With the help of his work it is possible to trace the historical topography of Buda from the Middle Ages, through the Turkish period up to our times.

In recent decades there has been significant archaeological investigation in Vizováros, for example in the territory of the *mahalle* that had been formed first in Turkish Buda, the Toygun Pasha Mahalle, and it was also possible to conduct architectural-archeological research, too. It seems that the *bölme* and the territory of the *mahalle* bearing the same name are identical.

Toygun was the pasha of Buda two times in the early period of Turkish rule. His large-scale construction works are likely to be dated to the first, the longer period.

In the following, first I would like to present the research and the results concerning the Toygun Pasha Mosque with an outlook of a theoretical reconstruction using analogous data.

Significant remains of the Toygun Pasha Mosque had been supposed to be in the building of the Church of the Capucines (the parish church of the Lower Viziváros) at 32 Fő Street which seemed to be affirmed by preliminary studies at the site. Concerning the Mosque and the other buildings there are good references in the plans made by military engineers at the end of the 17th century.

The only topographically authentic plan of the *vakuf* buildings of the Toygun Pasha Mahalle has been preserved by the map of the siege of Buda in 1686 drawn by De la Vigne. The map presents the full and detailed street network of the Viziváros. This situation can be projected on a recent map to the area bordered by Fő Street, Ponty Street, and Szalag Street. Corvin Square also belongs here on the northern end of which the map shows a large rectangular building with a large, round tower. It could have been a significant building of the *mahalle*, used mainly for trade, an *arasta* or *bedestan*. There is another, a similar tower indicated to the south of the previous one, on the eastern side of the present Fő Street joined with a wall to each other. Probably this could have been the northern wall of the *bölme*.

There are hardly any Turkish or western written sources referring to Toygun Pasha Mosque, similarly to the other buildings of his foundation. It could have been claimed before the research was started with the help of 17th–18th century plans and drawings, that the Toygun Pasha Mosque belongs to the quadrangular, one-minaret type of mosque and it had a three-part portico covered with small cupolas on the north-western side. Research has proved that it was a Turkish-based building, it had no mediaeval antecedent - as it had been supposed formerly.

In the course of enlarging the Capucine Church in the 18th century the two longitudinal walls of the mosque were pulled down, and only two walls were preserved, the kibla wall that had been built of delicately worked ashlar with almost invisible joints, and the north-western wall built of broken stones. Probably in the siege of 1606 the north-western wall of the mosque suffered such serious damages that it had to be completely rebuilt. The most succesful research was conducted on the facade of the south eastern wall of the mosque and on the short section of the present nave running in front of the *kibla* wall and certainly on the iner side of the south eastern main wall hiding the remains of the *mihrab*.

The study of the south eastern facade showed that it was a homogeneous ashlar wall that suffered smaller or larger damages in the 18th century and in modern times.

Three original window openings were found on this facade of the mosque. After finding the windows the reconstruction of the facade of the mosque was succesful. *(Fig. 4)* The windows were built in at three levels and originally they had 2-2-1 layout. The window pattern of the other three walls of the mosque could have followed this system. Interestingly, this same window pattern is characteristic of the quadrangular Malkoč Bey Mosque in Siklós, the Aladža Mosque in Foča built in 1550-51, the Hadži Mehmed Beg (Kradjozbég) Mosque in Mostar built in 1557 and the Begluk or Glavica Mosque in Livno.

After the reconstruction of the facade architectural-archaeological research was done in the church on the *kibla* wall, aiming first of all to discover the remains of the *mihrab*. This was followed by an excavation focussing on the identification of the inner floor level of the mosque and the remains of the foundation of the *mihrab* and the *minbar*.

The greatest result was the discovery of the significant remain of the *mihrab*. To the east from the Turkish window on the groundfloor after knocking off the plaster from the section of the wall running up to the baroque pillar the walled up niche of the *mihrab* and the traces of its frame that had been cut off came to light. Clearing out the niche it was possible to find a larger part of the stalactite vaulting that had been preserved in fairly good condition.

Considering the monuments of the mosques architecture in Hungary, they are few, and the number of their *mihrab*s is even less. This *mihrab* is entirely carved of stone, despite the fact that our *mihrab*s are usually built of bricks and their stalactite vaulting is stucco put on a brick base. The niche is divided by a thin lip at 176 cms this is where the five stairs of the stalactite vaulting begins, the elements of which are varied at each level. The full height of the mihrab is 5 metres, it is 2.44 metres wide, the niche itself is 2.20metres asnd it is 110cms wide – as it can be reconstructed on the basis of our observations and the details. Unfortunately there is no analogous mihrab among the ones in Hungary, thus it has to be found among the Turkish monuments on the Balkan. One of its nearest parallel, considering the time too, is the Aladža Mosque in Foča.

The foundation of the *minbar* carved of stone was discovered slightly to the right from the window next to the *mihrab*.

The results of the archaeological investigation of the Toygun Pasha Mosque can be summed up as follows: It was a quadrangular, one-minaret mosque with a portico. *(Fig. 8)* The south eastern wall of this building preserved its significant characteristics both on the facade and in the inner side of the present church. The original 2-2-1 window pattern of the cubic-shaped central building could be reconstructed, aswell as the *mihrab* carved of stone, its delicate stalactite vaulting, which is the nicest example of its kind in Hungary. The details found, the analogies and the surviving map from the 18th century facilitated the reconstruction of the groundplan and the theoretical reconstructuion of the mosque itself. Among the foundational buildings of Toygun pasha the religious centre of the *mahalle*, the mosque could have been built first, that can be dated back to the period of Toygun being pasha of Buda for the first time, thus the construction of the mosque can be define between 1553–1555.

In the case of the other foundational building of Toygun pasha it was only possible to identify it topographically, as the details found were not sufficient for outlining their relationships. The bath was being built in August 1555, the time of its completion can only be suggested. In our study we have made an attempt to sketch the building complex of a Turkish *mahalle* in Buda in the light of historical facts and the results of archaeology.

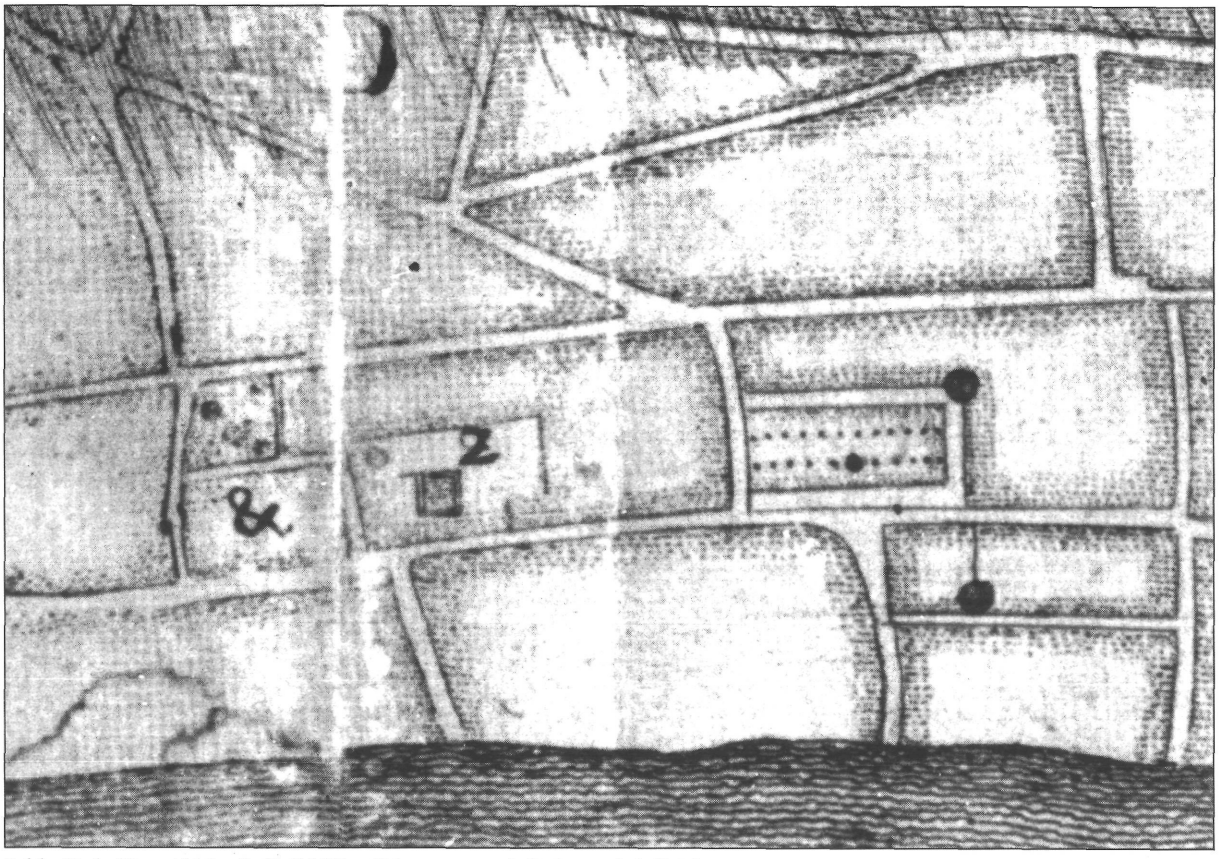

1. kép. De la Vigne térképe Budáról 1686: a Tojgun pasa mahalle és annak épületei

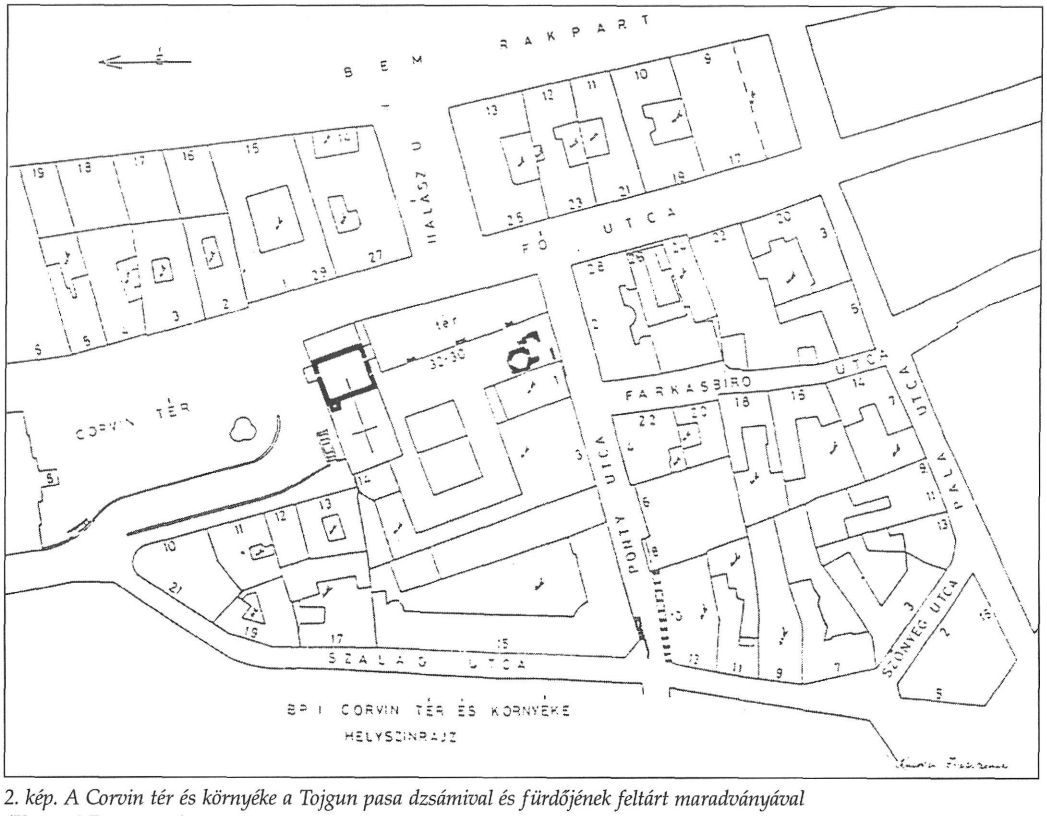

2. kép. A Corvin tér és környéke a Tojgun pasa dzsámival és fürdőjének feltárt maradványával (Kuczogi Zsuzsanna)

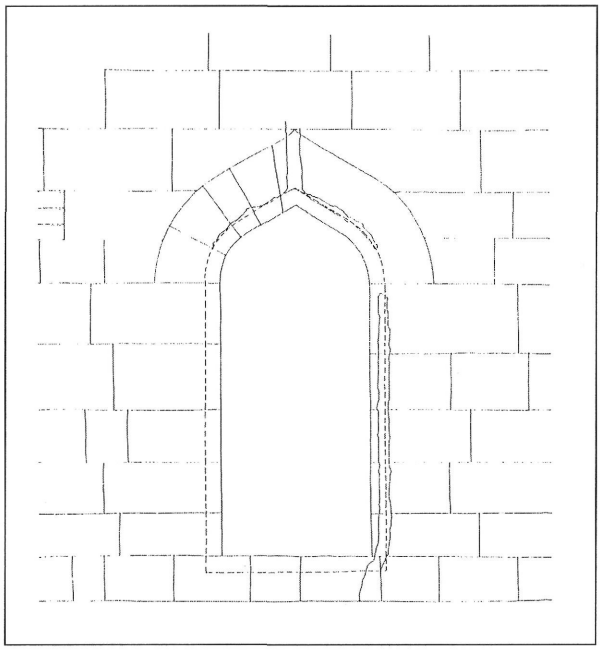

3. kép. A nyugati homlokzaton a harmadik szint magasságában feltárt török ablak (Várnai Dezső)

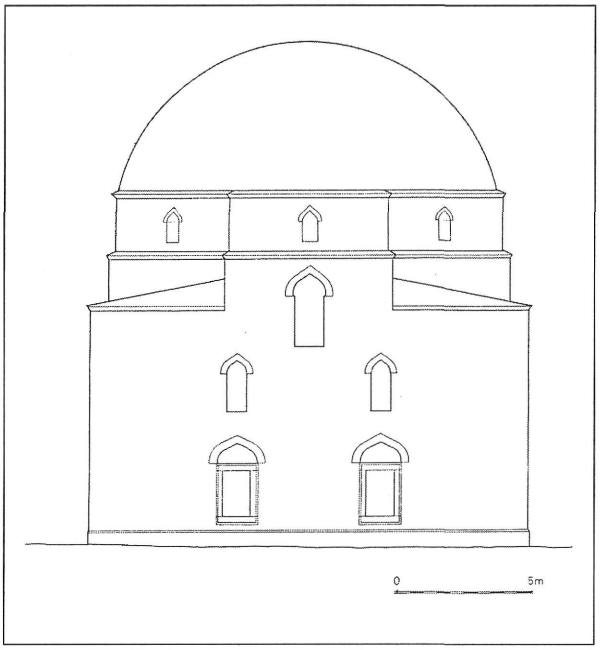

4. kép. A dzsámi délkeleti homlokzati fala és a dzsámi épületének rekonstrukciós vázlata.

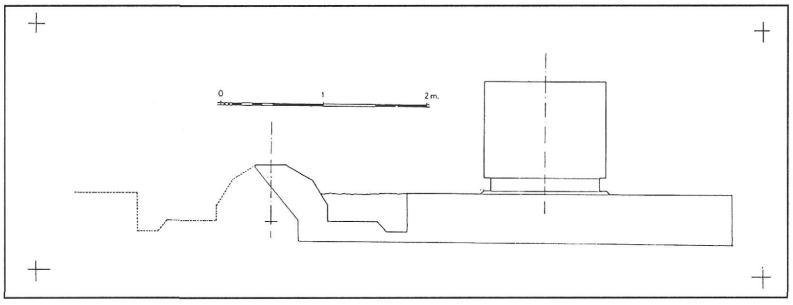

5. kép. A kiblafal alaprajzi részlete a földszinti ablakkal és a mihrábbal. (Szijártó Kálmán)

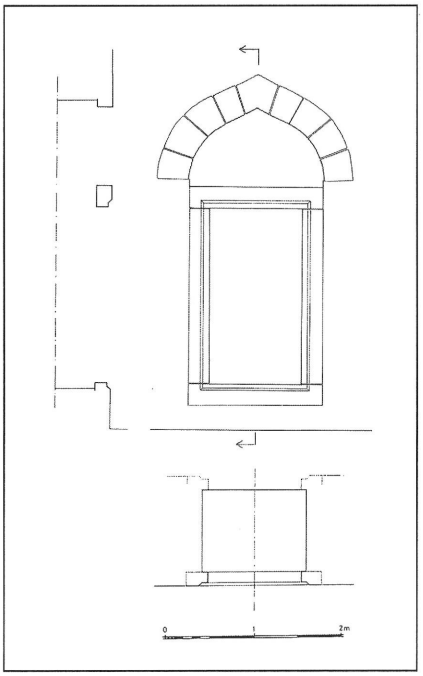

6. kép. A dzsámi földszinti ablakának alap-metszet és belső nézetrajza. (Szijártó Kálmán)

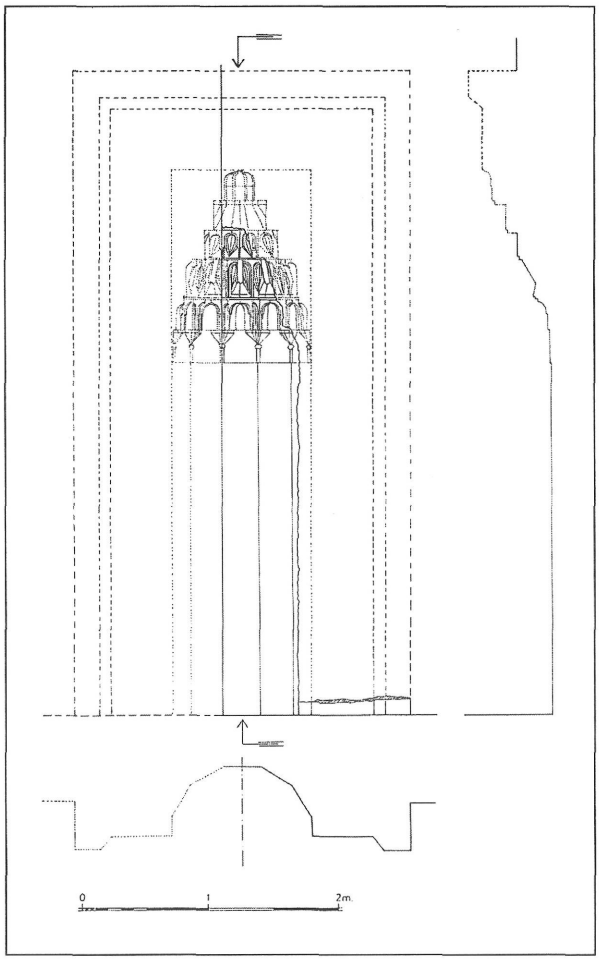

7. kép. A mihráb rekonstrukciója az eredeti maradványok jelölésével. Alap–metszet és nézet (Szijártó Kálmán)

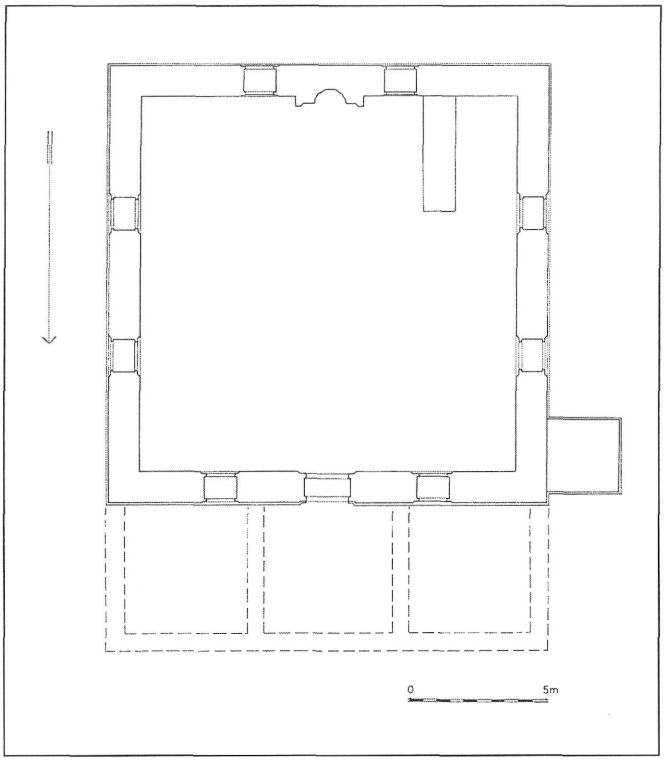

8. kép. A dzsámi rekonstruált alaprajza (Szijártó Kálmán)

VÉGH ANDRÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BUDAVÁRI ÉPÜLETEGYÜTTESÉNEK TÖRTÉNETE A VÁROS ALAPÍTÁSÁTÓL 1686-IG

BEVEZETÉS

A Magyar Tudományos Akadémia budavári épületegyüttesének középkori és török kori helyrajzáról írni érdekes, ám nehezen teljesíthető feladat. Érdekes, hiszen a ma itt álló épületek javarészt két olyan barokk kolostorból fejlődtek II. József szekularizációja után kormányhivatalokká, amelyeknek közvetlen középkori előzményük nem volt. Az a polgári városnegyed pedig, amely a város alapításától fogva több, mint négyszáz évig élte ugyanitt az életét megsemmisült a török kor gondatlansága, az ostromok pusztítása, végül a szándékos bontás során. Ugyanakkor nehéz feladat is, hiszen oly kevés forrással rendelkezünk. Közismert, hogy Buda város középkori levéltára megsemmisült, okleveles forrásainkat más városok és intézmények levéltáraiból kell összeszedegetni. Nem áll rendelkezésünkre számunkra hasznosítható látkép, térkép sem a város visszafoglalásának idejénél korábbról. Végül nem folyt még a Várnegyed ezen területén forrásaink hiányát pótló régészeti ásatás, amely az eltűnt polgárházak falait, pincéit napvilágra hozta volna. Ásatások hiányában feladatunkat néhány rekonstrukció elvégzésével próbáltuk meg teljesíteni. Először a város legkorábbi házösszeírásának (1696), és telekfelmérésének (1686) adatait igyekeztünk felszerkeszteni a mai állapotokat rögzítő térképre, majd ezek segítségével kívántuk meghatározni azokat az elsődleges telkeket, amelyek még a város alapításának idejéből származtak és a középkori telekstruktúra alapját képezték. Ezt elvégezve bemutattuk a területre vonatkoztatható írott forrásokat, és azok alapján a birtoklástörténet megismerhető részleteit próbáltuk meg összeállítani. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a rekonstrukció mindig feltételezéseket fogalmaz meg és nem nyújt minden részletében bizonyított igazságot. Telek rekonstrukcióinkat a majdan elvégzendő ásatások, birtoklástörténetünket pedig a később előkerülő források fogják módosítani.

Az MTA budavári épülettömbjének építéstörténetével már több kutató is foglalkozott korábban. Az alapvetést Paulinyi Oszkár végezte el tanulmányában, amely máig legrészletesebb feldolgozása az épületnek.[1] A város visszafoglalásának idejénél régebbi korokkal azonban nem foglalkozott. A helyrajzi irodalomban a területre vonatkozó középkori forrásokat először Rupp Jakab, majd nála jóval részletesebben Pataki Vidor jelentette meg úttörő munkájában.[2] A háború után a műemléki topográfia ismertette az épületegyüttest, majd a helyreállítás befejeztével Borsos Béla vázolta fel újból az építéstörténetet, aki már megemlékezett a középkorról és a török-korról is.[3]

AZ 1696-OS ELSŐ HÁZÖSSZEÍRÁS (A „ZAIGER") REKONSTRUKCIÓJA

Az 1696-ban felvett házösszeírás a legkorábbi ránk maradt ilyen jellegű emlék a Várnegyed területén. A középkori házak kutatása szempontjából nagy értéke, hogy beszámol az épületek akkori állapotáról is. Adatait és leírásait már számos helyszínen igazolta a kutatás, ezért megbízható forrásnak tekinthető.[4]

Mint minden lajstromban, így ebben az összeírásban is találhatunk persze hibát, sajnos éppen területünkre vonatkozót is. Paulinyi Oszkár alapvető tanulmányában már felismerte, hogy a Zaiger adataiban a klarissza kolostor Uri utcai homlokzatán mintegy 10 öl (kb. 17 m) hiányzik a valósághoz képest, éppen egy átlagos vári telek mérete.[5] A klarissza kolostor helyén állt 18. századi polgárházakról több helyszínrajz, térkép is fennmaradt, amelyek segítségével a házakat egyeztethetjük a Zaiger telkeivel. Ezen helyszínrajzokból és a Zaiger utólagos bejegyzéséből ismert az a kis köz is, amelyet a ferences kolostor építkezésének meg-

[1] PAULINYI 1938. 16–61.

[2] RUPP 1686.; PATAKI 1950. 241–299.

[3] BP. MŰEMLÉKEI 1955. 413–423., 564–569.; BORSOS 1974. 55–93.

[4] Zaiger über die Vöstung und Wasser Statt. 1696. (Fővárosi Levéltár). NAGY 1971. Az alábbi jegyzetekben az 1696-os házösszeírás adatait Nagy Lajos forrásközléséből idézem.

[5] PAULINYI 1938.

kezdése után nyitottak a Zaiger 61. és 120. egymással hátoldalukon érintkező, jobbára beépítetlen telkek területén. Ez a köz választotta el a ferences és a klarissza ingatlanokat az Uri utcában 1743-ig, az új klarissza templom helyének megszerzéséig. Paulinyi megfigyelései szerint az Országház (Süttő) utcai oldalon a biztos kiinduló ponttól a Z.116. sz. telektől, az Uri utcai oldalon pedig a Z.63. sz. telektől számítva a méreteket a Z.61. és 120. sz. telkek nem esnek egymás mögé, az Uri utcai oldalon mintegy 10 öl hiányzik, vagyis egy teljes telek méretével rövidebb a telkek sora. Ezáltal a Z.61. a Z.118 és 119. sz. telkek mögé kerül, amely ellent mond a 18. századi térképeknek és a Zaiger utólagos bejegyzésének. Ezért fel kell tételeznünk, hogy a Zaiger írásakor a 62. számú telek szomszédságában egy telekről megfeledkeztek, vagy rosszul adták meg a méretet. Csupán ezen plusz telek közbeiktatásával kaphatunk a 18. századi helyszínrajzokkal egyező képet. Ha nem így tennénk a fent elmondottakon túl a helyszínrajzokkal összeegyeztethetlen helyre kerülne az első ferences rezidenciát magába foglaló Z.60. telek is. Jelentős csúszás keletkezik azonkívül a ferences kolostor telkén (Z.57.) és a Franciscaner Gässl nyomvonala megtörik, ahogyan azt Weidinger és Horler rekonstrukcióján láthatjuk is, mivel ők nem vették figyelembe a Paulinyi által megfigyelt hiányt.[6] Rekonstrukciónk során tehát beillesztettünk egy pótlólagos telket a Z.62. és Z.63. közé.

A Z. 63. telek megegyezik a mai Uri u. 49. déli végével, amely alaprajzi elrendezésében, sőt részben falaiban is őrzi még egy középkori épület maradványait. Az utcai homlokzaton konzolokon nyugvó, a földszinti falsíkból kiálló emeleti részt tártak fel, mellette pedig a homlokzat déli végének két emelet magasságáig húzódó sarokarmirozását. A ház alatt kiterjedt, részben dongaboltozatos pincehelyiségek találhatók.[7] Az összeírás szerint 1696-ban jó falakkal, boltozatokkal és pincével rendelkezett. A középkori részek megtartásával épült barokk polgárházat a klarissza kolostorba integrálták főbb belső szerkezeteinek megtartásával. Ez a telek a kolostor Uri utcai homlokzatvonalának délről számított első töréséig tart.[8]

A Z.62. telken és a pótlólag beszámított telken épült fel az első klarissza rendház és templom. A templom a mai épület Uri utcai homlokzatvonalán dél felől megfigyelhető második töréstől északra állt. Az összeírás betömött pincét és némi régi falat említ, amelyből ma semmi sem figyelhető meg. A barokk kolostor pincéjének délkeleti végében azonban található egy kisméretű helység, amely túlnyúlik az udvari homlokzaton az udvar alá. A helyiség boltozatai rendkívül zavarosak, többszörös átépítést jeleznek. Nyilván a kolostorszárny építését megelőző pince maradványa, amely éppen az első klarissza templom alá esik, esetleg kapcsolatba hozható vele. A kérdést csak falkutatás tudná tisztázni.[9]

A Z.61. telket, amelyen a pince eltömődött és csak egy kisebb falrészlet állt 1696-ban, megosztották már a Zaiger készítése idején és északi részét a ferencesek rezidenciájául szolgáló 60. számú telekhez csatolták. Az elcsatolt résztől délre a 18. század elején kis közt alakítottak ki, amely elválasztotta a ferences és a klarissza ingatlanokat. Később az új klarissza templom déli része és tornya, valamint a csatlakozó rendházépület került a telek helyére. A Zaiger által felmért telek egy kisebb részletét mégis sikerült megfigyelni a pincében. A klarissza templom tornyát ugyanis egy tömedékelt korábbi pincébe építették be, az utcára merőlegesen álló dongaboltozat ívei és az oldalfalak részletei jól láthatóak. Feltehetően ez a maradvány azonosítható a Zaiger által említett betömött pincével. Középkori eredetét falkutatás tisztázhatná. A pince a Z.61. telek északi oldalán helyezkedik el, közvetlenül mellé épült északról egy másik pincehelyiség, rendkívül vastag közös falukat telekosztásként értelmezzük. Az így megfigyelt telekosztóvonal egybeesik a Z.61 telek kiszerkesztett északi határával.[10]

[6] WEIDINGER–HORLER 1956. 29–32.

[7] BORSOS 1974. 59. A ház építéstörténetére vonatkozóan számos olyan megjegyzést tett, amelyet egyáltalán nem dokumentált, ezért nem kívánjuk idézni. Nem ismerjük az adatokat, amelyek alapján először egy az északi oldalon álló harántházat feltételezett, amely mellé később egy déli harántház került, majd végül a kapualjat beboltozva kétemeletesre épült volna. Ez így a Gerevich László által megadott általános budai házfejlődési modell. (Ld. GEREVICH 1950. 123–238.) A ház kutatásának konkrét eredményeit azonban – a homlokzaton kívül nem ismerjük meg a tanulmányból.

[8] Z.63. Ain Haus in der herrn gassen; hat noch guets gemeür, gwölber und Keller. *H: martin Kalcher*; g: 9 cl. 1 sch., r: 8 cl. 5 sch., re: 20 cl. 5 sch., l: 20 cl. 5 sch. (18,01 m)

[9] Z.62. Ain Haus in der herrn gassen; hat noch etwas von alten gemeür und verschitte Keller: g: 10 cl. 5 sch., r: 11, re: 20 cl. 5 sch., l: 20 cl. 5 sch. (20,54 m). A Zaiger felmérésén egy telek hiányzik! A pincerészletet ismertette: Borsos 1974. 59.

[10] Z.61. Ain Haus in der herrn gassen; hat noch ein Theill gemeür und verschitte Keller *ist ein Theill daruon zur Wohnung für die P: P: Franciscaner applicirt.* Von disser Brandstatt ist etwas zu einem Interimsgässel vorbehalten und das übrige, ut L. 1. Fol 57, Herr Obercomissario Reütter Zu No. 62 zuegemessen worden. g: 9 cl. 2 sch, r: 9 cl. 5sch., re: 20, l: 20 cl. 5 sch. (17,70 m). A pincemaradványt Borsos Béla már megfigyelte, ám tévesen az északról vele szomszédos pincével összetartozónak, egy telek részének képzelte. Ennek a véleménynek ellentmond a két pince közötti falvastagság, amely nem engedi meg, hogy a két pince közötti részre kapubejárót feltételezzünk. BORSOS 1974. 59.

A Z.60. telken álló házat 1696-ban a ferencesek lakták. A részben jó falakkal, boltozatokkal, pincével rendelkező telek volt az első az Uri utcai oldalon a ferences templomtól délre, amelyben lakni lehetett kisebb javítások elvégeztével. A ferences kolostor felépülte után, 1743-ban a telket a ferencesek átadták a klarisszáknak, akik a déli részen az új templomot építették fel, a telek északi végén alakították pedig ki az újabb közt, amely ettől fogva a ferenceseket és a klarisszákat elválasztotta. Ez a köz a mai templomépület északi oldalán lévő kapubejárat helyén vezetett, tehát a telek északi határa a mai kapubejárat északi falával egyezik. A templom homlokzata mögött, a hajó északi oldala alatt ma is épen áll egy dongaboltozatos pincehelyiség, amelyet a templom kriptája számára átalakítottak, de nyilván megelőzte a templom építését. Részét képezte az első ferences rezidenciának és feltehetően azonos a Zaigerben említett pincével. A középkori eredetet falkutatással lehetne igazolni.[11]

A Z. 59. és a Z.58. telkek már az egykori ferences kolostor Uri utcai szárnya alá, vagyis a mai Uri u. 51. területére esnek, 1696-ban mindkettő a ferencesek tulajdonában volt, de csak csekély falakat találtak rajtuk.[12] Ha a telkekhez még hozzámérjük az itt következő Franciscaner Gässl-t, éppen elérjük a ferences kolostor kerengővel körbejárható központi épületének déli homlokzatát.[13] Ez megerősít szerkesztésünk helyes voltában, hiszen a ferences kolostor központi épületét a Z.57. telkén emelték, és - mint látni fogjuk az Országház utcában végzett telekrekonstrukció során is éppen ezt a déli homlokzati vonalat értük el. A Franciscaner Gässl tehát eredetileg a 17-18.század fordulóján épült új kolostor déli homlokzata előtt vezetett át egyenes vonalban. Horler és Weidinger rekonstrukciója ezen a ponton hibás, mivel az Uri utcai oldalon egy teljes telek szélességű kiugrást feltételezett a Z.57. ferences telken, amely erőteljes törést eredényezett az utca nyomvonalában.

A Z.57. telek (a mai Uri u. 53. területén) a ferencesek tulajdona volt 1696-ban, amelyen templomot és temetőt találtak az összeírók és amely a kolostor felépítésére szolgált. A középkori Szt. Mária Magdolna plébániatemplomot, a török kézbe esett városban feltehetően a tizenötéves háborúig még használhatták a keresztények, majd elvették, átalakították és Győzelem, vagy Órás dzsáminak nevezték. A katolikusok hitéletét a török időkben ferences szerzetesek látták el, ez lehet talán a magyarázata annak, hogy a török város egyetlen keresztény templomának *romjait* igényelték maguknak középkori rendházuk helyett, amelynek emléke - úgy tűnik - elenyészett.[14] A templom közvetlen szomszédságában a törökök már a 16. század közepén alsófokú iskolát (mektebet) alapítottak, amelyhez egy kisebb mecset is csatlakozott. A mecset még a visszafoglalás idején készült egyes térképeken és látképeken is feltűnik, tíz év után az összeírásba már nem jegyezték fel, nyilván lebontották az iskola épületeivel együtt, hogy helyet adjon a kolostornak. A Z.57. telek a templomtól délre már a kolostor kitűzött méreteit mutatja, hiszen a tíz évvel korábbi Hauÿ-féle felmérés - mint majd látni fogjuk - ezen a területen teljesen eltérő beosztást és kis utcát mutat. A Z.57. telek a templomtól északra eső területre is kiterjedt, amely megegyezni látszik a Hauÿ- és de la Vigne-féle térképek ábrázolásaival, talán itt lehetett az összeírás szövegében jelzett temető.[15]

A Z.116. telek a mai Országház u. 26. számmal azonos polgárház, amely falaiban és pincéjében középkori maradványokat őriz.[16] Az összeírás szerint 1696-ban jó falakkal, boltozatokkal és pincével bírt.[17]

A Z.117. telek a mai Országház u. 28. déli szélén egyes helyiségeiben szintén polgárház részleteket őriz, amelyeket a klarissza kolostorba, majd az Országház épületbe integráltak. A Zaigerben némi régi falról tettek csak említést, a házrészletek az 1748-ban klarissza kézbe került barokk lakóházból is származhatnak. A telek északi határát a homlokzaton megfigyelhető törésnél találjuk.[18]

[11] Z.60. Ain Haus in der herrn gassen; hat noch zum Theill guets gemeür, gwölbe und Keller *P: P: Franciscaner wohnung haus ad interim* g: 8 cl. 5 sch., r: 7, re: 19 cl. 2 sch., l: 20 (16,75 m). A pincét megemlíti: BORSOS 1974. 59. Ld. 3. jegyzet.

[12] Z.59. Ain Haus in der herrn gassen; hat noch wenig Fundation maurn *P: P: Franciscaner,* g: 7 cl. 5 sch., r: 7 cl. 1 sch., re: 18 cl. 2 ½ sch., l: 19 cl. 2 sch. (14,85 m); Z.58. Ain egghaus in der herrn gassen; hat noch etwas von alten maurn *P: P: Franciscaner* g: 7 cl., r: 8 cl. 3 sch., re: 18, l: 18 cl. 2 ½ sch. (13,27 m)

[13] Hier auf folgt das Franciscaner gässl lauft von der Herrn: bisz in die böckhen gassen, hat an der Herrn gassen: 4 cl. 4 sch. und an der böckischen 5 cl. (8,85 m)

[14] SZEBENI-VÉGH 2002. 617-632. A ferencesek új kolostora helyének kijelölése mindenesetre további kétszáz évre összezavarta Buda középkori egyházainak helyrajzát, csupán a 19. század végén tisztázta Römer Flóris és Némethy Lajos a templomok eredeti patrociniumait.

[15] Z.57. Ain Kürchhoff sambt der Kürchen alwohin der P:P: Franciscaner Kloster khommen solte g: 48 cl. r: 43 cl. re: 36 cl. l: 37 cl. Der P:P: Franciscaner gartten von Kirchhof oder Kloster bisz zum wohl hat in der lenge: 48 cl. und in der braidte 43 cl.

[16] HORLER 1955. 411-412.

[17] Z.116. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat noch guets gemeür, gwölber un Keller. *Nicolaus Schweighardt burg. Schuechmacher seel. Erben* g: 9 cl. 5 sch., r: 8 cl. 5 sch., re: 17 cl. 3 sch., l: 17 cl. 3 sch., (18,32 m). Pincéje ma is megvan.

[18] Z. 117. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat noch etwas uon alten maurn. g: 9 cl. 1 ½ sch., r: 8 cl. 5 sch., re: 17 cl. 3 sch., l: 17 cl. 3 sch., (17,24 m)

A Z.118. telken 1696-ban csupán kevés régi fal és egy beomlott pince állt. A pincét a későbbiekben kijavították a polgárház újjáépítése során és ma is megtalálható a fent említett homlokzativonal-töréstől északra eső helyiség alatt. A pince az utcára merőlegesen álló, dongaboltozatos helyiség, déli oldalfala a Z.117 és Z.118. határán fut. Középkori részeit falkutatással kellene tisztázni.[19]

A Z.119. teleknek ma semmilyen részlete már nem látszik, 1696-ban még némi régi falat figyeltek meg itt és egy összeomlott és eltömődött pincét, nem is épült be újra 1748-ig, amikor klarissza kézbe került .[20]

A Z.120. telken 1696-ban még régi falak álltak és egy összeomlott és feltöltődött pincét találtak az összeírók. A 18. század elején a telek északi részét hozzácsatolták a Z.121. telekhez, a fennmaradó részen pedig kis közt alakítottak ki, amely a Z.61. telken nyitott közben folytatódott.[21]

A Z.121. telek a 18. század elején polgárházként épült újjá, miután 1696-ban még jó falakat, boltozatokat, pincét írtak itt össze. A ház 1743-ban klarissza kézbe került, majd a klarisszák és a ferencesek közti egyezség alapján a két kolostort elválasztó újabb kis utcát vezették az egykori telken keresztül. Az új köz iránya az új klarissza templomhoz igazodott, ezért a telek északi sávjában egy kisebb területsáv átkerült a ferencesekhez. A polgárház ház teljes bontása után helyére először a klarissza kolostor újabb szárnya került.[22]

A Z. 122. telken 1696-ban még szintén jó falak, boltozatok és pince találtattak, amelyek mára mind föld alá kerültek. A 17. század végén óta ferences kézbe került telken a középkori polgárház maradványait lebontották. A telek északi végénél ért ki a Franciscaner Gässl az összeírás idején. A kis utca után pedig a ferences kolostor központi épületének tömbje következett. A Zaiger méreteit térképre vezetve jól látható, hogy a Franciscaner Gässl a központi épület déli szárnyának déli homlokzata előtt vezetett.[23]

A HAUŸ-FÉLE FELMÉRÉS (1686) REKONSTRUKCIÓJA

Buda város belső utcarendjét és telekosztásait bemutató legkorábbi térkép Rabatta császári hadbiztos hagyatékában maradt fenn, amelyet 1687 januárjában fejezett be Joseph Hauÿ hadmérnök.[24] A felmérés tehát közvetlenül a visszafoglalás után történt, az ostrom, majd a fosztogatás és tűzvész pusztításain átesett városban. A Hauÿ-féle térképet, mint legkorábbi ilyen jellegű emléket szokás a középkori állapotok forrásának tekinteni, ezért nem árt leszögezni, hogy a térkép a 17.század végén készült és valójában azt mutatja be, mivé vált a középkori város a törökök száznegyvenöt éves uralma után. Nem szabad ugyanis arról megfeledkezni, hogy a Török Birodalom népei egyebek mellett a nyugati modellt követő középkori magyar fővárosétól teljesen eltérő jelegű városi kultúrát ismertek, és Budára költözve eszerint is éltek igényeikhez formálva az elfoglalt várost.

A Hauÿ-féle felmérés előnye, hogy a térkép mellett külön jegyzék tartalmazza a telkek homlokzati méreteit. Sajnos a jegyzék kiadásában több félreolvasás is szerepel, mint arra már Lócsy Erzsébet felhívta a figyelmet.[25] A jegyzék 59. és 60. számú telkei a kiadott jegyzékben átlagos telekmérettel szerepelnek, míg a térképen ennél jóval nagyobbak. Ez problémát jelent a Mária Magdolna templom déli oldalán vezető kis köz helyének meghatározásában. Az eredeti lista fényképfelvételének tanulmányozásával igyekeztünk kijavítani a kiadás hibáját.

A H.66. telek megegyezik a Z.63. telekkel, vagyis az Uri u. 49. déli részén megőrződött polgárházzal.[26]

[19] Z.118. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat wenig von alten maurn und eingefahlene Keller g: 4 cl. 5 sch., r: 5 cl. 3 sch., re: 18, l: 18, (9,16 m). Pincéje ma is megvan.

[20] Z.119. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat noch etwas von alten maurn und eingebrochene verschütte Keller g: 5 cl. 1 sch., r: 5 cl. 3 sch., re: 18, l: 18. (9,80 m)

[21] Z.120. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat noch alte gemeür und eingebrochene verschütte Keller. Von dieser Brandstatt ist Herrn Postverwalter alhier Franz Martin Clar zu No. 121. 3 cl. 5 sch. Zugemessen und das Übrige zu eiener Interimgassel vorbehalten. g: 9 cl. 3 sch., r: 9 cl. 5sch., re: 18, l: 18, (18,01 m)

[22] 121. Ain Haus in der Böckh. gassen; hat noch guets gemeür gwölber und Keller, g: 9 cl. 1 sch., r: 12, re: 18 cl. 1 ½ sch., l: 18 cl. 1 ½ sch., (17,38 m)

[23] Z.122. Ain egghaus in der Böckh. gassen; hat noch guets gemeür, gwölber und Keller, g: 11 cl. 1 ½ sch., r: 10 cl 4 sch., re: 18 cl. 3 sch., l: 18 cl. 3 sch. (21,33 m). Hier fangt an das Franciscaner Plätzel und gehet bis an die bluet gassen.

[24] Joseph de Hauÿ térképe és a hozzátartazó jegyzék Rudolf Rabatta császári főhadbiztos hagyatékában (Wien, HHStaA Ung. Fasc. 73/II. No. 25. 1687 Jänner Ofen. - térkép, Wien, HHStaA Ung. Fasc. 427. Konv. E. f. 129-130. - jegyzék) A térkép átrajzolt másolatát tudtam használni, amely a BTM Középkori Osztályának rajztárában található. A jegyzék fényképmásolata: BTM Középkori Osztály Fotótára 22217-2220. A jegyzéket kiadta: WEIDINGER-HORLER 1956. 29-32. 1,2. melléklet.

[25] LÓCSY 1964. 11. j.

[26] H.66. - 56 Ps. (18,19 m). Ugyanennek a teleknek a mérete a Zaigerben 55 láb (9 cl. 1 sch., vagyis 18,01 m). A Zaiger és Hauÿ-felmérés adatai között kis különbséget mindig találunk. Mindez származhat a felmérések esetlegességeiből, hiszen egy közel húsz méteres homlokzat mérése során keletkezhetett 30 cm-es hiány a korabeli mérőeszközök használata mellett. De ne becsüljük alá ezen eszközök alkalmasságát, hiszen nem lehetett könnyű egy romos és újjáépülő városban minden esetben pontosan ugyanazokat a mérési pontokat jelölni ki a telekhatárokon. Ha ezeket a bizonytalanságokat figyelembe vesszük, kisebb, 30-60 cm-es (vagyis 1-2 lábas) mozgáshatárt kell megengedünk, hogy a felmérések adatait

A klarissza kolostor Uri utcai szárnya alá esnek a H.63, 64, 65. számú telkek, amelyek együtt megegyeznek a Z.62. és a pótlólag beszámított telek együttes méretével, de a tömbön belül más beosztást mutatnak. A H.63. keskeny, fél telek szélességű, középen a H.64. egy átlagos egész telket ad ki, míg a H.65 újból fél telek szélességű.[27]

A H.62. telek óriási méretű, északi határa a klarissza templom alatti pince (ld. Z.60.) É-i oldalfalánál található.[28] A telek magába foglalja Z.61. telket és a Z.60. telek déli részét, vagyis a fent említett pincét.

A H.61. keskeny telek a Z.60. telek északi részén helyezkedik el.[29]

Innen kezdve a további adatok a kiadott listában hibásak. Elég rápillantanunk a Weidinger-Horler-féle rekonstrukcióra, hogy a lista adatainak felszerkesztése mennyire helytelen eredményre vezet. A házsorban észak felé utolsó H.59. telek, még csak éppen hogy eléri a ferences kolostor központi tömbjének déli homlokzatát, amely után már csak egy kis fél telek szélességű saroktelek következik, a H.145, majd a kis köz. Itt még nagyon messze járunk a Mária Magdolna plébániatemplomtól, pedig a Hauÿ térkép szerint a köz szorosan a templom déli oldala mellett indul, csupán egy keskeny épület támaszkodik a templomfalhoz. A Hauÿ térképet hitelesnek kell tartanunk, mivel ugyanezt az elrendezést mutatja a de la Vigne-féle térkép és egy 1689-ből származó erődítési tervrajz is. A hibát a kiadott lista számadataiban kereshetjük, mivel Hauÿ térképén a H.59. és H.60. telkek közel azonos méretűek a H.62. nagyméretű telekkel, a listán azonban ezek a méretek meg sem közelítik egymást. Ha a kiadott listát az eredeti lista fényképfelvételeivel vetjük össze, láthatjuk, hogy a kiadásban hibás olvasattal állunk szemben. A H.59. és H.60. telkeknél az eredeti listában egyaránt 84 láb áll (szemben a kiadásban közölt 44 lábbal), és ha ezt a méretet felszerkesztjük máris elfogadható közelségbe kerülünk a templomhoz.[30] Ha így számolunk H.60. megegyezik a Z.58, 59. telkekkel, H.59. és H.145. pedig a Franciscaner Gässl és a Z.57., vagyis a ferences kolostor területére terjed. A plébániatemplom déli oldalán található köz csak a H.145. É-i oldalán, vagyis a templomhoz egészen közel indult az Uri utcából a Süttő (Országház u.) felé 1686-ban.

H. 145. saroktelek a kis köz déli oldalán, fél telek szélességű.[31] A kis köz a teljes telek mögé kanyarodik, sőt itt még egy újabb telek, a H.144. csatlakozik a H.145. hátsó homlokzatához. A H. 144. telek a térkép szerint a H.59. telek hátsó felének egy részéből vált ki.[32] A köz elhalad a H.144. telek homlokzatának nagyobb része előtt is, majd merőlegesen elfordul a kelet felé és végighalad a H.143. telek északi oldala mentén. Sajnálatos módon a térképeken kívül semmilyen más forrás nem áll rendelkezésünkre, amely megmagyarázhatná, mikor és milyen okból alakult a kis köz vonalvezetése ilyen szeszélyessé. A kérdés megválaszolását régészeti feltárástól várhatjuk. Jelen ismereteink alapján még azt sem állíthatjuk, hogy az 1680-as évek térképein látható köz megegyezik középkori elődjével. A törökkor építkezései, amelyek – mint majd látni fogjuk – érintették ezt a területet megváltoztathatták a beépítés rendjét és az utca nyomvonalát is. Elég arra gondolnunk, hogy az 1686 és 1748 között eltelt hatvan év során a Hauÿ-féle állapothoz képest még háromszor változtatták meg az Uri utcából az Országház utcába vezető köz helyét.

A Hauÿ-féle térkép a plébániatemplom déli oldalán is beépített területet jelölt, de ezt nem osztotta fel telkekre. A templom mellé írt „T" betű magyarázata szerint a ferencesek kapták meg – úgy vélem – a templommal együtt a háztömböt is, ezért nem végezték el telkenkénti felmérését. Meg azért sem, amiért az un Kaiserliche Preche területén sem, a súlyos pusztítás miatt nem volt mit felmérni, a romokat törmelékhalmok fedték be. A templom is félig romba dőlt. Ez a számozatlan háztömb az Országház utcai oldalon messze távolodott a templomtól, itt nyilván épületek emelkedtek, ezért kanyarog a térképen a kis köz is oly annyira.

a mai állapotokra vetíthessük, hiszen az álló épületeken, vagy a kiásott alapfalakon sem tudunk a két felméréssel pontosan egyező homlokzati méreteket mérni. A mérések közti különbségek ugyanis nem következetesen térnek el egymástól. Jelen munkánkban a Hauÿ-féle felmérést francia lábban (1 láb = 0,32484 m), a Zaiger adatait pedig bécsi lábban (1 láb = 0,3106 m) számoltuk át. A Hauÿ felmérés esetében Lócsy Erzsébet és Szentkirályi Zoltán megfigyeléseit követtük. (Ld. LÓCSY 1964, valamint Szentkirályi Zoltán lektori véleményét Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 12 (1968) 146–147. című tanulmányához.) A Zaiger adatait pontosabbnak éreztük, ha bécsi lábban számoljuk át.

[27] H.63. – 40 Ps. (12,94m) + H.64. – 54.Ps. (17,54m) + H.65. – 28 Ps. (9,1m). Összesen tehát 122 láb, azaz 39,63 méter.

[28] H.62. – 84 Ps. (27,29m)

[29] H.61. – 30 Ps. (9,75 m)

[30] H.59. – 84 Ps. (27,29 m), H.60. – 84 Ps. (27,29 m). Egyébként Weidinger és Horler is kénytelen volt korrigálni a térképét ezen a ponton, csakhogy ők az eredeti térképtől eltértek és a H.145. telket az Uri utcán is önnálló homlokzattal és plussz mérettel szerepeltették. A térképen azonban egyértelmű, hogy a H.145. telek a H.59. telek hátában található. Weidinger és Horler a térképet tekintették hibásnak.

[31] H.145. – Ps 30. (9,75 m)

[32] H.144. – Ps 48. (15,59 m)

A H.136. telek a Z.116. telekkel azonos polgárház, a mai Országház u 26.[33]

A H.137. telek a Z.117. telekkel azonos polgárház részlet a mai Országház u. 28. déli végén.[34]

A H.138. telek a Z.118. telekkel azonos az Országház u. 28 középső részén.[35]

A H.139. telek magába foglalja a Z.119. telket, de részben a Z.120. telek déli részét is tartalmazza.[36]

A H.140. telek a Z.120. telek északi, nagyobb részével egyezik.[37]

A H.141. telek megegyezik a Z.121. telekkel. Az egyezés azért is figyelemre méltó, mert az üres telkek sora után ezen a telken még 1696-ban is jó állapotú épületet írtak össze.[38]

A H.142. telek valamivel rövidebb a Z.122. teleknél, amely részben kiterjed a H.143. déli oldalára is.[39]

A H.143. telek északi oldalán nyitották meg a Franciscaner Gässl-t, a telek déli oldalát a Z.122. telekhez csatolták.[40] A későbbi ferences kolostor központi tömbjének déli homlokzata éppen a H.143. telek É-i határvonalával esik egybe. Eszerint a ferencesek 1686 és 1696 között a H.143. telekig megkapták a templomtól D-re eső területet a közzel együtt, amelyet áthelyeztek a H.143. területére.

AZ ELSŐDLEGES KÖZÉPKORI TELEKOSZTÁS REKONSTRUKCIÓJA

A két felmérés rekonstrukciója után tudunk rátérni a középkori beépítés szempontjából igazán érdekes kérdésre, nevezetesen, hogy megfigyelhető-e területünkön az a szabályos telekosztásra visszavezethető telekstruktúra, amelyet Lócsy Erzsébet mutatott ki éppen a csatlakozó Országház utcai házsoron.[41] Lócsy megfigyelései szerint egy 54 és 60 láb között ingadozó alapméret végig kimutatható az Országház utca középső és déli szakaszán. Az alaprendszert már több esetben a középkorban megbontották felosztások és összevonások révén, mégis a telkek többségére még mindig jellemző, a változtatásoknál pedig felismerhető. Ezt az alapméretet követve Lócsy munkája folytatásaként először is az Országház utcában a következő eredményt kapjuk.

H.136. - 57 láb

H.137. - 54 láb

H.138. - 30 láb + H.139 - 48 láb + H.140. - 38 láb = 116 láb, vagyis két db. 58 láb széles telket osztottak három felé az idők során.

H.141. - 54 láb

H.142. - 57 láb

H.143. - 30 láb, de ezután egy ismeretlen szélességű köz következett, amelyet az eredeti telekből hasítottak ki.

Látható, hogy területünk Országház utcai oldalán felismerhető a Hauÿ-féle felmérésen az alapméretű eredeti telkek sora. Azt azonban nem tudhattuk meg meddig tartott a sorozat, mennyire közelítette meg a plébániatemplomot, és milyen volt a telkek sorának északi lezárása.

Érdekes az alapméretek összevetése a Zaiger telekosztásával is. A visszafoglalás után az új telkek kimérése során messzemenő mértékben figyelembe vették a Várnegyed telkeinek alapstruktúráját, igazodtak az 54-60 láb közötti alapmérethez, sőt sok esetben a megosztott, felaprózott telkek helyén újra az eredeti alapméreteket mérték ki. Tehát ugyanez a terület a Zaigerben a következően néz ki.

Z.116. - 59 láb

Z.117. - 53 láb

Z.118. - 29 láb + Z.119. - 31 láb = 60 láb, vagyis éppen egy alapméretű telek

Z.120. - 57 láb

Z.121. - 55 láb

Z.122. - 67.5 láb, de ehhez már az újonnan kialakított Franciscaner Gässl sarkán áll, és feltehetően kibővítették az eredeti telket.

Látható tehát, hogy a Zaiger is követi területünkön az alapméretet, és megfigyelhető a rekonstruáló tendencia is, amely során a Hauÿ-féle felmérésen három részre oszló két eredeti telket (H.138-140.) úgy szabályozták, hogy az egyik telek (Z. 120) eredeti méretet kapott, míg a másik kettőt fél telek méretűre alakították. (Z.118-119.)

Vizsgáljuk meg ezek után az Uri utcai oldalt is, itt is délről kiindulva.

H.66. - 56 láb

H.65. - 28 láb + H.64. - 54 láb + H.63. - 40 láb = 122 láb, vagyis két db. 61 láb széles telket osztottak három felé idővel.

H.62. - 84 láb + H.61. - 30 láb = 114 láb, vagyis az eredetileg két db. 57 láb széles telek közül az egyik jókora részt megszerzett szomszédjából.

H.60. - Említettük már, hogy a kiadott lista adatát tévesnek tartjuk. A térkép alapján ennek a teleknek

[33] H.136. - Ps 57. (18,52 m)
[34] H.137. - Ps 54. (17,54 m)
[35] H.138. - Ps 30. (9,75 m)
[36] H.139. - Ps 48. (15,59 m)
[37] H.140. - Ps 38. (12,34 m)
[38] H.141. - Ps 54. (17,54 m)
[39] H.142. - Ps 57. (18,52 m)
[40] H.143. - Ps 30. (9,75 m)
[41] LÓCSY 1964. Megjegyzendőnek tartom, hogy ezt az alapméretű telekosztást az újabb kutatások a tudatos városalapítás eredményének tartják. Részletes vizsgálatával Lócsy Erzsébet foglalkozott: ld. LÓCSY 1969. 106-113.; LÓCSY 1971. 209-222.; újabban MAGYAR 1991. 153-184.; MAGYAR 1991a. 91-106.

és a H.59 teleknek a mérete együttesen három db. eredeti telket tesz ki.

H.143. - 30 láb, de ez töredék telek annak a kis köznek a szélén, amelyet az eredeti telekből is kiszakíthattak.

El kell ismernünk, ha az alapméretű telkek rendszerét nem ismernénk a Várnegyed egyéb házsoraiból, csupán ezen adatok alapján nehéz lenne felismerni azt. Ezzel szemben az is bizonyos, hogy az alapméret alkalmazható ennek a házsornak a megismeréséhez, a telkek illeszkednek a rendszerbe. Rengeteg összevonást, átrendezést figyelhetünk meg. Volt olyan telek, amely felaprózódott (H.63–65), jellegzetesebbek azonban az igen nagyméretű, összevonások során keletkezett telkek (H.59, 60, 62.).

Ezek után vessük össze eredményeinket a Zaigerben feljegyzett adatokkal. Az összeírásban az újraosztott telkeken a már fentebb jelzett rekonstrukciós tendencia figyelhető meg.

Z.63 - 55 láb.

Z.62. - 65 láb.

A pótlólagos telek - 60 láb.

Z.61. - 56 láb.

Z.60. - 53 láb + Z.59. - 47 láb + Z.58. - 42 láb + Fr.G. - 28 láb = 170 láb, vagyis két db. 57 lábas és egy db. 56 lábas telekre bontható.

A Zaigerre az a jellemző, hogy a rekonstruált, alapméretű telkek sorozatát alakították ki, azonban a házsor déli végén a Franciscaner Gässl felé közeledve az utolsó három telek mérete fokozatosan csökken.

A fentiek elmondása után megállapíthatjuk, hogy a vizsgált területen is ki tudtuk mutatni az eredeti, alapméretű telkeket. A 17. század végén, a várost visszafoglaló ostrom olyan súlyos pusztítást végzett a plébániatemplom környezetében, hogy az első térképek és házösszeírások alapján már nem ismerhetjük meg milyen volt a középkorban a Mindszent utca (Uri utca) és az Olasz utca (Országház utca) közötti háztömb északi lezárása. A kérdés azért is különösen érdekes, mivel a város belsejében elhelyezkedő háztömb mindkét vége, vagyis a déli és az északi is egy-egy piactérre nézett. A déli vég a németek piacterének szegélyét alkotta, ez ma a Szentháromság utca északi házsora, amely a Várnegyed területén egyedülállóan a kelet-nyugati utcára merőleges, eredeti alapméreteket mutató telkek sorából áll. Jó lenne tudni, hogy a magyarok piacterére néző északi végen vajon milyen jellegű lehetett a telekstruktúra. Esetleg itt is megtalálhatók voltak a kelet-nyugati homlokzatra merőleges, eredeti alapméretű telkek. Amint a későbbiekben látni fogjuk az írott források felvetik ezt a feltételezést. Az egyelőre nyitott kérdést azonban csak régészeti feltárással lehetne eldönteni. Ugyancsak az eddig még el nem végzett feltárások eredményei alapján tudhatnánk meg mi játszódott le a telkek építéstörténetében a város alapítása, vagyis a 13. század közepe és a Hauÿ-féle térkép elkészítése, azaz a 17. század vége között eltelt több, mint négyszáz év alatt. Ásatások hiányában jelenleg csak írott források állnak, bár meglehetősen csekély számban, rendelkezésünkre, amelyek segítségével a 15. század elejétől fogva ismereteket szerezhetünk erről a hosszú időszakról.

A terület középkori helyrajza az írott források tükrében

Buda középkori helyrajzának tisztázásával már két évszázada foglalkozik a történettudomány. A máig legrészletesebb, a Várnegyed egészét áttekintő munkát Pataki Vidor alkotta meg több, mint ötven évvel ezelőtt, akinek a művét alapvető forrásként használják fel a város múltjával foglalkozó kutatók.[42] Ez a tanulmány úttörő volt a maga idejében, mivel először próbálta meg a város ingatlanjainak történetét egyenként feldolgozni a rendelkezésre álló gyér számú írott források segítségével. Az alábbiakban ugyanezt a munkát próbáltuk elvégezni, és hogy számos esetben Patakitól eltérő eredményre jutottunk - amennyiben következtetéseink helyesek - annak oka, hogy ötven év eltelt, és ma valamivel több a rekonstrukció megalkotásához szükséges információ az utóbbi évek levéltári, műemléki és régészeti kutatásai révén. Pataki maga hangsúlyozta műve bevezetőjében hogy rekonstrukciója feltételezéseken alapul és legjobb esetben is csak a valószínűség határát érheti el. Sajnálatos, hogy térképei, amelyeken a modern telekrendbe osztotta be a középkori tulajdonokat mást sugallt, nagyobb bizonyosságot. A helytörténettel foglalkozó kutatók közül számosan nem vették a fáradságot, hogy átgondolják a Pataki által példásan közölt adatokat és bizonyított tényként másolták át munkáikba a szerző feltételezéseit. Pataki Vidornak a forrásokat dokumentáló, ám ezek alapján néha merész feltételezéseket is megfogalmazó kutatói magatartása jogosítja fel követőit, hogy módosítsák az általa nyújtott képet.

[42] Pataki 1950. 241–299. Sajnálatos módon a tanulmánynak csupán az ingatlanok történetét tárgyaló második része jelenhetett meg. A négy fejezetre osztott első rész, amely a helyrajz általános kérdéseit (kutatástörténet, egyházak, kapuk, utcák azonosítása) tartalmazta kéziratban maradt. Gépelt példánya a Budapesti Történeti Múzeum Központi Könyvtárában tanulmányozható.

A KÖZÉPKORI SZOMBATHELY UTCA ÉS KÖRNYÉKÉNEK HÁZTULAJDONAI

a) veszprémi püspök

„Mindszent utca"

A veszprémi püspök budai rezidenciája csak a 15. század második felétől tűnik fel a forrásokban, de ennél már jóval korábban meg lehetett, hiszen a budai határ nagy részének szőlő dézsmája a püspöknek járt, a dézsmabort pedig tárolni kellett. A budai szállás ellátására az Esztergom megyei Gyermely jövedelme szolgált, jelezve hogy a püspök jelentős időt töltött budai rezidenciáján. Gyermely, mint a budai szállás ellátására rendelt település először Gatalóci Mátyás veszprémi püspök, valamint Bodó Miklós és Bodó Gergely egyezségében szerepelt 1443-ban, a későbbiekben megemlítette a veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma is.[43] 1495-ben két ízben is megemlítették a szállást, mint közjegyzői oklevél kiállítási helyét. Mindkét esetben püspöki palotának nevezték az épületet a Mindszent utcában.[44] További oklevelek a püspöki palota szomszédairól tájékoztatnak. Keszi Benedek országbírói jegyző 1457-ben vásárolt háza a Szombatpiacon állt, amelynek a Mindszent utca felőli szomszédja volt a veszprémi püspök háza.[45] Ugyanezt a házat 1500-ban a Szombathelyen állónak mondták, amelyet délről határolt a püspöki épület.[46] Vetési Albert veszprémi püspök a püspökség házával szemközt fekvő másik házat adományozott el testvérének, Miklósnak a Mindszent utcában.[47] Megállapíthatjuk tehát, hogy a veszprémi püspökség palotája a Mindszent utca keleti házsorában emelkedett, és ennek északi szomszédja már a Szombatpiacon álló - mint majd látni fogjuk - sarokház volt.

Érdekes építési szabályzásra utaló irat maradt fenn 1496-ból. A város tanácsa előtt ifjabb Vitéz János veszprémi püspök elpanaszolta, hogy házának udvarán a tetőkről leömlő esővíz összegyűlik és kérte a várost, találja meg módját az esővíz elvezetésének. A tanács azt javasolta, hogy a telek hátához kapcsolódó Olasz utcai telken keresztül oldják meg a víz elvezetését. Ezért a püspök egyezséget kötött Klára özveggyel, a szomszédos telek tulajdonosával, amely szerint a püspök 20 Ft-ot fizetett az özvegynek, aki cserébe hozzájárult az esővíz átvezetéséhez. A püspöknek saját költségén kellett nyílást vágatni a telkek közötti falon, erre rostélyt kellett helyeztetni, az özvegy udvarának közepét pedig egészen az utcáig ki kellett köveztetni. Kikötötték továbbá azt a feltételt is, hogy a nyíláson nem öntenek át semmilyen konyhahulladékot, vagy másmilyen elviselhetetlen szemetet, hanem kizárólag vizet.[48]

b) Kopácsi Dénes - Keszi/Berki/Sárkány

„Szombatpiac, Szombathely, Mária Magdolna egyházzal szemben"

1457-ben Buda első magyar bírájának, Kopácsi Dénesnek özvegye, Erzsébet eladta házát Keszi Benedek országbírói ítélőmesternek, pilis megyei nemesnek 160 Ft-ért.[49]

[43] 1443. június 1. Veszprém. (r.) Mátyás veszprémi püspök (v.) Bodo Miklós bácsi préposttal és Bodo Gergellyel kötött egyezségében szerepel többek között a püspök birtoka az esztergom megyei Gyermely, amely a veszprémi püspök budai szállásának az ellátását biztosítja („*...pro sustentatione mense et residentie suarum Budensis...*"). (Veszp. Érs. lt. Litt. adiunctae 12 - OL Df 200452). Az 1524. évi urbárium adatát ld. Kredics-Solymosi 1993. 866.

[44] 1495. június 13. Buda. Közjegyzői oklevél kiállításának helye a veszprémi püspök budai palotája a Mindszent utcában („*...in palacio episcopali Wesprimiensi Bude, in vico Omnium sanctorum existente...*"). (Gyulafehérvári k. lt. / Történelmi Tár 1881. 384–385).; 1495. június 30. Buda. Közjegyzői oklevél kiállításának helye a veszprémi püspök budai palotája a Mindszent utcában („*...in pallacio episcopali wesprimiensi Bude, in vico Omnium sanctorum...*"). (OL Dl 32522.)

[45] ld. 49. jegyzet

[46] ld. 56. jegyzet

[47] 1471. (olvashatatlan) Buda. Buda város tanácsa előtt (r.) Albert veszprémi püspök elmondja, hogy házát a Mindszent utcában a püspökség házával szemben („*...quandam domum suam in nostri medio in platea omniumsanctorum (!) ex obposito (!) alterius [kiszakadt] Wesprimiensis in vicinitatibus domorum providorum Mathie lapicide ab una parte vero ab altera Emerici doleatoris [kiszakadt] ...*"), amelyet Máté ablakgyártó budai esküdttől vett 100 Ft-ért és némi borért, testvérének (e.) Wethes-i Miklósnak, valamint az ő fiainak Máténak, Jakabnak, Benedeknek és Gergelynek adományozta. (OL Dl 45484.)

[48] 1496. november 16. (f. IV. p. Martini) Buda. Buda város tanácsa tanúsítja, hogy (r.) János veszprémi püspök elpanaszolta, miszerint a püspökség házának a Mindszent utcában („*...domus eiusdem episcopatus, hic nostri in medio, in platea Omniumsanctorum (!)...*") az udvarán a tetőkről az esővíz összegyűlik, ezért a város tanácsát kikérték, akik nem láttak más megoldást a víz elvezetésére, mint a telek hátához kapcsolódó telken keresztül, amely (h.) Klára özvegy tulajdona („*..fundi curie honeste domine Clare relicte condam p[.... .....]gather concivis nostri, domui sciliczet do[mui] [epi]scopatus a retro immediate annexa...*"); ezért János püspök egyezséget kötött Klárával, miszerint a püspök 20 Ft-ot fizet az özvegynek, aki cserébe hozzájárul a víz átvezetéséhez, majd a püspök a saját költségén nyílást készíttet a közöttük lévő falon, erre rostélyt helyeztet, valamint az özvegy udvarának közepét végig az Olasz utcáig padlógyártó mesterséggel lekövezteti („*...quem idem dominus episcopus propriis suis impensis et laboribus, primitus per murum lapideum ibidem [...]ntum foramen [.....] craticula, deindeque incipiendo per medium curie per artem pavimentariam cum lapidibus competentibus [....] pro [.....] usque ad plateam Italicorum continuando (?) comparari facere debeat et teneatur per fundum curie sue...*"), azokkal a feltételekkel, hogy a püspök telkéről, csak vizet és semmilyen konyhahulladékot, vagy másmilyen elviselhetetlen szemetet („*...sordes coquine ac quascumque alias intollerabiles [....]...*") nem öntenek át az özvegyhez, az özvegy pedig nem fogja lezárni a nyílást. (Veszp. Érs. lt. Dec. Bud. 25. - OL Df 283138)

Kopácsi Dénes, 1428-ban kamarahaszna adót szedett Vas megyében, 1436-ban még felhévízi lakos, majd az 1439-es budai népmozgalom egyik vezetője és 1440/41-ben Buda város első magyar bírája.[50]

Keszi Benedek, hont megyéből származó nemes, 1423-tól kancelláriai jegyző volt, 1453–62 között országbírói ítélőmester, Pálóczi László familiárisa, 1454-ben megszerezte Érd és Berki birtokok felét, elhunyt 1461/62-ben.[51]

A házvételről kiállított városi oklevél részletesen körülírja az ingatlant: a Szombatpiacon álló ház Mindszent utcai szomszédja a veszprémi püspök volt, míg az Olasz utca felől Kapi János háza emelkedett, továbbá a Mária Magdolna egyházhoz épült piaci mészárszékek oldalához épült. Következő adatunk egy hatalmaskodás során szól a házról. 1462-ben az akkor már elhunyt Benedek testvére, Keszi György fegyveresen megjelent a háznál, amelyben akkor Benedek özvegye, Anna, lánya, Borbála és annak férje ákosházi Sárkány Bertalan királyi palotás lakott, és a kapukat betörve birtokaikra vonatkozó okleveleiket elvitte, továbbá elszállíttatott ezer kocka sót, két hordó bort és két számszeríjat. A pilis megyei nemesek között tartott vizsgálatot ismertető oklevél a Mária Magdolna egyházzal szemben lévőként írja le az épületet.[52]

Ákosházi Sárkány Bertalan, László fia, Zala megyéből származó nemes, 1458-ban Kanizsai Miklós lékai várnagya volt, 1462 előtt feleségül vette Keszi Benedek leányát, Borbálát, 1464–71 között udvari familiáris, 1474-ben Zala megye választott adószedője, elhunyt 1511 után.[53]

Huszonkét évvel később 1485-ből fennmaradtak oklevelek, amelyekben Benedek fia, Berki László el kívánta cserélni a házat tolnai Bornemissza János kincstartói jegyzővel annak Szombat kapun kívüli házára.[54] Bár a cseréhez testvére, Imre is hozzájárult, és Mátyás király is privilégiális formában kiállított oklevéllel erősítette meg azt, az ügylet előttünk ismeretlen okból mégis meghiúsult. Tudjuk ugyanis, hogy a Szombat kapun kívüli ház még 1490-ben is Bornemissza tulajdonában volt.[55] A cseréről szóló oklevelek a Szombathelyen állónak mondják az épületet, amelynek szomszédjai Facsar János és Zöld János voltak.

[49] 1457. november 4. (in prof. Emerici) Buda. Buda város tanácsa előtt (h.) Erzsébet, a néhai (p.) Kopach-i Bálint budai polgár özvegye eladja a Szombatpiacon, a Mindszent és az Olasz utca között, a piac mészárszékeinek oldalához épült házát („*...quandam domum suam in nostri medio in foro Sabbati in vicinitatibus domorum reverendi in Christo patris domini episcopi Wesprimiensis a parte platee omnium sanctorum et Johannis Kapi a parte platee Italicorum, necnon ad latus macellorum foris ecclesiam beate Marie Magdalene existentem et habitam...*") (e.mg.) Kezi-i Benedek udvarbírói jegyzőnek 160 Ft-ért. (OL Dl 15.196.)

[50] Kubinyi 1964. 149–158.

[51] Bónis 1971. 184.; Kubinyi 1994. 264.; Engel 1996. II. 128.; A Berkiekre: Kubinyi 1967. 260–261.

[52] 1463. február 27. (2. d. Sab. p. Mathie) Buda. Palocz-i László országbíró tanúsítja, hogy Akoshaza-i Sarkan Bertalan királyi palotás, valamint (n.) Anna, a néhai (mg.) Kezy-i Benedek özvegye, és leánya, Borbála, Bertalan felesége kérésére kiküldte emberét, Domonya-i Lászlót, együtt Zych-i Imrével, a királyi speciális jelenlét jegyzőjével és Bodogazonfalwa-i Thompa László nádori emberrel együtt, akik február 26-án (Sab. p. Mathie) vizsgálatot tartottak a pilis megyei nemesek között és megállapították, hogy Kezy-i György, a néhai Benedek testvére Szt. Erzsébet napja (1462. november 19.) körül fegyveresen, erőszakkal megjelent Bertalannak, Annának és Borbálának a Mária Magdolna egyházzal szemben lévő házánál, és betörve a kapukat az ott található, birtokaikra vonatkozó okleveleiket elvitte, azonfelül elszállíttatott ezer (kocka) sót, két hordó bort és két számszeríjat tartozékaival együtt, valamint más javakat („*...ad domum dictorum Bartholomei Sarkan ac nobilium dominarum Anne et Barbare in hac civitate Budensi, ex opposito ecclesie dicte Marie Magdalene in predicta civitate Budensi constructe sitam et habitam, armatis manibus et potentialiter irruens, ibique confractis hostiis eiusdem domus certas litteras causales ac nonnula litteralia instrumenta eorundem Bartholomei Sarkan ac dominarum Anne et Barbare factum iurium ipsorum possessionarium tangentem et concernentem, necnon mille sales, duo vasa vini et duas ballistas cum attinentiis ac alias res et bona ipsorum domo de eadem exripiendi !!! deportasset...*"). (OL Dl 102.984. – Ugyanaz: Guth-i Orzag Mihály nádor ugyanaznap készült oklevele: OL Dl 105005.)

[53] Kubinyi 1994. 264–265.; Engel 1996. II. 210.

[54] 1485. szeptember 5. (f. II. a. Nativitatis Marie) Székesfehérvár. A fehérvári káptalan előtt néhai (mg.) Kezy-i Benedek országbírói jegyző fia (e.) Berky-i László különféle birtokait, közte házát a Szombathelyen („*...quandam domum suam lapideam in civitate Budensi in loco Zombathhel inter domos Johannis Zewld et alterius Johannis Fachyar dicti sitam...*") elcserélte (e.mg.) Tholna-i Bornemyza János kincstartósági jegyzővel többek között egy házra a Szombatkapu előtt („*...quandam domum suam lapideam in civitate Budensi foris portam Zombathkapw nuncupatam inter domos somini episcopi Agriensis et ortum condam magistri Dyonisii prothonotarii Regie maiestatis sitam simulcum orto...*") és egy szőlőre az óbudai Korczan dűlőben („*...ac quandam vineam suam Korczan vocatam in promontorio civitatis Veteris Budensis adiacentem...*"). (OL Dl 19072.) Átírta Mátyás király 1485. október 13-án: OL Dl 19073. 1485. október 13. (in Colomani) Bécs. Mátyás király (mg.) Tholna-i Bornemyza János kincstartósági titkár kérésére privilegiális formában átírja és megerősíti a fehérvári káptalan *1485. szeptember 5-én* Székesfehérváron kelt oklevelét. (OL Dl 19073.) 1486. január 9. (f. II. p. Epiphanie) Óbuda. A budai káptalan előtt (mg.) Kezy-i Benedek országbírói ítélőmester fia (n.) Imre hozzájárulását adja ahhoz a birtokcseréhez, amelyet bátyja, (n.) László a fehérvári káptalan előtt kötött (e.) Tholna-i Bornemyza Jánossal (r.) Orbán választott győri püspök, királyi kincstartó titkárával, amelyben többek között László Jánosnak adta át házát a Szombathelyen („*...item de quadam domo lapidea in civitate Budensi, in loco Zombathhel sita...*") azzal a feltétellel, hogyha valamelyikük örökös nélkül halna meg, akkor az életben maradt másik és azok örökösei birtokolják tovább az elcserélt javakat. (Átírta I.Ferdinánd király 1528. július 31-én (20. d. Dom. a. Margarethe)-án: OL Dl 26033.)

[55] 1490. október 28. – OL Dl 19665.

Alkalmasint Sárkány Bertalan fia, Ambrus hiúsíthatta meg a cserét, mivel egy 1500-ban kiállított oklevélben már a királyi személyes jelenlét bírósága előtt folyó perről értesülünk. Ekkor Ambrus, anyja és testvérei nevében kiegyezett Berki Imrével, és átadta a házat bizonyos berki és érdi birtokokért cserébe. A leírás ekkor is részletes: a ház a Szombathelyen található, szomszédai keletről Facsar Lénárt, délről a veszprémi püspök, északról pedig a mészárszékek.[56] Hogy ezt az egyezséget megtartották bizonyítják a dézsmajegyzékek, Kapás Pétert 1505-ben Facsar Máténál írták össze, 1510-ben pedig Berki Imre házában a Szombathelyen.[57]

Ákosházi Sárkány Ambrus, Bertalan fia, 1501–10 között pozsonyi ispán, udvari familiáris, 1406–09 között a soproni ispánság és városkapitányság zálogbirtokosa, 1510–11 között máramarosi ispán és sókamaraispán, élete végéig pozsonyi, soproni, részben budai harmincados, 1510-ben Miksa császártól birodalmi bárói rangot és címert kapott, a Habsburgok egyik fő magyarországi támogatója, ugyanakkor a Szapolyaiak embere, II.Ulászló és II. Lajos diplomatája német földön, 1524–25 között országbíró, „üzletelő és diplomata várúr", aki vagyonát és társadalmi felemelkedését kereskedelmi tevékenységének és az ország pénzügyi irányításában betöltött szerepének köszönhette, elhunyt a mohácsi csatában.[58]

A házról megemlékezett Hans Dernschwam is, és ezen leírása segítséget nyújt helyének meghatározásához. Elmondása szerint egy bég kisajátította a Mária Magdolna templom melletti házakat, közte a mészárszékeket, Sárkány Ambrus házát és ott mecsetet, minaretet és iskolát építtetett.[59] A mecsetet feltüntették a Marsigli-féle török térképen (1686), az épület megfigyelhető a Fontana–Nessenthaler-féle látképen (1686) is. Sajnos azonban sem a Hauÿ-féle (1687), sem pedig a de la Vigne-féle (1686) térkép nem jelezte helyét, ahogy a későbbi vedúták és térképek sem ábrázolták. A török térképet felhasználva hozzávetőlegesen kijelölhetjük azt a területet, ahol a dzsámi emelkedett. Ez a hely megfelel a Hauÿ-féle térkép 59. és 60. számú telkeinek.

Felidézve a középkori oklevelek helymeghatározásait, megállapíthatjuk, hogy a Berkiek háza sarokház volt a Mária Magdolna templom déli oldalán a Szombatpiacon. Délről a veszprémi püspök palotája határolta, keleti szomszédságában pedig a Facsar család háza emelkedett a plébániatemplommal szemben, pontosabban a templom oldalához épült mészárszékekkel szemben. Tehát a ház a Mindszent utca és az onnan az Olasz utcába vezető kis köz sarkán állt a köz déli oldalán.

c) Kapi András/János – Facsar János/Lénárt/Máté

Erre az ingatlanra közvetlenül vonatkozó források nem maradtak fenn, ám a szomszédok oklevelei fenntartották a ház tulajdonosainak emlékét. Kapi András deákot, szalárdi és szatmári sókamarást a 15. század elején a pesti plébánia házának szomszédságában nevezték meg.[60] Fiát, Kapi Jánost a Kopácsi-féle ház eladásánál említették meg az Olasz utca felőli oldalon.[61]

Kapi András deák, Tétényi, avagy Kapronai Miklós fia, budai polgár, nemességet és címert nyert Zsigmond királytól 1405-ben, Tétényi Péter budai alvárnagy rokona, Ozorai Pipo familiárisaként 1405–16 között váltakozva szalárdi, szatmári, debreceni máramarosi, kassai sókamaraispán és kamarahasznaispán volt, elhunyt 1416-ban, a Kapi család őse.[62]

A század végén már Facsar Jánost nevezték meg ugyanezen a helyen, a Berki – Bornemissza csereügylet során, illetve a pesti plébánia háza mellett is a Mária Magdolna egyház felőli oldalon.[63]

Facsar János tekintélyes magyar polgár lehetett, 1479-ben a Mária Magdolna plébánián kiállított

[56] 1500. június 10. (f. IV. a. Trinitatis) Buda. II.Ulászló király tanúsítja, hogy a királyi személyes jelenlét bíróságán egyrészt Akoshaza-i Sarkan Bertalan fia (e.) Ambrus, anyja Borbála, testvérei János, Ferenc és Dorottya nevében, másrészt Berky-i Imre, leányai Zsófia, Borbála, Erzsébet és Katalin nevében tapasztalt és jeles férfiúk közreműködésével megegyeztek egy perben, amely a néhai Berky-i László, Imre testvére és Akoshaza-i Sarkan Bertalan között keletkezett, miszerint Ambrus átadja Imrének azt a házat a Szombathelyen, a mészárszék szomszédságában (*„...totalem domum lapideam in civitate Budensi in loco Zombathel dicto existentem et habitam, ...cuiquidem domo ab orientali domus Leonardi Fachar, a meridionali domus episcopatus Wesprimiensis, ab aquilonari vero plagis sedes carnificium contigue dicuntur vicinari..."*), amelyet jogosan birtokol, de korábban Imre atyjáé, Kezy-i Lászlóé volt, Imre pedig két puszta jobbágytelket ad cserébe Berkin és Érden, valamint visszadja Ambrus anyjának, Borbálának a nála elzálogosított berki és érdi birtokrészeit. (OL Dl 73618.). A Mária Magdolna plébániatemplom melletti mészárszékekre vonatkozik az 1505 körül készült dézsmajegyzék adata is: *„...Benedictus Mezarus mag. prope Mariam Magdalenam..."* (OL Dl 38.658)

[57] 1505 k.: *„Petrus Kapas aput Faczar Mathe..."* (OL Dl 38.658.); 1510 k.: *„...Petrus Kapas in Zombathel in domo Emerici Berky..."* (Veszp. k. m. lt. Budai bortizedlejstrom)

[58] KUBINYI 1994. 263–292.

[59] ld. 66., 68. jegyzet

[60] 1413. IX. 29., 1415. IV. 19.

[61] ld. 49. jegyzet.

[62] DRASKÓCZY 1983. 149–187.; ENGEL 1996. II. 123., 1411; BTOE III. 407, 416, 417.sz.

[63] ld. 54., 70. jegyzet

közjegyzői oklevélben egyedüli világiként tanúskodott a plébánia káplánjai mellett[64]

A századfordulón Facsar Lénárt volt a Berkiek keleti szomszédja, az 1505 körüli dézsmajegyzék pedig Facsar Mátét nevezte itt meg.[65]

d) pesti Boldogasszony plébánia – Báthory István

Olasz utca, Mária Magdolna utca, Szombathely utca, Szombatpiac

A pesti plébánia 1413-ban bérbe adta a Szombatpiacon álló házát Onofrius budai polgárnak. A ház ekkor romos állapotban volt, ezért azzal a feltétellel adták évi 14 Ft-ért bérbe, hogy Onofrius rendbe hozatja.[66]

Onofrio Bardi, firenzei származású budai polgár, aki Ozorai Pipo kamarásaként jelentős szerepet töltött be az ország pénzügyi igazgatásában, volt harmincadispán, sókamaraispán, „az összes királyi jövedelem behajtója", a bajmóci Noffri család őse, elhúnyt 1426–30 körül.[67]

Két évvel később állították ki ugyanezen bérbeadásról Buda város oklevelét, amelynek hátára írt feljegyzés szerint a ház a Mária Magdolna utcában emelkedett.[68] A szomszédok ebben az időben Kapi András deák és Jakab szabó voltak.

Onofrio és a plébánia a ház helyreállítása és a bérfizetés miatt vitába keveredtek a későbbiekben, amely a város előtti perhez vezetett. Erről a perről egyetlen irat tájékoztat 1486-ból, amelyből kiderül, hogy András pesti plébános a királytól kérte ügye újra tárgyalását, miután a városi tanács a néhai Onofrio testvére, Veronika javára ítélt a ház ügyében. A királyi kegyből ismételt tárgyalás a tárnokmester és a személyes jelenlét helytartója, továbbá ítélőmestereik előtt folyt a király jelenlétében. András plébános ekkor előadta, hogy a plébánia házát a néhai János plébános adta bérbe Onofrionak évi 14 Ft-ért, de az alperes testvérei évek óta nem fizették meg a bért, ezért kérte a ház tulajdonjogának visszaállítását. Veronika ügyvédje vele szemben azt állította, hogy a ház évi 14 Ft bér fizetése mellett került Onofrio tulajdonába, de abban az időben olyan romos volt, hogy a helyreállítás költségei meghaladták a bér összegét, Buda város tanácsa ezért évi 6 Ft-ra mérsékelte a fizetendő bért. Ezek után András plébános elismerte ugyan Veronika tulajdonjogát, de a bérfizetés elmulasztása miatt továbbra is kérte a ház visszaadását.[69] Az ítélet szövege nem maradt fenn, ellenben két hét múlva a plébános elcserélte a házat Báthory István erdélyi vajdával, és ebből arra következtethetünk, hogy végül megnyerte a pert, és visszakapta a

[64] 1479. VI. 14. – MREV 3. 266

[65] ld. 56., 57. jegyzeteket

[66] 1413. szeptember 29. (in Michaelis) Pest. Pest város tanácsa tanusítja, hogy (h.) János pesti plébános a pesti tanács beleegyezésével a plébánia romos budai házát a Szombatpiacon (*„...quadam (!) domus lapidea eiusdem ecclesie in castro Budensi, in foro Sabbati, in vicinitatibus domorum Iacobi sartoris ab una et magistri Andree litterati de Kapi parte ab altera fundata nonnullis dispendionis defectibus ac quampluribus edificiorum huiusmodi ruinosorum causi et gravaminibus comodius evitandis..."*) bérbe adja (mg.) Onofrius budai polgárnak évi 14 Ft-ért azokkal a feltételekkel, hogy Onofrius a házat rendbehozatja, a plébániának pedig a béren kívül semmilyen más joga nincs a házhoz, de ha a házat mégsem hoznák helyre, vagy a bért nem fizetnék, akkor Onofriusnak egyébb ingó, vagy ingatlam tulajdonából kell megtérítenie a kárt. (Átírta, Mátyás király 1486. június 10-én: OL Dl 10119., BTOE III. 638. sz.)

[67] Mályusz 1984. 234., Engel 1987. 434., Engel 1996. II. 176.

[68] 1415. április 19. (f. VI. a. Georgii) Buda. Buda város tanácsa előtt (h.) János pesti plébános bérbe adja a plébánia házát a Mária Magdolna utcában (*„...quandam domum plebanatus eiusdem ecclesie in castro predicto, in vicinitate Iacobi sartoris parte ab una et Andree litterati de Kapi parte ab altera habitam..."* Az átirat hátoldalán:*"Littera super domo Budensi in platea Marie Magdalene"*) (f.mg.) Onofrius királyi tisztviselőnek (officialis) évi 14 Ft-ért. (Átírta Mátyás király 1486. június 10-én: OL DL 10119., BTOE III. 663. sz.)

[69] 1486. június 10. (3.d. f. V. a. Barnabe) Buda. Mátyás király előtt (h.) András pesti plébános elpanaszolta, hogy a közte és a néhai Baymocz-i Onofrius budai polgár testvére, (h.) Veronika között egy a Szombatpiacon álló ház (*„...cuiusdam domus lapidee prefati condam Onofrii in hac civitate nostra Budensi in foro Sabbati situate..."*) ügyében lefolyt perben Buda város tanácsa számára kedvezőtlen ítéletet hozott, és kérte a királytól a per újratárgyalását, aki ezt különleges kegyelmet gyakorolva megengedte, majd pedig utasította (m.) Pakos-i László tárnokmestert és (e.) Draag-i Tamást a királyi személyes jelenlét helytartóját, hogy ítélkezzenek az ügyben; majd június 8-án (f. V. a. Barnabe) a király jelenlétében, a tárnokmester, a személyes jelenlét helytartója és az ítélőmesterek és ülnökök előtt megjelentek a felek, és először András plébános elmondta, hogy a plébánia egy budai házat birtokolt és most is birtokol az Olasz utcában a Szombatpiac utcájának környékén (*„...ecclesia sua antedicta hic in dicta civitate Budensi in vico Italicorum prope ad plateam fori Sabatalis (!) domum habuisset lapideam prout et nunc haberet..."*), amelyet a néhai János plébános bérbeadott a néhai Onofrius budai polgárnak évi 14 Ft-ért, de az alperes testvérei, majd pedig maga az alperes sem fizette meg a bért már évek óta, ezért kérte, hogy állítsák vissza a plébánia birtokjogát, jogait bizonyítandó pedig bemutatta Pest város tanácsa *1413. szeptember 29-én* kelt oklevelét; ezzel szemben Thorday István deák, Veronika ügyvédje elmondta, hogy annak idején a néhai János plébános a házat nem hűbérbe, hanem örök tulajdonba adta a néhai Onforiusnak, azzal a feltétellel, hogy évente 14 Ft bért fizetnek a plébánosnak, de a ház olyan romos volt, hogy a helyreállításkor a költségük meghaladta a bért, ezért Buda város tanácsa úgy döntött, hogy évente csak 6 Ft-ot kell fizetniük, amivel András plébános nem értett egyet, továbbá annak bizonyítására, hogy Veronika tartozása a plébánosnak nem terjed túl az éves béren, bemutatta Buda város tanácsának *1415. április 19-én* kelt oklevelét; erre válaszolva András plébános elismerte, hogy a ház Veronika tulajdona, de nem engedett álláspontjából; (OL Dl 10119.)

házat. A vajda a pesti Buzavásár utcában lévő ingatlanát adta cserébe a plébániának.[70]

Veronika, Ludányi Tamás felesége volt. A Nofri család utolsó férfitagja, az ifjabb Onofrius 1485 körül halt meg, Veronika az ő nagynénje volt, ezért illették meg őt a budai ház ügyei.[71]

Érdekesek, és sokat mondóak a két oklevélben előforduló helymeghatározások. A perben András plébános a Szombatpiacon álló épületről beszélt először, majd másodszorra pedig az Olasz utcában, a Szombatpiac utca környékén lévő házát említette. A csere során Szombathely utcai házról esett szó, amelynek a Mária Magdolna egyház felőli szomszédja a néhai Facsar János, az Olasz utca felőli szomszédja pedig Kádár Vitál voltak. A leírások alapján egy sarokházra következtethetünk, amely az Olasz utca és a Szombathely utca (vagyis a Mária Magdolna templom déli oldala mellett futó köz) kereszteződésénél állt, mégpedig a Szombathely utca nyugati szakaszának déli oldalán.

A per további menete nem ismert és adataink is ellentmondásosak. 1489-ben Veronika budai szállásáról olvashatunk, ahol egy birtokjogi perben számára 600 Ft fizetésre kötelezte magát Podmaniczky János.[72] 1525-ben Báthory István nádor birtokjogi perben szállásán hallgatta ki a feleket.[73] Feltehetően erre a házra vonatkoznak a dézsmajegyzékekben található „vajda háza" kifejezések is annak ellenére, hogy Báthory Istvánt 1493-ban leváltották az erdélyi vajdaságról. Tót Istvánt ugyanis 1505 körül a Szombathelyen a vajda házában írták össze, míg 1510 körül az Olasz utcában az erdélyi vajda házában. Kapás Andrást 1510 körül szintén a Szombathelyen jegyezték fel a vajda házában, továbbá a vásár bírája mellett.[74]

e) Jakab szabó/Kádár Vitál

A pesti plébánia szomszédai az Olasz utcában a saroktelek déli oldalán 1413-ban Jakab szabó, míg 1486-ban Kádár Vitál voltak, akiknek az ingatlanára sajnos nem maradtak fenn közvetlen források.[75]

Jakab szabó tehetős polgár lehetett, mivel még 1383-ban és 1385-ben Wulving budai bírót képviselte a Losonci Dénes elleni perében. 1409-ben esküdtként állított ki oklevelet.[76]

Kádár Vitál, másnéven Pintér Vitál a magyar kádárok és esztergályosok céhének céhmestere volt 1487-ben.[77]

f) mészárszékek

A piac mészárszékeit a Keszi/Berki família házával kapcsolatban említette meg két ránkmaradt oklevél. Ezekből megtudhatjuk, hogy a mészárszékek ettől az épülettől északra álltak és a Mária Magdolna plébániatemplom oldalához épültek.[78] A mészárszékekről nem maradtak fenn további adatok, tulajdonosaikról azonban igen, amelyeket röviden itt ismertetünk. A Szombatpiac mészárszékei a magyar mészárosok céhéhez tartoztak, akiket igen kevéssé ismerünk, mégis a német mészárosok céhének céhkönyve révén néhányukról olvashatunk. 1507-ben jegyezték fel a Szombatpiacon működő Benedek és Bertalan mészárosok neveit.[79] Benedek mészáros mester az 1505-ös dézsmajegyzékben is

[70] 1486. június 23. (in vigilia Nativitatis Johannis Baptiste) Buda. Buda város tanácsa előtt egyrészt (m.) Bathor-i István erdélyi vajda és országbíró, másrészt (h.) András pesti plébános és a pesti városi tanács kölcsönös cserében állapodnak meg: miszerint István vajda pesti házát a Buzavásár utcában (*„...domum suam lapideam in dicta civitate Pesthiensi in vico Bwzawasar habitam...., cui a meridionali Mathie pellificis, a septemtrionali Thome fabri domus, ab occidentali vero plagis ortus plebanatus dicte ecclesie parochialis vicinaretur..."*), amely a néhai Gergely hajósbíróé volt és a vajda bizonyos összegért megvásárolt, átadja a pesti plébániának, és cserébe a pesti plébánia budai házát a Szombathely utcában (*„...domum similiter dicte ecclesie sue et suam lapideam in hac civitate Budensi in medio nostri, in vico Zombathhel situatam, cui a parte ecclesie beate Marie Magdalene domus condam Johannis Ffachar, in qua nunc Stephanus Orozlan demoraretur, a parte vero platee Italicorum domus Vitalis Kadar contiguarentur..."*), amelyet korábban János plébános a néhai Onofrius budai polgárnak bérbeadott, de utódai és köztük Veronika a bért nem fizették, és ezért visszaszállt a plébániára, András plébános a pesti tanács hozzájárulásával átadja István vajdának, és testvéreinek, Bathor-i Andrásnak és Pálnak. (OL Dl 19161.)

[71] SZERÉMI 1912. 672–695.

[72] 1489. július 5. (Dom. p. Visitationis Marie) Buda. Orbán egri püspök, királyi kincstartó, mint a király által a nádori bírósághoz kiküldött bíró előtt (n.) Veronika, néhai Lwdan-i Tamás özvegye és (e.) Podmanyn-i Podmanyczky János kiegyeznek egymással, és többek között János vállalja, hogy szeptember 8-án (in Nativitatis Marie) (c.) Zabo Imre budai polgár előtt, Veronika szállásán (*„...hic Bude coram circumspecto Emerico Zabo cive civitatis Budensis, in domo scilicet habitationis iamfate domine Veronice..."*) 600 Ft-ot fizet Veronikának. (OL Dl 19553.)

[73] 1525. március 10. (32.d. f. III. p. Dorothee) Buda. Bathor-i István nádor birtokjogi perben saját házában (*„...in hospitio nostro Budensi..."*) hallgatja meg a feleket. (SNA Révay cs. közp. lt. Div. Fam. 5 – 3., OL Df 260447.)

[74] 1505 k.: *„...Stephanus Thot in Zombathel in domo vaywode..."* OL Dl. 38.658.; 1510 k.: *„...Stephanus Thot in platea Olaz in domo waywode Transilvaniensis..., ...Andreas Kapas in domo waywode in Zombothel ... in Zombathel aput Wassar biray..."* (Veszpr. k. m. lt. Budai bortizedlejstrom)

[75] ld. 66., 70. jegyzeteket

[76] BTOE III. 9. 29. sz., KUBINYI 1971. 251.j.

[77] 1487. április 6. – OL Dl 25268.

[78] ld. 49., 56. jegyzetet

[79] 1507: *„Item dy maister haben dem Wenedik fleischakker von Samstamarkrch auf heit gelichen fl XVI auf L heit ... Item mer haben dy maister auf heit gelichen dem Bertholan fleischakker von Samstagmerkch fl XVI auf L..."* (Főv. lt. Budai mészáros céhkönyv)

szerepel, ahol lakóhelyét a Mária Magdolna egyház környékén adták meg.[80] A Szombatpiac északi oldalán ismerjük András mészáros, Lénárt mészáros és Máté mészáros háztulajdonait.[81]

g) Ádám Gergely - lévai Cseh Zsigmond
Szombathely utca, Szombathely tér

Mindkét dézsmajegyzékben összeírták Ádám Gergelynek, a 15. század végén sokszorosan hivatalt viselt bírónak özvegyét. Lakóhelyét ugyan nem jegyezték fel neve mellé, de házának számos lakója volt. Pintér Máté, Kapás Lukács és Kapás János éltek Ádámné házában, akiknek a nevei mellett kiírták a Szombathely megjelölést.[82] Kapás András neve mellett ugyanabban az évben (1510k.), az egyik esetben az Ádám Gergely özvegyénél, máskor a vajda házában a Szombathelyen, harmadik esetben a vásár bírájánál kifejezést olvashatjuk.[83] Meglehet ugyanarról a kapásról van szó, mivel Báthory István házát már megismertük a Szombathely utca és Olasz utca sarkán, míg Jó Mihály vásárbíróra a Tej utca (a mai Kard utca) melletti sarokháznál maradtak fenn adatok. Ha elfogadjuk, hogy mindhárom meghatározás egyazon Kapás András személyéhez köthető, akkor a házat leginkább a Szombathely utca Olasz utcai torkolatánál, a Mária Magdolna templom felőli oldalon kereshetnénk, valószínűleg a sarkon.

Ádám Gergely 1482-ben esküdt, hét alkalommal viselt bírói tisztet, 1488 és 1496 között ő volt a város magyar bírája[84]

További adatok is vonatkoznak a házra. 1511-ben II. Ulászló király Lévai Cseh Zsigmond kérésére elhalasztotta a néhai Ádám Gergely özvegyével folyó perét egy Szombathely utcai ház ügyében.[85] 1522-ben pedig Lévai Cseh Zsigmondot Szombathely téren lévő házában idézték meg.[86] A Szombathely utca és a Szombathely tér elnevezéseket ugyanazon házra alkalmazták, és ez érzésem szerint megerősíti előbbi, a ház elhelyezkedéséről alkotott feltételezésünket.

Forrásaink helyrajzi adatait még egyszer számba véve megállapíthatjuk, hogy a 15. században a Szombatpiac a Mária Magdolna templom déli oldalán egy kis utcával zárult, amelyet Szombathely utcának, vagy Mária Magdolna utcának emlegettek.[87] Az utca pontos nyomvonalát régészeti feltárás hiányában nem ismerjük, nem bizonyítható ugyanis, hogy a Hauÿ- és de la Vigne-féle térképeken ábrázolt köz 1686-ban azonos volt-e az egykori középkori utcával. Nem tudjuk, hogy a török építkezések mennyiben befolyásolták a terület telekviszonyait, közterületeit.

A középkori kis utcának az északi oldalán a plébániatemplom oldalához épült mészárszékek álltak, továbbá feltehetően itt emelkedett Ádám Gergely bíró háza az Olasz utcai oldalon. A köz déli oldalán, az Olasz utca és a Mindszent utca között három ingatlant különböztethettünk meg. A mindszent utcai saroktelket Kopácsi Dénes, a város első magyar bírája, majd a Pilis és Pest megyében birtokos Keszi/Berki család, később rokonuk Sárkány Ambrus országbíró lakta. Szomszédjukban Tétényi/Kapi András szintén a környékbeli nemességből emelkedett királyi szolgálatban tekintélyes középbirtokossá. Az utca másik végén lévő olasz utcai sarokházban, amely a pesti plébánia tulajdonában volt, Onfrio Bardi, a királyi pénzügyigazgatásban résztvevő olasz kereskedő élt, majd Báthory István erdélyi vajda szerezte meg a plébániától. A Szombathely utca mindszent utcai sarokházával a veszprémi püspök palotája volt szomszédos, míg az utca másik végén, az olasz utcai sarokház mellett Jakab szabó esküdt, majd később Kádár Vitál céhmester háza emelkedett.

A tulajdonosok társadalmi rangját tekintve a 15. században és a 16. század elején a Szombathely

[80] 1505: *Benedictus Mezarus mag. prope Mariam Magdalenam* (OL DL 38568)

[81] 1477. III. 26. - Batthyány cs. körmendi lt. Acta Ant. Misc. 5 - 7 - 157.; 1487. I. 11. - Eszt. k. m. lt. 64-1-17. - OL Df 238162.; 1488. IX. 15. - OL Dl 71012.

[82] 1505 k.: *„...Mattheus Pinther in domo Adamne ... , ...Lucas Kapas... , ...Johannes Kapas In domo Adam Birone..."* (OL Dl 38.658); 1510 k.: *„...Mattheus Pinther in Zombathel... , ...Lucas Kapas in domo relicte Gregori Adam in Zombathel..."* (Veszpr. k. m. lt. Budai bortizedlajstrom)

[83] 1510 k.: *„...Andreas Kapas in domo waywode in Zombathel... ...in Zombathel aput Wassar biray... ...commorans aput relictam Gregori Adam..."* (Veszpr. k. m. lt. Budai bortizedlajstrom)

[84] Kubinyi 1967. 285.; 1482 - Főv. lt. Budai mészáros céh oklevelei 1.)

[85] 1511. január 12. (Dom. p. Pauli primi heremitae) Buda. II.Ulászló király (e.) Lewa-i Zsigmond kérésére utasítja (m.) Raska-i Balázs tárnokmestert és Buda városát, hogy függessze fel azt a pert, amelyet Zsigmond, valamint a néhai (c.) Adam Gergely (h.) özvegye között egy szombathely utcai ház (*„...cuiusdam domus in vico ipsius civitatis Budensis Zombathel vocato habite et situate..."*) ügyében folytattak, mivel Zsigmond a mostani pestis járvány miatt a tárgyaláson nem tudott megjelenni, és a király Szt.György oktávájáin maga akar ítélkezni a kérdésben. (OL Dl 59991.)

[86] 1522. május 13. (f. III. p. Stanislai) Óbuda. A budai káptalan birtokjogi perben átírja II.Lajos király május 12-én (f. II. p. Stanislai) kelt idéző levelét, és jelenti, hogy a király utasítására kiküldött emberük átadta az említett levelet (m.) Leway Zsigmondnak, házában a Szombathely téren (*„...Bude in domo sua, in Theatro Zombathhel nuncupato habita..."*). (OL Dl 23633.)

[87] Egyébként a Szombathely utca elnevezést használták a most tárgyalt kis köz keleti folytatására, vagyis a mai Kard utcára is. A Szombathely utca ezen a szakaszon is a Szombatpiac déli határát alkotta.

utca itt tárgyalt szakaszán polgári és nemesi háztulajdonosokat találunk. A polgárok általában a város magyar polgárságának vezető rétegéhez tartoztak, két bíró, egy esküdt és egy céhmester fordul elő köztük. A nemesek között két olyan családot is láthatunk, nevezetesen a Keszi/Berki familiát és a Tétényi/Kapiakat, amelyek a 15. században királyi szolgálatban, értelmiségi pályán emelkedtek a tekintélyesebb birtokos nemesek közé és budai házuk mellett főváros környéki birtokokhoz is jutottak. Keszi Benedek országbírói ítélőmester Érden és Berkiben szerzett birtokokat, a polgári születésű Kapi András kamaraispán pedig nagybátyjával, Tétényi Péter budai alvárnaggyal együtt nyert címeradományt (egyébként az eddig ismert legkorábbit), őmaga nemességet is, továbbá birtokot Tétényben. Keszi Benedek unokája, és részben örököse, a kiváló kereskedelmi és diplomáciai érzékkel megáldott ákosházi Sárkány Ambrus az országbírói tisztig emelkedett. Hasonlóképpen a királyi szolgálat emelte magasba csak éppen egészen más környezetből Onofrio Bardi padovai származású polgárt, a bajmóci Noffri család ősét. Mindhárom családra jellemző egyébként, hogy a budai házbirtokot királyi szolgálatuk közben szerezték, erre nyilván szükségük is volt ahhoz, hogy az udvar rendelkezésére állhassanak. Keszi Benedek házát vásárolta, Kapi András házszerzésének körülményeit nem ismerjük, Onofrio Bardi jutott hozzá a legnehezebben, hiszen egy romos házat bérelt a helyreállítás kötelezettségével. A Keszi Benedek által vett házat utódai meg is tartották, bár Berki László majdnem elcserélte egy értéktelenebb helyen lévő ingatlanra. Onofrio halála után azonban testvérét, Veronikát kiforgatta értékes bérleményből a pesti plébános és Báthory István erdélyi vajda.[88] Báthory vajda és Sárkány országbíró, mindketten bárók egyébként nem magukban fordulnak elő a környéken, hiszen mind a Mindszent utca, mind pedig az Olasz utca itteni szakaszán megtalálhatók voltak a bárók és egyházi előkelők házai, mint például a veszprémi püspöké is. Összességében a kapott kép egyezni látszik a Szombathely téren (azaz a plébániatemplomtól északra elterülő piactér) kutatásaink által megismert képpel, a 15. század második felében és a 16. század elején ott is a bárók, előkelő nemesek és rangos polgárok háztulajdonai váltakoztak egymással.

Irott forrásaink nem hatolnak el a 15. századnál korábbi időkbe. Ezért nem tudhatjuk régészeti kutatások hiányában, hogy a Szombathely utca mikor keletkezett. Az ugyanis nem valószínű településszerkezeti megfontolások alapján, hogy a város alapításának idején már létezett volna. A Mária Magdolna plébániatemplom kicsiny épületének déli oldalán temető terült el eredendően, de nem tudjuk, hogy ezt meddig használták.[89] A templom 15. század eleji újjáépítésekor mindenestre, a kibővített templomtér kiterjedt a korábbi temetőre is, talán ekkor hagytak fel az itteni temetkezésekkel. A temetőnek semmilyen írott emléke nem maradt. A nyilván fallal határolt temetőn kívül, akörül a plébániával feltehetően egyidős Szombatpiac terült el, vagyis a szombaton tartott hetivásárok helye, a magyar polgárok városrészének központja. Csak régészeti feltárás által ismerhetjük majd meg egyszer, hogy a piactér déli oldalának lezárása milyen jellegű volt és hol húzódott. Más szavakkal: nem tudjuk, hogy a Mindszent utca és az Olasz utca közötti háztömbben lévő, szabályos távolságokra kiosztott telkek sora a plébánia templom felé közelítve hol és hogyan szakadt meg. Lehet, hogy a 15. századi Szombathely utca déli oldala őrizte a tömb korai lezárásának emlékét, mindezt azonban csak ásatások igazolhatnák.[90] A temető területének leszűkítése egyébként jellemző volt a Boldogasszony-plébániára is, ahol az értékes Várnegyed-beli területet beépítették, a temetkezéseket pedig inkább a Várlejtőre telepítették át.[91] Esetünkben a piac funkciói bizonyultak fontosabbnak és az állandó mészárszékek épültek hozzá a megnagyobbított plébániatemplom déli oldalához, miáltal kialakult a Szombathely utca.[92]

A SZERECSEN NAGY HÁZ ÉS KÖRNYEZETE

a) Szerecsen nagy ház – herceg háza

„Olasz utca – Mindszent utca"

(? Hauÿ 61, 62, 140, 141. ?)

Szerecsen – Garai – Corvin

Az Olasz utcában többször is találkozhatunk a nagy ház megjelöléssel. Közelebbről is megismerkedhetünk egy ilyen nagy, két utcára nyíló házzal, az egykori Szerecsen nagy házról ugyanis részletes házleírás maradt fenn a 15. század elejéről.

[88] Feltűnő, hogy egy már eldöntött pert újítottak fel királyi kegyből, majd az ítéletet a király személyes jelenlétében hozták meg. Ráadásul a Báthory vajda által a pesti plébániának átadott telek szomszédos volt a plébánia kertjével, vagyis a csere igencsak előnyös lehetett a plébánia számára.

[89] BERTALAN 1971. 419–428.

[90] Újból hangsúlyoznunk kell, hogy a 15. századi Szombathely utca nyomvonaláról nem bizonyítható a rendelkezésünkre álló ismeretek alapján, hogy megegyezne a Hauÿ-féle térképen ábrázolt 17. század végi helyzettel.

[91] A Boldogasszony templom körüli temetőt azonban nem szüntették meg a középkor folyamán és számos írott forrás is megemlékezik róla.

[92] A piactér egyébként a németek városrészében is fokozatosan épült be állandó építményekkel. Az ottani mészárszékekre vonatkozó legkorábbi adatokat a 15. század elején keletkezett Jogkönyvből ismerjük.

Ennek az ingatlannak a tulajdonosait a 14. század második fele óta ismerjük. Először 1390-ben említik meg Szerecsen János házát, egy ítéletlevél kiállításának helyszíneként.[93] Az épületet 1403-ban „Serechen Noghaza" névvel illették, minthogy két utcára, nyugatra és keletre nyíltak kapui.

Szerecsen Jakab (Jacopo Saraceno) és János, padovai származásúak, Nagy Lajos király pénzverő kamaraispánja, később harmincadispán; mind ő, mind pedig öccse, János kamaraispán pénzügyletekkel foglalkoztak és részt vettek az ország pénzügyi irányításában, magyar nemességet nyertek, János a mesztegnyői Szerecsen család őse, elhunyt 1401/2 körül.[94]

Feltehetően a házat már Jakab is birtokolta, bár erre okleveles forrás nem maradt fenn. Öccse, János halálakor jelentős összegű (9600 Ft) adóságot hagyott hátra fiaira Balázsra és Mihályra Garai Miklós horvát-szlavón bánnal és testvérével, Jánossal szemben. A fiúk tartozásukat 1403-ban a Szerecsen nagy ház és egy szomszédos kisebb, Kerekgardonnak nevezett ház átadásával törlesztették, amelyeket együtt 10100 Ft-ra értékeltek. Az akkor már nádor, Miklós és temesi ispán, János által birtokba vett ház szomszédai az Olasz utca oldalán északról, Budai János barsi főesperes, vagyis feltehetően az esztergomi Krisztus Teste kollégium, délről a néhai Tilmann fiainak, vagyis a város vezetésében jelentős szerepet vállaló Tilmannfiaknak házai, a Mindszent utcai oldalon pedig északról a néhai Kunz szűcs fiai és délről nemes Zsámboki Simon házai voltak.[95]

Külön szót érdemel a Kerekgardon, amely az 1403-as leírás szerint egy kis udvar és ház volt a nagy ház nyugati oldalán. Ez már önmagában nehezen értelmezhető, mivel a két utcára nyíló ház nyugati oldalán a Mindszent utca volt, eszerint inkább az épület belsejében lévő udvaron kereshetnénk a kerekgardont. A szó jelentését nyomozva ez a kis épület még érdekesebbé válik. A gardon/gordon a mai nyelvhasználatból kikopott régi szavunk. Pápai Páriz szótára szerint mohát és egy bogáncsos kórófajtát neveztek így, ismeri ezt a jelentését azonban már Szikszai Fabricius Nomenclaturája (1590) és a Sermones Dominicales (1456 k./1470) is.[96]

A szó azonban egészen más értelmet kapott a kerek gardon szóösszetételben. A Kolozsvári Glosszák (1577) szerint értelme labyrinthus. A csak két évvel korábban szintén Kolozsváron nyomtatott Heltai-féle krónikában újból felbukkan a kifejezés Mátyás király budai kertjeinek leírásában. „A kertbe renddel ültetve valának *kerek gardom módjára*; ha valaki belement az egyik úton a fák között, ott budosott annak utána, és ki nem jöhet vala belőle."[97] A budai királyi palota leírásánál Heltai forrása Bonfini volt, aki ugyanezt a szakaszt így írta: „...in hortis labyrinthus ex arboribus consitis institutus."[98] A szóösszetétel nem lehetett túlságosan ismert Heltai korában sem, mivel Bonfini fordításába be kellett illeszteni egy kisebb magyarázatot is a kerek gardomról. Véleményem szerint a szóösszetétel gardon/gardom része nem is a gordonból (moha, bogáncsos kóró) származik, hanem a német „garten" szó magyaros ferdítése lehet. A kerekgardon szó jelentése tehát: labirintus és külön leírás nélkül ezek után nehéz elképzelni vajon milyen lehetett ez a kerekgardonnak nevezett kis udvar és ház.

Az ifjabb Garai Miklós, idősebb Miklós nádor fia, 1366 körül születhetett, Zsigmond király tántoríthatalan híve volt, 1387–90 és 1393–94 között macsói bán, közben 1389-ben verőcei és segesdi ispán, 1394–97 között horvát bán, majd 1397–1402 között szlavón és horvát bán, végül 1402-től haláláig nádor, eközben 1406–09 között abaúji, árvai, borsodi, hevesi, liptói, sárosi, szabolcsi, szepesi, trencséni ispán, 1412-ben veszprémi ispán, 1417-ben fejéri ispán,

[93] 1390. november 29. (XII. d. f. VI. p. Martini) Buda. Lukács budai prépost ítéletlevelében említi többek között, hogy az általa vezetett speciális bíróság 1390. augusztus 7-én Budán Szerecsen (Saracheni) János házában („...*Bude in domo magistri Iohannis Saracheni...*") hallgatta meg a peres feleket. (OL Dl 3750.)

[94] MÁLYUSZ 1958. 305–306., MÁLYUSZ 1984. 159–162., ENGEL 1996. II. 231.

[95] 1403. január 11. (in crast. Pauli primi heremite) Buda. Buda város tanácsa előtt a néhai Meztegenyew-i Szerecsen (Sarracheni) János fiai, (n. g.) Balázs és Mihály eladják atyjuktól örökölt házukat, a Szerecsen nagy házat („...*quandam domum ipsorum Serechen Noghaza nuncupatam duas portas unam a parte orientali aliam vero a plaga occidentali habentem in castro predicto adiacentem domibus Iohannis dicti de Buda ab orientali et australi partibus ab una ex altera autem similiter orientali et meridionali plagis condam Tylmanni concivis nostri et filiorum eiusdem a parte vero occidentali et meridionali nobilis viri Simonis de Sambok similiter ab una parte vero ex altera videlicet australi similiter occidentali condam Konch pellificis et filiorum eiusdem contigue vicinam...*"), egy Kerekgárdony nevő kis udvarral és házzal, valamint istállókkal és egyébb épületekkel együtt („...*cum una parva curia et domus vlgo Kerekgardon dicta eidem magne domui a parte videliczet occidentali contigue annexis necnon stabulis ac edificiis in superficie eiusdem domus constitutis et habitis...*") 10.100 Ft-ért (pot. m.) Gara-i Miklós nádornak és testvérének János temesi ispánnak azzal a feltétellel, hogyha a ház birtokába nem tudnák őket megtartani, akkor somogy megyei Meztegenyew birtokukat átadják a Garaiaknak. (A két oklevél szövege néhol különbözik (összevont regeszta): OL Dl 8864.)

[96] Régi Magyar Glosszárium. Szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984. „Gordon"

[97] Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei. Budapest 1980. 466.

[98] Antonius Bonfinius: Rerum Ungaricarum decades. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV. Ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae 1936. 75. Dec. III. Liber IV. 137.

1422–30 között komáromi ispán, kezdetben Zsigmond jeles hadvezére, 1401-től elsőszámú tanácsadója, bizalmasa, 1408-tól a Sárkányrend tagja, a király sógora, elhúnyt 1433-ban.[99]

Garai János, idősebb Miklós nádor fia, 1402–03 között temesi ispán volt, 1412–17 között ozorai vajda, 1417-ben pozsegai ispán, 1408-tól a Sárkányrend tagja, elhunyt 1428-ban.[100]

Részletesen megismerhetjük az épületet abból az oszálylevélből, amit Miklós nádor és János kérésére a város tanácsa állított ki az általa kiküldött ácsok és kőfaragók segítségével.[101] A két testvér megosztotta egymás között két házát, a volt Szerecsen nagy házat és egy másikat a Szt. György kápolna előtt, egy harmadik, ekkor 300 Ft-ra becsült mindszent utcai házat pedig továbbra is közösen birtokoltak. A Szerecsen nagy házat egy Olasz utcára nyíló és egy Mindszent utcára vezető részre bontották szét, vagyis a két telek kiterjedésű nagy házat újból egy-egy önálló telekre választották.

A ház részletes leírását a Miklósnak juttatott Olasz utcai oldalon kezdték meg. Ez az épület egyemeletes volt és zárt beépítésű, széles homlokzattal rendelkezett. A földszinten a kapu két oldalán négy boltozott helyiséget írtak össze, amelyek alatt pince volt egy leeresztő nyílással (mélypincével ?). Továbblépve a jobboldalon, vagyis északon húzódott csak a telek belseje felé épületszárny, amelyhez a kapu felől indulva egy kamra és még két kamra, végül egy szekér tartására használt boltozott helyiség tartozott. Ezután következett az emeletre, a konyhához vezető lépcső. Az emeleten az utcai homlokzat mögötti részt egy nagy szoba és egy „palota", vagyis nagy terem foglalta el, azután következett a ház északi szárnyán nyugat felé egy kályhával fűtött szoba, egy kis szoba, egy kamra és a már említett konyha. A házhoz ciszterna is tartozott.

János háza a Mindszent utcára nézett zártbeépítésű, kétemeletes homlokzattal. A fölszinten a kapu két oldalán egy-egy boltozott helyiség helyezkedett el. A kapun belépve balra, vagyis az északi udvari szárnyon a már említett boltozott helyiség mellett egy kis kamrát, majd a lépcsőházat, azután egy újabb kamrát és egy elülső részén

[99] ENGEL 1987. I. 416–420., ENGEL 1996. II. 81.

[100] ENGEL 1996. II. 81.

[101] 1412. augusztus 25. (in crast. Bartholomei) Buda. Buda város tanácsa tanúsítja, hogy (m.) Gara-i Miklós nádor és testvére (m.) János, a néhai (e.) Gara-i Miklós, korábbi nádor fiai a város által kiküldött ácsok és kőfaragók segítségével („*...coassumptis expertis mechanicis, scilicet carpentariis et lapicidis per communitatem nostram ad hoc deputatis...*") a következőképpen osztották meg házaikat: miszerint a Szt. György kápolna előtt fekvő házuk egyik része, azaz a kapun belépve jobbra, a földszinten egy bolt, alatta egy pince, leeresztő nyílással és lépcsővel, innen a szőlők felé egy másik bolt, amelyet az elülső részén deszkákkal zártak le, továbbá egy régi pince, majd egy másik lépcső, alatta egy kis kamrával, amelyet lóistállónak használnak és más helyiségekig terjed, azután az első emeleten a kamra fölött egy helyiség, majd az utca felé még egy helyiség, továbbá a második emeleten az istállónál, a szőlők felől kezdve az utca felé egy kamra, majd egy szoba és egy hálószoba kályhával, végül a nagy palota jobboldali fele János tulajdona („*...quod una pars domus eorum ante capellam beati Georgii martiris adiacentis, prout per portam eiusdem domus versus dextram intratur, inferius quidem una wolta, sub qua cellarium cum foramine existunt cum uno gradu ibidem existente, deinde versus vineas altera wolta, que a parte anteriori cum asseribus recluditur, deinde cellarium antiquum, hinc alter gradus, sub quo una camera parva nunc ad conservationem equorum apta usque ad murum aliarum domorum in uno ordine, et supra dictam cameram sub prefato secundo gradu existentem una domus et deinde versus prefatam portam alia domus in secundo ordine; item superius in tertio ordine, ubi reclinatorium habetur, incipiendo ex parte dictarum vinearum et tendendo versus dictam portam primo una camera et deinde una stuba et deinde una domus dormitoria cum camino, et exinde medietas magni palatii supra portam ipsam a parte plathee a dextra...*"), míg a másik rész, azaz a kapun belépve balra a földszinten egy bolt, fölötte a nagy palota másik fele, azután lenn tovább egy bor tárplására használt pince (?), továbbá a szőlők felé egy kis kőből készült konyha, alatta két kis kamrával, majd egy lóistálló következik más helyiségekig (?), és innen észak felé egy istálló, és hátul még egy istálló kerttel, továbbá az istálló felett az első emeleten egy szoba és egy kamra kályhával, és felettük a második emeleten két kamra, közülük az egyik kályhával Miklós tulajdona („*...secunda vero pars eiusdem domus, prout per eandem portam intratur, ubi a parte sinistra inferius una wolta et super eandem woltam medietas prefati magni palatii, subtus vero unum antrum seu foramen pro conservatione vini aptum, ulterius vero versus vineas coquina parva lapidea et sub eadem due camere parve et deinde unum stabulum equorum usque ad alias domus lapideas, et dehinc versus aquilonem unum stabulum et ulterius unum stabulum cum orto ibidem retro existentem in uno ordine, et in secundo ordine supra ipsa stabula una stuba et inde una camera cum camino in secundo ordine; et in tertio ordine superiori due camere, quarum una caminum continet...*"), de a kaput közösen használhatják („*...sed prefata porta et curia eiusdem domus ipsis ambobus debeant communiter deservire...*"); továbbá azt a másik házat, amely néhai Szerecsen (Sarraczeni) Jánosé volt, úgy osztják meg, hogy az Olasz utca felőli rész, azaz a földszinten mindkét oldalon négy bolt, alattuk pince leeresztőnyílással, azután a kapun belépve jobboldalt egy kamra, majd két másik kamra, azonfelül egy szekér tárolására használt bolt, azután egy lépcső, amelyen a konyhába jutunk, továbbá az első emeleten a lépcsőn felmenve az Olasz utcától kezdve egy nagy szoba és egy palota, majd innen nyugat felé helyiség kályhával, azután egy kis szoba, majd egy kamra, végül az említett nagy konyha ciszternával Miklósé lesz („*...quod pars ipsius domus, videliczet porta ex parte platee Italicorum habita et ibidem inferius ex utraque parte quattuor wolte, sub quibus cellarium cum uno foramine et ulterius a parte dextra, similiter inferius, ut per eandem portam intratur, una camera et hinc alie due camere et amplius una wolta pro conservatione currus apta et ulterius unus gradus, per quem itur ad cocquinam in uno ordine, et in secundo ordine superius per gradum ascedendo*

deszkákkal lezárt boltozott helyiséget írtak össze. A kapu jobb oldalán, vagyis a déli udvari szárnyban a boltozott helyiség mellett egy kályhával fűtött hálószoba, és a pince volt. Az emeleten a lépcső mellett egy „palota", nagy terem, valamint egy szoba és két kályhával fűtött hálószoba, továbbá egy kis szoba, egy hálószoba és egy kamra került a listára. Innen egy újabb lépcsőn felmenve a második emelten, nyilván az utcai fronton egy festett „palota" emelkedett, amelyhez kápolna és egy kis kamra is tartozott. Az udvari szárnyak egyike szintén két emeletes lehetett, mert kelet felé további helyiségeket jegyeztek fel, egy újabb kályhával fűtött hálószobát és egy talán a „palotához" tarozó szobácskát.[102]

A ház istállója a két épület között az udvaron állt, de a leírásból nem derül ki, hogy melyik oldalon. Az istálló nyugati részét János, keletit Miklós kapta, a határon egy fából készült ciszterna volt, amely még Jánosnak jutott. Ily módon mindkét fél rendelkezett ciszternával. Konyha azonban csak a Miklós részén volt.

A leírásban két önálló épület áll előttünk. Az Olasz utcai szerényebb, hiszen egyemeletes és csak egy udvari szárnnyal rendelkezett, a Mindszent utcai viszont rendkívül reprezentativ, kétemeletes, mindkét emeletén nagy termekkel, házikápolnával, négy kályhával fűtött hálószobával. Mindkét ház azonban azonos elrendezést követ, középkaputengelyes, a földszinten az utca felől boltokat, vagyis üzletnek, műhelynek alkalmas helyiségeket találunk. Az emeleten vannak a lakóhelyiségek és itt mindkét házban megtaláljuk az utcai oldalon a nagytermet, palotát. Ezenkívül mindkét házhoz tartozik pince is. A két épület tehát teljesen önálló egység, megosztásuk nem jelenthetett túlságos nagy gondot a Garaiaknak. Ebből következik, hogy eredetileg feltehetően külön-külön épültek fel, talán éppen a korábbi tulajdonos Szerecsenek kezében egyesültek először egy kézben.

A megosztott ház a későbbiekben újból egyesült, feltehetően már Garai László nádor, mint egyedüli örökös kezében.

Garai László, ifjabb Miklós nádor fia, 1431–41 között macsói bán volt, 1438–42 között liptói ispán, 1439–40 között visegrádi kapitány, majd 1445–47 között újból macsói bán, 1447–58 között nádor, eközben 1453–56 között csepeli ispán, 1456–57 között budai várnagy, atyja politikai hatalma örökén Albert, majd V. László híve, elhunyt 1459-ben.[103]

Garai Jób, László fia, 1447 körül született, a Garai család utolsó férfisarja, akinek Mátyás király semmilyen méltóságot nem adományozott, elhunyt 1481-ben.[104]

Garai László egyetlen fia, Jób halála után az értékes épületre Mátyás király is figyelmet fordított és a koronára háramlott birtokot, fiának Corvin Jánosnak adományozta. Később Jánosnak peres úton kellett a város tanácsa előtt házát védelmeznie Újlaki Lőrinc hercegtől, végül 1501-ben II.Ulászló király új adomány címén a várossal újból beiktatta

ex dicta platea Italicorum una stuba magna et unum palatium, et deinde versus occidentem domus cum camino, ulterius una parva stuba, et de hinc una camera, et deinde dicta coquina magna cum cisterna..."), míg a másik rész a Mindszent utca felől, vagyis a földszinten mindkét oldalon két bolt, azután az egyik bolt mellett a baloldalon egy kis kamra, majd egy lépcső, azután egy kamra, egy bolt, amelyet elől deszkákkal zártak le, a jobboldalon pedig a kapu felől kezdve a másik bolt mellet egy háló helyiség kályhával és egy pince, továbbá az első emeleten az említett lépcsőn felmenve egy palota, egy szoba és két háló helyiség kályhákkal, majd egy kis szoba és háló helyiség valamint egy kamra, továbbá a második emeleten a második lépcsőn felmenve egy festett palota kápolnával és egy kamra, azután kelet felé egy szobácska palotával (?), és egy háló helyiség kályhával János tulajdona (*„...secunda vero pars eiusdem domus, videliczet porta a parte platee omnium sanctorum et ibidem inferius ex utraque parte due wolte, et ut per eandem portam intratur penes unam dictarum woltarum inferius, ex parte sinistra una pa rva camera et ibidem gradus et ulterius una camera et dehinc una wolta, cuius anterior pars cum lignis habetur reclusa, a parte autem dextra veluti per eandem portam ingraditur, similiter inferius penes secundam dictarum woltarum domus dormitoria cum camino et ibidem cellarium in uno ordine, in secundo vero ordine per prefatum gradum superius tendendo palatium et ibidem stuba ac due domus dormitorie cum caminis et iterum una parva stuba ac domus dormitoria et una camera in alio ordine, et exinde per secundum gradum ascendendo palatium depictum cum capella et una camera, et ulterius versus orientem stubella cum palatio (?), necnon domus dormitoria cum camino..."*), az istállót pedig a ház mellett úgy osztják meg, hogy a Mindszent utca felőli kapun belépve, a nyugati rész egészen egy fából készült ciszterna végéig, amely alatt négszögletes kő ablak van, a ciszternát beleértve Jánosé (*„...deinde stabulum equorum penes eandem domum situm taliter extitit divisum, quod pars eiusdem stabuli, prout per portam ipsius a parte dicte platee omnium sanctorum intratur incipiendo ab occidente versus orientem tendendo usque ad finem eiusdem lignee cisterne, sub qua quidem cisterna fenestra quadrangularis de lapidibus fabricata est, eadem fenestra inclusa..."*), a másik, a keleti rész a ciszternát leszámítva Miklósé (*„...secunda vero pars, ipsa fenestra exclusa versus orientem usque ad finem..."*); ezenkívül egy másik házat a Mindszent utcában (*„...alteram domum ipsorum, videliczet in platea omnium sanctorum habitam..."*), amelyet 300 Ft-ra becsültek, közösen birtokolnak továbbra is. (OL DI 9937.)

[102] A „stubella cum palatio" értelmét talán úgy magyarázhatjuk, hogy a szobácska a nagy teremhez tartozott, abból nyílt kelet felé. Más értelmezés szerint esetleg egy újabb „palota" állt volna a kis szoba mellett az udvari szárnyon, de ez - ismerve a nagytermek elhelyezkedését a budai és más magyarországi városokban - valószínűtlen.

[103] Fügedi 1970. 132. 135. 155.; Engel 1996. II. 81.

[104] Fügedi 1970. 60. 74., 75.

birtokába.[105] Corvin János egy év múlva, 1502-ben a zágrábi káptalan előtt eladományozta mégis a házat Batthyány Boldizsárnak.[106] Az adományozás feltehetően végbement (az irat ugyanis a Batthyányak kevéltárában maradt fenn). Ebben az időben a ház szomszédai a mindszent utcai oldalon északon Orbán kovács, délen Kanczlyr János, az Olasz utcai oldalon pedig északon Szabó Bertalan, délen pedig Homonnai Gáspár és János voltak. Az 1403-ban és az 1501/02-ben megemlített szomszédok között semmiféle kapcsolatot nem tudunk kimutatni.

Az épületet Corvin János halála (1504) után is még egy ideig a herceg házának nevezték, az 1505 körül készült dézsmajegyzékben fontos viszonyítási pontként szerepelt. Kapás Benedeket a herceg házával szemben a Fekete házban, Kőszegő Dénest pedig a herceg házának környékén írták össze.[107] Az olasz utcai északi szomszéd, Szabó Bertalan házát 1505 körül a herceg házának környékén állónak, 1510 körül viszont már az Olasz utcában állónak mondták.[108] Ekkor már nem tartották számon a herceg tulajdonát, mert a későbbi dézsmajegyzékben ez a kifejezés már nem szerepel. Kapás Benedek lakásának helymegjelölésével érdemes még foglalkoznunk, mert esetleg segítséget jelent a Szerecsen nagy ház - herceg háza épületegyüttes helyének meghatározásában. A Fekete ház számos bérlőt befogadó épület volt és talán azonosítható azzal a házzal, amelyet a 15. század második felében Fekete Imre óbudai polgár birtokolt.[109] Fekete Imrét 1487-ben Mikófalvi Bekény Dénes házának szomszédjaként említették, és ez utóbbi házról pedig tudjuk, hogy a Tej utca (azaz a mai Kard utca) és az Olasz utca torkolatánál a sarkon (feltehetően az északin) állt.[110] A források szűkös adatai alapján csupán feltételezhetjük egyelőre, hogy az azonosítás helyes. Amennyiben valóban az, akkor nagyjából a Hauÿ-féle felmérés 61, 62, 140, 141. számú telkein kellene keresnünk a Szerecsen nagy ház helyét, vagyis az egykori klarissza templom helyén és a szentély mögötti területen. Itt állt az a jó állapotban megőrzött ház is, amelybe a város visszafoglalása után a ferencesek költöztek, míg kolostoruk fel nem épült (Zaiger 60.sz.), de jó állapotú házak álltak 1696-ban még az Olasz utcai oldalon is (H.141.-Z.121) Talán éppen ezek az épületek tartozhattak egykor a Szerecsenek, a Garaiak és Corvin János herceg nagy házához.

b) Budai János/Szabó Bertalan

A Szerecsen nagy háznak északi oldalán az Olasz utcában 1403-ban Budai János háza állt. A számos hasonló nevű személy közül feltehetően az esztergomi kanonok, barsi esperes Budai Jánosról van szó, akiről tudjuk, hogy Esztergomban a szegény diákok részére létrehozta a Krisztus Teste kollégiumot, amelyet négy budai ház járadékával dotált.[111] Egy évszázaddal később Szabó Bertalan volt a ház tulajdonosa, akit a dézsmajegyzékek is összeírtak, mint fentebb már megemlítettük.

[105] 1501. június 28. (in vig. Petri et Pauli) Buda. II. Ulászló király érdemei és hűsége jutalmául (i.) Corvin János oppaviai és liptoviai !!! hercegnek, dalmát-horvát-szlavón bánnak adományozza új adomány címén azt a mind az Olasz, mind a Mindszent utcára kapukkal bíró házat (*„...quandam domum lapideam duas portas habentem, unam in vico Italicorum et alteram in vico Omnium Sanctorum, quae quidem domus in vico Italicorum a septemtrionali plaga est in vicinitate domorum Bartholomei sartoris, a meridionali autem egregiorum Joannis (!) et Gasparis (!) de Homona (!), in vico autem Omnium Sanctorum a septemtrionali Urbani fabri, a meridionali autem Joannis (!) Kanczelir..."*), amelyet János még Mátyás királytól kapott, folyamatosan birtokolt, majd később Buda város tanácsa előtt (i.) Uylak-i Lőrinc herceggel szemben peres úton megvédelmezett; a király utasítja Buda városát, hogy János herceget új adomány címén a város szokásai szerint iktassa be a ház birtokába. (XVIII. századi átirata: OL Dl 106815.)

[106] 1502. december 3. (Sab. a. Barbare) Zágráb. A zágrábi káptalan előtt (i.) Corvin János liptoviai !!! herceg, dalmát-horvát-szlavón bán és felesége (m.) Alis (!) elmondják, hogy a körös megyei Greben várát tartozékaival együtt Batthyán-i Boldizsárnak adományozták, hűséges szolgálatai, valamint az általa adott 3000 Ft viszonzásául, de időközben a várat János herceg visszakérte Boldizsártól, és helyette kárpótlásul Boldizsárnak adta Budán a mind az Olasz, mind a Mindszent utcára kapukkal bíró házát (*„...domus et curiam eorundem domini Joannis Corvini et domine tlis!!! consortis [...] in civitate Budensi in vico Olasz ulcza vocato muratam,...quae scilicet curie seu domus murata ad portam eiusdem et ejarundem (!) una ad vicum Olasz ulcza respicit, altera autem porta eiusdem seu earundem [...] in Mindszent olcza (!) respicit, ex superiori parte parte ipsarum domorum seu curie domus quondam Bartholomei Zabo et ex parte inferiori dominorum de Homouna (!) ex dicta vico Olasz ulcza, ex dicto autem vico Mindszent ulcza de superiori parte domus cuiusdam Urbani fabri, ex inferiori parte parte domus cuiusdam Joannis (!) Kanczalier vicinantibus..."*), amely egykor (m.) Gara-i Jób tulajdona volt, annak halála után a koronára szállot, és a néhai Mátyás király, János atyja, Jánosnak adományozta. (XVIII. századi másolata: OL Dl 106815.)

[107] 1505 k.: *„...Benedictus Kapas in domo Fekethe ex opposito ducis... ,...Dionisius Kwzegew prope domum ducis"* (OL Dl 38658)

[108] 1505 k.: *„...Bartholomeus Zabo prope domum ducis..."* (OL Dl 38568); 1510 k.: *„...Bartholomeus Zabo in Olazwcha..."* (Veszpr. k. m. lt. Budai bortizedlejstrom)

[109] 1505 k.: *Benedictus Kapas in domo Fekethe ex opposito ducis...,... Joannes Soos in domo nigra...,...Thomas Kapas in domo Fekethe* (Dl 38.658); 1510 k.: *Ambrosius Berky in platea Olaz in Fekethhaz alias in Logod commorans* (Veszp. k. m. lt. Budai bortizedlajstrom)

[110] 1487. IV. 18. - OL Dl 18.469.

[111] 1397. május 24. - június 28. Esztergom. Az esztergomi főkáptalan egyházlátogatási jegyzőkönyvében szerepel többek között, hogy a szegény diákok támogatására alapított Krisztus Teste kollégiumnak Buda-i János barsi főesperes négy házat adott (*„...quatuor domibus cum censibus earundem in civitate Budensi existentibus et habitis..."*). (Átirata: Eszt. k. m. lt. 50 - „Ad acta lectoralia Tit. XII. Nr. 4.")

c) Tilmann és fiai - Jakab örsi prépost - Homonnai Gáspár és János

A Szerecsen nagy ház déli oldalán az Olasz utcában 1403-ban a néhai Tilmannt és fiait nevezték meg a szomszédban.

A Tilmann fiai kifejezés valójában családnevet takar, a Tilmannfiak attól a 13.-14. század fordulóján élt Tilmann ispántól származtak, aki a maga idejében esküdt és albíró is volt. A család a 14. század folyamán végig a város vezető rétegébe tartozott, Tilmann fia Kakas János 1374-ben bíró volt, Péter fia Miklós esküdt. Szoros rokoni kapcsolat fűzte őket más előkelő német polgárcsaládokhoz, így a Hencfiekhez, Nadlerekhez.[112]

1493-ban a herceg házának déli szomszédságában Jakab (felső)örsi prépost háza emelkedett. Ebben az évben a királyi személyes jelenlét előtt vállalta, hogy kitűzött határidőkre megfizeti kassai Szatmári György kancelláriai őrrel szembeni 200 Ft-os tartozását, ellenkező esetre zálogba ajánlotta a Fejér megyei Dinnyés birtokot, vagy budai házát az Olasz utcában, vagy más ingó és ingatlan javait.[113] A ház északi szomszédja Corvin János herceg, déli szomszédja pedig Mihály szűcs volt ekkor.

Jakab örsi prépost, veszprémi kanonok, Corvin János herceg titkos kancellárja volt, részt vett a csontmezei ütközetben is.[114]

Nyolc évvel később a bárók közé tartozó Homonnaiak, a Nápolyból származó Drugetek leszármazottai, Gáspár és János birtokolták a házat. A tulajdonosok alapján ítélve ez a ház is az Olasz utcában álló „nagy házak" közé tartozhatott.

d) Kunz szűcs és fiai / Orbán kovács

A Szerecsen nagy ház északi oldalán a Mindszent utcában 1403-ban a néhai Kunz szűcst és fiait nevezték meg. Róluk nincsenek közelebbi ismereteink, ahogy a száz évvel későbbi tulajdonosról, Orbán kovácsról sem.

e) Zsámboki Simon / Kanczlyr János

A Szerecsen nagy ház déli oldalán a Mindszent utcában 1403-ban Zsámboki Simon háza emelkedett. A Zsámbokiak a francia eredetű Smaragd nemzetségből származtak, az Anjou királyok alatt országos méltóságokat viseltek, Zsigmond egy részüket 1403/4 körül jószágvesztésre ítélte, más részüket mellőzte a hatalomból.[115] A száz évvel későbbi birtokos Kanczlyr János előkelő budai polgár volt. A Kanczlyrok a város magyar vezető rétegéhez tartoztak, János 1498-ban bírói hivatalt viselt. Testvére, Angelo, Bakócz érsek sógora, esküdt is volt, harmincadot bérelt, adót szedett, hitelügyleteiről értesülünk.[116]

Pataki Vidor helyrajzi rekonstrukciójának kritikája

Elemzésünk végére érve szeretnénk összehasonlítani eredményeinket Pataki Vidor topográfiai munkájával, egyben elmondani kritikai észrevételeinket az ott leírtakkal szemben. Amint az olvasó észlelhette a Pataki Vidor által megalkotott rekonstrukciót jelentős mértékben át kellett alakítani területünkön. Észrevételeinket északról délre haladva a Mária Magdolna plébániatemplomtól kiindulva tesszük meg. A Szombathely utca házsorát Pataki a templom északi oldalán feltételezett háztömbbe helyezte el. A Hauÿ-féle térképen valóban beépített területet jeleznek a templom északi oldalán is, bár meglehetősen keskeny sávban. A házak még sem állhattak itt, hiszen a Keszi/Berki/Sárkány-féle háztól északra helyezkedtek el a templom oldalához épített mészárszékek. A veszprémi püspök délről szomszédos házát sem lehet így elhelyezni, Pataki nem is ábrázolta térképén, ahogy a mészárszékeket sem az elégséges hely hiányában. A rossz helykijelölés miatt lett Kádár Vitál háza sarokház, pedig ez a pesti plébánia/Báthory nádor házáról feltételezhető joggal a leírások alapján. További tévedés, hogy Kapi András itteni háztulajdonához hozzászámítja a Szombat utcának is nevezett Zsidó utcában lévő két másik szomszédos telkére vonatkozó adatokat, így a két telek a szomszédaival együtt zavarossá teszik a Pataki által nyújtott képet. A Pataki térképén Szűk utcának nevezett utcát (pontosabban annak ismeretlen, középkori nyomvonalát) a középkorban Szombathely utcának, vagy Mária

[112] Kubinyi 1971. 228-230.

[113] 1493. augusztus 12. (f. II. p. Laurentii) Buda. II.Ulászló király tanúsítja, hogy a királyi személyes jelenlét előtt megjelentek egyrészt (v.) Jakab örsi prépost, veszprémi kanonok, másrészt kassai (de Cassouia) Zathmary György mester, a nagyobb kancellária őre (conservator), majd Jakab előadta, hogy bizonyos üzleti ügyekben Györgynek adósa maradt 200 Ft-tal, és megígérte, hogy adósságát két részletben megtéríti: az elkövetkezendő Vizkeresztkor fizet 100 Ft-ot, a fennmaradó 100 Ft-ot pedig Szt. György napján (IV. 24.) adja meg; ha bármi okból ezt nem tenné meg, akkor György elfoglalhatja fehérmegyei Dynnyesmed birtokát, vagy budai házát az Olasz utcában („... *aut domum suam hic Bude inter domos illustris Johannis Coruini ducis in platea Italicali ab aquilone ac Michaelis pellificis a meridionali plagis adiacentem...*"), vagy más ingó és ingatlan vagyonát addig, amíg meg nem téríti a 200 Ft-ot. (Győr-Sopron-Moson m. lt. 1-175., Győri k. hh. lt. 236. - OL Df 274032.)

[114] Bónis 1971. 302.

[115] Engel 1996. II. 265.

[116] Kubinyi 1967. 259-260.

Magdolna utcának nevezték, és ennek déli oldalán emelkedett a házsor. A templom déli oldalára, az Olasz utcában Alagi Dénes házát helyezte oda, ahol Ádám Gergely házát feltételeztük. Alagi Dénes azonban azonos személy mikófalvi Bekény Dénessel, ezért ezt a házat is ott kell keresni, ahol Pataki is feltételezte az Olasz utca keleti házsorának végén a Tej utcánál. Ugyancsak a templom déli oldalára került a Mindszent utcában a zsámboki prépost - sajóládi pálosok - segesdi minoriták alkotta házcsoport. Ennek a feltételezésnek egyedüli alapja az oklevélben említett szűk utca volt, amelyet a Mária Magdolna templom déli oldalán lévő közzel azonosított, ám szűk utca, vagyis köz a városban több is volt. Ugyancsak tévesen helyezte el közvetlenül a templomtól délre az Uri u. 49–51. területén a Mindenszentek kápolnát és a hozzá kapcsolt ingatlanokat. Pataki még nem ismerte a plébániahatárokat kijelölő 1441-ben keletkezett oklevelet, amely egyértelműen megjelöli a Mindenszentek kápolna helyét a Dárda köz és a Szentháromság utca közötti háztömbben. Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy a Szerecsen nagy ház - herceg házát térképén Pataki az Uri u. 47. - Országház u. 24. telkekre rajzolta be. Nincs ugyanis semmilyen bizonyíték a pontos azonosításra, ráadásul éppen az Uri u. 47. telek kis méreténél fogva összeegyeztethetlen a ház részletes leírásával.

A TERÜLET TÖRÖK KORI TÖRTÉNETE AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A város török kézre kerülése utáni 145 évről rendkívül hiányosak az ismereteink. Pedig ez az a korszak, amely alatt megkezdődött a polgári jelleg csökkenése, ekkor keletkeztek területünkön az első közintézmények. Hans Dernschwam, a Fuggerek egykori budai faktora, aki 1526 előtt évekig élt a városban, egy Konstaninápolyt járt követség tagjaként 1555-ben újra megszállhatott itt és a látottakat hajdani emlékeivel összevetve leírta törökországi utazásáról készített útinaplójában.

„Egy bég elkonfiskálta a Magdolna-templom melletti házakat, ahol a mészárszékek álltak, és tanodát, valamint mecsetet s ez utóbbi mellé kerek tornyot építtetett; közönséges, póri ízlés szerint való építkezés az egész. S tette mindezt azért, hogy megmutassa: mekkora építkezésre telik egy pasának vagy nemzetségének. S minthogy az említett célra számos házat elkobzott - mészárszékeket, Sárkány Ambrus házát stb. –, az általa emelt házat hospitálynak építette...."[117]

Ez a forrás rendkívül becses számunkra, mivel további apró adatok segítségével könnyebben értelmezhető. Dernschwam beszámol egy iskola, egy mecset és talán egy szegényeket támogató népkonyha (imáret) alapításáról. Az iskoláról megemlékezett a 17. századi világutazó, Evlia Cselebi is a Budán található két híres alsófokú iskola (mekteb) között sorolva fel nevét.[118] A mecset, helyesebben dzsámi szerepel a Budát ábrázoló török feliratos térképen, neve azonban bizonytalanul betűzhető ki.[119] A szakirodalom a „Kirba dzsámii" olvasatot tartja valószínűnek, amelynek értelme így Puttonyos dzsámi lenne.[120] A magyarázat szerint ez esetben ezt a dzsámit azonosíthatnánk a Marsigli-jegyzékben feljegyzett Hammam-dzsámii-val, vagyis a Fürdő-dzsámival, lévén, hogy a várbeli fürdőbe puttonyokban hordták fel a vizet.[121] Ez a fürdő egyébként a Hammam jolu dir-nek nevezett mai Országház utcában emelkedett, amelynek közvetlen közelében álhatott a Hammam dzsámii. Az azonosítás mindenesetre csupán feltételezés, ellenben a térképen jelzett Kirba-dzsámiit látképeken is láthatjuk. A város visszafoglalásának idején készült Fontana–Nessenthaler-féle látképen mind a madártávlati képen, mind pedig a nyugati nézeten jól felismerhető a kicsiny kupolás épület északi oldalán az ostromban megsérült, tetejét vesztett minaret-tel.[122] Jól kivehető a minaret a de la Vigne-féle térkép szélén elhelyezett nyugati nézeten is, és ezen a képen még a csúcsos süveget is ábrázolták, mivel a rajz, úgy tűnik, hogy még az ostrom kezdetén készülhetett.[123] Ha ezeket az ábrázolásokat és a török térképet megvizsgáljuk hozzávetőlegesen meg tudjuk határozni a dzsámi helyét a háztömbben. Véleményünk szerint ez a viszonylag kisméretű török templom a Hauÿ-féle 59. és 60. számú telkek valamelyikén helyezkedhetett el. Pontosabban a két telek közül az egyik esetleg azonos lehet a dzsámival, bár a térkép készítői ezt nem jelölték. Ez annál inkább érthetetlen, hiszen, ha Fontana az

[117] DERNSCHWAM 1984. 499.; „Bey S.Magdlena, do vor die flaischbenke gestanden, hot ein bek die selbigen heuser alle eingezogen, dohin ein schule und meczith, schlecht gepewde, mit ein runden thurnle, pewerisch ding, gepawth, zw einem anczaigen, das irntz ein bascha ader sein geschecht was grossers dohen pawen sol. Und weil er vjl heuser darzu eingezogen, das Scharkhan haus, flaischpenke und N.N. heuser, vjl er im domit als ein spital gepaut haben." BABINGER 1923.

[118] „Mektebje is van hat; híresek a Fethia mektebje és az Orta dsámi mektebje." EVLIA CSELEBI 243.

[119] Bologna, Biblioteca dell'Universita. Marsigli iratok 8. köt.; VERESS 1906. 103–170. A kiadás a térképen levő feliratot „Fevdkubbe (?) dsámi"-nak olvassa, amely halálkupolát jelent.

[120] FEKETE 1944. 72–122.

[121] Az azonosítást Fekete Lajos feltételezte. Marsigli jegyzkét kiadta, VERES 1906. 135.

[122] BTM Metszettár, RÓZSA 1963. Kat. 27

[123] BTM Metszettár, RÓZSA 1963. Kat. 21.

ostrom során le tudta rajzolni az épületet, miért nem jelezték azt az 1686 őszén elvégzett felmérés készítői. A választ nem ismerjük, de a két szokatlanul nagy méretű telek egyikében jogosan sejthetjük a dzsámi maradványait. A dzsámi egyértelműen új török épület volt a középkori polgárházak között, ám Dernschwam szerint az volt az iskola és a feltételezhető népkonyha is. Szövegéből arra következtethetünk, hogy a „bég" alapítványa polgárházak elkobzásával, bontásával és új épületek emelésével járt. Szerencsénkre Dernschwam arra is emlékezett, kiknek a házai álltak korábban a török épületek helyén. A mészárszékeket és Sárkány Ambrus házát nevezi nevén, amelyek helyét a középkori oklevelekből már megismertük. A mészárszékek közvetlenül a plébániatemplom déli oldala mellett helyezkedtek el, velük szemben volt a Keszi/Berki/Sárkány familia háza. A mektebet tehát a dzsámitól É-ra építették fel, vagyis a dzsámi és a Magdolna-templom (ez időben a város egyetlen keresztény temploma) közötti területen. Az építkezések jelentősen megváltoztathatták az eredeti utcaképet, megbontották a lakóházak sorát és elképzelhető, hogy érintették a templom déli oldala mellett húzódó középkori Szombathely utca nyomvonalát. Ám ameddig a területen régészeti feltárások nem indulnak, nem tudjuk pontosan kijelölni sem a most ismertetett épületek helyét, sem a törökkori változások mértékét. A török építkezés régészeti kutatása azért is érdekes lenne, mivel az egyik legkorábbi önálló emlék lehetett a városban. 1553-ban ezek az épületek már álltak, pedig akkor a város még csak tizenkét éve volt oszmán kézen. Sajnos Dernschwam szövegéből nem ismerhetjük meg az építtető személyét, de utalást tesz rá, hogy az alapító valamelyik budai pasa lehetett.

A többi ház sorsáról semmilyen konkrét forrással nem rendelkezünk. Mindössze annyi ismert, hogy a török kor kezdetén az adójegyzékekben megörökített nagyobb számú magyar lakosság a 17. századra jelentősen megfogyatkozott, szinte elenyészett. A legkorábbi, 1547-ben készített adójegyzék úgynevezett mahallék szerint írta össze a fejadót fizető keresztény lakosokat.[124] Budán egy-egy mahallét valamely szomszédos utcáról neveztek el, ezért a szakirodalom bizonytalanul értelmezte a mahalle fogalmát. Véleményünk szerint a Máté Zsolt által képviselt felfogás a helyes, azaz a mahalle egy-egy háztömböt jelöl, amely nevét a mellette futó utcáról nyerte.[125] Ezzel az értelmezéssel az általunk vizsgált terület az 1547-es jegyzék Olasz utca mahalléjának É-i részével azonosítható. Itt írták össze a mahallék között a legtöbb magyar családfő nevét, közöttük azonban egy olyat sem találunk, amelyet olvashattunk volna korábbi forrásban. Ez érthető is, hiszen az oklevelek az előkelő polgárok, valamint nemesek háztulajdonainak emlékét tartották fenn, az 1510 körüli dézsmajegyzék és az 1547-es defter között pedig legalább harminc év eltelt. Számolhatunk azonban jelentős tulajdonos váltással is. A város török kézre kerülése után az itt maradt magyar lakosság feltehetően jobbára a szegényebb, kevésbé mobilis polgárok közül került ki. A 16. század első feléről való forrásainkban azonban szinte kizárólag olyan háztulajdonosok szerepeltek, akik semmiféleképpen nem maradhattak a török Budán. Ezek házaiba beköltözhettek olyan szegényebb lakosok, akik a város egyéb részeiről jöttek az egyetlen keresztény templom körüli magyar városrészbe.

1686-ban hosszú és véres ostrom után újból keresztény kézre került Buda. A városi élet szempontjából a törés sokkal erőteljesebb volt ekkor, mint száznegyvenöt évvel korábban. A visszafoglalt város lakói meghaltak, vagy a győztesek fogságába kerültek, otthonaikat kifosztották, magára maradt középületeiket kirabolták és pusztulni engedték. A vizsgált terület még ezen felül is szenvedett, hiszen a császári csapatok fő támadásának közelében terült el, amelyet az ostromló tüzérség módszeresen pusztított. A háztömb déli vége a Győzelem dzsámival együtt a visszafoglalás óráiban már romokban állt. A fosztogatás során keletkezett tűzvész pedig betetőzte a pusztítást. Az évszázadokat átélt középkori romokon új telepesek új várost kezdtek építeni.

[124] FEKETE 1938.
[125] MÁTÉ 1988. 133–138.

IRODALOMJEGYZÉK

BABINGER 1923 — Hans Derschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hg. von Franz BABINGER München-Leipzig, 1923.

BERTALANNÉ 1971 — BERTALAN Vilmosné: Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásairól. BudRég 22. (1971), p. 419–428.

BÓNIS 1971 — BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.

BORSOS 1974 — BORSOS Béla: A régi budai Országháza. Építés és Építészettudomány 5. (1974), p. 55–93.

BP. MŰEMLÉKEI 1955 — Budapest Műemlékei 1. Szerk. Pogány F. In: Magyarország műemléki topográfiája 4. Szerk. Dercsényi D. Bp., 1955.

BTOE III. — Budapest történetének okleveles emlékei 3. (1382–1439). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.

DERNSCHWAM 1984 — DERSCHWAM, Hans: Erdély, Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közread. Tardy Lajos. Bp., 1984. (Bibliotheca Historica)

EVLIA CSELEBI — Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.I. Kiadta: Karácson I. Bp., 1904.

DRAZSKÓCZY — DRASKÓCZY István: Kapy András. Egy budai polgár pályája a XV. század elején. Levéltári Közlemények 54. (1983), p. 149–187.;

ENGEL 1987 — ENGEL Pál: Zsigmond bárói. In: Művészet Zsigmond király korában 1. Szerk. Beke L., Marosi E., Wehli T. Bp., 1987. p. 114–129., 405–458.

ENGEL 1996 — ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1–2. Bp., 1996. (História Könyvtár 5.)

FEKETE 1938 — FEKETE Lajos: Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. TBM 6. (1938), p. 116–136.

FEKETE 1944 — FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest Története 3. Szerk. Szendy K. Bp., 1944.

FÜGEDI 1971 — FÜGEDI Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobolitása. Bp., 1971.

GEREVICH 1950 — GEREVICH László: Gótikus házak Budán. BudRég 15. (1950), p. 123–238.

KREDICS-SOLYMOSI 1993 — KREDICS László - SOLYMOSI László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. Bp., 1993.

KUBINYI 1964 — KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. (1964), p. 85–180

KUBINYI 1967 — KUBINYI András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37. (1967), p. 227–287.

KUBINYI 1971 — KUBINYI András: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseik tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42. (1971), p. 203–269.

KUBINYI 1994 — KUBINYI András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Emlékkönyv Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp., 1994. 263–292.

LÓCSY 1964 — LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. BudRég 21. (1964), p. 191–208.

LÓCSY 1969 — LÓCSY Erzsébet: XIII. századi város és XIV.századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. Településtudományi Közlemények 22. (1969), p. 106–113.;

LÓCSY 1971 — LÓCSY Erzsébet: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BudRég 22. (1971), p. 209–222.

MAGYAR 1991 — MAGYAR Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest in Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. p. 153–184.;

MAGYAR 1991a — MAGYAR Károly: A budai vár Árpád-kori topográfiája. In: Régészet és Várostörténet. Tudományos Konferencia. Pécs, 1991. p. 91–106.

MÁLYUSZ 1958 — Mályusz Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. BudRég 18. (1958), p. 301–310.

MÁLYUSZ 1984 — Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984.

MÁTÉ 1988 — MÁTÉ Zsolt: A magyarországi török defterek helyrajzi forrásértéke. Településfejlesztés (1988), p. 133–138.

NAGY 1971 — NAGY Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 18. (1971),

PATAKI 1950 — PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15. (1950), p. 241–299.

PAULINYI 1938 — PAULINYI Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbéli székházának története (Adalék Buda topográfiájához.). TBM 6. (1938), p. 16–61.

RÓZSA 1963 — RÓZSA György: Budapest régi látképei. Bp., 1963.

RUPP 1686 — RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1686.

SZEBENI–VÉGH 2002 — SZEBENI Andrea – VÉGH András: A budavári volt Helyőrségi templom. BudRég 35. (2002), p. 617–632.

SZERÉMI 1912 — SZERÉMI-Ernyey József: A Majthényiak és a Felvidék. Bp., 1912.

VERESS 1906 — VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-os ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9. (1906), p. 103–170.

WEIDINGER–HORLER 1956 — WEIDINGER György – HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. (1956), p. 29–32.

VÉGH ANDRÁS

THE HISTORY OF THE BUILDING COMPLEX OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES IN BUDA CASTLE FROM THE FOUNDATION OF THE CITY UP TO 1686

It is an interesting but at the same time hard task to write on the mediaeval and Turkish-period topography of the building complex of the Hungarian Academy of Sciences in Buda Castle. It is interesting because the present buildings have been developed mainly from two Baroque covents (the Friary of the Franciscan and the nunnery of the Poor Clares) to government buildings due to their secularizing by Joseph II thad had no mediaeval precedents. The city quarter that lived here for 400 years on from the foundation of the city was demolished due to the negligance of the Turkish period., the devastating sieges and conscious demolition.

It is hard to write at the same time because of the shortage of historical sources. It is well known that the mediaeval archives of the city of Buda were completely perished, our written sources can be collected from the archives of other cities or institutions. There is no authentic picture or map either from the period preceeding the reconquest of the city in 1686. And finally, there has not been archaeological investigation in this part of the Castle district that could subside for our written sources by bringing to light walls and cellars of former civilian houses. Lacking the excavations the author have tried to succeed in the object by making theoretical reconstructions. First the data of the earliest register of houses (1696) and survey of plots (1686) were attempted to indicate on a present-day map, and as a next step the original plots were tried to locate that can be dated back to the foundation of the city forming the basis of the mediaeval plot system. Then the author introduced the written sources referring to this area and he tried to trace back the history of possessors of the houses. The reconstructions will be challenged by will-be excavations and by written sources discovered in the future.

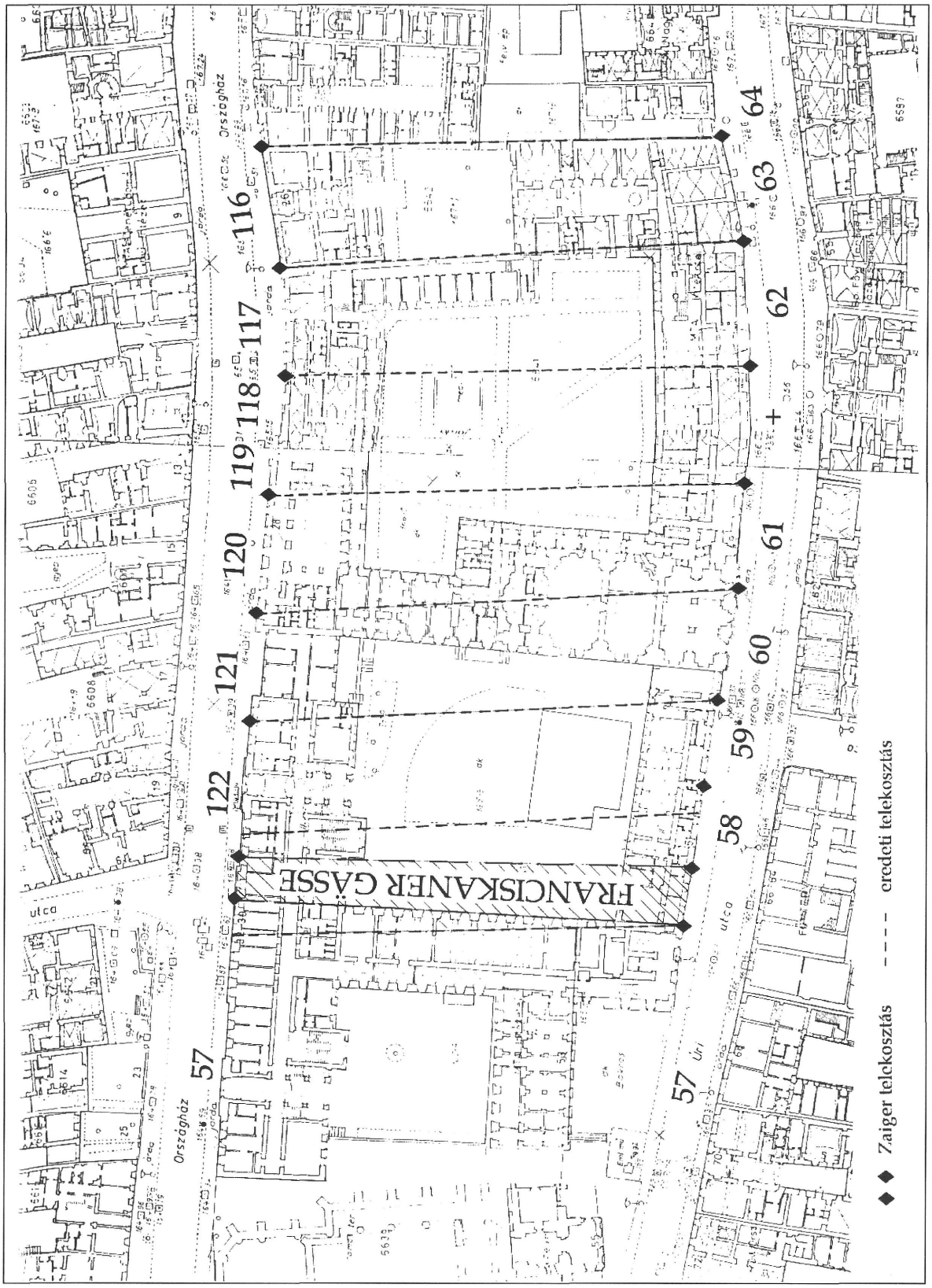

1. kép. Az 1696-os összeírás (Zaiger) rekonstrukciója

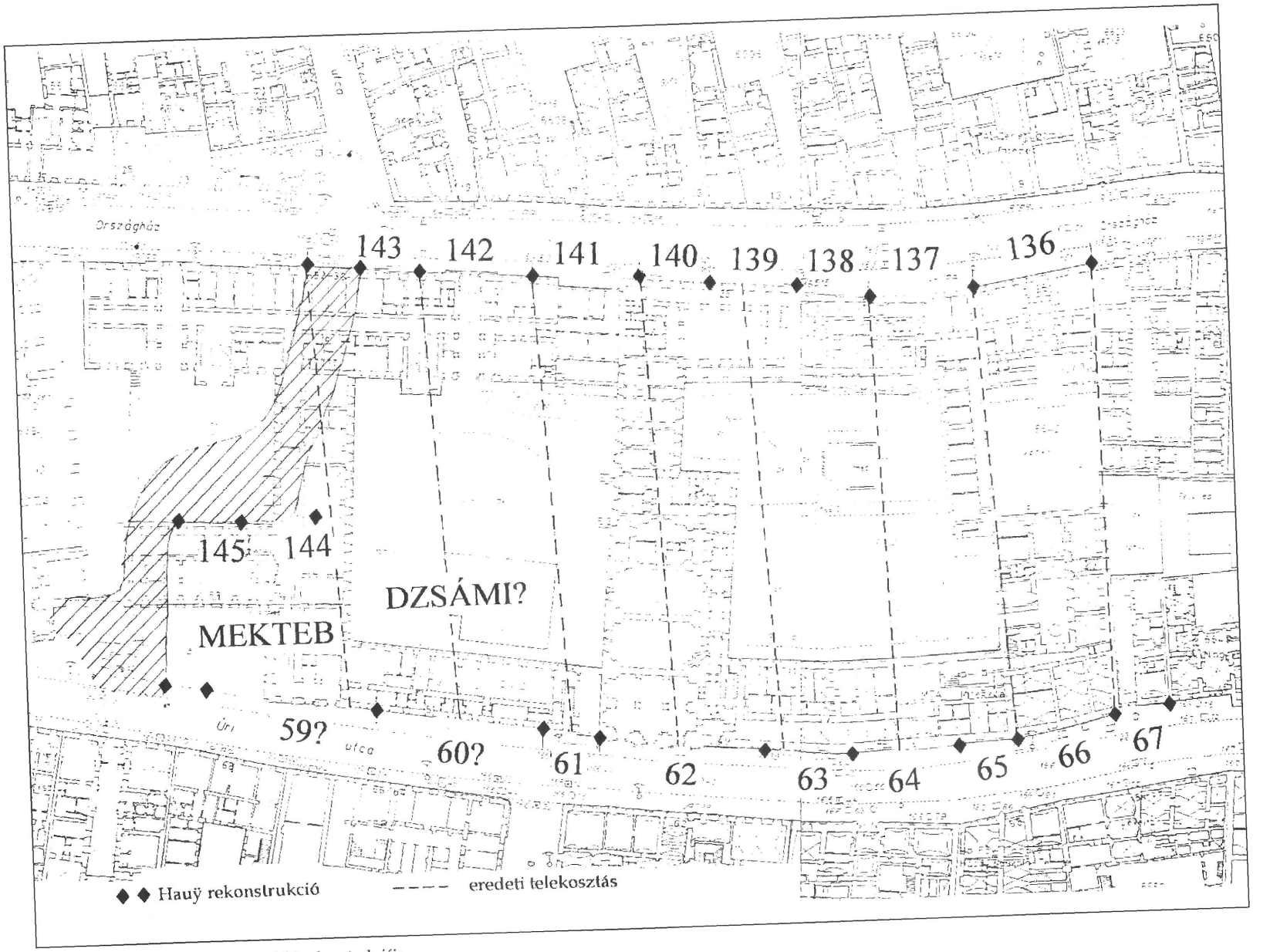

2. kép. Az 1687–es felmérés (Hauÿ–féle) rekonstrukciója

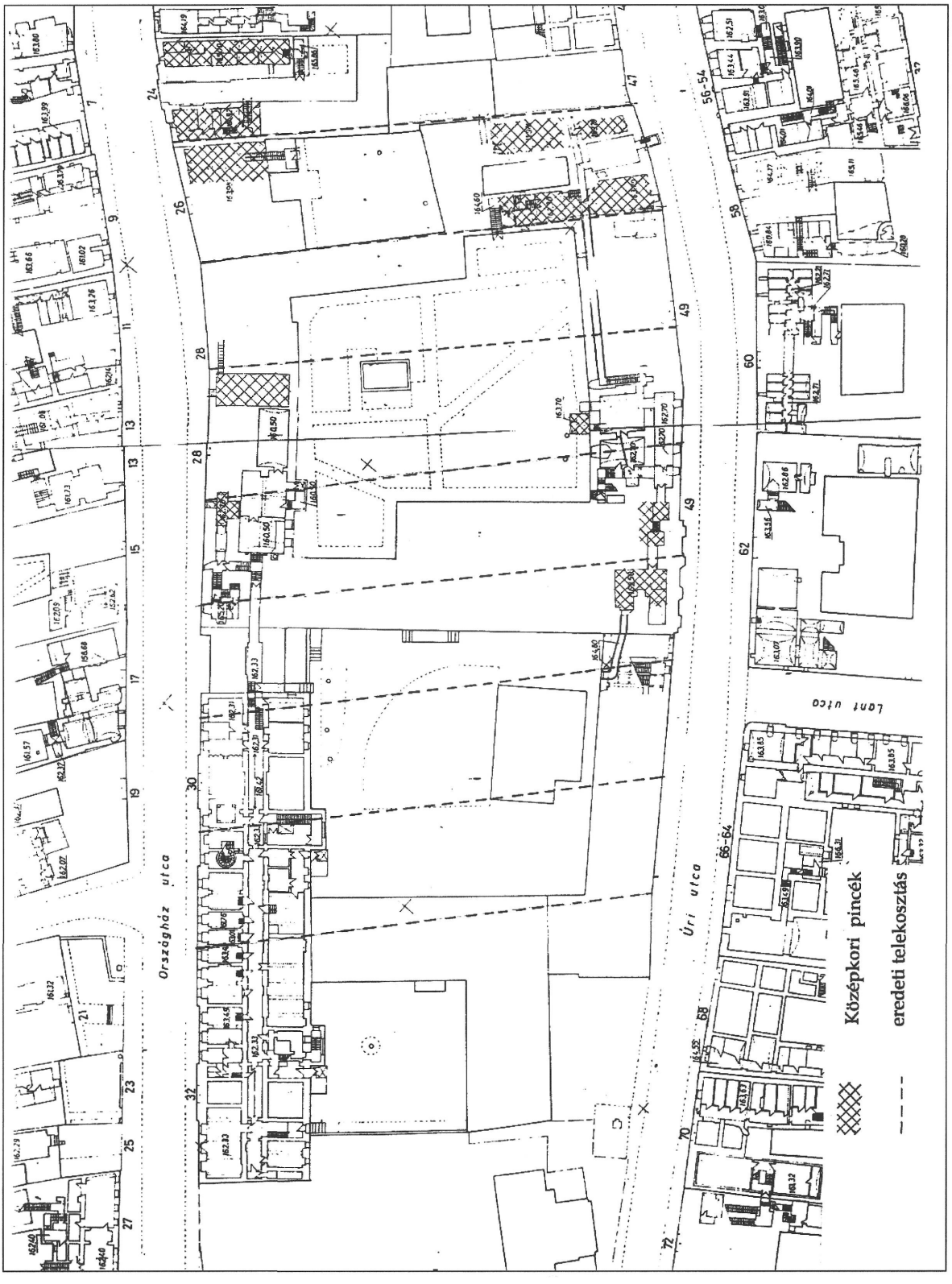

3. kép. A középkori pincék és az eredeti középkori telekosztás rekonstrukciója

HANNY ERZSÉBET – REMÉNYI LÁSZLÓ

A BUDAI VÁRHEGY BRONZKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE*

A régészeti leletek tanúsága szerint a középkori Magyarország királyi székhelye már a bronzkor időszakában is fontos, regionális központnak számító település volt. Annak ellenére, hogy a budai várhegy őskori leleteit több rövidebb közlemény, illetve összefoglalás is bemutatta[1] – mivel a korábban ígért teljes leletközlés[2] mindmáig elmaradt – hasznosnak véltük a Hanny Erzsébet által feltárt újabb leletanyag közlését a régebbi leletanyag feldolgozásával kiegészíteni.

A budai vár területéről a 19. századi építkezések során a Várhegy déli részén találták az első őskori leletet: egy „nádlevél" alakú hiányos bronzkardot,[3] melyet a Nemzeti Múzeum gyűjteményében őriznek. A várhegyről további, szórványként előkerült leletek (bronzkarperec, nyílhegy, kúpos fejű bronztűk)[4] után az 1949 és 1952 között folytatott feltárások során kerültek elő elsőként hitelesen megfigyelt körülmények között őskori leletek. Nagyobb mennyiségű őskori objektum és leletanyag a Zolnay László vezette ásatásokon, 1972–1982, majd 1988 és 1999 között, a Zolnay által feltárt területtől északra, az egykori középkori polgári negyed (ma Szent György tér, Honvédelmi Minisztérium épülete, Sándor palota) területén került elő. *(1. kép)* Az előkerült leletanyag alapvetően három kronológiai horizontba sorolható.

Nagy László két, általa bemutatott beszurkált pontokkal díszített oldaltöredéket[5] a badeni kultúra hagyatékaként mutatott be, azonban alaposabb vizsgálat után a két töredék középső bronzkorinak határozható meg. Megállapításunkat az is alátámasztja, hogy a teljes leletanyag átvizsgálása után sem találtunk olyan leleteket, amelyeket egyértelműen rézkorinak tarthatnánk. Ebből következően a legkorábbi horizontot a kora bronzkor végi, késő nagyrévi kultúra leletei képviselik. A következő horizontot a nagyrévi kultúrát felváltó középső bronzkori vatyai kultúra hagyatéka jelenti. A harmadik kronológiai horizontba a késő bronzkori urnamezős kultúra leletanyaga sorolható. A három, hosszabb ideig tartó, jelentősebb megtelepedésre utaló időszak hagyatékán kívül néhány kelta kerámiatöredék is előkerült, ezek alapján azonban nem feltételezhető a Várhegy komoly kelta-kori lakottsága.

KORA BRONZKORI OBJEKTUMOK ÉS LELETEK (2. kép)

XII. gödör: Nagyméretű „teknő" alakú, a sziklába mélyített hulladékgödör. Betöltése barna, bontása során gazdag bronzkori kerámia anyag, átfúrt csonttű, nagyméretű őrlőkő, parázsborító *(19. kép 6)*, orsógomb *(20. kép 7-8)*, kőeszközök *(20. kép 4-5)* és állatcsont került elő. Bár az ásatási naplóban vatyai gödörként szerepel, és az előkerült bögretöredékek *(7. kép 6, 8–10)*, a fedőtöredék és néhány táltöredék a vatyai kultúra korai időszakára is datálható lenne, a gödröt az előkerült kora bronzkori korsótöredék *(4. kép 4)* és egy táltöredék *(7. kép 2)* a nagyrévi kultúra késő szakaszára, esetleg a Nagyrév-Vatya átmeneti időszakra datálják.[6] (82.1.79-103.)

74/12 és 13-tól nyugatra: A középkori beásásokkal bolygatott őskori objektum nem kapott külön számot. Az ásatási napló tanúsága szerint a mai felszín alatt 1 méterrel „szájával felfelé álló, hasán egyenes vonallal díszített nagy korsó (hamvasztásos sír) füle letört (külön megvan), mellette egy tálnak, nyilván a felső maradványának több darabja. A kerámiák rajta nyugszanak a budai márga altala-

* E munkának eredetileg a Szent György tér régészeti és történeti múltját bemutató, közelmúltban megjelent monográfiában lett volna a helye (Tanulmányok Budapest Múltjából 31.), de a szerkesztési koncepció miatt kihagyták a kötetből. Így ért minket az a megtiszteltetés, hogy cikkünket most a mindannyiunk által tisztelt és szeretett Kata néni emlékének ajánlhatjuk.

[1] NAGY 1904. 123; TOMPA 1942. 79; PATEK 1968. 74, LXVIII. t. 7–12; KŐSZEGI 1988. 128; NAGY 1952; MAROSI-SOÓS 1977; MAROSI-SOÓS 1991; HANNY 1997.

[2] MAROSI-SOÓS 1977, csupán egy 1995-ben előkerült korabronzkori áldozati gödör anyagának teljes közlésére és megfelelő értékelésére került sor: HANNY 1997.

[3] NAGY 1904. 123; NAGY 1952; MAROSI-SOÓS 1977.

[4] PATEK 1968. 74, LXVIII. t. 7–12.

[5] NAGY 1952. LII. tábla 1–2.

[6] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád 46–75. II. 46, 58, Ád 133–75, 67.

ján."[7] A kihajló peremű, ívelten kettős csonkakúpos testű egyfülű, (a fül alsó része szögletesen kiszélesedik) karcolt díszű korsó *(5. kép 1)* a nagyrévi kultúra késői fázisának hagyatéka, hasonlóan a mellőle előkerült kihajló peremű, durvított külső felületű korsó, vagy fazék peremtöredékéhez *(6. kép 4)*, valamint a kihajló peremű, bikónikus testű, hasvonalán beszurkált pontsorral díszített tálhoz *(7. kép 1)*. Az urnasír mellől egy másik, ugyancsak kihajló peremű, ívelt testű, karcsú, vállán bekarcolással díszített egyfülű korsó töredéke is előkerült *(4. kép 1)*, amelyről ugyancsak feltételezhető, hogy egy, a későbbi építkezések során bolygatott urnasírhoz tartozhatott.[8] (82.1.117-120.)

74/20. objektum: Kb. 180 cm átmérőjű kerek gödör, kevés korabronzkori töredékkel és állatcsonttal. (82.1.127.)

74/22. objektum: Középkori ciszterna által bolygatott, kb. 140 cm átmérőjű, kerek, kora bronzkori gödör, kevés kerámiatöredékkel.[9] (82.1.130.)

74/23. objektum: Az objektumról az ásatási naplóban nincs leírás. A rajzok alapján egy későbbi, őskori rétegeket vágó szögletes beásás lehetett. Az objektumból a bemutatott kora bronzkori, pereme alatt apró bütyökkel díszített fazékperemen *(4. kép 9)* és a ferdén levágott peremű, gömbös testű táltöredéken *(7. kép 4)* kívül késő bronzkori töredékek is előkerültek. (82.1.131-136.)

74/38. objektum: Az objektumról az ásatási naplóban sem leírást, sem rajzot nem találtam, az őskori gyűjteménybe került kerámia anyag kora bronzkori. (82.1.140-141.)

74/46. objektum: Kb. 120 cm átmérőjű, kerek, a sziklába mélyülő gödör. A gödör bontása során -20 cm-es mélységből egy ép kis kora bronzkori korsó került elő *(5. kép 2)*.[10] A világosbarna, finoman iszapolt, fényes felületű, kihajló peremű, ívelt nyakú, bikónikus edény súlypontja az alsó harmadában van. A peremből induló, vállra támaszkodó szalagfülének alsó része – hasonlóan a feltételezhetően sírhoz tartozó fent bemutatott korsóhoz – szögletesen kiszélesedik. Az edény vállán a füllel szemben, illetve az edény oldalán átlósan apró bütyökdíszeket helyeztek el, amelyeket a vállon körbefutó bekarcolt vonaldísz köt össze. A fül alól, illetve a füllel szemközti bütyökdíszből három, a két másik bütyökdíszből két párhuzamos vonalból álló bekarcolt dísz fut lefelé. Az ép korsón kívül több edénytöredék is előkerült a gödörből: egy kisméretű, kihajló peremű, karcsú füles korsó peremtöredéke *(4. kép 5)*, egy további korsó oldaltöredéke, amelyen a vállon körbefutó bekarcolt vonaldísz és ebből lefelé induló három vonalból álló bekarcolt vonalköteg látszik *(4. kép 7)*, egy barna, kihajló peremű, ívelt nyakú karcsú korsó töredéke *(4. kép 3)* valamint egy edény aljtöredéke, ék alakú beszurkált dísszel *(4. kép 6)*. Ugyancsak a gödör anyagához tartozik két durva kidolgozású kihajló peremű, tojástestű fazék töredéke *(6. kép 6)*, valamint két (egy edényhez tartozó) sűrű bekarcolással díszített oldaltöredék *(6. kép 7)*. (82.1.147-153.)

75/1. objektum: egy szögletes középkori beásással bolygatott kora bronzkori objektum, vagy réteg. (82.1.158-159.)

75/4. objektum: Kb. 3,5 m átmérőjű ovális gödör, amelyből egy nagyobb füles korsó töredéke, és egy ép, világosbarna, vastag falú, enyhén kihajló peremű gömbös testű füles bögre került elő, a bögre kerek átmetszetű füle a perem alól indul és a vállra támaszkodik *(7. kép 7)*. (82.1.160-161.)

80/2. objektum: középkori pince alján talált kora bronzkori kerámiatöredékek.[11] (82.1.192.)

80/9. objektum: középkori beásás által bolygatott kora bronzkori objektum, vagy réteg. (82.1.194.)

81/12. objektum: középkori beásás által bolygatott kora bronzkori objektum, vagy réteg. (82.1.202.)

81/14. szelvény: Az ásatási napló tanúsága szerint: „A humusz elbontása után sárga őskori agyagpadló nagyobb egybefüggő felületére tisztítottunk rá. Ennek északi végét részben már korábban átvágták, a szelvény déli végén pedig a sziklafelszín emelkedik a padló szintje felé. A padló felszínén cölöplyuk szerű gödrök és egy átégett tüzelőhely maradványaira bukkantunk, délnyugati oldalán egy nagyobb szögletes beásás látszott. A padló északi végénél, ahol korábban már belevágtak, átvágtuk a sárga agyagot, illetve az alatta levő sötétebb réteget. A padló vastagsága eléggé változó, megfelelően az alatta levő hepe-hupás felszínének, amelynek az nyílván az elplanírozását szolgálta. Mind a sárga padlóból, mind az alatta lévő sötétebb rétegből sok csont, kő, átégett agyagkolonc, és kevesebb kerámiatöredék került napvilágra. A csontok közül több még összefüggően megvolt, tehát amikor eltemették őket az inak még összetartották azokat. Az agyagpadló alatt, már a márgás sziklafenékre tapadva, emberi koponya darabjaira bukkantunk, hozzájuk tartozó egyéb emberi csontokat azonban mellettük nem találtunk."[12] *(3. kép)* Sajnos az őskori

[7] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád 133-75, 63.

[8] A két karcolt díszű korsót Marosi-Soós Ágnes is bemutatta, azonban anélkül, hogy utalt volna a napló hamvasztásos sírra vonatkozó megfigyeléseire: MAROSI-SOÓS 1991. 2. tábla 2-3.

[9] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-46-133-75, 57.

[10] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád 133-75, 68.

[11] Ásatási napló: BTM Adattár, 1396-83, 1.

[12] Ásatási napló: BTM Adattár, 1396-83, 2-3.

gyűjteményben nem bukkantam az objektumban talált koponyadarabok és kerámiatöredékek nyomára, csupán az agyagkoloncot sikerült megtalálnom. Azonban ahogyan az a rajzokról kiderül, a 81/14. számmal jelölt szelvényben talált sárga agyagpadló a szomszédos 80/2. számú középkori pincében is megfogható volt, ahonnan viszont korabronzkori kerámiatöredékek kerültek be a BTM gyűjteményébe. Ebből következően a leírt tapasztott agyagpadlójú, cölöpszerkezetes ház kora bronzkori lehetett.

Istálló, ún. „konzolos" helyiség: a régi várfal által vágott őskori gödör, amelynek betöltéséből kora bronzkori edénytöredékek mellett egy agancskapa került elő *(20. kép 1).*[13] (82.1.100).

Az északi előudvar területéről az ásatások során nagyobb mennyiségben kerültek elő objektumokhoz nem köthető leletek. Ezek közül kiemelésre méltó egy világosbarna, kihajló peremű, ívelt testű, erősen profilált vállú korsó töredéke *(4. kép 2).* Csak feltételesen sorolható a korabronzkori leletek közé az ún. istálló lelőhelyen talált erősen bekarcolt ívelt mintával díszített tál töredéke *(7. kép 11).*

A KORA BRONZKORI ÁLDOZATI GÖDÖR ÉS CSONTVÁZAS SÍR

A Szárazároktól északra, a mai Szent György tér területén 1989-ben kezdődtek újra az ásatások, melyek a volt Honvédelmi Minisztérium, a Sándor palota területére és a környező utcákra terjedtek ki. Rövid szünet után, 1995-ben folytatódtak a feltárások, ekkor már a tér mindkét oldalán. *(1. kép)* A munkálatok elsősorban a középkori emlékek feltárását tűzték ki célul, de több esetben sikerült az egész területen a kora bronzkor telep- és sírleleteit is megtalálni. Az ún. Istálló ásatásakor, a barokk lépcsőház alapozása alatt került elő egy nagy, méhkas alakú gödör egynegyede, benne bekarcolt díszű, nagyméretű edény aljának töredékei feküdtek. Szórványként az egész területen - objektumhoz nem köthetően - megtalálhatóak voltak őskori edények töredékei a bronzkor mindhárom szakaszából. A telepjelenségek a tér északi oldalán sűrűsödtek és a Főhercegi palota, a Hadügyminisztérium, a Szent Zsigmond templom, a Színház utca és a Sándor palota alapozásai alól, a puha márgás rétegből a sziklaszintig mélyítve *(8. kép 1)* kerültek elő. Főként méhkas alakú gödröket, illetve azok későbbi korok beásásai által elvágott részleteit találtuk meg. Pár négyzetméternyi területen ugyanebből a rétegből piskóta alakú cölöplyukak kerültek napvilágra, *(8. kép 2)* sajnos korhatározó lelet egyikben sem volt. A tér északnyugati oldalán mély árok húzódik, ennek alján jellegtelen őskori cserepeket leltünk, kora és rendeltetése azonban még bizonytalan.

A gödrökben talált, nem nagy mennyiségű cseréptöredék egyértelműen a nagyrévi kultúra késői szakaszához tartozik: nagyméretű, durván seprűzött fazekak és tálak, illetve nagyrévi típusú füles, S-profilú bögrék, valamint karcsú fülesbögrék töredékei. Egy gödörben, melynek a sok bolygatás miatt csak az alját foghattuk meg miniatűr edénykék *(6. kép 2-3)* és szilexpengék *(20. kép 3)* voltak.

A területen már az is nagy szó, hogy a kora bronzkor végéről egyáltalán objektumok, illetve leletek megmaradhattak a középkori, törökkori bolygatások és a barokk kori, szikláig alapozott épületek építése után. Éppen ezért rendkívül jelentősnek mondható az a két, majdnem teljes egészében bolygatatlanul ránk maradt objektum, melyeket részletesen ismertetünk. Az egyik az 1995-ben előkerült, már közölt áldozati gödör[14] *(9. kép, 10. kép),* a másik egy csontvázas sír.

A sír egy kőfal és több gödör által bolygatott területen feküdt, kelet-nyugati tájolású volt. Sírfoltot nem lehetett észlelni, a sír széleit majdnem teljesen eltűntették a körülötte lévő beásások. Rossz megtartású, zsugorított gyermekcsontváz feküdt benne, a kevés megmaradt csont vizsgálatra nem volt alkalmas, felszedéskor nagy részük elporladt. A gyermek vállától a bokájáig elosztva feküdtek az edények, legtöbbjük a lábnál. *(11. kép)*

A SÍR LELETEI

1. Magas, karcsú, tölcséres nyakú, kihajló peremű, gömbtestű korsó, talpátmérője kicsi, Vállára szimmetrikusan elhelyezve két kis szalagfül támaszkodik. Nyakán körbefutó hármas árkolás, hasát hármas bekarcolt vonalak osztják négy részre, melyeken belül bekarcolt W és pontdíszítés van. Felülete síma, fényezett. *(12. kép 4.);* (2002.2.1.)

2. Vörösesbarna, fordított kónikus testű, ívelt peremű tál, peremből induló két kis füllel. A vállon körbe futó többszörös vonalköteg és pontsor díszíti. *(12. kép 6.);* (2002.2.8.)

3. Levágott peremű, fordított kónikus testű, fényezett felületű tálka, peremén szimmetrikusan elhelyezett négy apró bütyök díszíti. *(12. kép 5.);* (2002.2.5.)

4. Kihajló peremű, tölcséres nyakú, gömbölyű hasú, füles bögre, peremből induló szalagfüllel *(12. kép 1.),* (2002.2.4.)

[13] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-46-75. II. 73.

[14] HANNY 1997. 199-210.

5. Kihajló peremű, S-profilú füles bögre, peremből kiinduló szalagfüle az edény hasára támaszkodik, alja felé karcsúsodik *(12. kép 2.)*; (2002.2.7.)

6. Erősen S-profilú füles bögre, alja széles, füle hiányzik *(12. kép 3.)*; (2002.2.6.)

7. Nagyméretű, S-profilú bögre, talpa széles, peremből kiinduló füle nem túlságosan ívelt szalagfül. *(12. kép 7.)*; (2002.2.3.)

8. Tojás alakú, felületén seprűzéssel durvított, kihajló peremű, keskeny talpú fazék. *(12. kép 8.)*; (2002.2.2.)

A sír és minden egyes darabja jól beleillik a korábbi leletek alapján a várhegy kora bronzkoráról kialakított képbe. A temetkezés jó párhuzamának tarthatjuk a szigethalmi csontvázas sírt,[15] bár mellékletei valamivel korábbi időszakot képviselnek. A kultúra korai fázisából származó Rákóczifalván előkerült síregyüttes két sírja kelet-nyugati tájolású, zsugorított csontvázas temetkezéseket tartalmazott.[16] A leletek publikálója feltételezi, hogy a csontvázas temetkezések aránya a kultúra korai szakaszában lényegesen nagyobb volt.[17] Valószínű, hogy a késői szakaszban sem tűnt el egészen és szórványosan az ún. 3b fázisig megmaradt.

A karcsú nyakú korsók, melyeket bekarcolással, esetenként mészbetéttel is díszítettek a nagyrévi kultúra késői fázisában jelennek meg. Ezt a típust Schreiber Rózsa a diósdi és a budafoki temető elemzése alapján legkorábban a nagyrévi kultúra 3a fázisára keltezi.[18] Darabunk legközelebbi, díszítetlen párhuzamait Budafokon találjuk, azzal a különbséggel, hogy a várhegyi korsónak nem olyan karcsú és hosszú a nyaka.[19] Kulcs temetőjéből is hozhatunk hozzá párhuzamot,[20] bár a mi leletünk formailag és díszítésében is finomabb és mívesebb. A dunapentelei korsó és a kulcsi 30. sír edényének díszítése hasonlóan kidolgozott.[21] A váll és a has bekarcolt díszítései hasonlóságot mutatnak a szigetszentmiklósi nagyrévi sírokban talált edények díszítéseivel.[22] Töredékben a régi palotai anyagban is megtalálható ez a típusú díszítés. *(4. kép 7)* Bár a karcolt díszítés nem jellemző a nagyrévi kultúrára a kettős, hármas bekarcolt vonaldísz, a pontozott minta és a W alakú motívum külön-külön mind megtalálható formakincsében. Korsónk díszítőelemeihez nagyon hasonlóakat találunk a tószegi telep nagyrévi rétegében, melyen az ún. „zászlódísz" jelenik meg, a nagyrév-zsidóhalmi függesztőfüles edényen, mely szintén csontvázas sírból került elő, rajta a W motívumot („szálló madár") láthatjuk, de megjelennek ezek a minták a dévaványai és a dunaújvárosi edények felületén is.[23] A Szent György téri korsó a díszített edények azon csoportjához tartozik, amelyben a díszítőmotívumok a legegyszerűbbek, de már élőlényt (madár) jelenítenek meg. Mindezek a motívumok a nagyrévi kultúra késői fázisában jelennek meg és a kulcsi típusú edényeken, sőt a vatyai kultúra legidősebb fázisában is tovább élnek, de korábbi előzményekre vezethetők vissza.[24]

Az S-profilú füles bögréknek a sírban talált változatai főképpen a kulcsi fázisban elterjedtek, a díszített tál ezen formája szintén a kultúra késői fázisára jellemző. A bütyökdíszes tálka jó párhuzamát találjuk a szigetszentmiklóson feltárt, késő-nagyrévi urnatemető leletei között, melyek szintén a kulcsi csoportot képviselik.[25]

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a Szent György téren 1995-ben talált áldozati gödör és az 1999-ben talált csontvázas gyermeksír a nagyrévi kultúra kulcsi fázisába tartoznak, mely időszakban a Várhegyen egy egyrétegű település virágzott.

A KORA BRONZKORI LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Korsók

A budai Várhegy kora bronzkori anyagában a korsók különböző formájú és méretű változata fordul elő. A legarchaikusabb formát a XII. gödör enyhén kihajló peremű, peremből induló és a vállra támaszkodó fülű korsója képviseli *(4. kép 4)*. A korsótípus párhuzamait megtaláljuk a kora nagyrévi korszakkal párhuzamos Harangedény-Csepel csoport anyagában,[26] de megtalálható a Bóna István által a kulcsi fázis időszaka elé datált Szigetszentmiklós típus anyagában is.[27]

A bemutatott kihajló peremű, íveltebb testű füles korsók, a perem alól induló füllel a nagyrévi kultúra késői fázisának kedvelt edénytípusai. A karcsúbb változatot képviselő két töredék *(4. kép 1, 3)* párhuzamai széles körben elterjedtek. A típus a Kalicz-Schreiber Rózsa által a kora bronzkor

[15] SCHREIBER 1986. 71-72.; 2. kép
[16] CSÁNYI 1982-83. 34-35, 40.
[17] CSÁNYI 1982-83. 57.
[18] SCHREIBER 1981. 154.
[19] SCHREIBER 1963. 9. kép 2.
[20] BÓNA 1960. IV. Pl. 1, 2, 4.
[21] BÓNA 1960. III. Pl. 10.; V. Pl. 3.; IX. Pl. 2.
[22] SCHREIBER 1995. 21. t. 4.; 23. t. 4.
[23] SCHREIBER 1984c. Tószeg: 4. 5. kép 4; Nagyrév: 5-8, 7. kép 1. a-b; Dévaványa: 8-10, 8. kép 1. a-b; Dunaújváros: 12., 10. kép 1. a-b.
[24] SCHREIBER 1984c. 18-22.
[25] SCHREIBER 1995. 18. sír: 8., 18. t. 1.
[26] KALICZ-SCHREIBER 1984. Taf. XXXV. 14-15; ENDRŐDI 1992b. 39. kép, 7-8, 41. kép, 6; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 2000. 21. kép, 4, 7-8.
[27] BÓNA 1963. Pl. XVI, 2.

3a fázisába sorolt[28] lelőhelyeken tűnik fel,[29] de a következő, kulcsi fázis anyagában is előfordul.[30] Az épebb töredék *(4. kép 1)* vállán körbefutó mély bekarcolt vonaldísz párhuzamait ugyancsak két, a kora bronzkor 3a időszakba sorolt lelőhely anyagában találjuk meg.[31]

A hamvasztásos sírban urnaként használt karcolt díszű, tömzsibb füles korsó *(5. kép 1)* párhuzamait a korabronzkor 3b időszakára datált kulcsi fázis anyagában találjuk meg.[32]

Töredékessége miatt nem dönthető el, hogy a karcsúbb, vagy a tömzsibb típushoz tarozik-e az a korsó, amelynek karcolt díszű oldaltöredékét a *4. kép 7.* szám alatt mutatunk be, a bekarcolt dísz pontos párhuzamát a kulcsi temető egyik tömzsi korsóján láthatjuk.[33] További, nem teljesen megegyező, de hasonló bekarcolt díszítésű korsót ismerünk a nagyrévi kultúra késői időszakából.[34] Formailag hasonló, azonban nem bekarcolt, hanem plasztikus bordadísz látható két Tószeg-Laposhalmon,[35] illetve egy Tiszainokán[36] talált korsón.

A kisebb méretű, erősen kihajló peremű, ívelt nyakú, karcsú testű, erősen töredékes állapotban előkerült korsó *(4. kép 3)* párhuzamait szintén a nagyrévi kultúra késői időszakának lelőhelyein találjuk meg. A tárgytípus formai előzményének feltételezhetően azok a füles korsók tekinthetők, amelyek egyaránt ismertek a nagyrévi kultúra korai fázisára datált Tisza-vidéki lelőhelyek anyagában,[37] valamint az ezekkel egyidős Harangedény-Csepel-csoport anyagában.[38] Az erősen kihajló peremű, karcsú típus felé mutat a Harangedény-Csepel-csoport késői időszakába sorolt budatétényi sír két kis korsója,[39] azonban a tárgytípus igazán széles körben a nagyrévi kultúra késői időszakában terjed el.[40]

Az ugyancsak kihajló peremű, ívelt nyakú, bütykökkel és karcolt vonalakkal díszített kis füles korsó *(5. kép 2)* kissé karcsúbb változatát ugyancsak a nagyrévi kultúra kulcsi temetőjében találtuk meg,[41] a bütykökkel és bekarcolt vonalakkal díszített, tömzsibb várhegyi példány azonban unikális darabnak számit a kora bronzkorban.

Töredékessége miatt a *4. kép 2.* számú edényéről nem dönthető el, hogy füles, vagy fületlen edényről van-e szó. A hasonló, éles válltörésű edények a nagyrévi kultúra késői időszakának kedvelt tárgytípusát alkotják.[42]

Bögrék

A várhegy telepanyagában és az 1999-ben feltárt csontvázas sír mellékleteként *(12. kép 1–3, 7)*, valamint a XII. gödörben előkerült *(7. kép 6, 8–10)* enyhén kihajló peremű, enyhe S-profilú füles bögrék párhuzamai, bár szórványosan már a Harangedény-Csepel-csoport anyagában is előfordulnak,[43] a nagyrévi kultúra kulcsi fázisában terjednek el széles körben,[44] majd továbbfejlesztett változataik a vatyai kultúra egyik legkedveltebb edénytípusát alkotják.

Tálak

A tálak közül a legarchaikusabb formát a 74/23. objektum ferdén levágott peremű, úgynevezett T-profilú , gömbös testű tálja képviseli *(7. kép 4)*. A tál párhuzamait a Harangedény-Csepel-csoport lelőhelyein találjuk meg,[45] azonban egészen késői előfordulásukra is van példa a mészbetétes kultúra Dunaalmás-Foktorokon feltárt házának felső, a középső bronzkor időszakára datált rétegéből.[46]

[28] SCHREIBER 1984a. kronológiai tábla.

[29] Budafok: SCHREIBER 1963. 1. kép, 5, 5. kép 10; Diósd: SCHREIBER 1981. 10. kép, 2; Szigethalom: SCHREIBER 1986. 3. kép, 10.

[30] Kulcs: BÓNA 1960. Pl. IV, 2–3, 5–6; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a. 42. tábla 5; Százhalombatta-Földvár kulcsi (V.) rétege: POROSZLAI 2000. Pl. XXIII, 2.

[31] Budafok SCHREIBER 1963. 5. kép 10; Diósd: SCHREIBER 1981. 14. kép 6.

[32] Kulcs: BÓNA 1960. Pl. V, 3, Pl. VIII, 16, Pl. X, 13; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a. 19. tábla, 7, 20. tábla, 6, 21. tábla, 4, 24. tábla 8, 30. tábla, 3, 32. tábla 1, 33. tábla 5, 37. tábla, 5, 40. tábla, 1, 42. tábla, 7.

[33] BÓNA 1960. Pl. V, 3.

[34] Kulcs: BÓNA 1960. Pl. IX, 8, Tószeg-Laposhalom: BÓNA 1979-80. 9. kép, Érd (?):BÓNA 1963. Pl. XVIII, 14, Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a. 39. tábla 3, 42. tábla 5.

[35] BÓNA 1979-80. 40–41. kép

[36] CSÁNYI 1982-83. 9. kép 10.

[37] BÓNA 1963, bőséges példákkal, CSÁNYI 1982-83. 3. kép 1, 6–7, 11. kép 1–3, 12. kép 3–4; CSÁNYI 1998-99. 3. kép 2, 4. kép 5–7, 5. kép.

[38] pl.: ENDRŐDI 1992b, bőséges példákkal; KALICZ-SCHREIBER 1984. Taf. XXXV; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998-99, bőséges példákkal; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998–2000, bőséges példákkal.

[39] KALICZ-SCHREIBER 1984, Taf. XLI, 2–3.

[40] Kronológiailag fontos fogódzópontot jelenthet, hogy az edénytípus nagyobb számban került elő Tószeg-Laposhalom nagyrévi pusztulási rétegéből: BÓNA 1979-80. 12. kép. További példák: Kulcs: BÓNA 1960, számos példával; Budafok: SCHREIBER 1963. 1. kép, 1, 2. kép 1, 3, 3. kép 1, 11. kép 1; Diósd: SCHREIBER 1981. 6. kép 1–4; Szigethalom: SCHREIBER 1986. 3. kép 8; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a, bőséges példákkal.

[41] BÓNA 1960. Pl. 4, 9.; KALICZ-SCHREIBER 1984, bőséges példákkal.

[43] pl.: KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998–2000. 9. kép 2.

[44] pl.: Kulcs: BÓNA 1960, több példával; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a, több példával.

[45] pl.: Szigetszentmiklós-Üdülősor: ENDRŐDI 1992b. 22. kép 4, 41. kép 1, 45. kép 6, 60. kép 2, 5; Budapest-Békásmegyer: KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998–2000. 9. kép 9, 11. kép 5, 13. kép 5, 14. kép 5–6, 15. kép 1, 17. kép 5, 8–9.

[46] VADÁSZ 2001. 14. tábla 5–6, 8–9.

Ugyancsak megvannak a Harangedény-Csepel-csoport lelőhelyeinek anyagában a XII. gödör kihajló peremű, ívelt S-profilú, tömzsi, füles táljának *(7. kép 2)* párhuzamai.[47]

A kihajló peremű, ívelt, rövid nyakú, fordított kónikus testű fületlen, vagy füles tálak a nagyrévi kultúra késői fázisának elterjedt táltípusa. *(7. kép 1)* A típus már a Harangedény-Csepel-csoport, a korai nagyrévi kultúrában és a Maros-kultúra Óbéba-Pitvaros fázisában megjelenik, majd egyre szélesebb körben elterjed, használata a középső bronzkorban még szélesebb körűvé válik.[48]

Fazekak

A lelőhely anyagában a kora bronzkorban igen széles körben elterjedt kihajló peremű, S-profilú, tojástestű fazekak képviselik a tárgytípust. Az edényeket felületét általános szokás szerint durvítják, a 74/23. gödörben talált fazekat *(4. kép 9)* az ugyancsak széles körben elterjedt módon a perem alatt elhelyezett sekély bütyök díszíti.[49] A palota északi előudvarában talált csücskös peremű fazék *(14. kép 8)* párhuzamait ugyancsak kora bronzkori leletegyüttesekből ismerjük. A Szent Zsigmond templom közelében lévő gödörben talált miniatűr edény ugyancsak fazék alakú *(12. kép 2)*.

Agancskapa

A bemutatott agancseszközhöz *(20. kép 1)* hasonló eszközök a kora bronzkor időszakától[50] középső bronzkor teljes időszakából ismertek.[51]

KÖZÉPSŐ BRONZKORI OBJEKTUMOK ÉS LELETEK (13. kép)

I. gödör: Kb. 140 cm átmérőjű kerek gödör az északi kortina fala alatt,[52] kevés középső bronzkori leletanyaggal. (82.1.59-64.)

XV. gödör: a „régi várfal" nyugati oldalán talált középkori objektum anyagába keveredett középső bronzkori kerámiatöredékek. (82.1.75-76.)

74/4. gödör: középkori objektum által vágott őskori réteg. (82.1.106-107.)

74/6. középkori helyiségben talált középső bronzkori kerámiatöredékek.[53] (82.1.108-109.)

74/8. árok által vágott őskori gödör. A gödör betöltéséből középső bronzkori kerámiatöredékek, köztük két táltöredék *(14. kép 11)* mellett késő bronzkori töredékek is előkerültek. (82.1.110-114.)

74/9: középkori fal mellett talált középső bronzkori kerámiatöredékek. (82.1.115.)

74/21: középkori objektumok által bolygatott őskori gödör, vagy réteg, középső bronzkori kerámiatöredékekkel. (82.1.128.)

74/39. gödör: középkori épület pincéjében feltárt nagyobb méretű őskori gödör. A gödör bontása során középső bronzkori kerámiatöredékek, köztük egy kihajló peremű, tagolt testű, karcolt díszű tál töredékei kerültek elő *(14. kép 13)*. (82.1.142-144.)

75/9: középkori falak által vágott őskori réteg, amelyből középső bronzkori cserepek mellett két ansa lunata fül töredék került elő. (82.1.163.)

75/18. gödör: 1 méter átmérő kerek gödör, betöltéséből középső bronzkori cserepek kerültek elő, köztük a *14. kép 12.* számon bemutatott kihajló peremű tál töredékeivel. (82.1.170-172.)

76/1: középkori objektum által vágott középső bronzkori gödör, vagy réteg. (82.1.173.)

76/3: középkori épület által bolygatott őskori réteg, amelyből középső- és késő bronzkori töredékek mellett kihajló peremű, bikónikus tál töredéke került elő *(14. kép 10)*; (82.1.175.)

79/1: középkori objektum által vágott középső bronzkori gödör, vagy réteg. (82.1.189.)

A Várszínház bejárata alatt 1–1,5 m mélységben a vatyai kultúra cserepei mellett tengeri csigák kerültek elő[54]. Ugyaninnen az 1972-es ásatások naplójának tanúsága szerint „pár éve" két hamvasztásos vatyai urnasír került elő.[55] Ugyancsak a környékről (Szent György tér 3) van adatunk egy kőpakolásos középső bronzkori urnasírról.[56]

A KÖZÉPSŐ BRONZKORI LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Tálak

A várhegy középső bronzkorra datálható táljai a korszakban általánosan elterjedt, kihajló peremű, tagolt éles *(14. kép 10, 12, 14)*, vagy kevésbé éles hasi törésű *(14. kép 11, 13)* tálak közé sorolhatók. A várhegyről egyetlen füles példány ismert *(17. kép 9)*, azonban több tálnak is lehetett egy vagy két füle, amelyek azonban az anyag töredékessége miatt elvesztek. Az előkerült tálak egy kivétellel díszítetlenek: a tál *(14. kép 13)* alsó részét durván bekarcolt minta díszíti. A tárgytípus párhuzamai szinte minden vatyai lelőhely

[47] pl.: Szigetszentmiklós-Üdülősor: ENDRŐDI 1992b. 26. kép 7, 65. kép 6, 71. kép 5; Budapest-Békásmegyer KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998-2000. 10. kép 5.

[48] KALICZ-SCHREIBER 1995. 39.

[49] KALICZ-SCHREIBER 1995. 38.

[50] pl.: ENDRŐDI 1992b. 82. kép 4–7.

[51] Pl.: BRONZEZEIT IN UNGARN Kat. 215, 219-220, 224.

[52] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-46-75. II. 31.

[53] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-133-75, 54.

[54] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-133-75, 48.

[55] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-46-75. II. 58.

[56] A sír anyaga leltározatlan (BTM őskori gyűjtemény).

[57] Bőséges példákkal: BÓNA 1975; JUNGBERT 1986; TARI 1992; KALICZ-SCHREIBER 1995a; REMÉNYI 2002.

objektumaiból ismertek[57], de a típus a kisapostagi kultúra, a perjámosi kultúra, a hatvani kultúra, a füzseabonyi kultúra, a gyulavarsándi kultúra, a Gáta-kultúra, az Aunjetiz-kultúra anyagában is előfordul.[58]

Bögrék

A várhegyen előkerült kihajló peremű, ívelt testű füles bögrék[59] a vatyai kultúra anyagi kultúrájának jellegzetes részét képezik. A bögrék vékony szalagfüle a peremből indul és vállra támaszkodik, az edények súlypontja az alsó harmadban van. A tárgytípus a kora bronzkor időszakában jelenik meg, széles körben a nagyrévi kultúra kulcsi fázisában terjed el,[60] a vatyai kultúra teljes időszakában használatban maradnak[61], formájuk csupán csekély változást mutat.[62]

Fazekak

A kora bronzkor időszaka óta használt kihajló peremű, tojás testű háztartási edények a középső bronzkor időszakában is használatban maradtak, a több helyről előkerülő díszítetlen oldaltöredékek egy része feltehetően ehhez az edénytípushoz tartozhatott.

Inkrusztált oldaltöredékek

Az 1949 és 1952 között folyt palotai ásatások során előkerült inkrusztált díszű edénytöredékeket *(14. kép 1–6)* Nagy László vucedoli töredékekként mutatta be,[63] valójában a Főváros vidékén a kora bronzkor közepe óta folyamatosan jelen lévő díszítési módról van szó, amely vatyai lelőhelyeken talált tárgyakon is általánosan előfordul.[64] *(14. kép 2–4, 7)*

Ansa lunata fülek

A várhegy őskori rétegeiből előkerült ansa lunata fültöredékek párhuzamait a középső bronzkor záró szakaszát jelentő koszideri időszak lelőhelyein találjuk meg.[65]

KÉSŐ BRONZKORI OBJEKTUMOK ÉS LELETEK (15. kép)

VII. gödör: Egy nagy középkori pince vagy verem anyagában talált urnamezős kerámiatöredékek.[66] (82.1.65-66.)

74/17. gödör: kb. 1 m átmérőjű késő bronzkori gödör, urnamezős kerámiatöredékekkel, köztük egy behúzott peremű tál töredékével *(17. kép 7)*; (82.1.122.)

74/23: középkori épület által bolygatott késő bronzkori gödör, vagy réteg. Az objektumból egy gömbös testű füles csésze, illetve egy turbántekercses tál töredéke került elő *(18. kép 11, 4)*; (82.1.131-136.)

74/30: középkori épület bontása során talált késő bronzkori kerámiatöredékek.[67] (82.1.137.)

74/45: középkori ciszterna bontása[68] során talált őskori kerámiatöredékek. (82.1.145-146.)

76/2: középkori épület bontása során talált késő bronzkori kerámiatöredékek. (82.1.174.)

76/3: középkori épület által bolygatott őskori réteg, amelyből középső- és késő bronzkori töredékek mellett egy fekete, perem fölé emelkedő fülű csésze töredéke került elő *(19. kép 3)*; (82.1.175.)

77/2: középkori épület által bolygatott késő bronzkori gödör, vagy réteg, amelyből jellegtelen oldaltöredékek mellett egy fekete, füles csésze töredéke került elő. Az edény pereme a fül fölött felmagasodik, ezen a részen az edényt bekarcolt párhuzamosok, az edény falát pedig ívelt bekarcolás díszíti *(18. kép 10)*; (82.1.182.)

81/2: középkori épület bontása során talált késő bronzkori kerámiatöredékek. (82.1.198-199.)

A KÉSŐ BRONZKORI LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Urnák, urna formájú edények

A Várhegyen talált néhány erősen, több esetben vízszintesen kihajló síkozott peremű, hengeres nyakú töredékről *(16. kép 1–3)* nem dönthető el egyértelműen, hogy urna alakú edények, vagy tálak peremei voltak-e. Az erősen kihajló síkozott peremű edények az urnamezős kultúra általánosan elterjedt tárgytípusát képezik[69]. Bár már az urnamezős kultúra korai időszakában megjelennek,[70] széles körben a váli kultúra időszakában terjednek el.[71]

[57] KALICZ-SCHREIBER 1995a. 43.
[58] MAROSI-SOÓS 1977. 213, 215. kép.
[59] pl.: Kulcs: BÓNA 1960 több példával, Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995a több példával.
[60] Bőséges példákkal: BÓNA 1975; KOVÁCS 1984. Taf. LX-LXII; KALICZ-SCHREIBER 1995a; REMÉNYI 2002.
[61] KOVÁCS 1978.
[62] NAGY 1952.
[63] pl.: Budatétény: REMÉNYI 2002.
[64] KOVÁCS 1984. 221. Nagyobb számban kerültek például elő a koszideri korú solymári erődített telepről (ENDRŐDI 1984. 8. tábla 1–3), vagy Százhalombatta-Földvár késői rétegeiből (POROSZLAI 2000. Plate IV, 5, Plate VIII, 8), de megtalálhatók a Csongrás–Vidre-szigeti telep anyagában is: SZÉNÁSZKY 1977. 22. kép 9.

[66] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-46-75. II. 51.
[67] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-133-75, 60.
[68] Ásatási napló: BTM Adattár, Ád-133-75, 68.
[69] PATEK 1968. Taf. VI, 20–21, Taf. LXXXIII, 11.
[70] pl.: KŐSZEGI 1988. 6. t. 20, 14. t. 1–3, 15. t. 1; VADÁSZ 1992. 8. kép 9.
[71] PETRES 1960. Taf. XI, 7, Taf. XVII, 1, 3; PATEK 1961. Taf. IX, 6, Taf. XV, 9; KŐSZEGI 1988. 47–48, 30. t. 1, 3, 33. t. 12, 51. t. 5; KALICZ– KALICZ-SCHREIBER 1996. Abb. 1, 8–9, Abb. 2, 7, Abb. 3, 4, Abb. 4, 4, 9, Abb. 6, 4, 6, Abb. 7, 11.

Tálak

A fent említett, esetleg tálakhoz tartozó kihajló, síkozott peremeken kívül előkerült tálak mindegyike behúzott peremű. A 17. képen bemutatott darabok mindegyike behúzott, vízszintesen síkozott peremű tálhoz tartoznak. A behúzott peremű tálak már a középső bronzkor időszakában megjelennek, síkozott peremű változataik az urnamezős kultúra elterjedt típusát jelentik, a használatuk a váli kultúra időszakában is általános.[72] Ugyancsak általános a váli időszakban a bemutatott tálon látható vízszintesen átfúrt fogóbütyök. *(17. kép 8)*

A behúzott peremű tálak másik változatát a turbántekercses tálak jelentik *(18. kép 1–9)*. Az igazi turbántekercses tálak, sűrűn, mélyen árkolt, hullámos peremmel a váli kultúra időszakában terjedtek el széles körben,[73] előzményeik, a ferdén síkozott peremű tálak viszont már a HA időszak első felében megjelentek.[74]

Fazekak, tárolóedények

A kihajló peremű, hordó alakú, durva kidolgozású fazekak és tárolóedények az urnamezős kultúra telepeinek általánosan elterjedt edénytípusát képezik, a bemutatott darabokon *(16. kép 4–8)* is látható széles, nagy fogóbütykök *(16. kép 7-8)* ugyancsak jól ismertek,[75] de a bemutatott kisebb méretű, apró szalagfüles tárolóedény sem számít ritkaságnak az urnamezős kultúra anyagi kultúrájában.[76] *(18. kép 11)*

A kihajló peremű, egyszerű enyhén ívelt fordított csonkakúpos testű, bordadíszes kis háztartási edényhez *(19. kép 2)* hasonló edények ugyancsak ismertek az urnamezős kultúra leletanyagában.[77]

Csészék

A kihajló peremű, ívelt nyakú, tagolt vállú, szalagfüles csésze *(19. kép 1)* párhuzamai, ha nem is nagy számban, de ismertek az urnamezős kultúra emlékanyagában.[78]

A Várhegyen előkerült két perem fölé magasodó fülű csésze a tárgytípus két altípusának képviselője. A *19. kép 3.* csészéjének füle a peremből indul, és hurok szerűen közvetlenül a perem alá csatlakozik, ezzel szemben a *19. kép 4.* csészéjének füle ugyancsak a peremből indul, azonban az edény vállára támaszkodik. A perem fölé magasodó fülű csészék általánosan elterjedtek a BD időszaktól a HA1–HA2 fordulójáig,[79] a váli kultúra időszakában bár még szórványosan megvannak, számuk egyre kisebb.[80]

A perem fölé emelkedő fülű bögrékkel ellentétben a váli időszakban terjednek el széles körben a korábbi időszakban már szórványosan megjelenő[81] gömbszelet alakú csészék a fül fölött sarkosan felemelkedő peremkiképzéssel.[82]

Tüzikutya

A várhegyen előkerült erősen hiányos tüzikutya töredékről *(19. kép 8)* – töredékessége miatt – igen keveset tudunk mondani, feltehetően a Nagy László által felállított tipológia szerint az A típusba sorolható. Hasonló típusú tárgyak az urnamezős időszakban általánosan elterjedtek.[83]

A BUDAI VÁRHEGY BRONZKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

Amint az a leletanyag értékeléséből kiderül a Várhegy először a kora bronzkori nagyrévi kultúra időszakában népesült be. Annak ellenére, hogy a kora bronzkori leletanyagban találunk olyan archaikusabb edényeket (korsók, T-profilú tálak) amelyek a kora bronzkor 2 időszakára jellemzőek, és a Harangedény-Csepel-csoport tipikus leleteinek tarthatók, a leletanyag túlnyomó része a kora bronzkor 3, azon belül is nagyrészt a 3/b (azaz a kulcsi) fázisba sorolhatók. Ezek alapján a Várhegy első betelepülését a kora bronzkor 2 vége, kora bronzkor 3 időszakára helyezhetjük.

[72] KŐSZEGI 1988. 48.

[73] PETRES 1960. Taf. XIII, 5, Taf. XIV, 6, Taf. XV, 3, Taf. XXV, 7–8; PATEK 1961. Taf. I, 4, Taf. II, 4, Taf. VI, 4, Taf. XVIII, 8, Taf. XXVI, 3; KALICZ– KALICZ-SCHREIBER 1996. Abb. 2, 1, 9, Abb. 3, 3, 5, Abb. 6, 2, Abb. 7, 12.

[74] VADÁSZ 1992. 218.

[75] KŐSZEGI 1988. 48.

[76] pl.: Budapest – Sztregova u.: KŐSZEGI 1988. 31. t. 1.; Budapest – Harrer u.: KŐSZEGI 1988. 42. t. 13.

[77] PATEK 1968. Taf. VII. 11–13; KŐSZEGI 1988, 9. t. 21; KALICZ–KALICZ-SCHREIBER 1996. Abb. 4, 5.

[78] Pl.: Budapest – Sztregova u.: KŐSZEGI 1988. 29. t. 13; peremből induló füllel: Sághegy: PATEK 1968. Taf. XIX, 2–4; Zalaszentmihály: PATEK 1968. Taf. XCIV, 7.

[79] VADÁSZ 1992. 217.; Neszmély: PATEK 1961, Taf. I, 10, Taf. II, 5, Taf. VI, 3, Taf. XI, 4, Taf. XVIII, 1, 4; Sághegy: PATEK 1968. Taf. XI, 3; KŐSZEGI 1988. 9. t. 12, 18, 22; Lengyel: PATEK 1968. Taf. LXXV, 1–4; Pécs-Makárhegy: PATEK 1968. Taf. XCVIII, 2–3; Magyaralmás: KŐSZEGI 1988. 5. t. 18, 20–21; Keszthely-Apátdomb: KŐSZEGI 1988. 6. t. 11, 13, 16; Szigetszentmiklós-Vízművek: VADÁSZ 1992. 2. kép 8, 3. kép 1–2, 4. kép 9.

[80] KŐSZEGI 1988. 48; Pl.: Vál: PETRES 1960. Abb. 3, Taf. XXVI, 1–5; Tököl: KŐSZEGI 1988. 10. t. 6, 11. t. 12–11; Budapest-Káposztásmegyer: KŐSZEGI 1988. 34. t. 11–13; még későbbi időszakban is feltűnik: pl.: Csepel-Szabadkikötő: KŐSZEGI 1988. 53. t. 1; Budapest-Békásmegyer-Vízművek: KŐSZEGI 1988. 54. t. 5.

[81] KŐSZEGI 1988. 39.

[82] KŐSZEGI 1988. 48.; Pl.: Neszmély: PATEK 1961. Abb. 21, 8, Taf. XIV, 11, Taf. XIX, 5; Szentendre-Szigetmonostor: KŐSZEGI 1988. 10. t. 21; Piliscsaba-Kálvária: KŐSZEGI 1988. 11. t. 30; Budapest-Békásmegyer-Vízművek: KŐSZEGI 1988. 25. t. 5; Budapest-Békásmegyer: KALICZ– KALICZ-SCHREIBER 1996. Abb. 4, 10.

[83] NAGY 1979.

A kora bronzkor 3 időszakában a Kárpát-medence középső és keleti részén jelentős településtörténeti változások zajlottak le. A korábbi, rövidebb ideig lakott egyrétegű települések mellett a korszakban megjelennek a hosszú idejű egy helyben élés következményeként a többrétegű, tell települések. A tell települések megjelenésének, azaz a hosszabb idejű egy helyben élés alapfeltétele, hogy hosszú ideig megfelelő mennyiségű élelmiszer álljon a településen élők rendelkezésére. Míg a korábbi időszakokban feltehetően a termőföldek és a rendelkezésre álló erőforrások kimerülése után az egyrétegű településeket lakói elhagyták és újabb termőföldeket birtokba véve új települést hoztak létre, addig a tellek lakói olyan új erőforrásokat, vagy olyan új stratégiákat találtak, amelyek lehetővé tették, hogy településeiket több évszázadon át használhassák.

A tell települések kialakulása a kalibrált C^{14}-es adatok tanúsága szerint Kr. e. 2300 és 2000 közé helyezhető,[84] ugyanakkor a paleoklimatológiai vizsgálatok tanúsága szerint a Kr. e. 3. évezred végén a hőmérséklet emelkedése, a csapadékmennyiség növekedése mutatható ki.[85] Mivel a tradicionális társadalmakban a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiségét a környezeti tényezők nagymértékben meghatározzák,[86] feltehetően jogosan kapcsolhatjuk össze a növénytermesztés számára kedvező klimatikus változásokat a hosszú ideig lakott tellek megjelenésével.

A tellek megjelenése, valamint ezzel párhuzamosan a korábbi kisebb temetőket felváltó nagy sírszámú, sokszor a kora bronzkor második felétől a középső bronzkor végéig használt temetők[87] a népsűrűség növekedésére utalnak.

Ebben az időszakban Budapest térségében is számos új település megjelenésére van adatunk,[88] ezek közé tartozik a várhegyi egyrétegű település is, amelynek kezdeteit tehát a Kr. e. 3. évezred végére tehetjük.

Sajnos a Várhegyen a középkor óta folyamatos építkezések szinte teljesen elpusztították a bronzkori településnyomokat, így igazi bronzkori házszerkezetek megfigyelésére nincs lehetőségünk. Ennek ellenére biztosan kora bronzkori házhoz kötheto a 81/14. szelvényben megfigyelt letapasztott agyagpadló illetve cölöplyukak. Ez utóbbi építmény feltehetően hasonló lehetett más, a késő nagyrévi lelőhelyekről (tellekről) jól ismert cölöpszerkezetes, felmenő falú, agyagpadlós házakhoz.[89]

A várhegyi ház különleges jelentőségét az agyagpadló alatt talált állatvázak és emberi koponya adja. A házba temetkezés szokása a neolitikum időszaka óta egyaránt ismert a Közel-Keletről az Égeikumból, a Balkánról, de a magyar Alföldről is. A neolitikus párhuzamok többségénél megállapítható volt, hogy a házat a temetkezés után nem használták, az építmény a továbbiakban (vagy eleve) a halott házaként funkcionált, illetve a temetés után a házat felgyújtották.[90]

A Várhegyen az állatvázakat és a koponyát a letapasztott padló alatt találták, azaz az állatok illetve a koponya eltemetése, pontosabban elhelyezése a sziklán a ház megépítése előtt történt. A levágott emberfej állattetemekkel egy ház padlója alá eltemetve önmagában valamilyen szertartásra utal. A rendelkezésre álló adataink alapján azonban rendkívül nehéz, vagy egyenesen lehetetlen pontosan megállapítani, hogy milyen szertartáshoz, vallási elképzeléshez köthető a fent leírt jelenség. Most csupán két lehetséges megoldásra utalunk, rögtön hozzátéve azonban, hogy számtalan más szakrális elképzelés állhat a jelenség mögött.

Az egyik lehetséges magyarázat alapján az őskultusszal hozhatjuk kapcsolatba a várhegyi ház padlója alatt talált koponyát. Etnográfiai példák alapján tudjuk, hogy általánosan elterjedt szokás szerint a koponya egykori tulajdonosának lelkét, szellemét szimbolizálja. A paleolitikum óta ismert, hogy bizonyos közösségek megőrzik a szülők koponyáit és magukkal viszik azokat lakóhely-változtatásaikkor,[91] ugyanakkor a neolitikum időszakából a Közel-Keletről a fent említetteken kívül olyan példákat is ismerünk, amelyeknél a koponya padló alá temetése után a házat tovább használták, ami feltételezhetően az elhunyt emlékének megőrzésére, a halott tiszteletére utal.[92]

A másik (talán valószínűbb) megoldás az, hogy a Várhegyen megfigyelt jelenséget építési áldozatként interpretáljuk. A házban lakó család talán ilyen módon próbálta meg a természetfeletti erők jóindulatát megnyerni, azaz állatokat és egy embert áldoztak a „szellemeknek", akiktől cserébe termé-

[84] RACZKY–HERTELENDI–HORVÁTH 1992.

[85] ZÓLYOMI 1936, 1952; KORDOS 1977, 1982; BIRKS 1981; GYULAI 1993, 2001. 89.

[86] RÁCZ 1991, 2000.

[87] pl.: Dunaújváros: VICZE 1992; Szigetszentmiklós-Felsőtag: KALICZ-SCHREIBER 1995; Budetétény - Növény u.: REMÉNYI 2002.

[88] pl.: Lágymányos: TOMPA 1943; NAGY 1973. 59; Budafok: SCHREIBER 1963; Diósd: SCHREIBER 1981; Soroksár - Botanikus kert: SCHREIBER 1984b.

[89] BÓNA 1992c; KALICZ-SCHREIBER 1995b; Pl.: Tiszaug-Kéménytető: CSÁNYI-STANCZIK 1992; Bölcske-Vörösgyír: POROSZLAI 1992a, 1999-2000; Százhalombatta-Földvár: POROSZLAI 1992, 2000.

[90] RACZKY 1988. 21–26.

[91] ELIADE 1988. 15.

[92] ELIADE 1988. 45.

kenységet, bőséget, vagy valami más jutalmat vártak.[93] Ugyanakkor a jelenségnek átvittebb értelmű jelentése is lehet. Számos archaikus társadalomban megfigyelték, hogy a lakóhely (sátor, vagy ház egyaránt) magát a világot szimbolizálja,[94] azaz a ház építését megelőző áldozat, majd a házépítés akár a világteremtés valamilyen - számunkra ismeretlen - mítoszával is kapcsolatba hozható.

Ugyancsak áldozati leltegyütteskénti értékelhető a Sándor Palota 17. helyiségében feltárt gödör anyaga.[95] A kerek, padkás gödör, alján egy emberi koponya feküdt, feljebb pedig egy szarvasmarha szarvcsap került elő. A gödör betöltése réteges volt, megfigyelhető, hogy többször is tüzet raktak a gödörben, majd agyaggal tapasztották le azt. Az emberkoponyán és az állatcsontokon kívül kerámiatöredékek, köztük két szándékosan kettétört tál darabja került elő. A kisleletek között kisméretű kocsikereket és öntőmintát is találtak.

Az előkerült leletek mellett a gödör padkás formája és réteges betöltése egyértelműen áldozati gödörre utal.[96] Feltehetően az áldozati gödör is a természetfeletti erők kegyeinek elnyerésére szolgált: engesztelésképpen, jóslatkérést megelőzően, az ősök tiszteletének megőrzésére, vagy a termékenység biztosítása érdekében történhetett az emberkoponyának, a megölt állatok csontjainak, illetve az egyéb értékes tárgyak (kerámia, öntőminta, kocsikerékmodell) gödörbe helyezése. A gödörben többször elvégzett szertartás (amelynek jele az égett rétegek és a letapasztott agyag váltakozása) feltehetően - a földművelő népek hitvilágára jellemző - a világ periodikus megújítását célzó szertartásokhoz köthető: bizonyos ciklusok (vegetációs ciklusok, pl. gabonaérés, vagy csillagászati ciklusok, pl. holdhónap) elteltével a telep lakói megismételték a szertartásokat.[97]

Hasonló áldozati gödrök a neolitikum időszaka óta ismertek a Közel-Keletről, az Égeikumból, és a Balkánról egyaránt. A Kárpát medencéből hasonló áldozati gödröket a rézkor időszakától kezdve ismerünk.[98] A várhegyi gödörhöz időben közel álló (kora bronzkori), áldozati gödörként interpretálható gödrök Budapest térségéből is ismertek. A Harangedény-Csepel-csoport szigetszentmiklósi telepén egy szögletes alakú, többszörösen letapasztott gödör került elő[99], Albertfalván egy kerek padkás, letapasztott gödörből emberi mandibula és többféle állat csontja került elő.[100] A kora bronzkor 3. fázisából Soroksár-Botanikuskert[101] lelőhelyről, illetve Diósdról[102] ismerünk feltételezhetően áldozati gödörként interpretálható objektumokat.

A különböző telepjelenségek (házak, gödrök) és a bemutatott áldozati gödör mellett a várhegyről kora bronzkori temetkezéseket is ismerünk. A „74/12 és 13-tól nyugatra" megjelölést kapott objektum egy tipikusan a nagyrévi kultúra kulcsi fázisának általános temetkezési rítusa szerint[103] eltemetett személy sírja: a nagy füles korsó alakú urnába helyezték a hamvakat, a korsót egy tállal fedték le. A sír különlegessége, hogy az általánostól eltérő módon a temetkezés a telepen történt.

A másik sír (372. obj.) a legújabb várhegyi ásatások egyik legkiemelkedőbb jelentőségű leletegyüttese. Budapest környékéről a kora bronzkor 2. időszaka óta ismertek csontvázas rítusú sírok. Annak ellenére, hogy a kora bronzkor 3. fázisában egyre inkább általánossá válik a hamvasztásos temetkezési rítusú nagy sírszámú temetők létesítése, a főváros térségéből több, főleg magányos, vagy kisebb csoportban eltemetett csontvázas sírt ismerünk,[104] ugyanakkor a Tisza-vidékről is ismertek a korszakból az általános hamvasztásos rítustól eltérő csontvázas sírok.[105] A Tisza-vidéki csontvázas sírok leletanyaga a pitvarosi, korai-perjámosi kultúra leleteivel mutat rokonságot,[106] és ugyancsak a Maros-vidék kora bronzkori kultúráival mutatnak kapcsolatot a Budapest-vidéki csontvázas sírok.[107] A kora bronzkor 3 időszakában kimutatható a pitvarosi, korai-perjámosi kultúra és a nagyrévi kultúra Tisza-vidéki és Budapest környéki csoportjainak szoros kapcsolata. Budapest környéke, valamint a Tisza-vidék közötti intenzív kapcsolatok, amelyek mögött - a kisebb csoportokban, vagy magányosan megjelenő csontvázas sírok alapján - kisebb

[93] Az áldozatok elméleti hátterében Marcel Mauss szerint az a gondolat áll, hogy az áldozat lényegében egy olyan szimbolikus ajándék, ami - az emberi közösségek között lefolyt cserekapcsolatokban megismert kölcsönös ajándékozásokhoz hasonlóan - az emberek és az istenek közötti szerződések és cserekapcsolatok kialakítására szolgál. Mivel az emberek közötti cserekapcsolatoknál is kötelező az ajándékot viszonozni, ugyanezt várják az istenektől is. MAUSS 2000. 218.

[94] ELIADE 1998. 43-44.

[95] HANNY 1997.

[96] HORVÁTH 2001.

[97] ELIADE 1998. 41-42.

[98] Pl.: MAKKAY 1963; BÁNFFY 1985, 1986, 1991; ENDRŐDI 1992a, 2002; HORVÁTH 2001.

[99] ENDRŐDI 1992b. 87, 6. kép.

[100] Endrődi Anna - Reményi László ásatása (2002), feldolgozás alatt. ENDRŐDI-REMÉNYI 2003

[101] SCHREIBER 1984b.

[102] PATAY 1965.

[103] KALICZ-SCHREIBER 1995a. 31-37.

[104] Budapest XI. ker. Pannonhalmi út: SCHREIBER 1984c; Szigethalom: SCHREIBER 1986; Dunakeszi-Székesdűlő: HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH M. 2001.

[105] CSÁNYI 1982-83, 1992.

[106] CSÁNYI 1992. 84.

[107] SCHREIBER 1986.

csoportok egyelőre ismeretlen irányú infiltrációja állhat, megmagyarázhatja azt, hogy hogyan alakult ki a különböző alapokról induló kora nagyrévi csoportokból a kora bronzkor 3. időszakára a nagy területen egységes nagyrévi kultúra.

A tell telepek és a nagy hamvasztásos temetők vizsgálata alapján megállapítható, hogy a késő-nagyrévi időszak (kulcsi fázis) és a vatyai kultúra kialakulása között nem lehet éles törést kimutatni. A nagy temetőket továbbra is használják, a temetkezési rítus is azonos: a kulcsi fázisban a korábbi időszak szórthamvas rítusával ellentétben általános a vatyai kultúrára szinte kizárólagosan jellemző urnás rítus.[108] A nagyrévi kultúra időszakában létesült tell telepekre a vatyai kultúra időszakában vastag rétegek rakódnak. Mind a százhalombattai mind a bölcskei tell telepen megfigyelhető, hogy nagyrévi rétegeket törés nélkül követik a vatyai rétegek. Sőt ezen túlmenően megállapítható, hogy a település struktúrája sem változik, a vatyai kultúra házait (amelyek egyébként ugyanolyanok, mint a nagyrévi kultúra felmenő falú, tapasztott agyagpadlójú házai) a korábbi korszak házainak helyére építik.[109]

A várhegyen a középkor óta végzett intenzív tereprendezések, és talán a régi ásatások nem megfelelő megfigyelései miatt nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy lelőhelyünkön beszélhetünk-e a nagyrévi és a vatyai kultúra egymást követő településrétegeiről, azaz a várhegy tell településnek tekinthető e. Valószínűbb, hogy egy olyan telepről van szó, amelyen a két egymást követő kultúra objektumai és kultúrrétegei nem vertikálisan, hanem horizontálisan helyezkednek el, megis megállapítható, hogy a két kultúra folyamatos átmenettel és nem valamilyen éles töréssel váltotta egymást. A folyamatos átmenet talán legkézenfekvőbb bizonyítéka a XII. gödör, amelynek leletanyagában megvannak a tipikus nagyrévi leletek, ugyanakkor olyan tárgyak is megjelennek, amelyek egyértelműen a vatyai kultúra kialakuló anyagi kultúrája felé mutatnak.

Más, a várhegyhez hasonló, a kora bronzkor végén létesült és a középső bronzkorban is tovább használt telepeken, illetve olyan telepeken, amelyek a középső bronzkorban létesültek a korábbiakhoz képest új jellegzetesség jelenik meg: a telepek sánccal, árokkal történő erődítése.[110] A Várhegy valószínűleg a középső bronzkori vatyai kultúra erődítetlen magaslati telepe volt, mivel eddig nincs adatunk erődítés nyomaira. Minden esetre a Várhegy kedvező lehetőséget biztosított arra, hogy a déli nyúlványt egy árokkal, vagy egy sánccal vágják le, ahogyan az számos korabeli erődített telepnél megfigyelhető. Az egyelőre egyértelműen látszik, hogy a vatyai kultúra telepének objektumai és szórványleletei, szemben a nagyrévi objektumokkal, csak a várhegy délibb részéről kerültek elő, a Várszínház és hadügyminisztérium épületének környékéről viszont vatyai sírok előkerülésére van adatunk. A vatyai kultúra telepein szinte teljesen ismeretlen jelenség urnás sírok előkerülése, ugyanakkor közvetlenül a telepek mellett létesített temetők általánosan ismertek.[111]

A népsűrűség kora bronzkor végi növekedése a középső bronzkor időszakában is tovább zajlott. A népsűrűség növekedése és a társadalmi hierarchia bonyolultabbá válása közötti összefüggés régóta ismert,[112] a középső bronzkor időszakában megjelenő erődített telepeket a kutatás már korán a társadalmi hierarchia bonyolultabbá válásával hozta összefüggésbe.[113] Ennek ellenére a magyar kutatásban a „nagy vándorlás elméletek" hatására általánosan elterjedt, hogy a középső bronzkori erődített telepeket külső ellenség elleni védekezéssel hozták kapcsolatba.[114] Ennek azonban ellentmond a jelenség széles körű közép-európai elterjedtsége,[115] valamint az a tény, hogy a középső bronzkor időszakában a régészeti kultúrák mögött nem számolhatunk olyan politikai egységekkel, amelyek együtt védekeznének más idegen kultúrákkal szemben. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a települési hierarchia megjelenéseként értékelhető erődített telepek a társadalmi hierarchia bonyolultabbá válásával hozhatók kapcsolatba.[116]

Valószínű, hogy ugyancsak a népsűrűség növekedésének következménye a vatyai kultúra temetkezési rítusának egyik jellegzetes eleme, a sírok kőpakolással történő megjelölése. A rítus, amit a Szent György tér 3 szám alatt feltárt urnás sír feltárásakor is megfigyeltek, ma már a vatyai kultúra több temetőjéből is ismert.[117] Más kulturális és kronológiai környezetből bár, de általános érvényűnek

[108] BÁNDI 1965-66; KALICZ-SCHREIBER 1995a. 32-37; VICZE 1992; REMÉNYI 2002.

[109] KOVÁCS 1984; POROSZLAI 1992a, b, 1999-2000, 2000.

[110] NOVÁKI 1952; BÁNDI 1960; KOVÁCS 1963, 1969; BÁNDI-PETRES 1969; BÓNA-NOVÁKI 1982; ENDRŐDI 1984; ENDRŐDI-FELD 1980; POROSZLAI 1988, 1992a, b, 1999-2000; ENDRŐDI-GYULAI 1999.

[111] A legismertebb talán a Dunaújváros-kosziderpadlási telep és a mellette fekvő nagy temető: BÓNA 1992b.

[112] CARNEIRO 1967.

[113] pl.: PATAY 1958; TOČIK 1964. 164; NOVÁKI 1979. 82.

[114] pl. KOVÁCS 1977. 22-23; BÓNA 1992a. 24.

[115] pl.: SHENNAN 1993; TRNKA 1994; GANCARSKI 1999.

[116] SHENNAN 1993; VICZE 2000.

[117] Budapest XI. Halmi út: ÉRDY 1861; Százhalombatta-Alsó Szőlők: POROSZLAI 1990; Sóskút-M7. autópálya (MRT 7, 26/7 lelőhely): MRT 7, 222, Budatétény-Növény utca: REMÉNYI 2002.

tartható megfigyelések szerint a sírok látványos megjelölésére akkor kerül sor, amikor egy területen megnő a népsűrűség, és fontos lesz a terület, illetve a területen található erőforrások birtoklásának szimbolikus kifejeződése.[118] Egy-egy közösség, területének birtoklási jogát azzal támasztja alá, hogy jelzi, a területet már ősei is birtokolták. Ezzel fontossá válik az ősök tisztelete, ami szimbolikusan a sírok, és egyben a terület megjelölésében tükröződik.

A Várszínház bejáratánál talált sírokban a kerámialeletek mellett melegtengeri csigák és kagylók is előkerültek, az egyik kagyló átfúrt volt, ami arra utal, hogy amulettként viselhették. Hasonló melegtengeri kagylók a pitvarosi kultúra lelőhelyeiről is ismertek,[119] ezekkel együtt a várhegyi leletek egy Közép-Európát észak-déli irányban átszelő távolsági kereskedelmi útvonal állomásait jelölik. A nagy távolságból beszerzett kagylók és csigák kétségtelenül preztizstárgyaknak tarthatók, hasonlóan a borostyánhoz, amelynek kereskedelmi útvonalai jól ismertek.[120] A preztizstárgyak kereskedelmét minden bizonnyal a társadalmi hierarchia csúcsán állók irányíthatták, így a Várhegyen talált, temetkezésekből előkerült preztizstárgyak közvetve utalnak a Várhegy kiemelt regionális központ szerepére.

A leletanyagban talált két ansa lunata fültöredék tanúsága szerint a várhegy a középső bronzkort záró koszideri időszakban is lakott volt. A következő időszakra, a késő bronzkor első felére, azaz a halomsíros kultúra időszakára datálható leletek viszont hiányoznak a Várhegy anyagából. Ebből következően a várhegy bronzkori településtörténetében az első törést a középső bronzkori fejlődés lezárulása jelenti, ekkor a település minden bizonnyal elnéptelenedik. A várhegy elnéptelenedése a koszideri korszak után általános jelenség: a virágzó középső bronzkori tellek mindegyikén szinte egyszerre szűnik meg az élet, a Kárpát-medencében a korábbi virágzó kultúrák helyét a halomsíros kultúra őslakosokkal különböző arányban kevert népcsoportjai foglalták el.[121]

A korábbi kutatás a középső bronzkori fejlődés lezárulását a halomsíros kultúra támadásával magyarázta.[122] Ugyanakkor egyrészt az a tény, hogy a halomsíros időszak lelőhelyeinek többségén kimutatható a korábbi lakosság és a halomsíros csoportok keveredése, másrészt az, hogy például a főváros vidékén a sűrű középső bronzkori településhálózatot a késő bronzkor elején egy igen ritka településhálózat váltja fel - azaz hiányzik a telleket és erődített telepeket elpusztító hódítók nagy tömege - arra utal, hogy a késő bronzkor elején lejátszódó változások mögött a halomsíros támadás helyett inkább gazdasági, társadalmi változásokat kell sejtenünk.

A C^{14}-es adatok szerint a koszideri korszak vége, azaz a várhegyi bronzkori település első lakott időszakának vége a Kr. e. 15. századra tehető.[123] Ugyanakkor a természettudományos vizsgálatok tanúsága szerint Kr. e. 1500–1450 körül egy újabb klímaromlási folyamat indult el.[124] A Kárpát-medence éghajlata a korábbiakhoz képest hűvösebbé, nedvesebbé vált, ezzel együtt a talajvízszint megemelkedett. Az éghajlatromlás megváltoztatta a mezőgazdaság ökológiai feltételeit. Mindez veszélyeztette kora bronzkor vége óta tartó töretlen fejlődés gazdasági alapjait. Véleményünk szerint inkább ezzel a tényezővel magyarázható a tell telepek elnéptelenedése, ami után lehetővé vált a halomsíros kultúra kisebb csoportjainak beáramlása.[125]

A várhegy, a régészeti leletanyag elemzése alapján néhány évszázadnyi szünet után az urnamezős kultúra időszakában, a HA1–HA2 fázis fordulóján (Kr. e. 11. század) vált újra lakottá. A halomsíros kultúra késői időszakában, majd a késő-halomsíros - korai-urnamezős átmeneti időszakban újra megszaporodnak a Főváros környékén a lelőhelyek,[126] csak zárójelben jegyezzük meg, hogy mindez éppen egy klíma optimummal zajlott egy időben.[127]

[118] CHAPMAN 1981.

[119] BÓNA 1965. VI.

[120] Mint köztudott a borostyán lelőhelyek Észak-Európában, a Baltikumban és az Északi-tenger partvidékén találhatók. A borostyángyöngyök azonban ettől a területtől távol is felbukkannak: az Égeikumban, Közép-Európában, sőt Dél-Angliában is. Az előkerült leletek alapján felrajzolható a borostyánkereskedelem Európai rendszere. A borostyán az Északi-tenger partjáról a nagyobb folyóvölgyeken keresztül jut dél felé. A Visztula, Odera, Elba völgyén keresztül, az aunjetitzi kultúra közvetítésén keresztül jut el a Kárpát-medencébe, a vatyai kultúra területére. Ugyanakkor az ékszer a tengerparti útvonalakon keresztül eljut egyrészt Angliában, a Wessex-kultúra területére, másrészt a Rajna, Szajna mentén Nyugat-Európa bronzkori kultúráihoz, ahonnan egy újabb útvonal vezet a Duna mentén a Kárpát-medencébe. Az északról közvetlenül, valamint a Duna völgyén vezető útvonalak a Duna mentén, mészbetétes, tokodi, vatyai területeken egyesülnek. A borostyán innen a gyulavarsándi, wietenbergi kultúrák közvetítésével jut el a Fekete-tenger partvidékére, ahonnan tengeri úton jut el az Égeikumba, Anatóliába (SHERATT 1998. Fig 1.6).

[121] KOVÁCS 1966. 196–199; 1975, 1981; CSÁNYI 1980; KEMENCZEI 1984. 9–11; SZABÓ 1999. 64.

[122] MOZSOLICS 1957; BÓNA 1958, 1975, 1992a; KEMENCZEI 1963, 1968, 1989; KŐSZEGI 1964; KOVÁCS 1966, 1995a. 22–23.

[123] RACZKY–HERTELENDI–HORVÁTH 1992.

[124] ZÓLYOMI 1952; KORDOS 1977, 1982; BIRKS 1981; GYULAI 2001. 89

[125] Vö. a koszideri korszak megítélésével kapcsolatos újabb véleményekkel: VADÁSZ–VÉKONY 1978; VÉKONY 1988, 2000, KOVÁCS 1994a, b; KISS 1997, 2000 KOVÁCS 1994a, 1994b; SZABÓ 1999. 64.

[126] VADÁSZ 1992. 222–223.

[127] BOUZEK 1999.

Az urnamezős kultúra időszakában a várhegy közvetlen környékén is több urnamezős lelőhelyről (Gellérthegy, Tabán,[128] II. ker. Tölgyfa u.[129]) tudunk, ezek egymáshoz való viszonya egyelőre ismeretlen, azonban feltételezhető, hogy a sűrűn egymás mellett, a magaslatokon illetve a Duna-parton létesült települések között – a népsűrűség növekedésével együtt járó bonyolultabb társadalmi hierarchia kialakulásával párhuzamosan – megjelenhetett a települési hierarchia valamilyen formája.[130]

Sajnos a későbbi építkezések a késő bronzkori telepjelenségeket sem kímélték. A Várhegyről így egyetlen egy házra utaló objektumot sem lehet azonosítani, ahogyan semmilyen erődítés nyomát sem lehet ma már kimutatni, így eldönthetetlen, hogy – a korszakban újra általános módon – erődítették-e valamilyen sánccal, vagy árokkal a várhegyi magaslati települést.

A várhegyi késő bronzkori település időszaka a Dunántúl északkeleti részén új korszak kezdetét jelenti.[131] Az ekkoriban kialakuló váli kultúra létrejöttét a korábbi kutatás a Baierdorf–Velatice-kultúra beköltözéséhez kötötte. Az újabb kutatások inkább az urnamezős kultúra belső fejlődésre helyezik a hangsúlyt, azonban továbbra is számolnak HA1 időszak óta folyamatosan kisebb-nagyobb Baierdorf–Velatice csoportok beköltözésével az Északkelet-Dunántúlra.[132] A Baierdorf–Velatice csoportok infiltrációjával párhuzamosan zajló belső fejlődés eredményeként a váli kultúra kialakulásának hátterében új gazdasági és társadalmi viszonyok álltak.[133] Ez a korszak a Dunántúlon kialakuló bronzműves központok, illetve a Dunántúlon és az Északi-középhegységben kialakuló, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező erődített telepek korszaka. Talán ezen központok egyike lehetett a várhegyi település is.

A leletanyag tanúsága szerint a várhegyi késő bronzkori telep nem volt túl hosszú életű, a telep élete valamikor a HA–B időszakban ért véget. Az elnéptelenedett várhegy évszázadokon át lakatlan volt,[134] korábbi jelentőségét csupán a középkorban nyerte vissza.

[128] TOMPA 1942. 100.

[129] KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2001; KÉRDŐ–KOVÁCS 2002.

[130] Vö.: NOVÁKI 1979.

[131] KŐSZEGI 1988. 69.

[132] KŐSZEGI 1988. 69; VADÁSZ 1992. 223.

[133] KŐSZEGI 1988. 69.

[134] A már említett néhány kelta töredék alapján keltakori lakottságot nem feltételezhetünk.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁNDI 1960 — BÁNDI Gábor: Előzetes jelentés a Sárbogárd-Cifrabolondváron végzett 1959. évi ásatásról. Alba Regia 1. (1960), p. 149–153.

BÁNDI 1965-66 — BÁNDI, Gábor: The Cemetery of Ercsi-Sinatelep. Alba Regia 6-7. (1965-66), p. 11–25.

BÁNDI–PETRES 1969 — BÁNDI Gábor – PETRES Éva: Ásatás Lovasberény-Mihályváron. ArchÉrt 96. (1969), p. 170–177.

BÁNFFY 1985 — BÁNFFY Eszter: Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából. ArchÉrt 112. (1985), p. 187–192.

BÁNFFY 1986 — BÁNFFY Eszter: A Balaton-Lasinja kultúra kultikus gödre Balatonmagyaródról. Zalai Gyűjtmény 25. (1986), p. 5–11.

BÁNFFY 1991 — BÁNFFY, Eszter: Cult and archaeological Context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. Antaeus 19-20. (1990-1991), p. 183–249.

BIRKS 1981 — BIRKS, H. J. B.: Pollen analysis and climate reconstruction. In: Climate and history. Wigley-Ingram-Farmer (Ed.). Cambridge, 1981. p. 111–138.

BÓNA 1958 — BÓNA, István: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. Acta-ArchHung 9. (1958), p. 211–243.

BÓNA 1960 — BÓNA, István: The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. Alba Regia 1. (1960), p. 7–15.

BÓNA 1963 — BÓNA, István: The Cemeteries of the Nagyrév Culture. Alba Regia 2-3. (1961-62), p. 11–43.

BÓNA 1965 — BÓNA, István: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. Alba Regia 4-5. (1963-64) [1965], p. 17–63.

BÓNA 1975 — BÓNA, István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp., 1975.

BÓNA 1979-80 — BÓNA, István: Tószeg – Laposhalom (1876–1976). SZMMÉ (1979-80), p. 83–107.

BÓNA 1992a — BÓNA, István: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell Siedlungen an Donau und Theiss. Meier-Arendt W. (Hrsg.). Frankfurt am Main, 1992. p. 9–39.

BÓNA 1992b — BÓNA, István: Dunapentele-Dunaújváros-Kosziderpadlás. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 149–152.

BÓNA 1992c — BÓNA István: A Nagyrévi-kultúra telepeiről. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1992), p. 25–35.

BÓNA–NOVÁKI 1982 — BÓNA István – NOVÁKI Gyula: Alpár bronzkori és középkori vára. Cumania 7. (1982), p. 17–118.

BONDÁR 2001 — BONDÁR Mária: Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz. Zalai Múzeum 10. (2001), p. 67–79.

BOUZEK 1999 — BOUZEK, J.: Climatic changes and southern relations: two aspects of the East Hallstatt cultures. In: Archaeology of the bronze and iron age. (Ed.) Jerem E., Poroszlai I. Bp.,1999. p. 13–23.

BRONZEZEIT IN UNGARN — Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell Siedlungen an Donau und Theiss. Hrsg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main, 1992.

CARNEIRO 1967 — CARNEIRO, R. L.: On the relationship between size of the population and complexity of social organization. Southwestern Journal of Anthropology 23. (1967), p. 234–243.

CHAPMAN 1981 — CHAPMAN, R.: The emergence of formal disposal areas and the 'problem' of megalithic tombs in prehistoric Europe. In: The Archaeology of Death. Ed. Robert Chapman, Ian Kinnes, Klavs Randsborg. Cambridge, 1981. p. 71–81.

CSÁNYI 1982-83 — CSÁNYI Marietta: A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tiszavidékről. SZMMÉ (1982-83), p. 33–65.

CSÁNYI 1998-99 — CSÁNYI Marietta: Hitelesítő ásatás Tószeg-Ökörhalmon. Savaria 24. (1998-1999), p. 179–192.

CSÁNYI-STANCIK 1992 — CSÁNYI, Marietta – STANCIK, Ilona: Tiszaug-Kéménytető. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 115–119.

ECSEDY 1988 — ECSEDY István: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyen II. A korabronzkori település leletei. CommArchHung (1988), p. 5–16.

ELIADE 1988 — ELIADE, M.: Vallási hiedelmek és eszmék története 1. Bp., 1988.

ENDRŐDI 1984 — ENDRŐDI Anna: Régészeti kutatás a solymári Mátyás dombon (1972–77) (középső bronzkori telep). BudRég 26. (1984), p. 113–130.

ENDRŐDI 1992a — ENDRŐDI Anna: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Üdülősoron. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. I. BTM Műhely 5. Bp., 1992. p. 63–82.

ENDRŐDI 1992b — ENDRŐDI Anna: A korabronzkori Harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. I. BTM Műhely 5. Bp., 1992. p. 83–200.

ENDRŐDI 2002 — ENDRŐDI Anna: Korabronzkori telepfeltárás Budapest-Albertfalván. AqFüz 9. (2002), p. 81–91.

ENDRŐDI-FELD 1980 — ENDRŐDI Anna – FELD István: Régészeti kutatás a solymári Mátyás dombon (1929–1934). StCom 9. (1980), p. 267–313.

ENDRŐDI-GYULAI 1999 — ENDRŐDI, Anna – GYULAI, Ferenc: Soroksár-Várhegy A fortified Bronze Age Settlement in the outskirts of Budapest, Plant cultivation of middle Bronz Age fortified Settlements. CommArchHung (1999), p. 5–34.

ENDRŐDI-HORVÁTH 2001 — ENDRŐDI Anna – HORVÁTH László András: Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában = Excavation of prehistoric settlements and graves in Dunakeszi. AqFüz 8. (2001), 115–127.

ENDRŐDI-REMÉNYI 2003 — ENDRŐDI Anna – REMÉNYI László: Az Albertfalva, 6-os számú főút bővítését megelőző régészeti feltárás eredményei. Aqfüz 9. (2003), 146–150

ÉRDY 1861 — ÉRDY János: Kelenföldi pogánysírok. ArchKözl 2. (1861), p. 29–45.

GANCARSKI 1999 — GANCARSKI, J.: Wehranlage vom Beginn der Bronzezeit in Trzcinica, Gde. Jaslo. In: Kultúra Otomani-Füzesabony – rozwój chronologia, gospodarka. (Redakcja) Gancarski, J. Krosno, 1999. p. 131–145.

GYULAI 1993 — GYULAI, Ferenc: Enviroment and Agriculture in Bronze Age Hungary. Bp., 1993.

GYULAI 2001 — GYULAI Ferenc: Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Bp., 2001.

HANNY 1997 — HANNY Erzsébet: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. BudRég 31. (1997), p. 199–209.

HORVÁTH 2001 — HORVÁTH, László András: Interpretationsmöglichkeiten der urzeitlichen Kultgruben (archäologische und religionsgeschichtliche Analyse Aufgrund einer kupferzeitlichen Kulturstätte). MFMÉ-StudArch 7. (2001), p. 43–89.

HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH M. 2001 — HORVÁTH László András – SZILAS Gábor – ENDRŐDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában. = Excavation of prehistoric settlements and graves in Dunakeszi. AqFüz 8. (2001), p. 115–127.

JUNGBERT 1986 — JUNGBERT, Béla: Urnengräberfeld der Vatya-Kultur im Pfarrgarten von Adony. Alba Regia 22. (1986), p. 71–86.

KALICZ-SCHREIBER 1984 — KALICZ-SCHREIBER, Rózsa: Komplex der Nagyrév-kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Ed. N. Tasic. Belgrade, 1984. p. 133–191.

KALICZ-SCHREIBER 1989 KALICZ-SCHREIBER, Rózsa: Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. Praehistorica 15. (1989), p. 249–259.

KALICZ-SCHREIBER 1991 KALICZ-SCHREIBER Rózsa: A Somogyvár–Vinkovci kultúra dél–észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban. BudRég 28. (1991), p. 9–43.

KALICZ-SCHREIBER 1995a KALICZ-SCHREIBER Rózsa: Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2. Ráckeve, 1995.

KALICZ-SCHREIBER 1995b KALICZ-SCHREIBER, Rózsa: Siedlungsformen der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur im westlichen Mittelungarn. In: Simp. Settlement patterns. Verona 1992. Verona, 1995. p. 134–140.

KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1996 KALICZ-SCHREIBER, Rózsa – KALICZ, Nándor: Grabkomplexe mit Messern und Raisermessern aus dem spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Budapest-Békásmegyer. In: Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. (Hrsg.) Kovács, T. Bp., 1996. p. 323–337.

KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998-1999 KALICZ-SCHREIBER Rózsa – KALICZ Nándor: A Somogyvár–Vinkovci kultúra és a Harangedény–Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában. Savaria 24. (1998-1999), p. 83–114.

KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998-2000 KALICZ-SCHREIBER Rózsa – KALICZ Nándor: A harangedények szerepe a Budapest környéki kora bronzkor társadalmi viszonyainak megjelenítésében. ArchÉrt 125. (1998–2000), p. 45–78.

KEMENCZEI 1963 KEMENCZEI Tibor: Adatok Észak-Magyarország késő bronzkori történetéhez. ArchÉrt 90. (1963), p. 169–188.

KEMENCZEI 1968 KEMENCZEI Tibor: Adatok a kárpát-medencei Halomsíros-kultúra vándorlásának kérdéséhez. ArchÉrt 95. (1968), p. 159–187.

KEMENCZEI 1984 KEMENCZEI, Tibor: Die Späthbronzezeit Nordostungarnst. Bp., 1984.

KEMENCZEI 1989 KEMENCZEI, Tibor: Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiss Zwischenstromgebeit. CommArchHung (1989), p. 73–96.

KÉRDŐ–KOVÁCS 2002 KÉRDŐ Katalin – KOVÁCS Eszter: Kutatások a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén. = Excavations in the territory of the vicus of the Víziváros Roman fort and the medieval Gézavására (later Felhévíz).AqFüz 9. (2002), p. 67–75.

KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2001 KÉRDŐ Katalin – KOVÁCS Eszter – SZILAS Gábor: Budapest, II. ker. Tölgyfa utca 3 – Henger utca 2. AqFüz 8. (2001), p. 133–136.

KISS 1997 KISS Viktória: A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből. CommArchHung (1997), p. 39–49.

KISS 2000 KISS Viktória: A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban. KMK 7. (2000), p. 15–55.

KORDOS 1977 KORDOS László: Holocén klímaváltozások kimutatása Magyarországon a „pocok hőmérő" segítségével. Földrajzi Közlemények (1977) 1–3. sz., p. 228–229.

KORDOS 1982 KORDOS László: Történeti éghajlattan. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Szerk.: Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A. Bp., 1982. p. 98–128.

KOVÁCS 1966 KOVÁCS Tibor: A Halomsíros-kultúra leletei az Észak-Alföldön. ArchÉrt 93. (1966), p. 159–202.

KOVÁCS 1969 KOVÁCS Tibor: A százhalombattai bronzkori telep. ArchÉrt 96. (1969), p. 161–169.

KOVÁCS 1975 KOVÁCS, Tibor: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. RégFüz Ser. 2. No. 17. (1975)

KOVÁCS 1977 KOVÁCS Tibor: A bronzkor Magyarországon. Bp., 1977.

KOVÁCS 1978 — KOVÁCS Tibor: Középső bronzkori edénylelet Mogyoródról. ArchÉrt 105. (1978), p. 217–221.

KOVÁCS 1981 — KOVÁCS, Tibor: Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn. SlA 29. (1981), p. 87–95.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS, Tibor: Die Vatya Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Ed. N. Tasić. Belgrade, 1984. p. 191–218.

KOVÁCS 1989 — KOVÁCS, Tibor: Die verbliebenen Funde des bronzezeitlichen Gräberfeldes von Dunakeszi im Ungarischen Nationalmuseum. CommArchHung (1989), p. 45–72.

KOVÁCS 1994a — KOVÁCS Tibor: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez. Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustieren Keramik. VMMK 28. (1994), p. 119–132.

KOVÁCS 1994b — KOVÁCS, Tibor: Chronologische Fragen des Überganges von der mittleren zur Spätbronzezeit in Transdanubien. Zalai Múzeum 5. (1994), p. 159–172.

KOVÁCS 1995 — KOVÁCS Tibor: A középső bronzkor: a virágkor. In: A bronzkor kincsei Magyarországon. (Szerk.) Maráz B. Pécs, 1995. p. 18–24.

KŐSZEGI 1964 — KŐSZEGI Frigyes: A Halomsíros-kultúra néhány magyarországi leletéről. ArchÉrt 91. (1964), p. 3–15.

KŐSZEGI 1988 — KŐSZEGI Frigyes: A Dunántúl története a késő-bronzkorban. BTM Műhely 1. Bp., 1988.

MAKKAY 1963 — MAKKAY János: Adatok a péceli (bádeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. ArchÉrt 90. (1963), p. 1–16.

MAROSI-SOÓS 1977 — MAROSI-SOÓS Ágnes: A budai várpalota ásatásának bronzkori leletanyagáról. BudRég 24. (1977), p. 167–171.

MAROSI-SOÓS 1991 — MAROSI-SOÓS Ágnes: Korabronzkori leletek a Budai Várhegyről. BudRég 28. (1991), p. 83–87.

MAUSS 2000 — MAUSS, M.: Szociológia és antropológia. Bp., 2000.

MOZSOLICS 1957 — MOZSOLICS, Amália: Archaologische Beitrage zur Geschichte der Grossen Wanderung. ActaArchHung 8. (1957), p. 119–156.

MRT 7 — Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye Régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Szerk. Torma I. Bp., 1986.

NAGY 1904 — NAGY Géza: Budapest és vidéke az őskorban. BudRég 8. (1904), p. 87–157.

NAGY 1952 — NAGY László: Őskori telepnyomok a Budai Várhegyen. BudRég (1952), p. 190–197.

NAGY 1979 — NAGY László: A tüzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján. VMMK 14. (1979), p. 19–73.

NAGY 1973 — NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története 1. Bp., 1973. p. 39–216.

NOVÁKI 1952 — NOVÁKI Gyula: Fejér megye őskori földvárai. ArchÉrt 79. (1952), p. 3–19.

NOVÁKI 1979 — NOVÁKI Gyula: Őskori és középkori várak a bakonyi Kessellő- és Zöröghegyen. VMMK 14 (1979) 75–122.

PATAY 1958 — GÁBORI Miklós – PATAY Pál – SOPRONI Sándor: Pest megye régészeti emlékei. In: Pest megye műemlékei 1. (Szerk.) Dercsényi D. Bp., 1958. p. 11–57.

PATAY 1965 — PATAY Pál: A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. ArchÉrt 92. (1965), p.

PATEK 1961 — PATEK, Erzsébet: Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. ActaArchHung 13. (1961), p. 33–82.

PATEK 1968 — PATEK, Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp., 1968.

PETRES 1960 — PETRES, Éva: Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vál. Alba Regia 1. (1960), p. 17–42.

POROSZLAI 1990 — POROSZLAI Ildikó: Vatyai Urnatemető Százhalombattán. ArchÉrt 117. (1990), p. 203–214.

POROSZLAI 1992a — POROSZLAI, Ildikó: Százhalombatta - Földvár. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 153–155.

POROSZLAI 1992b — POROSZLAI, Ildikó: Bölcske-Vörösgyűrű. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 141–145.

POROSZLAI 1999-2000 — POROSZLAI, Ildikó: Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölcske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965–1967). ActaArchHung 51. (1999-2000), p. 111–145.

POROSZLAI 2000 — POROSZLAI, ILDIKÓ: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989–1991, II. 1991–1993. In: Százhalombatta Archaeologocal Ecpedition Annual Report 1. Ed. Poroszlai I., Vicze M. Százhalombatta, 2000. p. 13–73.

RÁCZ 1991 — RÁCZ Lajos: A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról. Aetas 1991. 3-4. sz., p. 180–194.

RÁCZ 2000 — RÁCZ Lajos: Éghajlatingadozások a Kárpát-medencében. In: Táj és történelem. Szerk. R. Várkonyi Á. Bp., 2000. p. 287–304.

RACZKY 1988 — RACZKY Pál: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok,1988.

RACZKY-HERTELENDY-HORVÁTH 1992 — RACZKY, Pál - HERTELENDY, Ede - HORVÁTH, Ferenc: Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 42–47.

REMÉNYI 2002 — REMÉNYI László: A vatyai kultúra Budatétény - Növény utcai temetője. BudRég 35. (2002), p. 77–101.

SCHREIBER 1963 — SCHREIBER Rózsa: Korabronzkori lakógödör Budafokon. BudRég 20. (1963), p. 223–239.

SCHREIBER 1981 — SCHREIBER Rózsa: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. ArchÉrt 108. (1981), p. 135–156.

SCHREIBER 1984a — SCHREIBER Rózsa: A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidéken. BudRég 26. (1984), p. 33–38.

SCHREIBER 1984b — SCHREIBER Rózsa: Korabronzkori település maradványai a soroksári botanikus kertben. BudRég 27. (1984), p. 131–143.

SCHREIBER 1984c — SCHREIBER Rózsa: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken. ArchÉrt 111. (1984), p. 3–28.

SCHREIBER 1986 — SCHREIBER Rózsa: Korai bronzkori csontvázas sír a Csepel-szigeten. ArchÉrt 113. (1986), p. 69–74.

SCHREIBER 1995 — SCHREIBER Rózsa: Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2. Ráckeve, 1995.

SHENNAN 1993 — SHENNAN, Stephen J: Settlement and Social Change in Central Europe, 3500–1500 BC. Journal of World Prehistory Vol 7. No. 2. (1993), p. 121–161.

SHERATT 1998 — SHERATT, Andrew: The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective. In: An Historical Geography of Europe. (Ed.) Butlin, R. A., Dodgshon, R. A. Oxford, 1998. p. 1–25.

SZABÓ 1999 — V. SZABÓ Gábor: A bronzkor Csongrád megyében (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán). Múzeumi Füzetek. Csongrád 2. (1999), p. 51–117.

SZÉNÁNSZKY 1977 — SZÉNÁNSZKY Júlia: A Vatyai kultúra leletei Csongrád környékén. ArchÉrt 104. (1977), p. 18–46.

TARI 1992 — TARI Edit: A ceglédi öregszőlők régészeti emlékei. Cegléd, 1992.

TOČIK 1964 — TOČIK, Anton: Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselé. ArchSlov Fontes 5. 1964.

TOMPA 1943 — TOMPA Ferenc: Adatok Budapest őskorához. BudRég 13. (1943), p. 12–31.

TOMPA 1942 — TOMPA Ferenc: Budapest története 1. Budapest az Ókorban: Őskor. Bp., 1942. p. 1–134.

TRNKA 1994 — TRNKA, Gerhard: Frühbonrzezeitliche Wehranlagen in Ostösterreich. Zalai Múzeum 5. (1994), p. 137–145.

VADÁSZ 1992 — VADÁSZ Éva: Késő bronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. I. (szerk.) Havassy P., Selmeczi L. BTM Műhely 5. Bp., 1992. p. 211–240.

VADÁSZ 2001 — VADÁSZ Éva: Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia Esztergomi alcsoportjának települése Dunaalmás-Foktorokban. KMK 8. (2001), p. 7–81.

VADÁSZ–VÉKONY 1979 — VADÁSZ Éva – VÉKONY Gábor: Tata története a jégkorszak végétől a római foglalásig. In: Tata története 1. Tata, 1979. p. 49–77.

VÉKONY 1988 — VÉKONY Gábor: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: Komárom megye története 1. Komárom, 1988. p. 63–78.

VÉKONY 2000 — VÉKONY Gábor: A koszideri korszak a Dunántúlon. KMK 7. (2000), p. 173–186.

VICZE 1992 — VICZE, Magdolna: Die Bestattungen der Vatya-Kultur. In: Bronzezeit in Ungarn. Frankfurt am Main, 1992. p. 92–95.

VICZE 2000 — VICZE, Magdolna: Background information to the field-survey. In: Százhalombatta Archaeologocal Ecpedition Annual Report 1. (Edited) Poroszlai I., Vicze M. Százhalombatta, 2000. p. 119–129.

ZÓLYOMI 1952 — ZÓLYOMI Bálint: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. MTA Biológiai Osztályának Közleményei 14. (1952), p. 491–543.

ZÓLYOMI 1936 — ZÓLYOMI Bálint: Tízezer év története virágporszemekben. Természettudományi Közlöny 68. (1936), p. 504–516.

THE HISTORY OF THE CASTLE HILL SETTLEMENTS FROM THE BRONZE AGE IN BUDA

As a by-product of the mediaeval excavations on the Budavári Palace site prehistoric finds have been turning up since 1949. The excavations started in the Northern Outer Court in the 1970s and on Szent György Square in 1989. The finds come from the latest period of the early Bronze Age, the so-called Nagyrév Culture, the middle Bronze Age Vatya Culture and the Urnfield Culture. Contructions and levellings were on from the Middle Ages through the Turkish Rule until Baroque period on the Castle Hill, so all the finds from the site are very important regarding the history of the prehistoric settlements. A house from the Nagyrév Culture was found with all the post-holes and under the floor a building offering was discovered including a human skull, animal bones, and fragmented ceramics. An infant's grave was unearthed with vessels and multi-layered pit deep in the rocks for offerings. An engraved jug, bowls, mugs with S-profile handles and pots turned up from the frave with the skeletons. Archaeologists found bowls that had been broken into two deliberately, a casting mould, the body of carriage, several fragmented dishes and a human skull with a cattle horn next to it. The layers of the pit show that burnt offerings had been offered up there. Beside these finds several refuse pits were discovered. The analysis of the finds revealed that the population of that layer settled down in the late, so-called Kulcs period of the Nagyrév culture. As an almost undisturbed continuation of the Nagyrév settlement the grave pits, refuse pits, fragmental ceramics belonging to the Vatya-period were unearthed mostly from the southern side of the hill. The graves were typically stone heaps. There is no evidence from the period of the Tumulus Culture (first half of the Late Bronze Age), the hill was resettled in the HA1-HA2 period (the period of the Urnfield Culture). Several settlements have been found in Buda (Gellért Hill, Tabán, Tölgyfa Street) from this period.

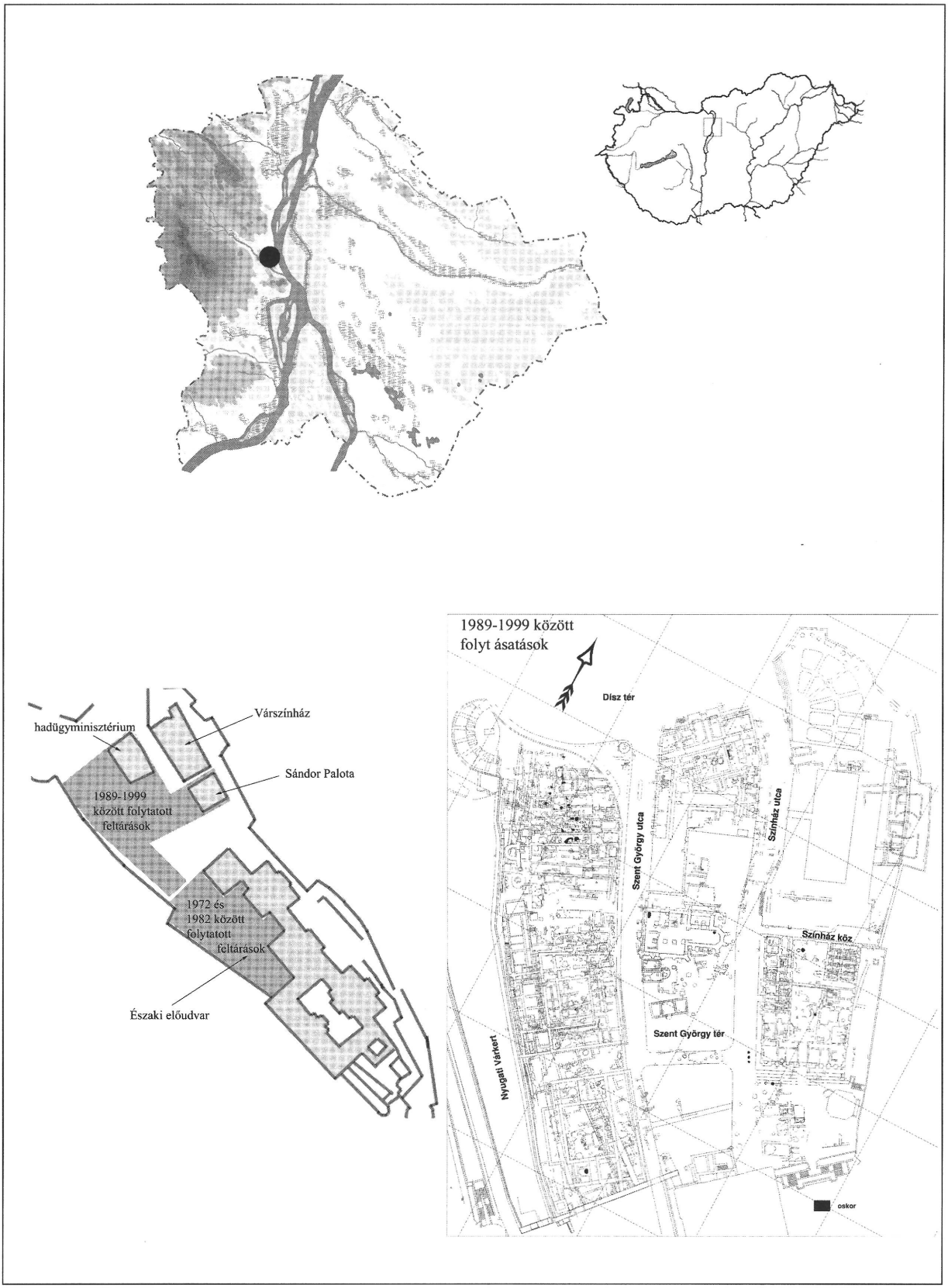

1. kép. A Budai Várhegy ősvízrajzi környezete. A várhegyen folyt ásatások helyszíne. Az 1989-1999. évi ásatások őskori lelőhelyei a Szent György téren (Viemann Zsolt felmérése)

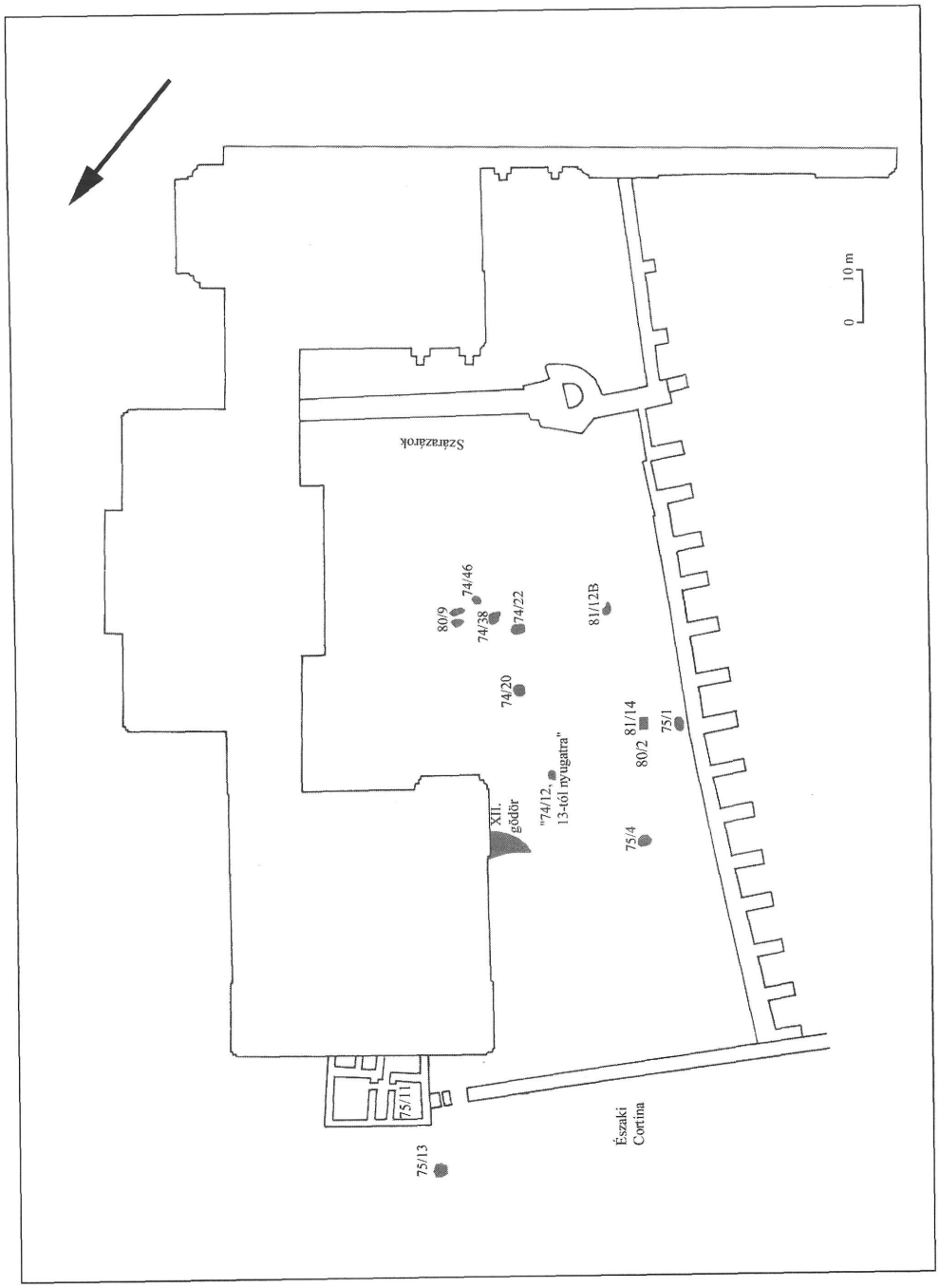

2. kép. Az Északi Előudvar kora bronzkori objektumai

1

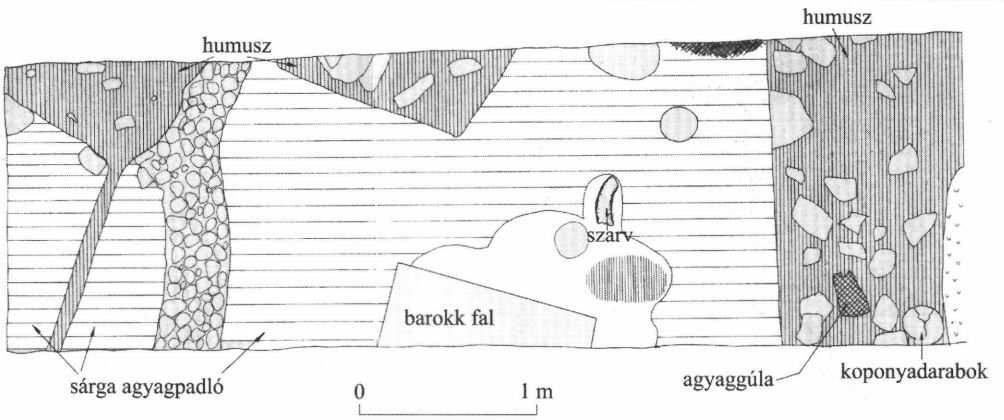

2

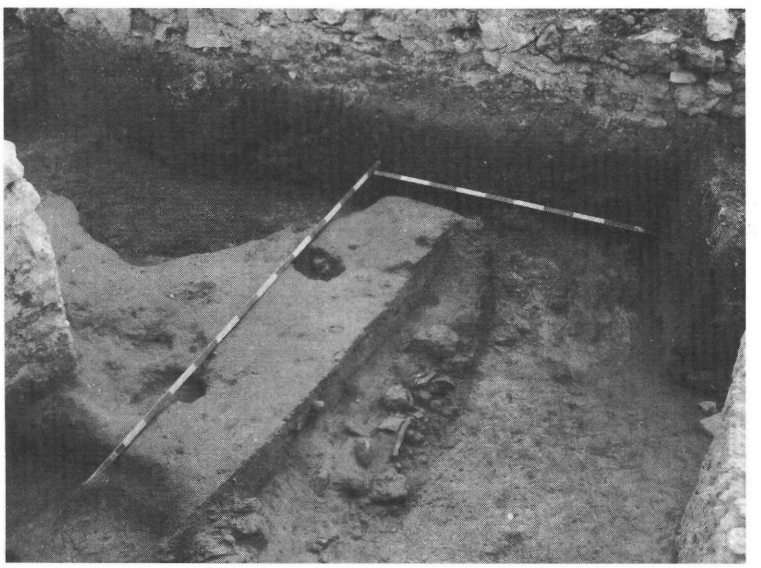

3

3. kép. 1. A 82/14. objektum alaprajza a sárga agyagpadló szintjén, 2. A 82/14. objektum Északi fele a padló átvágása közben, É-K-ről fotózva, 3. A 82/14. objektum Északi fele a padló átvágása közben, D-NY-ról fotózva

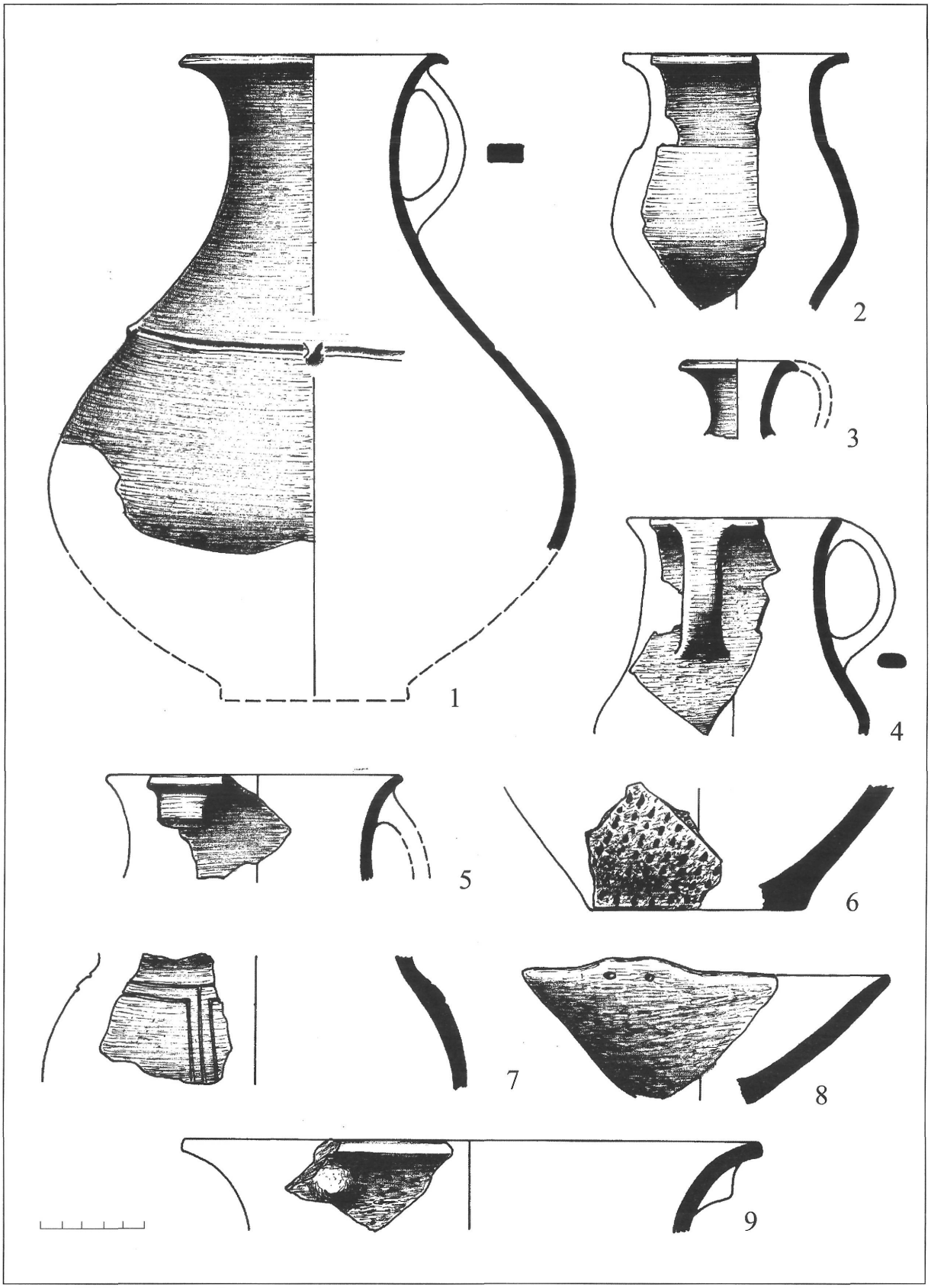

4. kép. Kora bronzkori leletek az Északi Előudvarból

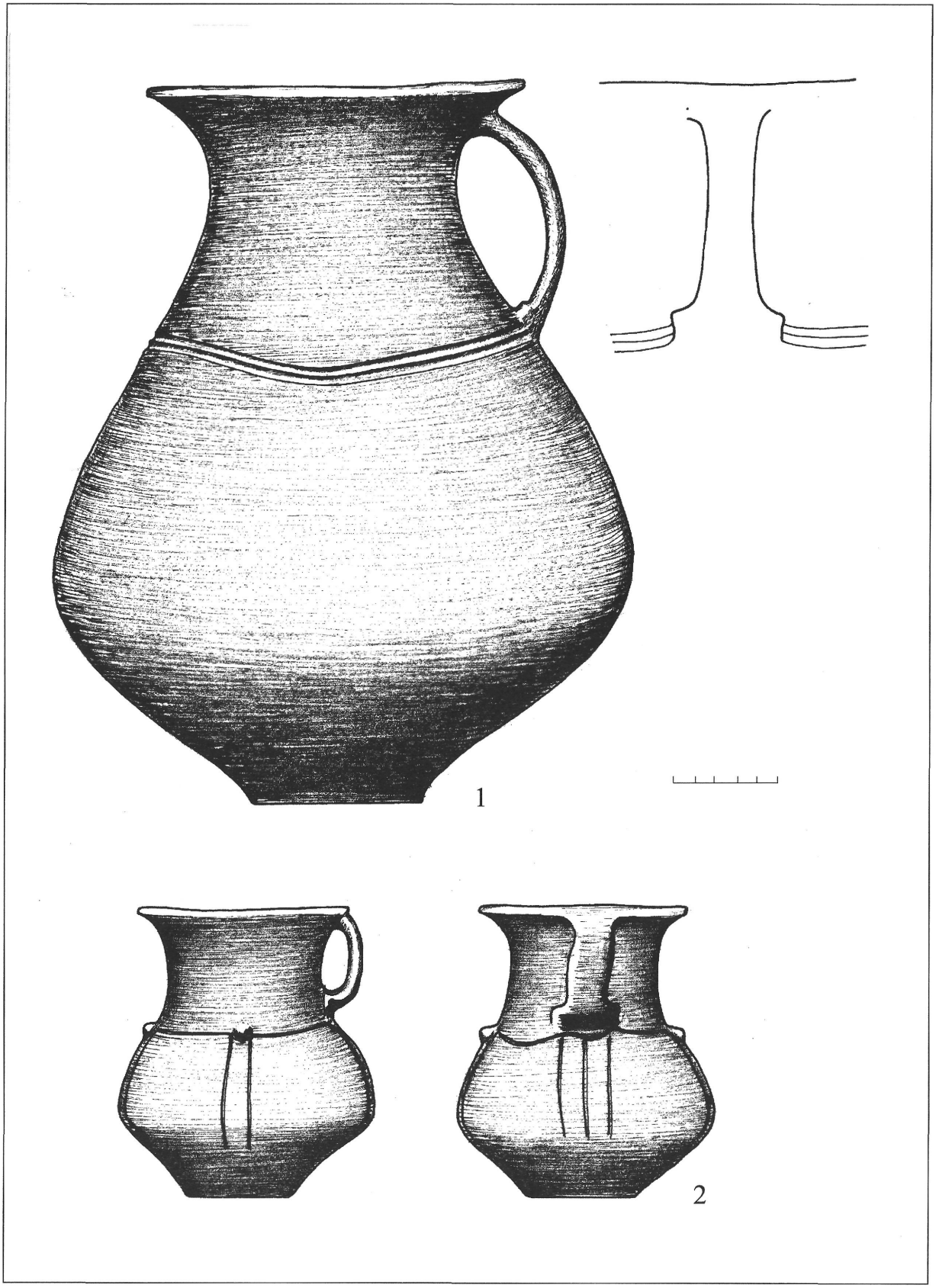

5. kép. Kora bronzkori leletek az Északi Előudvarból

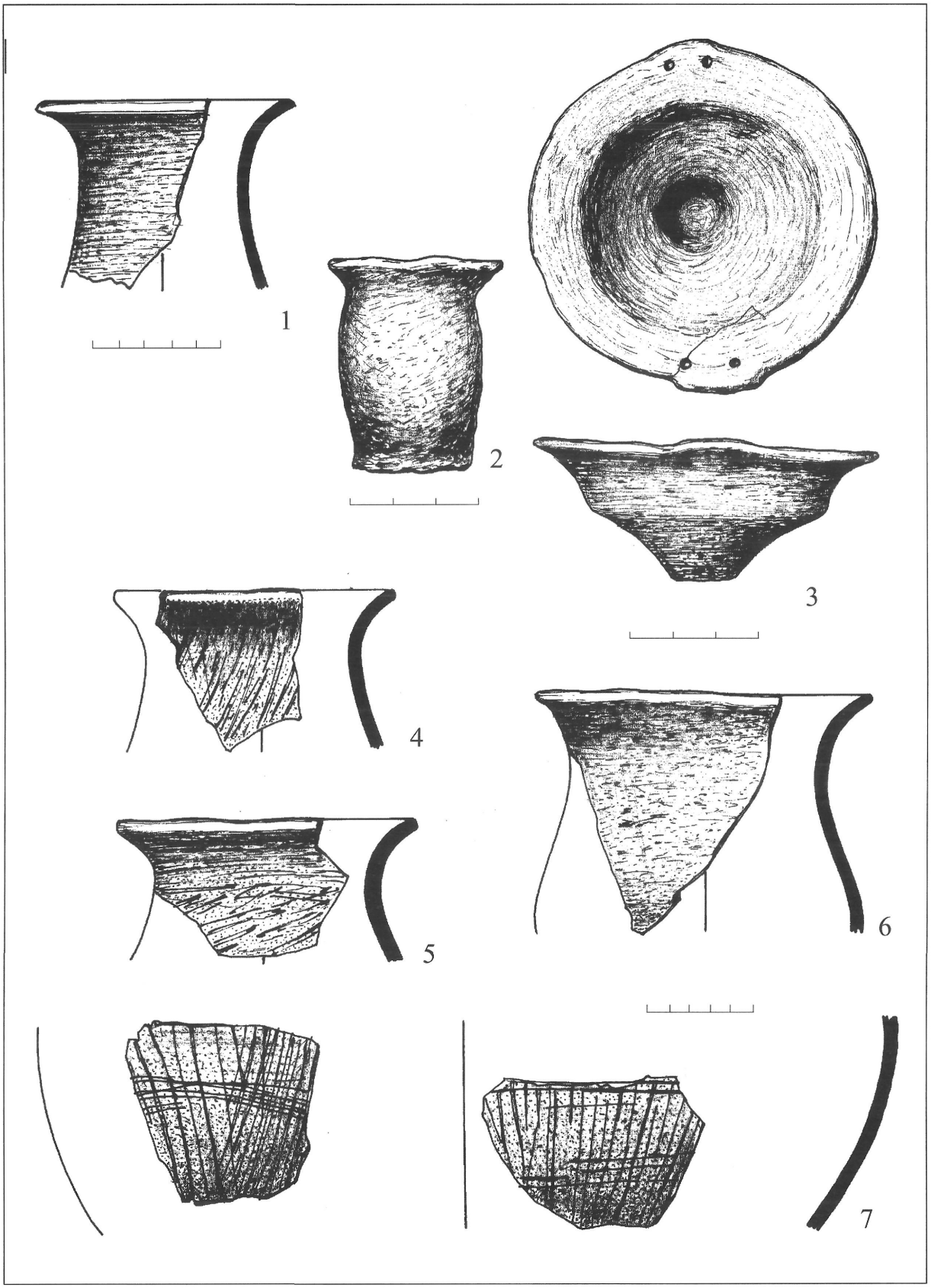

6. kép. Kora bronzkori leletek az Északi Előudvarból (1, 4–7), és a Szent Zsigmond templom mellől (2-3)

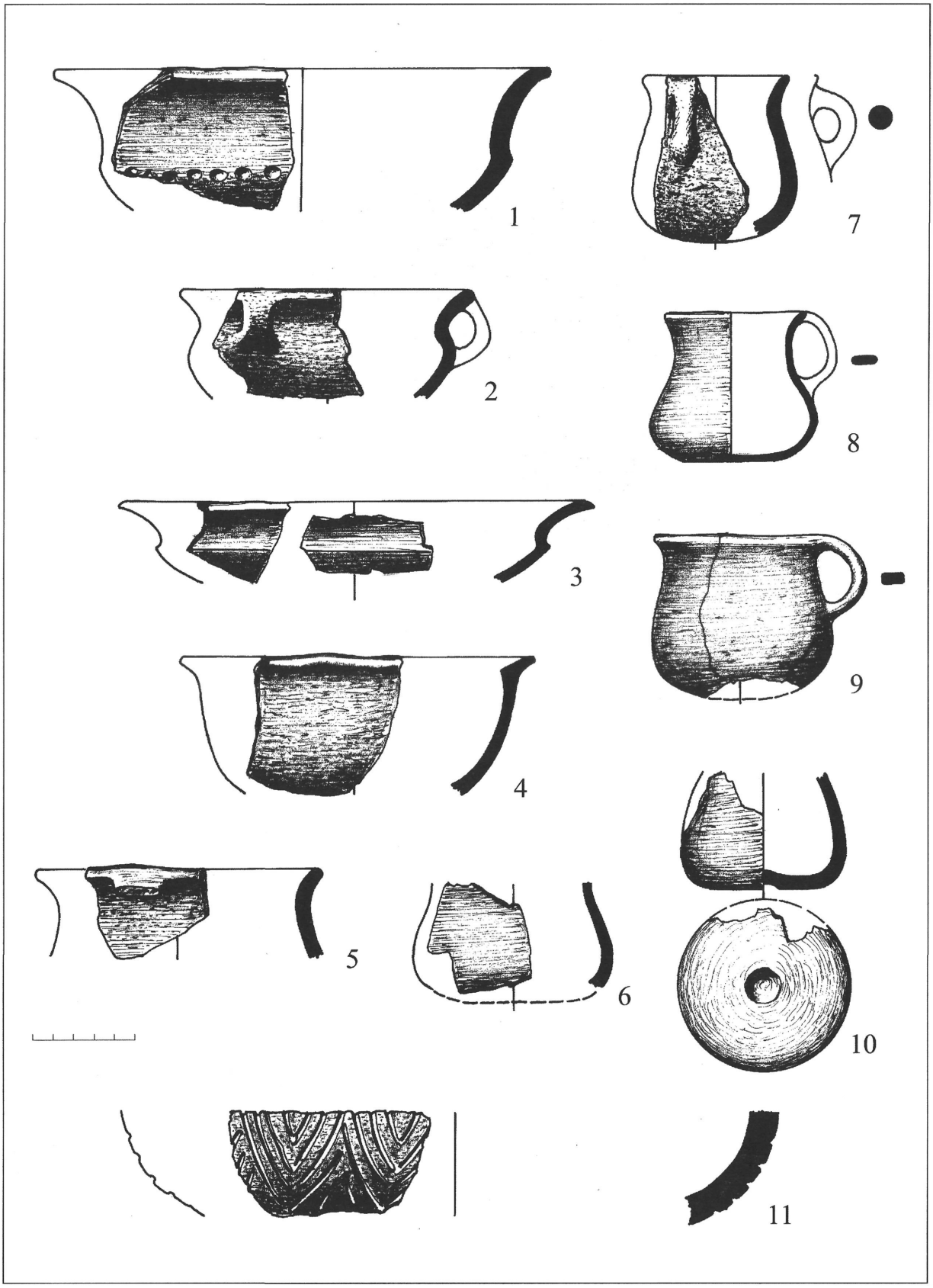

7. kép. A XII. gödör bronzkori leletei

1

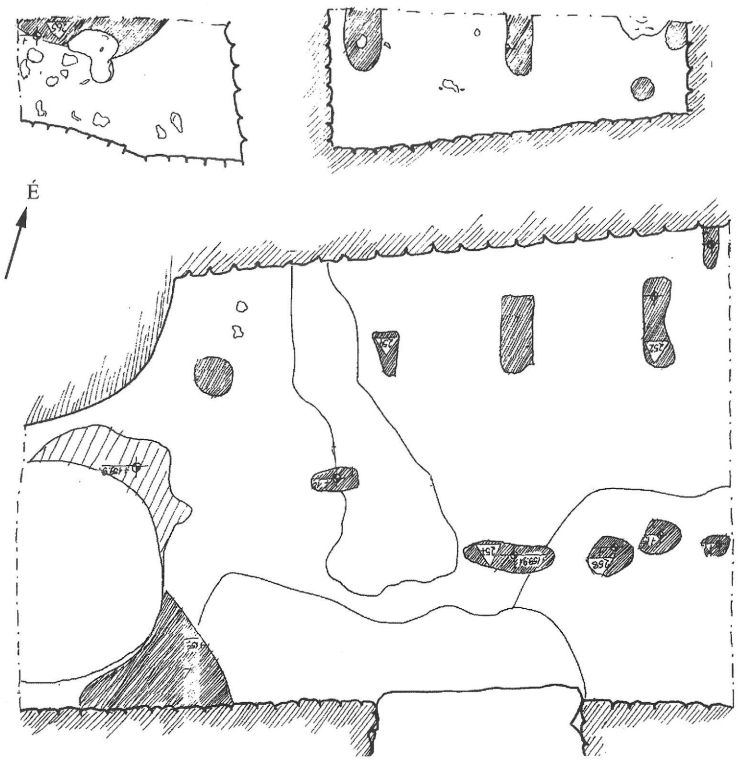

2

8. kép. 1. Kora bronzkori gödör a Teleki-palota területéről, 2. Szent György u. U/6. felület, cölöplyukak

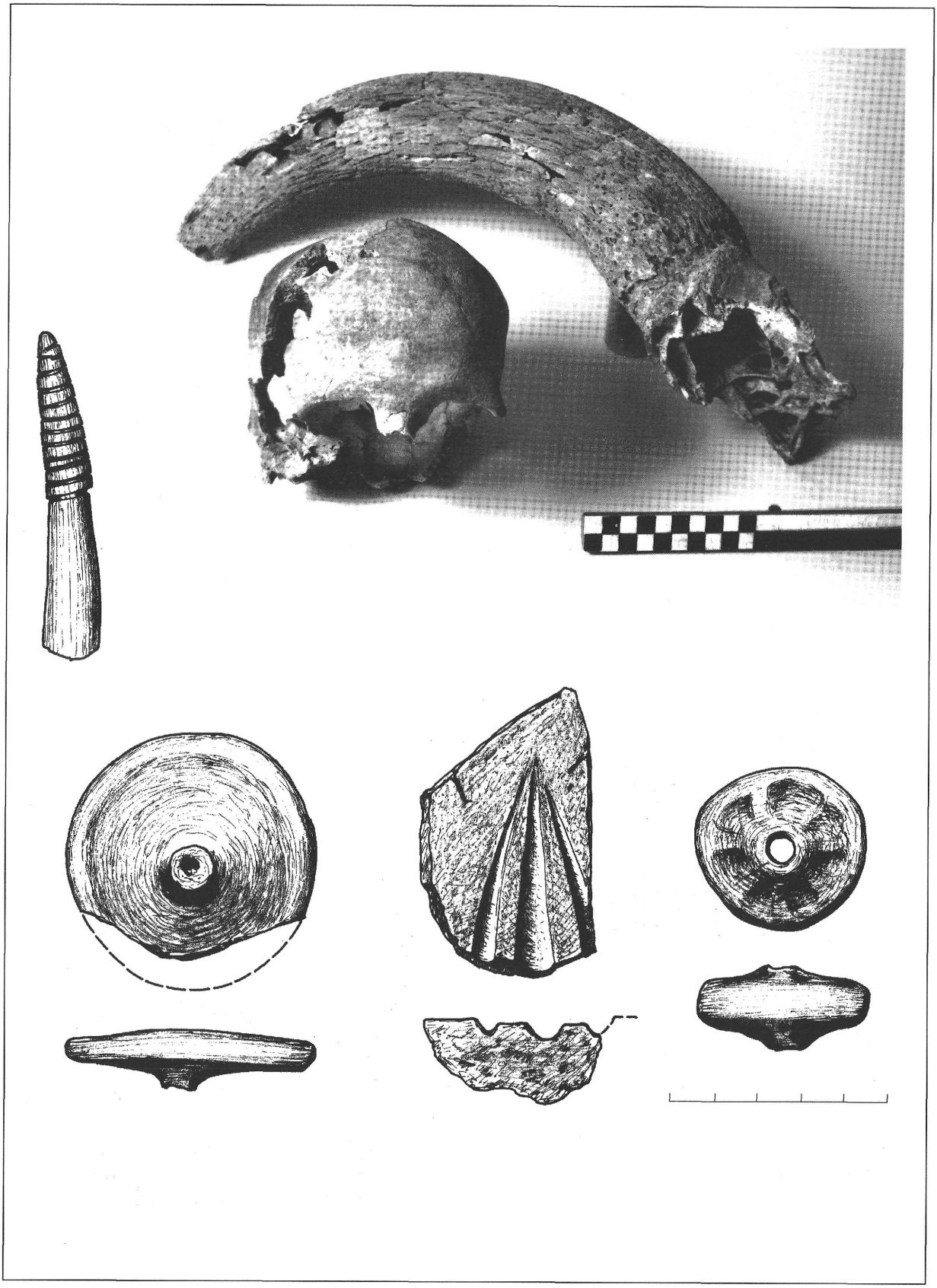

9. kép. A Sándor-palota 17. helyiségében előkerült áldozati gödör leletei

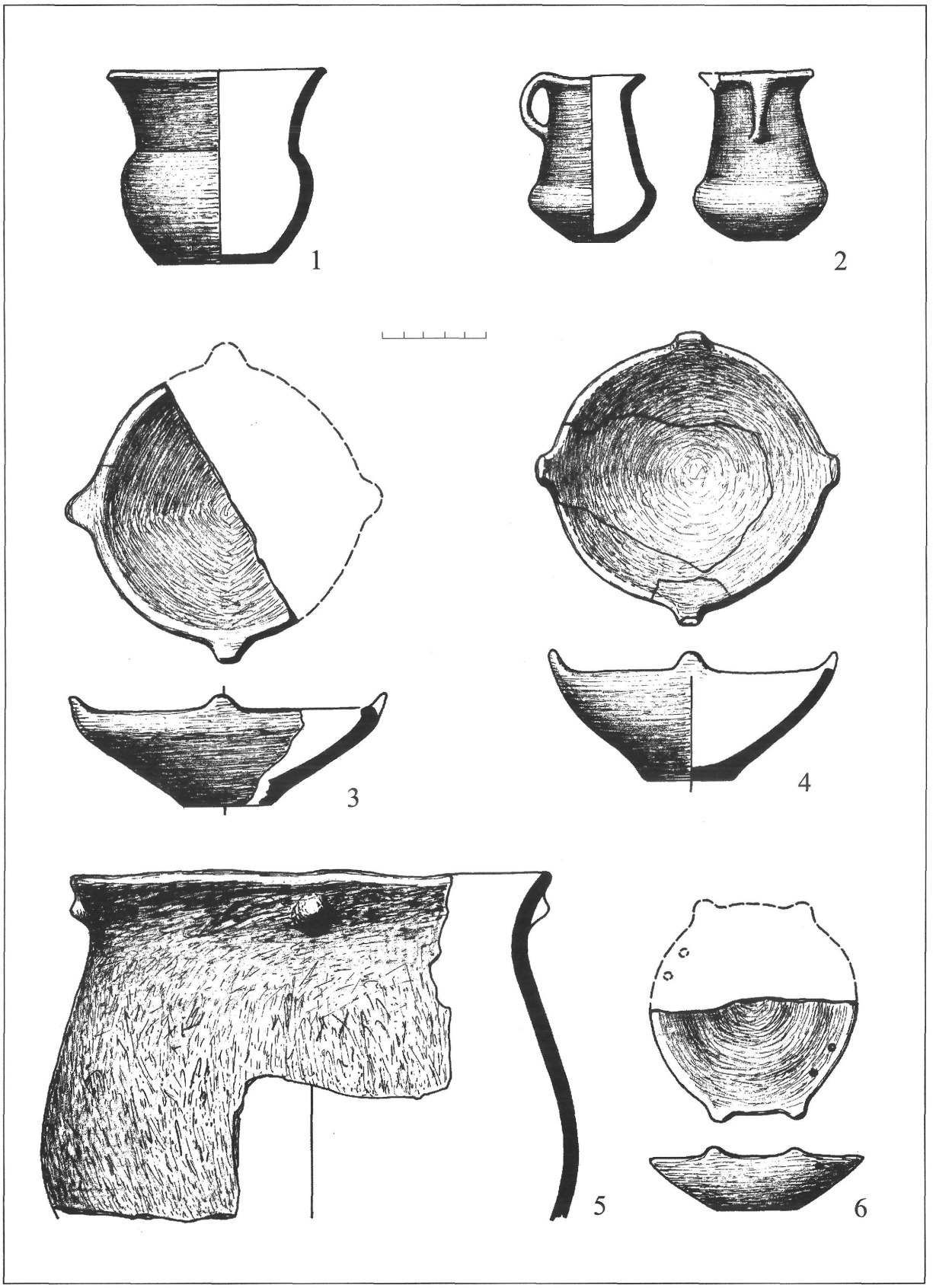

10. kép. A Sándor-palota 17. helyiségében előkerült áldozati gödör leletei

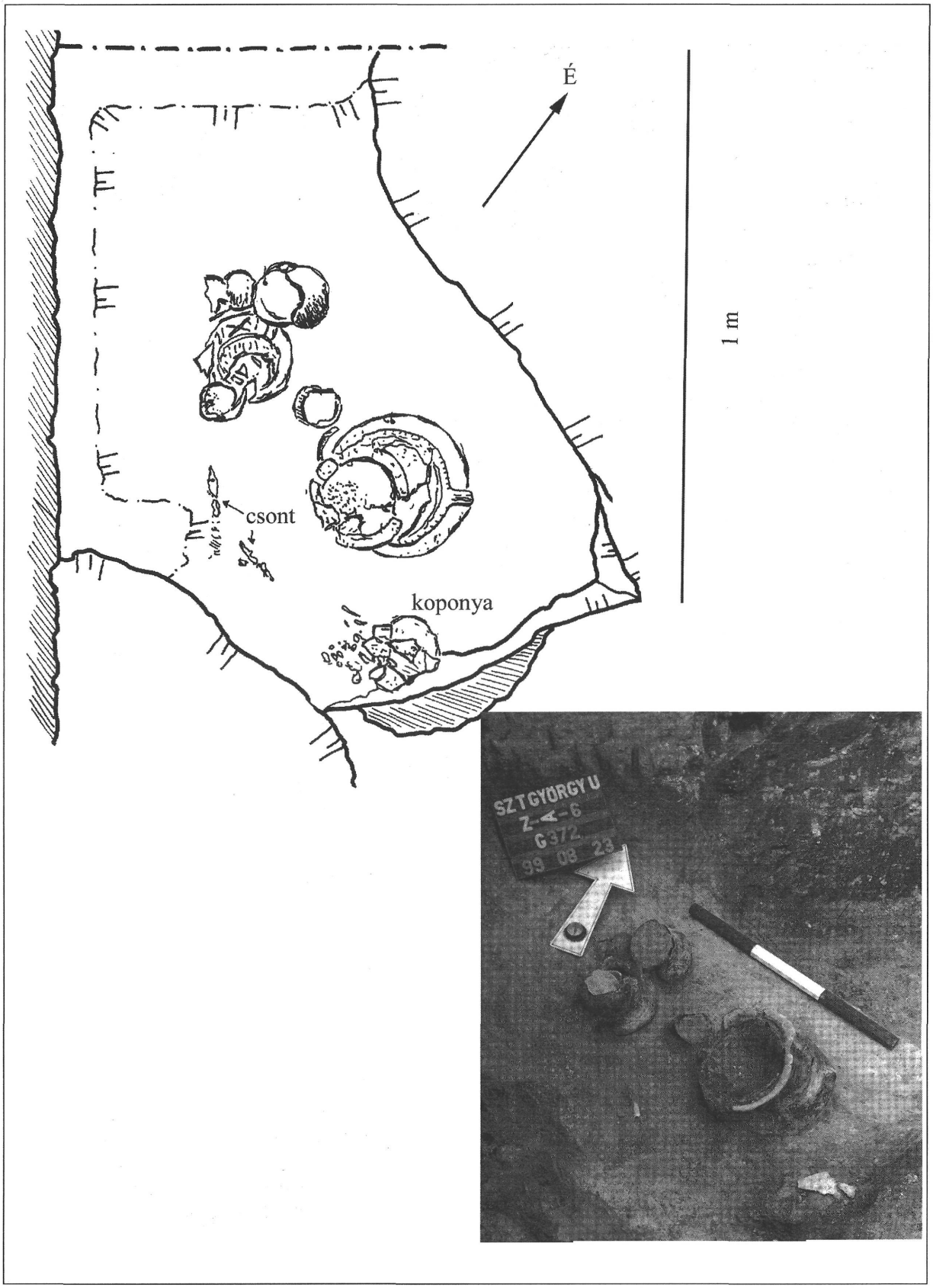

11. kép. Szent György u., 372. objektum (csontvázas kora bronzkori sír)

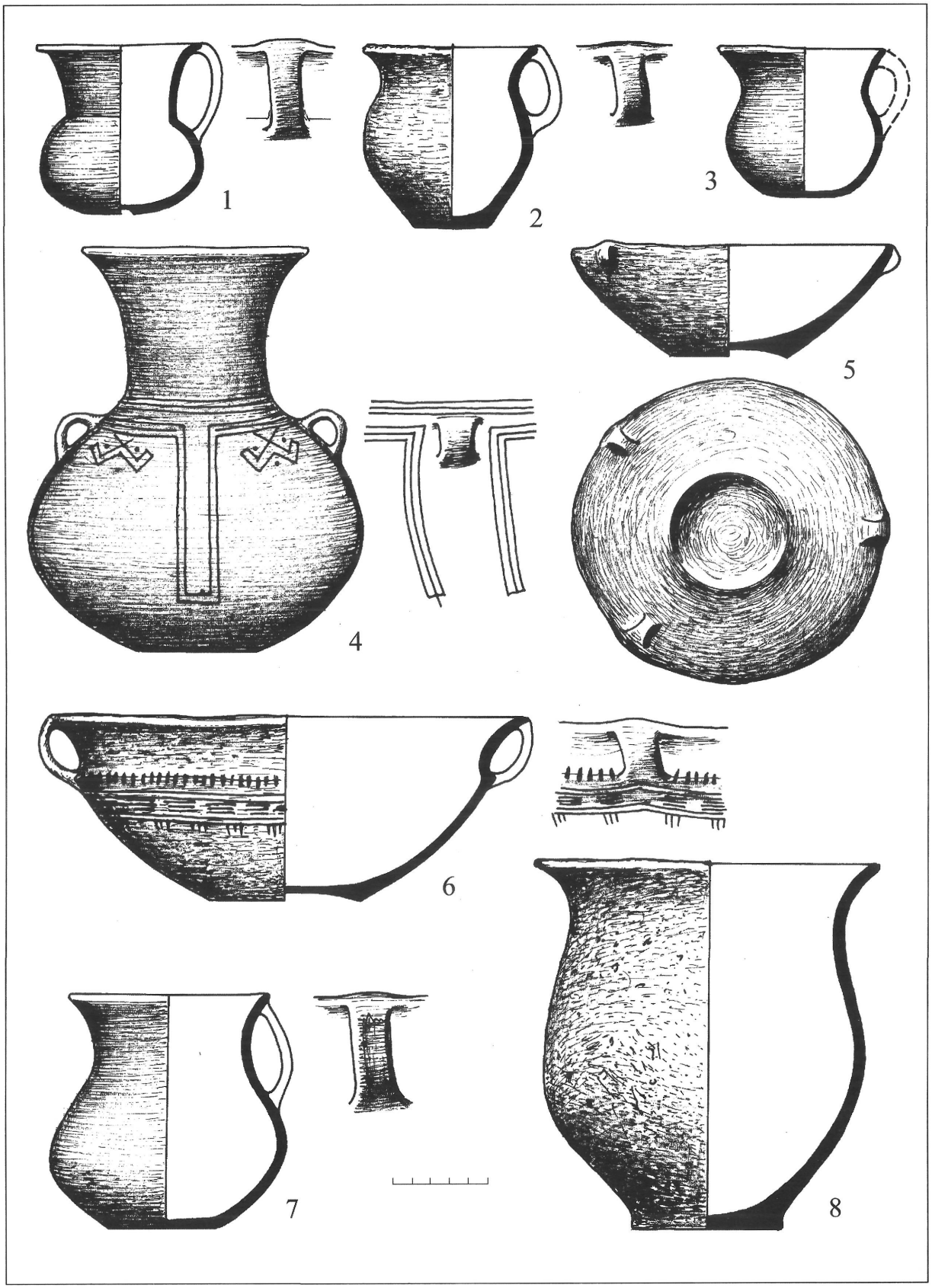

12. kép. A 372. objektum (csontvázas sír) mellékletei

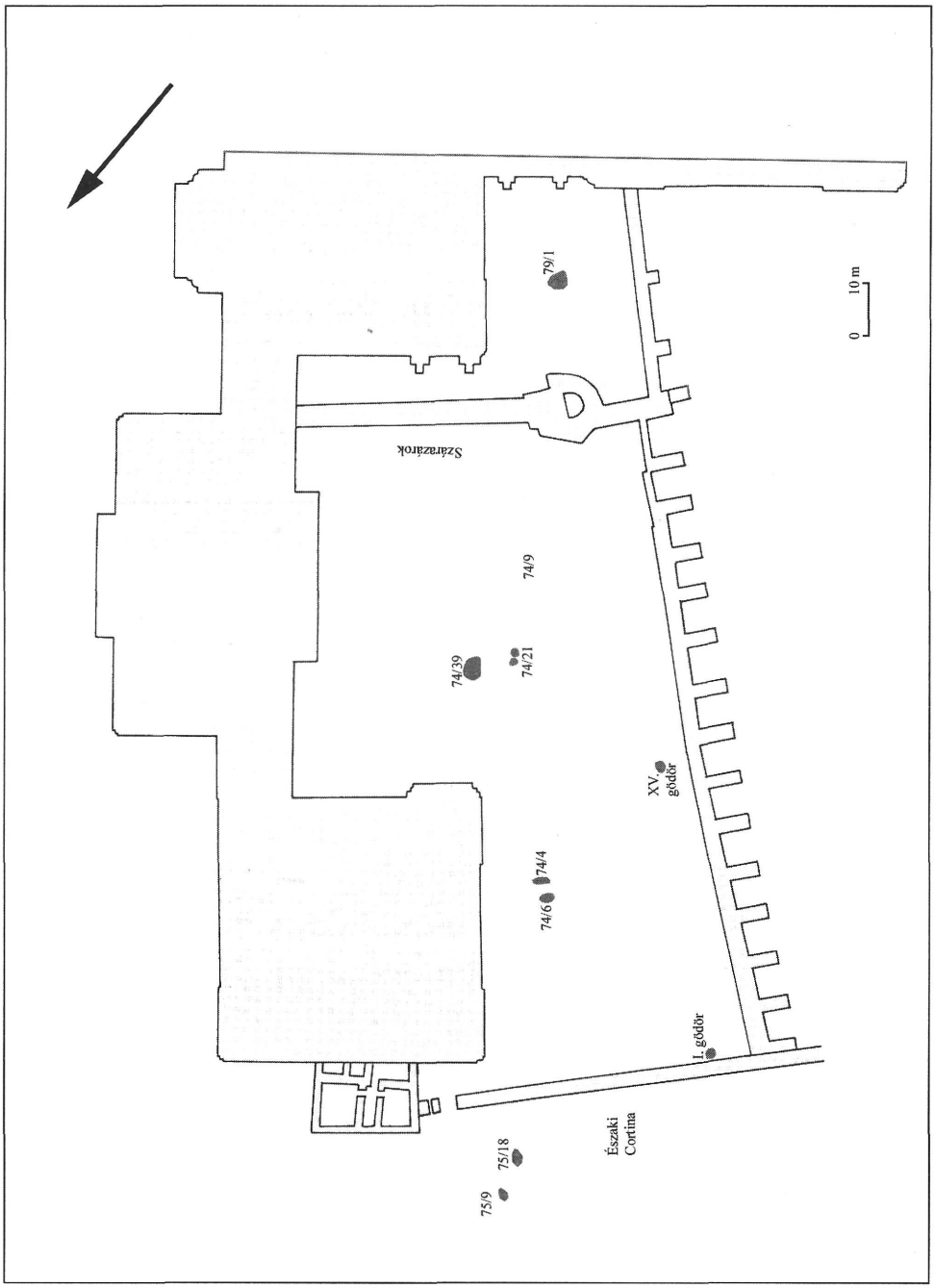

13. kép. Az Északi Előudvar középső bronzkori objektumai

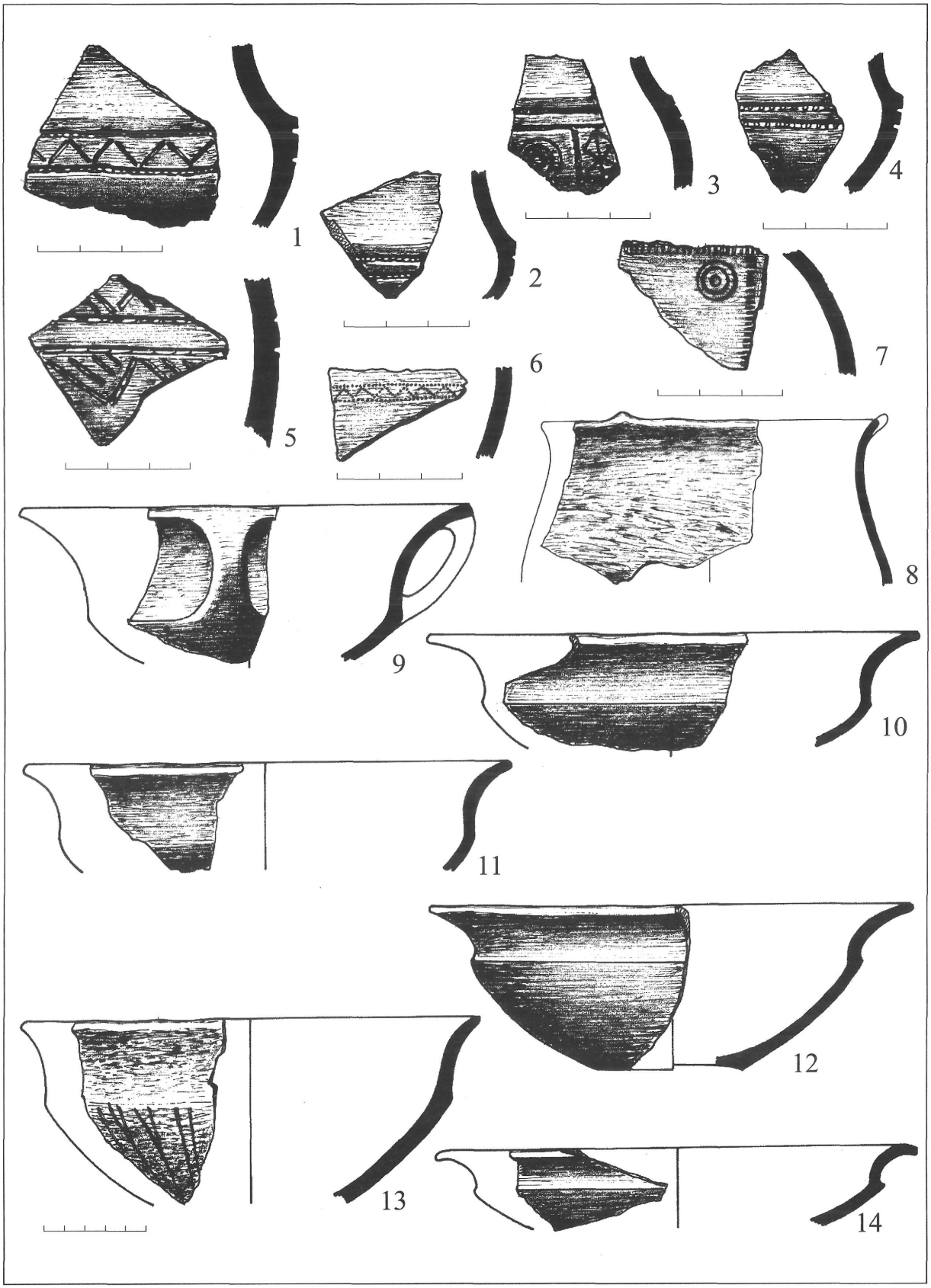

14. kép. Kora és középső bronzkori leletek az Északi Előudvarról

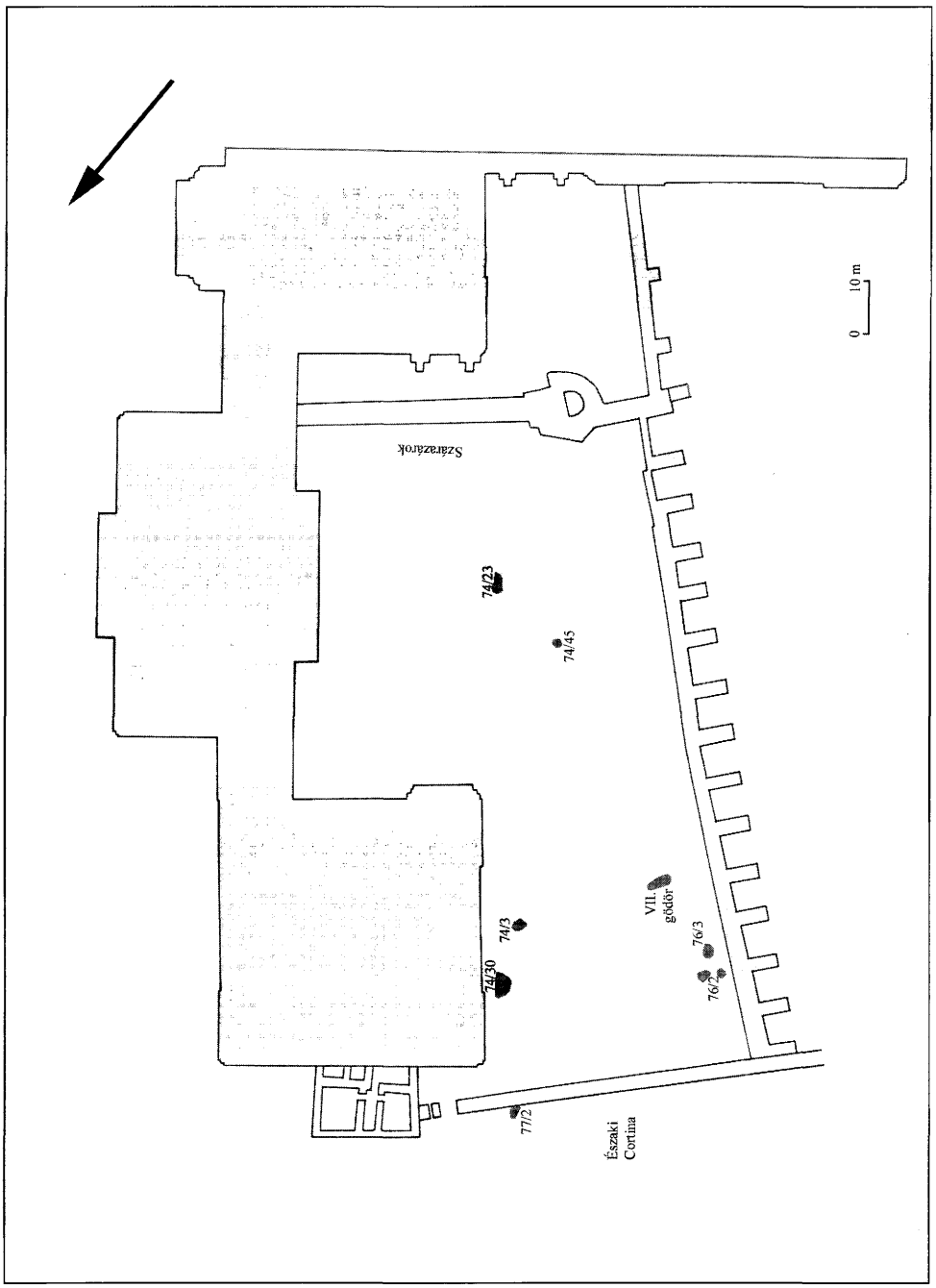

15. kép. Az Északi Előudvar késő bronzkori objektumai

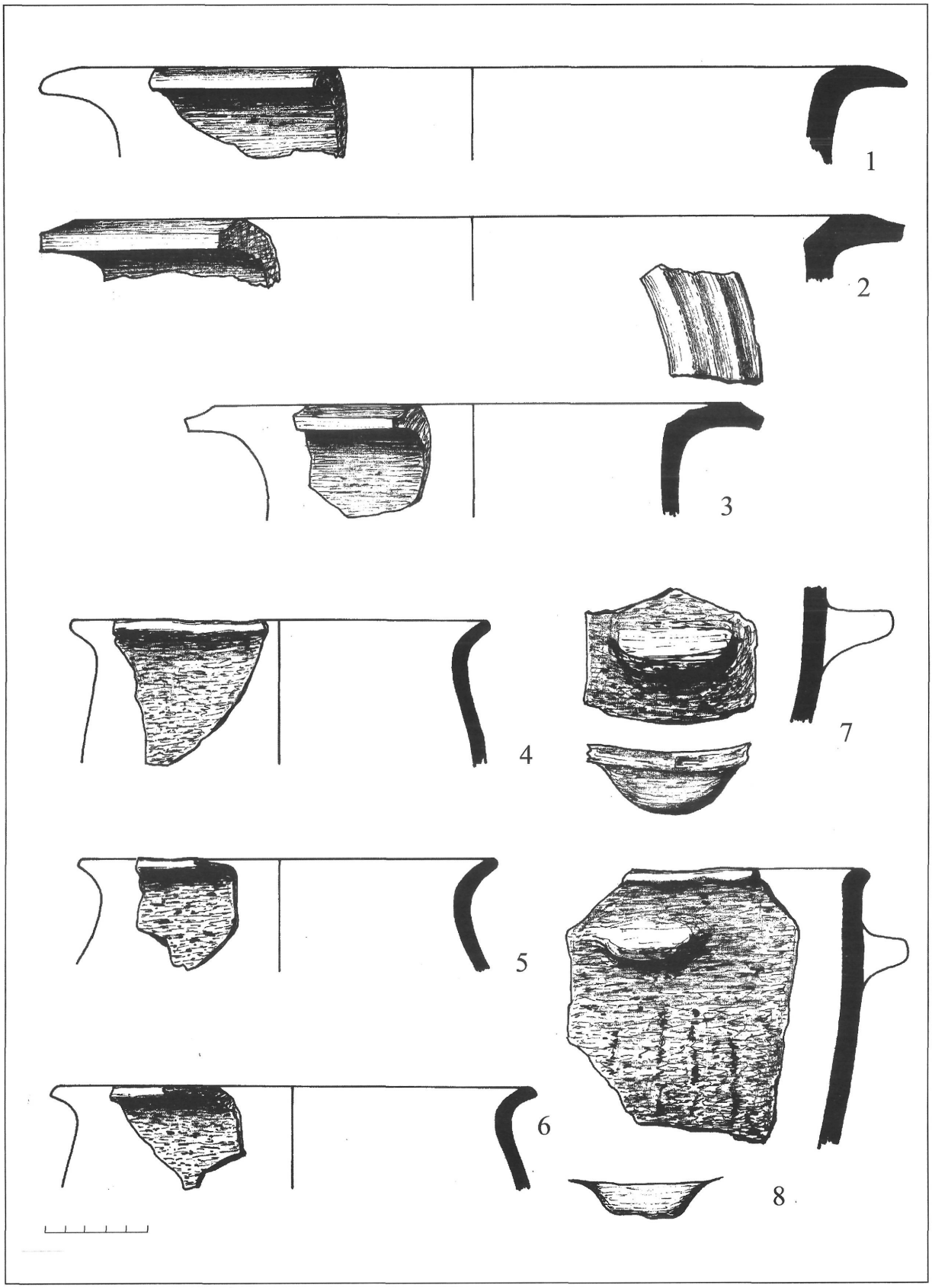

16. kép. Késő bronzkori leletek az Északi Előudvarból

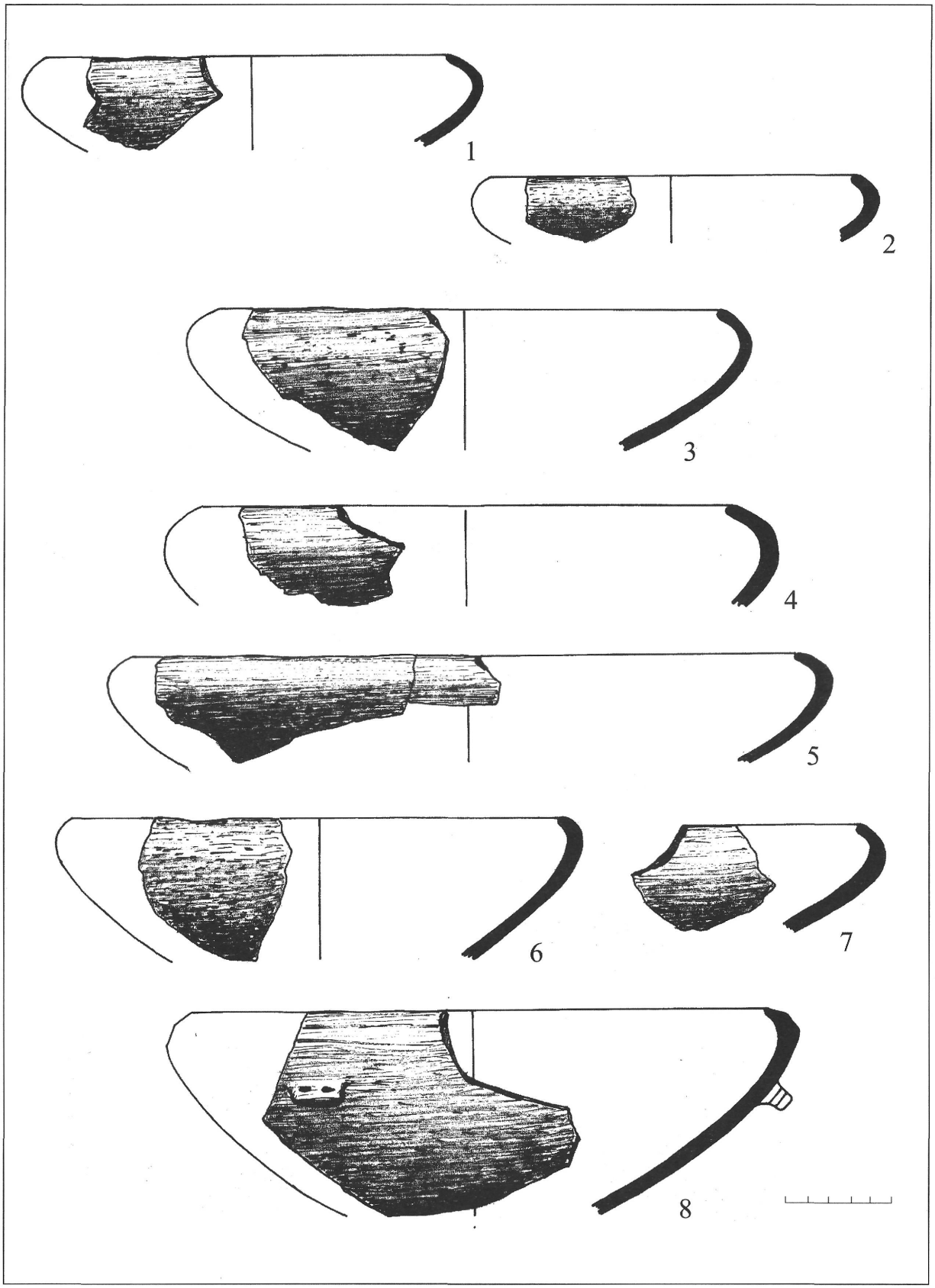

17. kép. Késő bronzkori leletek az Északi Előudvarból

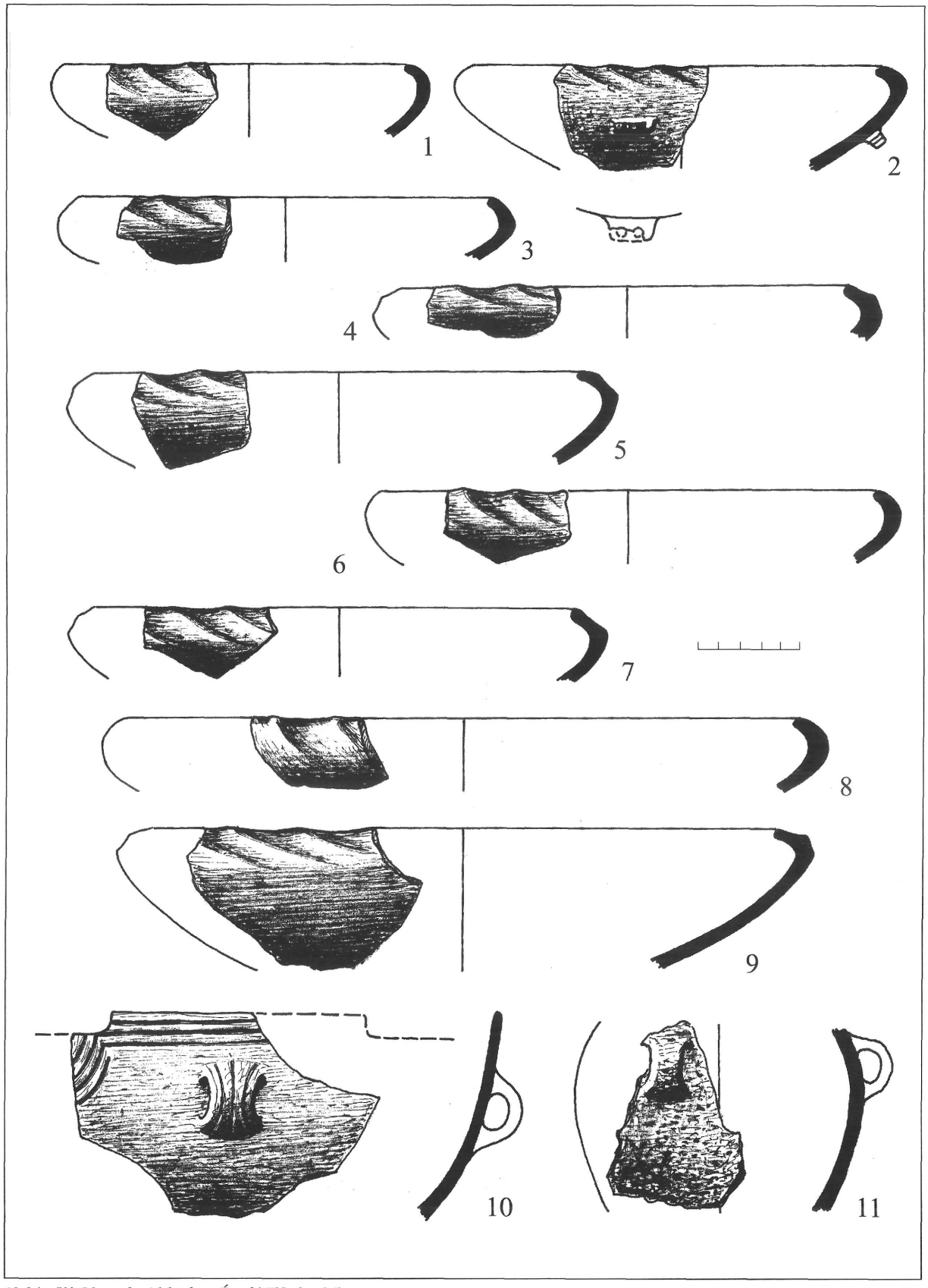

18. kép. Késő bronzkori leletek az Északi Előudvarból

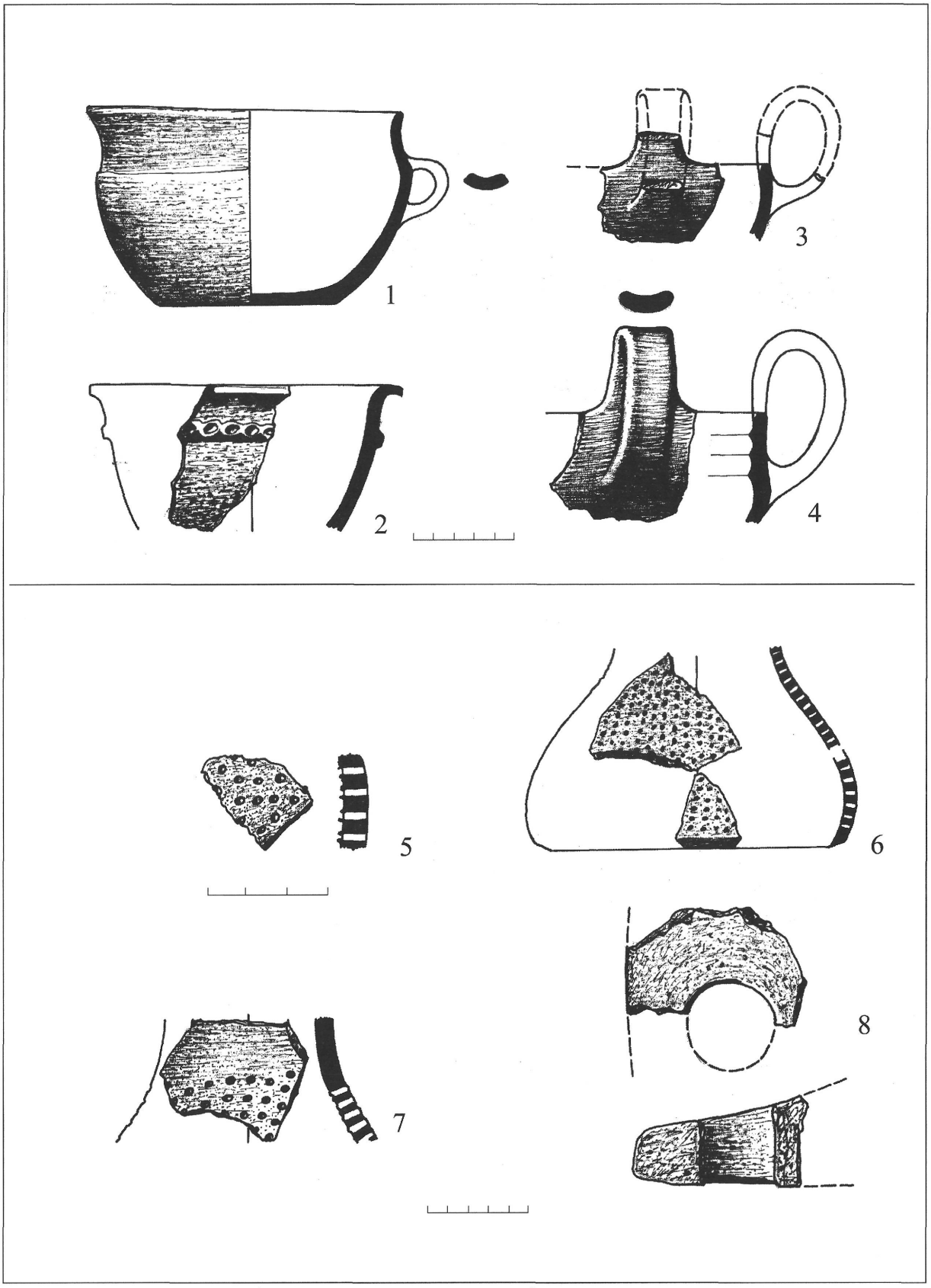

19. kép. 1–4: Késő bronzkori leletek az Északi Előudvarból, 5–7: parázsborítók az Északi Előudvarból, 8: Tüzikutya töredék

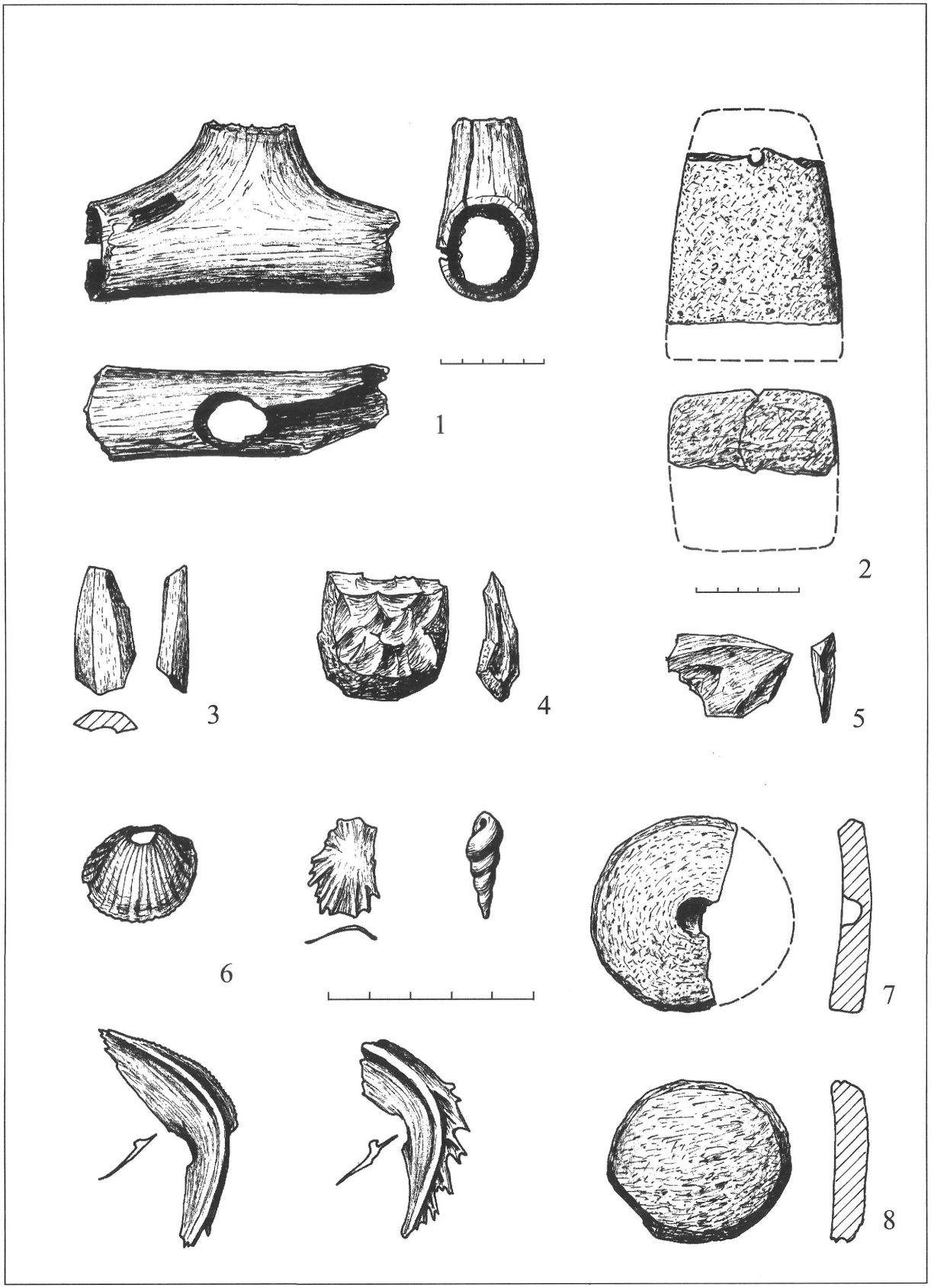

20. kép. 1: Agancskapa, 2: Agyagnehezék, 3–5: pattintott kőeszközök, 6: tengeri csigák és kagylók, 7-8: orsógombok

KABA MELINDA

RÓMAI KORI ORGONA AVENTICUMBÓL (AVENCHES)

Új kutatások eredményei szerint Helvetia fővárosában, Aventicumban 1865-ben talált, tévesen meghatározott bronz tárgy egy római kori orgona része volt.[1]

A lelet hitelesítése sem mindennapi történet. A Römermuseum Avenches 1996-ban az „Passions d'Arènes" – „Arena Fiber" kiállítást készítette elő. A tervek szerint nemcsak az amphitheatrum monumentalis épületének dokumentációja szerepelt volna a programban, hanem az Avenches-i ásatások leletanyagából azok is, amelyek az egykori gladiátor küzdelmek vadállatokkal vívott harcaira, stb. látványos installálására vonatkoztak. Az írásos adatok és több ipar-, és képzőművészeti ábrázolás megörökítette az előadások zenei aláfestéssel teremtett hangulatát: kürt, trombita és orgona szerepeltetésével. Fúvós hangszer-maradványokkal nem rendelkezik a múzeum. Ellenben Michel Fuchs régész, a múzeum régi munkatársa emlékezett arra, hogy egy 1865-ben Avenchesban talált bronz tárgy hosszú időn keresztül, mint rostély, „Grill" szerepelt a kiállításon, majd raktárba került, vajon nem lehet egy római kori orgona része? Miután Friedrich Jakob meglátta a tárgyat kétséget kizáróan megállapította, hogy a bronz lap töredéke egy orgona szélládájának darabja volt.

Az orgona szélláda-töredékének megismerése után érthető lelkesedéssel kutatták át szisztematikusan a múzeum gyűjteményét, ahol még egy, ugyancsak biztosan orgona alkatrészt találtak, egy hangcsúszka töredéket, amely 1971-ben, leletmentés alkalmával került felszínre.[2]

A tárgyak keresése során még két felhajló végű bronz lemezről született, bizonytalannak jelzett közlés, hogy esetleg rugók lehettek.[3]

A maradványok rendkívül részletes és sok oldalú vizsgálata fontos adatokat eredményezett.

A SZÉLLÁDA BRONZALAPJA (1. kép)

A töredék hossza 217 mm, szélessége 197 mm, vastagsága 4 mm. Eredeti helyén maradt 7 db keresztben rögzített gát. A gátak hossza 197 mm, magassága 13,5 mm, vastagsága 8 mm. A gátak között 6 kerek nyílás, átmérőjük 9–10,5 mm. A hat regiszteres orgona bronzlapja a hetedik kerek nyílássornál tört ketté, korróziós vizsgálatok alapján még a római korban. A bronzlap másik oldalán hét csíkban, hosszanti irányú, feltételezhetően a szélcsatornák válaszfalainak forrasztási nyomai látszanak. *(2. kép)* A bronzlapon öt helyen javítások részletei maradtak meg.

A HANGCSÚSZKA (3. kép 1., 2)

A töredék hossza 75 mm, szélessége 22 mm, vastagsága 6 mm. Ép végének homlokoldalára VIIII számot vésték, vékony mélyítéssel.

A RUGÓK (4. kép)

A szerepüket illetően bizonytalannak jelzett rugók hossza 140 mm, alsó vége 16–20 mm széles, 2 mm vastag. Hegyük 90°-ban behajlított.

A leletek publikációjában a szerzők a legszerteágazóbb tudományos munkájuk értékes eredményeit közlik. Érthető módon sok helyen történik összehasonlítás és hivatkozás az aquincumi orgonára.[4] Itt is szerepel hangszerünk legproblematikusabb és többször már vitatott víziorgona volta, melynek lehetőségét indokainak felsorolásával Friedrich Jakob határozottan elveti. Miután ez elsősorban orgonaépítési kérdés, várjuk a közeli jövőre jelzett és főleg ezt a problémát is elemző, ókori hangszerek témájával foglalkozó nemzetközi konferencia témáit, vitáit.

Az aquincumi és aventicumi orgonák között mutatkozó több egyezés ismét előtérbe hozza a gyártási helyek, centrumok kutatását. Az eredmény

[1] JAKOB–LEUTHARD 2000.
[2] JAKOB–LEUTHARD 2000. 13.
[3] JAKOB–LEUTHARD 2000. 23.
[4] NAGY 1933; Walcker-Mayer 1970; ISOKA 1997; KABA 1976.

eléréséhez közelebb vezetne - a már korábban felvetett gondolat -, hogy színképelemzéseket kellene végezni a római kori provinciák nagyobb városaiban talált bronztárgyakról és a kapott adatokat összevethetnénk a két orgona ma már ismert és ugyancsak közel azonos értékeivel.[5]

Aventicum hosszú múltra visszatekintő ásatásai számtalan emléket hoztak felszínre. A 5,5 km hosszú, 73 őrtoronnyal épült városfal, thermák, szentély, színház, amphitheatrum mellett egyszerű lakóházak, jómódúak villái, valamint páratlan gazdagságú leletanyag mutatja a város római kori jelentőségét. A feltárt emlékek sorából kiemelkedik „Derrière la Tour" jelzéssel publikált palota, amely az ókori mozaik művészet egyik jelentős kvalitású színes képmezőkben megjelenő Bacchus és Ariadna jeleneteinek ábrázolását is megőrizte egyik termének padozatán.

Az aventicumi orgona bronzból készült két töredékét, a szélláda és hangcsúszka részletét is a palota körzetében találták. Miután azonban a lelőkörülményeik és leletösszefüggéseik nem ismeretesek, csak szórvány leleteknek tekinthetők. Datálásuk ezért a palota fő használati idejéhez - tág keretek közé -, a Kr. u. 70-250 évekhez köthető.

Végül örömmel üdvözöljük az aquincumi orgona új (régi) társának felszínre kerülését. Az aquincumi orgona méreteit, hangerejét meghaladó aventicumi orgona gyakori szereplője lehetett a luxus palota ünnepélyes alkalmakkor rendezett programjainak, hasonlóan az amphitheatrumi játékok zenei aláfestésének.

IRODALOMJEGYZÉK

JAKOB-LEUTHARD 2000 — JAKOB, Friedrich -LEUTHARD, Markus - C. VOŰTE, Alexander - HOCHULI-GYSEL, Anne: Die römische Orgel aus Avenches (Aventicum). Documents du Musée Romain d'Avenches 8. Avenches, 2000.

NAGY 1933 — NAGY Lajos. Az aquincumi orgona. Bp., 1933.

WALCKER-MAYER 1933 — WALCKER-MAYER, Werner: Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart, 1970.

ISOKA 1997 — Die Aquincum Orgel A. D. 228. In: Orgel der klassische Antike. Internationales Symposium. (Hrsg) Hans Heinrich Eggebrecht. Kleinblittersdorf, 1997.

KABA 1976 — KABA, Melinda: Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Bärenreiter, Kassel-Basel-London, 1976.

KABA 2001 — KABA Melinda: Az aquincumi Orgona (Kr. u. 228). Bp., 2001.

[5] KABA 2001. 9.

A ROMAN ORGAN FROM AVENTICUM (AVENCHES)

Newest research has claimed that a misinterpreted bronze object found in Aventicum, the capital city of Helvetia must have been a piece of a Roman organ.

The story of the identification of the object is not typical either. In 1996 the Römermuseum Avenches was preparing for the exhibition titled "Passions d'Arenes-Arena Fiber". The project did not only contain the documentation of the monumental building of the amphitheatre itself, but also archaeological finds that can be used at the instalation of the spectacular fights of the gladiators. Written sources and several depictions have conserved for us the atmosphere of the performances that had been accompanied by music on horns, trumpets and organs. The museum did not have any wind instrument finds. But Michael Fuchs, archaeologist of the museum remembered a bronze object found in1865 in Avenches that had been identified at an earlier exhibition as a „grill". Might not this piece be a fragment of a Roman organ? After Friedrich Jakob had seen the object he claimed that it was definitely the piece of the windbox of a Roman organ.After this discovery had been made an enthusiastic and systematic search took place in the stores of the museum, and another part of the organ, the fragment of a ventil found in the course of a rescue excavation in 1971 was discovered. Furthermore, there were two bronze sheets with curving ends that might have been identified as springs.

The thorough investigation of the fragments resulted in detailed and important information.

THE BRONZE PLATE OF THE WINDBOX

The length of the fragment is 217mms, its width is 197 mms with a thickness of 4mms. It has 7 original bars fixed. The length of the bars is 197 mms, their height is 13.5 mms with a thickness of 8 mms. Among the bars there are 6 round holes with the diameter of 9-10.5mms. The bronze plate of the six-register organ was broken at the seventh round series of holes back in Roman times as corrosion examinations say. On the other side of the plate there are seven stripes lengthwise, probably the traces of the soldering of the windpipes. There are five traces of repair on the bronze plate.

THE VENTIL

The length of the fragment is 75mms, its width is 22mms with a thickness of 6mms. There is a number 'VIIII' thinly engraved in the front side of its complete end. (picture...)

THE SPRINGS

The length of the springs is 140mms, the width of the boottom end is16-20mms with a thickness of 2mms. Their edges are bent in 90 degrees. Their function is uncertain. (picture...)

In the publication of the finds the authors have published the results of their most widespread research. Obviously, there is frequent reference to the organ of Aquincum. The disputed problem of our organ being a water organ is presented again, and it is rejected by Friedrich Jakob by enlisting his arguments. As it is mainly the question of organ-building, we are looking forward to issues and disputes of the the oncoming international conference dealing with the questions of ancient musical instruments.

Several similarities between the organs of Aquincum and Aventicum raises the search for organ manufactures or centres. The idea of spectrum-analysis of bronze objects found in the larger towns of Roman provinces and comparing the results with those of the two organs, as has already been suggested, could lead us to results.

Long periods of archaeological excavations in Aventicum have unearthed innumerable finds. The 5.5 kms long town wall with its 73 watchtowers, baths, temple, theatre, amphitheatre, simple houses, villas of the wealthy and an outstanding richness of finds wittness the significance of the town in Roman times. The palace published under the title „Derriere la Tour" is outstanding among them because a high quality product of classical mosaic art, a colour-background mosaic depiction of Bacchus and Ariadne has been preserved on the floor of a room.

Both pieces of the organ of Aventicum, the fragment of the windbox and the ventil were found in the area of the palace. As the circumstances of their discovery are unknown, they can only be regarded as sporadic finds.

Finally, may we express our joy at the discovery of the new (old) mate of our Aquincum organ. The Aventicum organ exceeding the Aquincum one in size and volume could have been in frequent use at the ceremonial events of the palace, similarly to the musical accompaniment of the games at the amphitheatre.

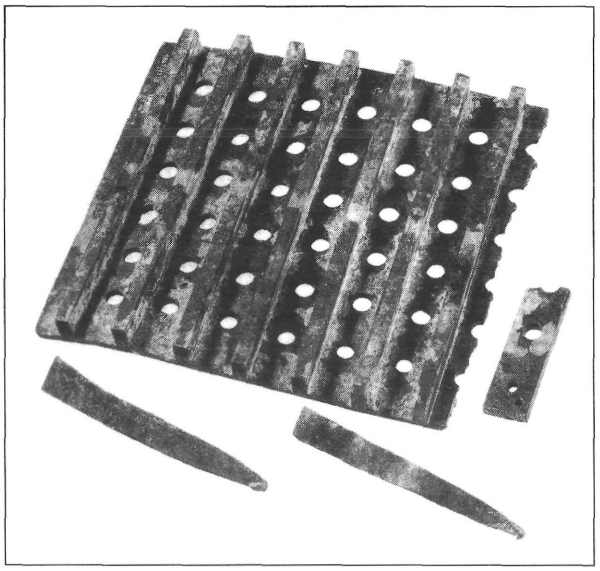

1. kép A szélláda bronzlapja a gátakkal

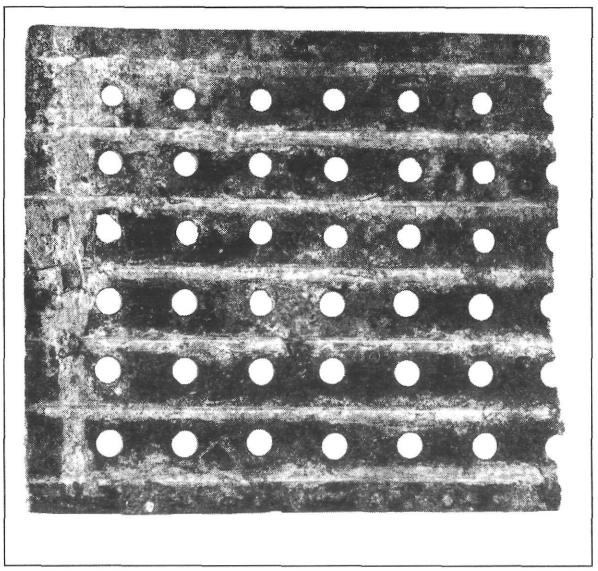

2. kép A szélláda bronzlapján a szélcsatornák válaszfalainak forrásztási nyomai

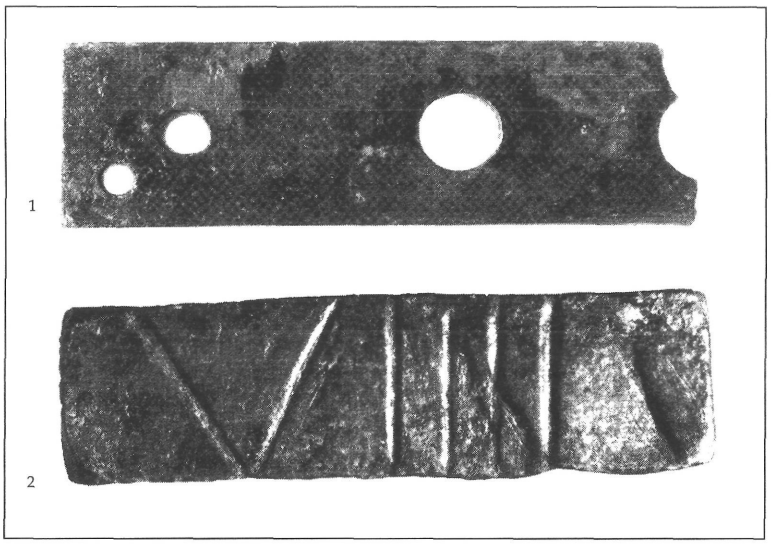

3. kép 1. Hangcsúszka, 2. Hangcsúszka VIIII vésett számmal

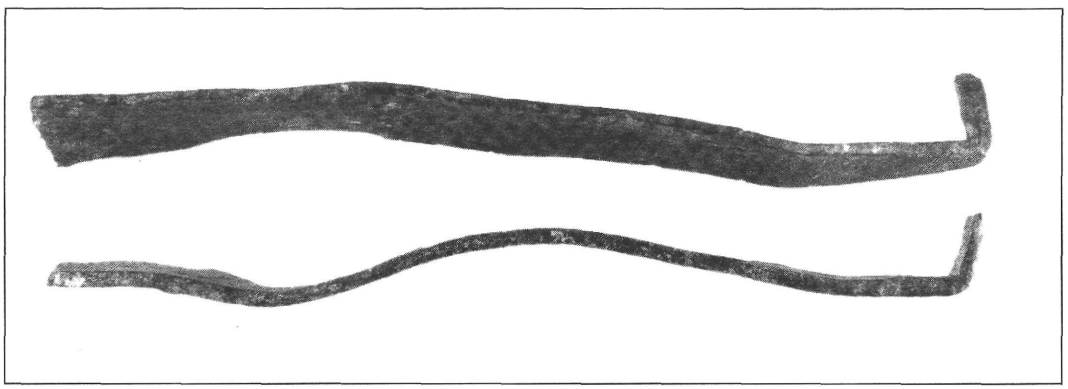

4. kép A rugók

MESTER EDIT

BESZÁMOLÓ A GYERTYÁNVÖLGYI ÜVEGHUTA FELTÁRÁSÁNAK ÉS REKONSTRUKCIÓJÁNAK EREDMÉNYEIRŐL (2001-2002)

Egyetemistaként találkoztam először H. Gyürky Katalinnal, aki páratlan alapossággal és szerénységgel ismertetett meg az üvegtárgyak kutatása terén elért eredményeivel. Sok-sok türelemmel és szeretettel segített első önálló munkám, a visegrádi üvegleletek feldolgozásának elkészítésében. Látva lelkesedésemet rám bízta a Nógrád megyei Diósjenő közelében, 1987-ben általa megkezdett üveghuták feltárásának befejezését. Nagy örömére 1995-ben útmutatásainak köszönhetően két hutahelyet is sikerült feltárnunk a Kemence-patak partján.[1]

Az üvegtárgyak és a huták kutatásával azóta is folyamatosan foglalkozom és hálával emlékszem azokra a tanulságos beszélgetésekre, amelyek elindítottak ezen az úton.

2001-ben szerencsés véletlen folytán kapcsolatba kerültem Bükkszentkereszt polgármesterével, Halász Rezsővel, aki minden „követ" megmozgatva igyekezett a településük közelében található Gyertyánvölgyi üveghuta tudományos kutatását és rekonstrukcióját megindítani. (*1. kép*) A Bükki Üveghuták Múzeuma volt ugyanis ez idáig az egyetlen olyan intézmény, amely emléket állított a 18. században kialakult erdei hutáknak, a mai települések őseinek. Közös munkánk eredményeként egy hazánkban egyedülálló ipartörténeti emlékhely kialakítása kezdődött meg, amelyben számos szakmai intézmény és anyagi támogató vesz részt: Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló, és Répáshuta Önkormányzata, a Herman Ottó Múzeum, a Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, az Észak-Magyarországi Erdőgazdasági Rt., a Bükki Üveghuták Múzeuma, a Bárdudvarnoki Üvegművész Alkotótelep és a Régiségbúvár Ifjúsági és Kulturális Egyesület. A program megvalósítását anyagilag támogatták: a Magyar Millennium Kormánybiztos Hivatala - régészeti feltárás és rekonstrukció (2000-2001), az Ifjúsági és Sport Minisztérium - nemzetközi régésztábor (2002), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma - Ipartörténeti emlékhelyek védelme (2002), és a Kárpátok Alapítvány- Innovációs 1. díj (2003).

A Bükk hegység Diósgyőrhöz közeli erdőségeiben az 1710-es évektől kezdődően gyártottak üveget, amelynek köszönhetően a korábban lakatlan erdőségekben hutatelepülések jöttek létre. A rendkívül faigényes termék-előállítás hamar felélte az erdőségeket, így a bérleti rendszerben működő üveghuták áttelepülésre kényszerültek.

1712-1750-ig Óhután (ma Bükkszentlászló) működött az első üveghuta, 1755-ben az „üvegcsűrt" Újhutára (ma Bükkszentkereszt) Sztraka Ferenc telepítette át, ahol a korábban használt szerszámokkal és technológiával folytatták tovább a termelést, a folyóvíz hiánya miatt azonban az új üzem törőmalma továbbra is Óhután működött.

1790-ben Stuller János alapította a répáshutai üzemet, amely az alapanyagok és a vízenergia közelsége miatt igen kedvező adottságokkal rendelkezett. A bérlők sorozatos csődje után az üzemet és felszerelését 1834-ben Schir József újhutai lakos vásárolta meg, aki a koronauradalomtól bérbe vett Gyertyánvölgybe telepítette át az üveghutát. Az üzem áttelepítése szerencsés vállalkozásnak bizonyult, a jó közlekedési lehetőségeknek, a faanyag és kvarchomok lelőhelyek közelségének köszönhetően a gyertyánvölgyi üveggyártás gyors fejlődésnek indult.

1865-ben a cseh származású Schusselka Gusztáv vette bérbe az üzemet, amely 9 épületből állt. A gyárépület, a tulajdonos lakóháza és irodaépülete mellett a munkások lakóházai, kocsma, istállók, szín és méhes is volt a területen. (*2. kép*) A szakmunkások és családtagjaik az önálló településnek számító hutatelepen laktak, a segédmunkások pedig a környező településekből jártak be dolgozni. Az üzem fénykorában a 70 munkás évente átlagosan 50.000 forint értékű üveget gyártott. A termékelőállítást manufakturális jellegű volt az üzemben annak ellenére, hogy a kereskedelmi tőke bevonásával számos modernizálásra is sor került. A hagyo-

[1] MESTER 1997

mányos ablaküveg mellett legnagyobb mennyiségben öblösüveget készítettek a gyárban. A bükki üveggyártás történetében először Gyertyánvölgyben készítettek csiszolt, metszett és vésett díszű üvegeket. A gyertyánvölgyi üveggyártás a korábbi erdei hutákhoz képest magas fejletségi fokot ért el, ám a modern gyáripari termeléssel szemben nem tudta felvenni a versenyt. A vasútvonalaktól távoli kisüzem hiába próbálta újabb termékfajták gyártásával a piacait megtartani, a kedvezőbb adottságú, nagyüzemi termelésre berendezkedett üveggyárak olcsóbban tudták termékeiket előállítani. 1897-ben a tulajdonos, Schusselka Gusztáv csődbe jutott. A kincstár hosszú ideig keresett még bérlőt, de nem akadt vállalkozó, aki az üzem modernizálásához szükséges tőkével rendelkezett volna.[2]

A több szezonra tervezett ásatás első szakaszában sikerült a terület ÉK-i részének beépítettségét megismerni. A földből alig kiemelkedő romokat sűrűn benőtte az aljnövényzet, és a terület rétegviszonyait számos „kincskereső"-gödör zavarta meg. Az 1930-as években az üzemi és lakóépületek építőanyagát útépítéshez hordták el, így csak az alapfalak fennmaradására számíthattunk. (*3. kép*) A helytörténeti kutatás és a szájhagyomány megerősítette azokat az információkat, amelyeket az 1858-ban és 1872-ben készült katonai felmérési térképek alapján már ismertünk. Azaz, hogy a Gyertyánvölgyön É–D-i irányban áthaladó, évszázadok óta használt kövesút két oldalán falusias jellegű település alakult ki a 19. század második felében. A kilenc épületből álló hutatelepüléshez egy temető is tartozott a völgy déli részén. Mára már csak egy pince maradt meg eredeti állapotában a területen.

A 2001-ben elkezdett és 2002. nyarán folytatott régészeti kutatások bebizonyították, hogy a Gyertyánvölgyi üveghuta az egyik legjobb állapotban megmaradt iparrégészeti lelőhely Magyarországon.

Az első ásatási szezonban két lakóház, egy kút és az üzem hulladékdombja („halna") került napvilágra. Az egyik házban egyedülálló módon teljes épségben megmaradt a búbos kemence (*4. kép*), amelynek részletes kibontására csak a következő évben került sor. Az épületek feltárása során nagyon sok üvegtárgy, szerszám és kerámia került elő. A maradványok kibontása és dokumentálás után elkezdődhettek a rekonstrukciós munkálatok, amelynek során az egyik lakóház, az információs táblák és a pihenőhely készült el. (*5. kép*)

A 2002. nyarán folytatott feltárás legnagyobb eredménye, hogy sikerült megtalálni a műhelyépületet, amely méreteinél fogva szinte egyedülálló nemzetközi viszonylatban is. A több helységből álló közvetlenül a hegyoldal mellé épült épületnek nem is sikerült a teljes alaprajzát ebben az ásatási szezonban megtisztítani az aljnövényzettől. Az épület eddig feltárt részében két igen nagy méretű kemence maradványait találtuk meg. A nyugati részen valaha állt kemence maradványai jobban elpusztultak (*6. kép*), míg a keleti részen álló igen hosszú kemencének még a boltozata is a helyén maradt. A műhelyépületben és közvetlen környékén rengeteg olvasztótégely és szerszámtöredéket, valamint üvegsalakot és olvadékot találtunk. Az épület DK-i részén egy aknában nagyon sok vasból készült gépalkatrészt, lemezdarabot és kazáncsavart találtunk (*7–9. kép*), feltételezzük, hogy az üzemi nyilvántartásokból ismert gőzgéphez tartozhattak. A leletek között említésre érdemesek még az üvegtárgyak (*10–13. kép*), főleg a rontott és félig kész darabok, amelyek egyértelműen a helyi gyártásra utalnak.

Az épület előtt valaha folyt patak medre teljesen feltöltődött az üveggyár hulladékával, így a helyi vízelvezetés nem megoldott, az épület alapfalai az időjárástól függően sokszor állnak vízben. Fontos tehát a rekonstrukciós munkálatokat mielőbb folytatni.

Az üveggyártás megszüntetése után a terület érintetlenül maradt, így a nagyszámú fennmaradt dokumentum segítségével eredményesen határozható meg a tudományos kutatás fő iránya. A feltételezett és a helyszínen felszíni nyomokban megtalált objektumok lehetővé teszik az üveghuta és a hozzá kapcsolódó épületek együttesének részletes vizsgálatát, a technológiai folyamat és a mindennapi élet színtereinek rekonstruálását. Ezáltal a régészeti feltárások egy igen komplex vizsgálat elindítói lehetnek, amelyben a gazdaságtörténet, az ipartörténet, a néprajz és a településtörténet számos kutatója vehet részt.

A lelőhelyen feltárt épületek bemutatása és az előkerülő leletek szakszerű dokumentálása, múzeumi elhelyezése során mindvégig fontos szempont számunkra, hogy a környező települések lakói és látogatói megismerhessék közös kulturális örökségünk e kicsiny részletét. A szomszédos települések önkormányzatai, a régió tudományos intézményei és a családjaik múltját kereső lakosok mind-mind összefogtak a közös örökség megóvása és bemutatása érdekében. A régészeti feltárásokhoz diákok számára nyári táborokat is szerveztünk, amelynek során a régészet szépségei mellett a „kemény" munkával is megismerkedhettek.

Mivel a terület egy igen forgalmas turisztikai és közlekedési útvonal mellett fekszik, ezért a veszélyeztetett helyzetben lévő maradványok meg-

[2] VERES 1979

védése lényeges része a programunknak, amelyet 2003 nyarán folytatunk. A hutaépület teljes feltárása mellett egy üvegolvasztási kísérlet beindítását is tervezzük, amelynek során az olvasztókemence felépítése után az ásatásokból megismert üvegtárgyakat szeretnénk elkészíteni.

IRODALOM

CSIFFÁRY 1996 — CSIFFÁRY Gergely: A XVIII–XIX. századi üveghuták szerepe a hazai iparfejlődésben. Heves Megyei Levéltár közleményei 14. Eger, 1996.

MESTER 1997 — MESTER Edit: Középkori üvegek. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád, 1997.

VERES 1979 — VERES László: A Bükk hegység üveghutái. Miskolc, 1979.

REPORT ON THE RESULTS OF THE EXCAVATION AND THE RECONSTRUCTION OF THE GLASSWORKS IN GYERTYÁNVÖLGY (2002–2003)

I was a university student when I first met Katalin H. Gyürky who introduced her results in studying glass-ware to me with inimitable accuracy and modesty. She supported me with much love and care in my first own work, in the project dealing with the glass finds of Visegrád. I have been involved in the research of glass-ware and glassworks since then and I thankfully remember the instructive conversations that set me out on this road.

In 2001 I got to know Mr. Rezső Halász, the major of Bükkszentkereszt, who was about to begin the research and the reconstruction of the glassworks in Gyertyánvölgy, near their settlement. As a result of our coproduction the formation of an industrial-historical site unique in Hungary has been started with the help of a number of professional institutions and sponsors.

Glass was made in the woods of Bükk Hills near Diósgyőr from the 1710s onwards. Between 1712–1750 the first glasshouse worked in Óhuta (the present Bükkszentlászló). In 1755 the "glass barn" was translocated to Újhuta (the present Bükkszentkereszt) by Ferenc Sztraka and they continued production with the earlier methods and instruments. In 1790 János Stuller founded the workshop at Répáshuta that had very favourable circumstances the closeness of the raw material and water energy. After the series of bankruptcy of the lessees the workshop and its equipment was bought by József Schir from Újhuta, who translocated it into Gyertyánvölgy, leased from the crown estate. In 1865 the glassworks consisting of nine buildings was leased by Gusztáv Schusselka coming from Bohemia. Apart from the factory building and the house and the office of the owner there were houses for the workers, a pub, stalls, a shed and an apiary too. *(Fig. 2)* At the peak of the production there were 70 workers producing 50000 forints worth of glass per year. The production was manufacture-like. Apart from traditional window glass the main bulk of the production was hollow glassware. In the history of glass making in the Bükk Hills it was first at Gyertyánvölgy that glassware with chiseled, cut or burnished decoration had ever been made. In 1897 the owner, Gusztáv Schusselka went bankrupt.

In the first phase of the archaeological research – planned for several stages - it was possible to learn the layout of the development of the north-eastern part of the area. Investigation of local history and oral tradition confirmed information known from military maps made in 1858 and 1872: on both sides of the stone-paved road running from north to south through Gyertyánvölgy there was a village-like settlement in the second half of the 19th century. There was a cemetery belonging to the settlement of the glassworks in the southern part of the valley. The archaeological excavations started in 2001 and continued in the summer of 2002 has proved that the glassworks in Gyertyánvölgy is one of the best preserved industrial- historical sites in Hungary.

In the first phase of the excavations two houses, a well and the waste hill ("halna") of the workshop came to light. The fireplace in one of the houses completely survived. *(Fig. 4)* In the course of the excavation of the houses a large number of glass objects, instruments and pottery were found. As part of the reconstruction works one of the houses, information charts and the lay by have been completed. *(Fig. 5)*

In the course of the excavations conducted in the summer of 2002 the building of the workshop was found. In the parts that have been unearthed up to now the remains of two huge furnaces have come to light. In and around the workshop the site abounded in melting pots, pieces of instruments, glass-gall and frit, and in the south eastern part of the building there were many spare-parts for machines made of iron, pieces of metal sheets and bolts for the boiler. *(Fig. 7–9)* It is worth mentioning the glass objects among the finds, *(Fig. 10–13)* especially the spoilt or the unfinished ones that refer to local production.

After giving up glassmaking the territory remained undisturbed. The traces of the objects surviving on the surface facilitate the detailed investigation of the glassworks and the buildings belonging to it and also the reconstruction of the sites of technological procedure and everyday life. Thus the results of archaeology can be the starting point for a complex research where specialists in history of economy, in industrial history, in ethnography and in the history of the settlement can take their parts. Apart from the complete excavation of the building of the glassworks it is our plan to make an experiment of glass-making in which after reconstructing the furnace we would like to produce glass objects known from the excavations.

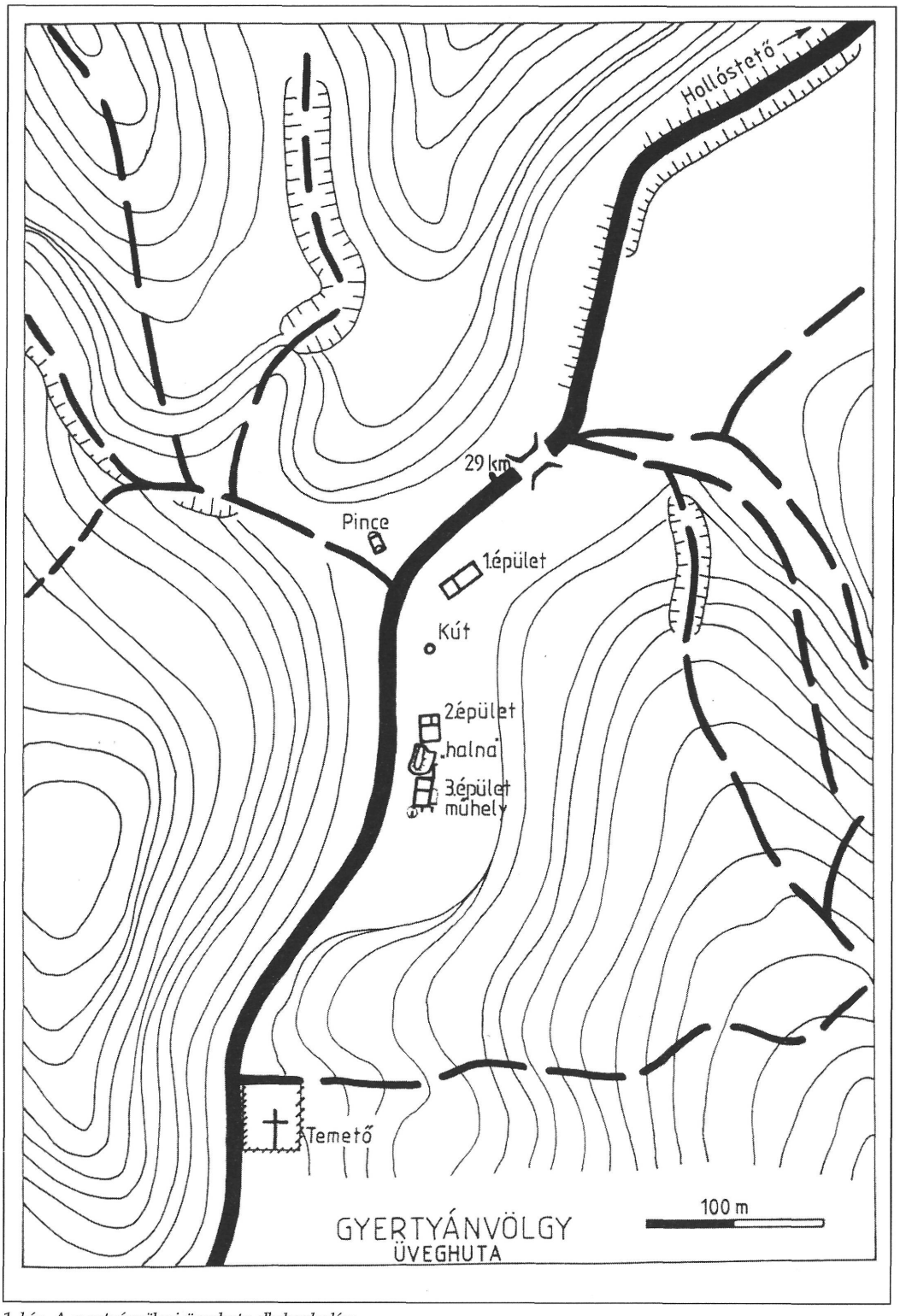

1. kép. A gyertyánvölgyi üveghuta elhelyezkedése

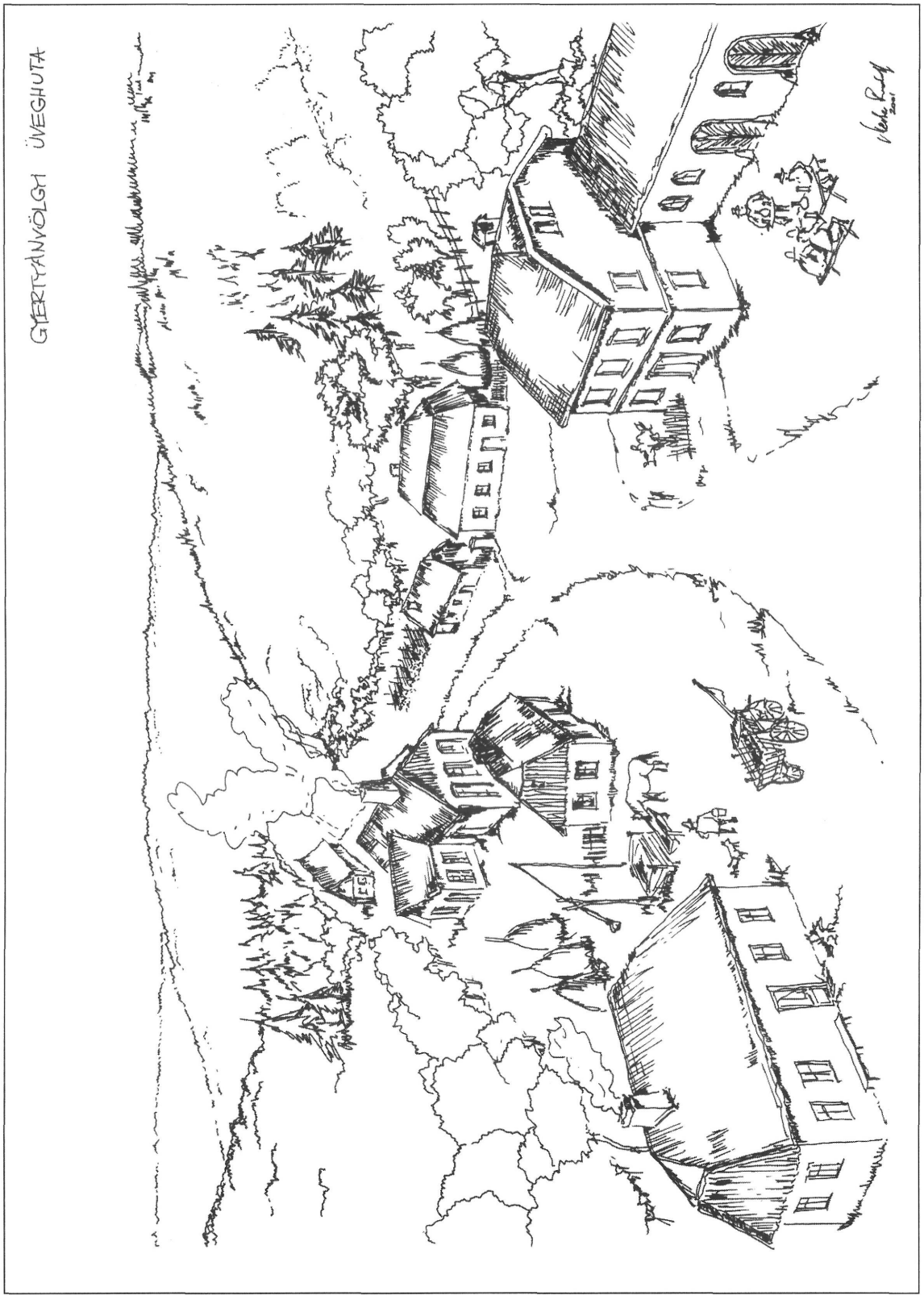

2. kép. Az üveghuta épületegyüttesének látszati képe (rekonstrukció)

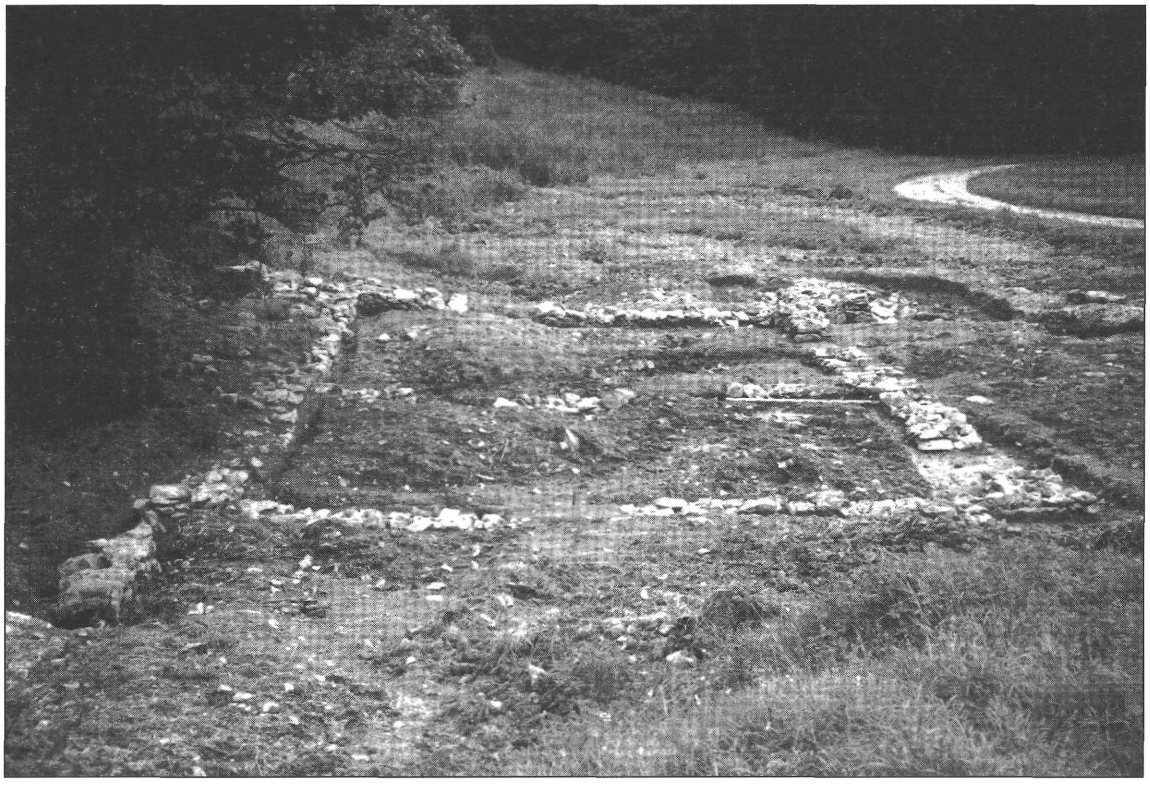

3. kép. Lakóépület alapfalai

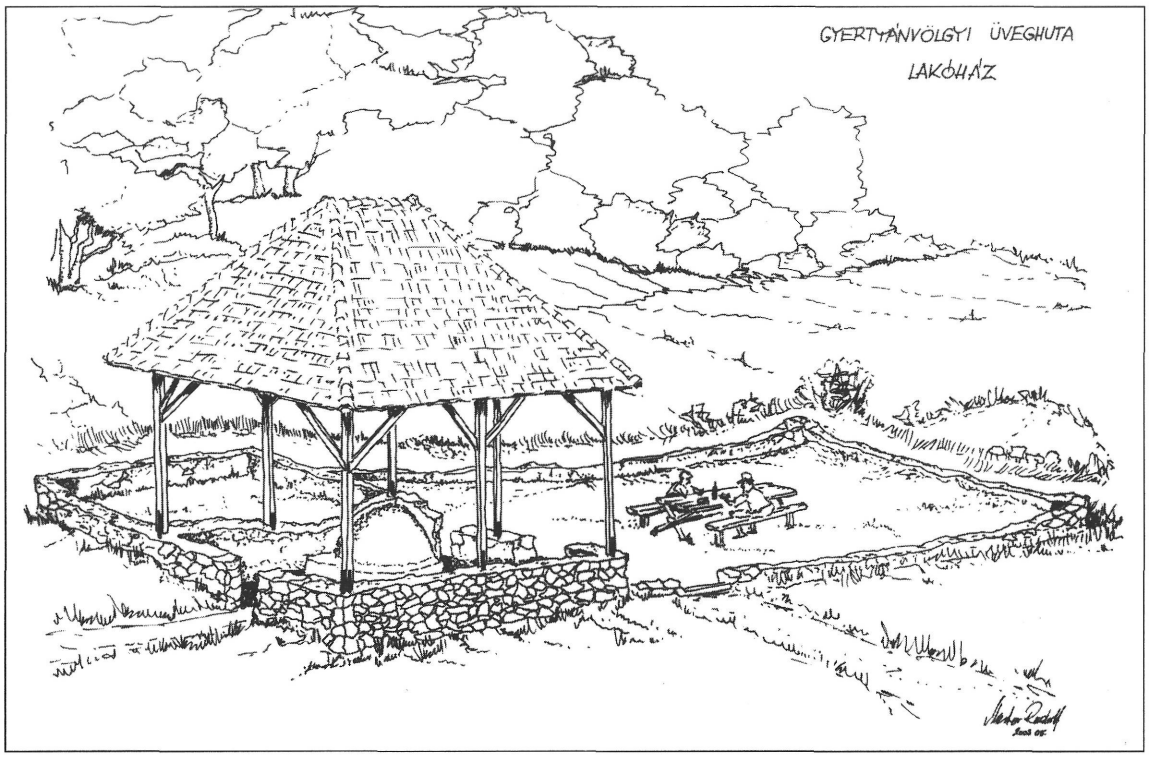

4. kép. Búbos kemence maradványai egy lakóházban

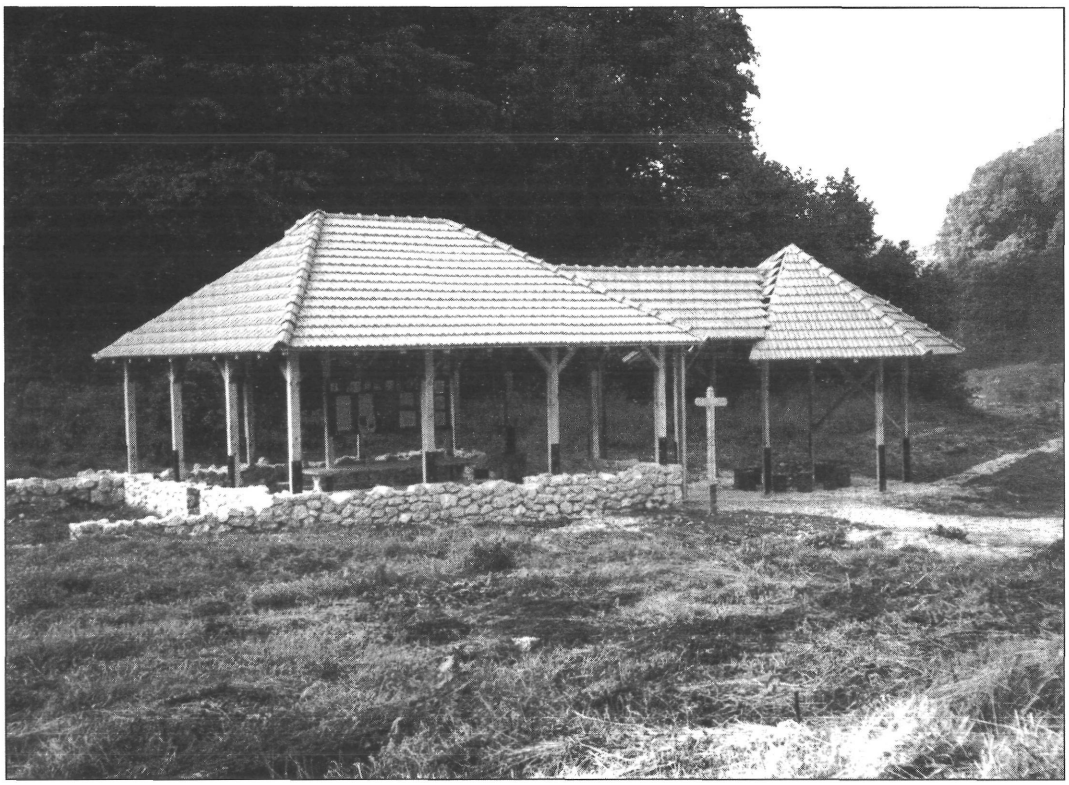

5. kép. Pihenőhely a gyertyánvölgyi romterületen

6. kép. Kemence maradványai a műhelyépületben

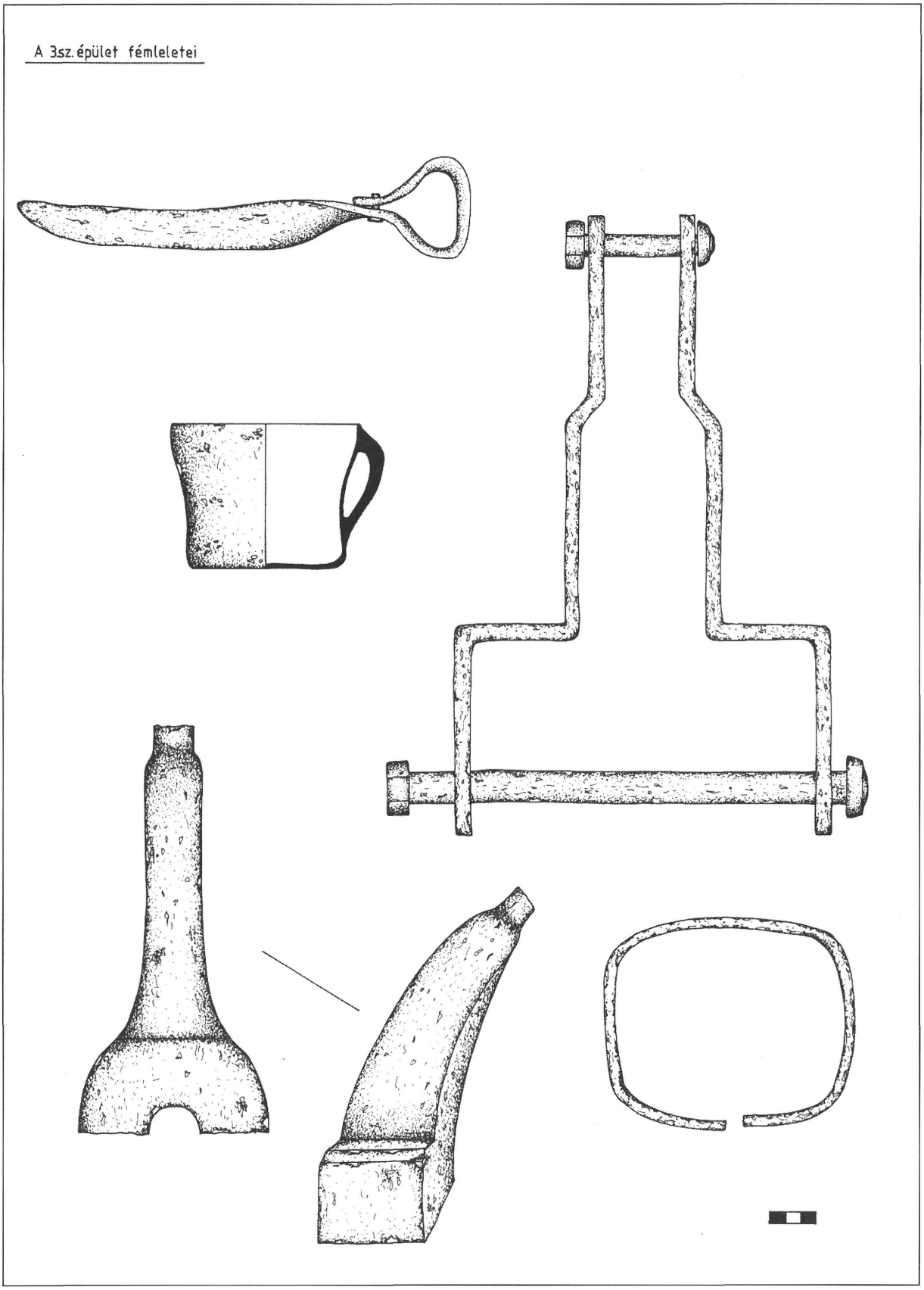

7. kép. Fémleletek a 3. számú épületből

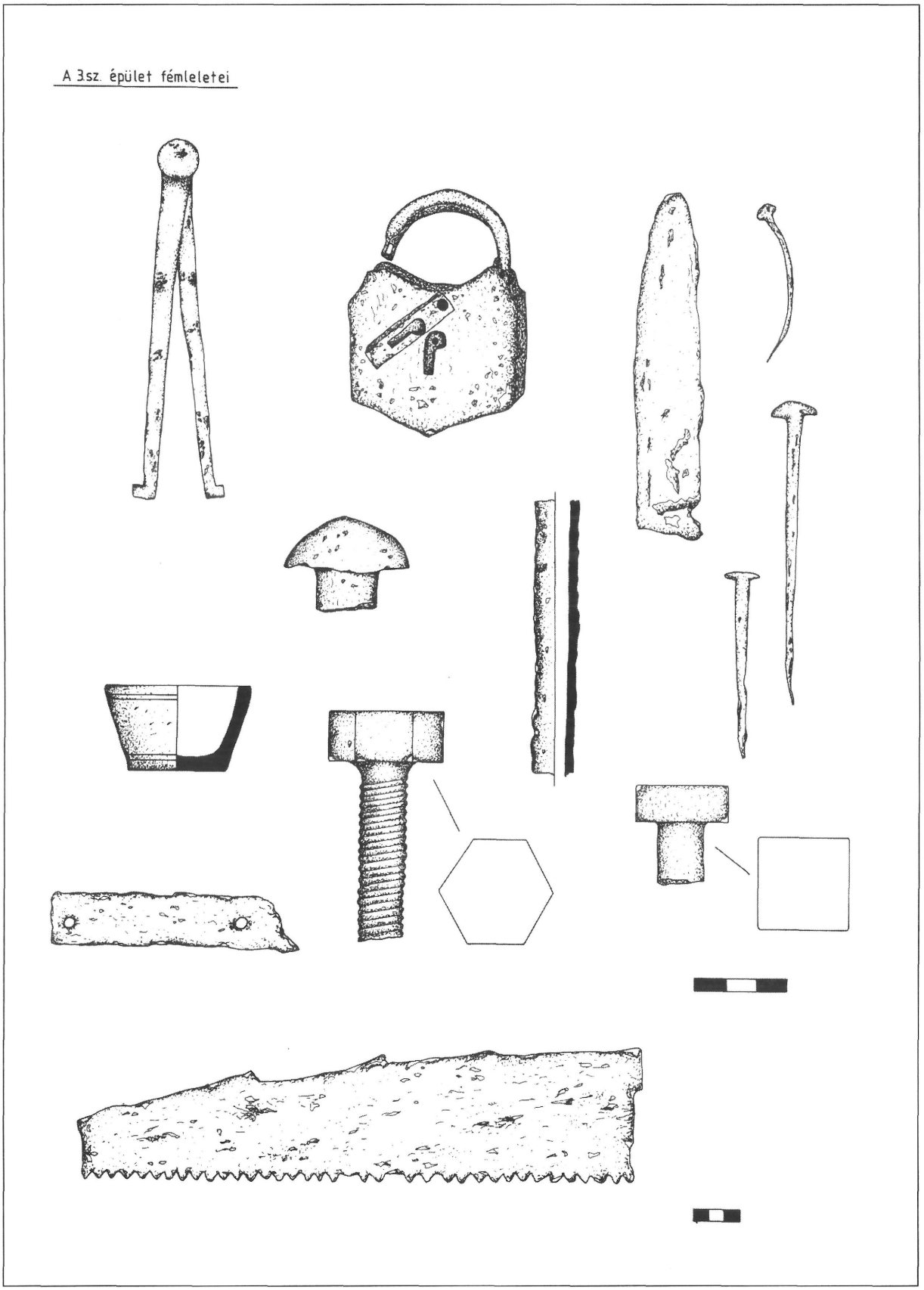

8. kép. Fémleletek a 3. számú épületből

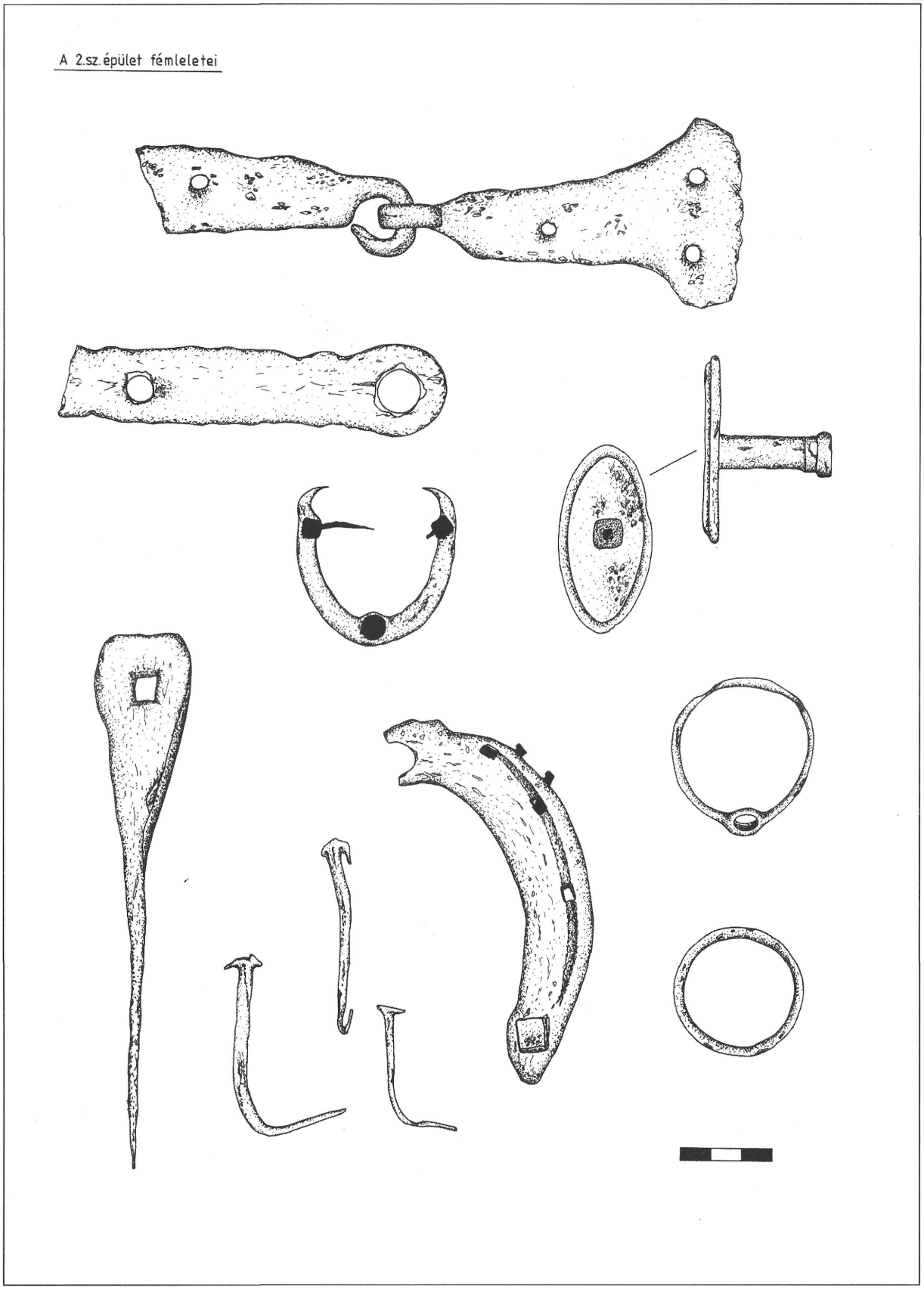

9. kép. Fémleletek a 2. számú épületből

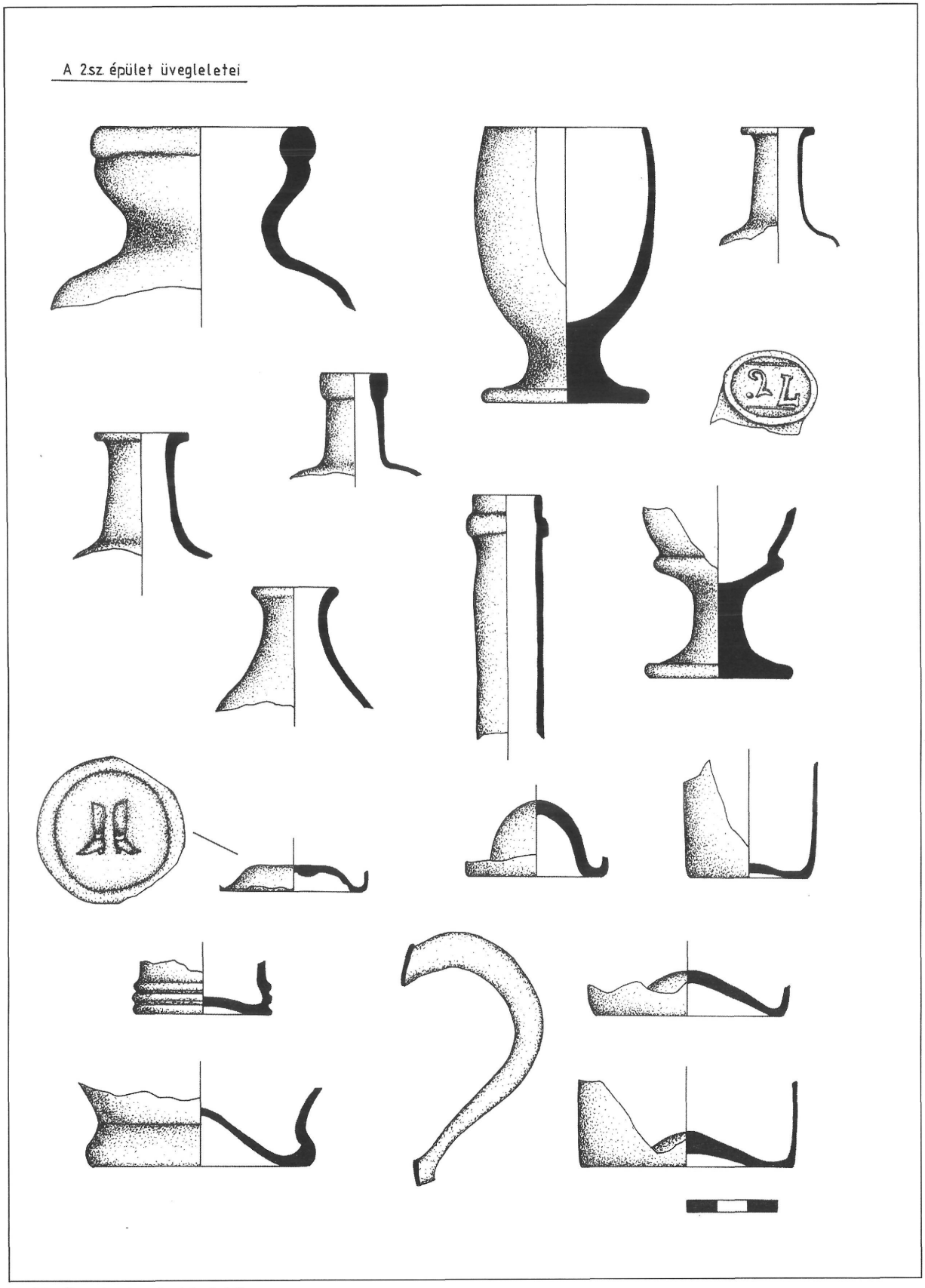

10. kép. Üvegek a 2. számú épületből

11. kép. Üvegek a 2. számú épületből

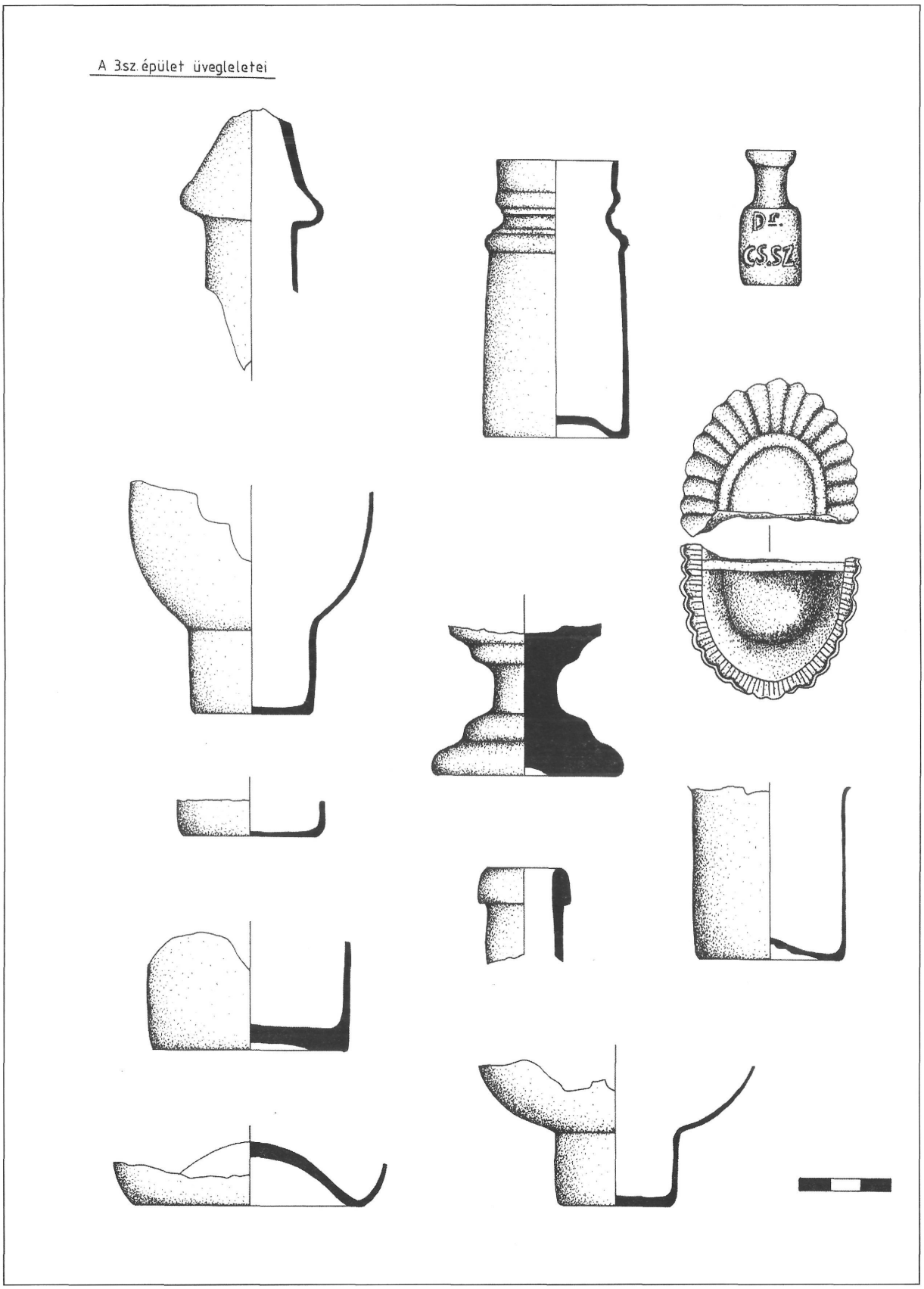

12. kép. Üvegleletek a 3. számú épületből

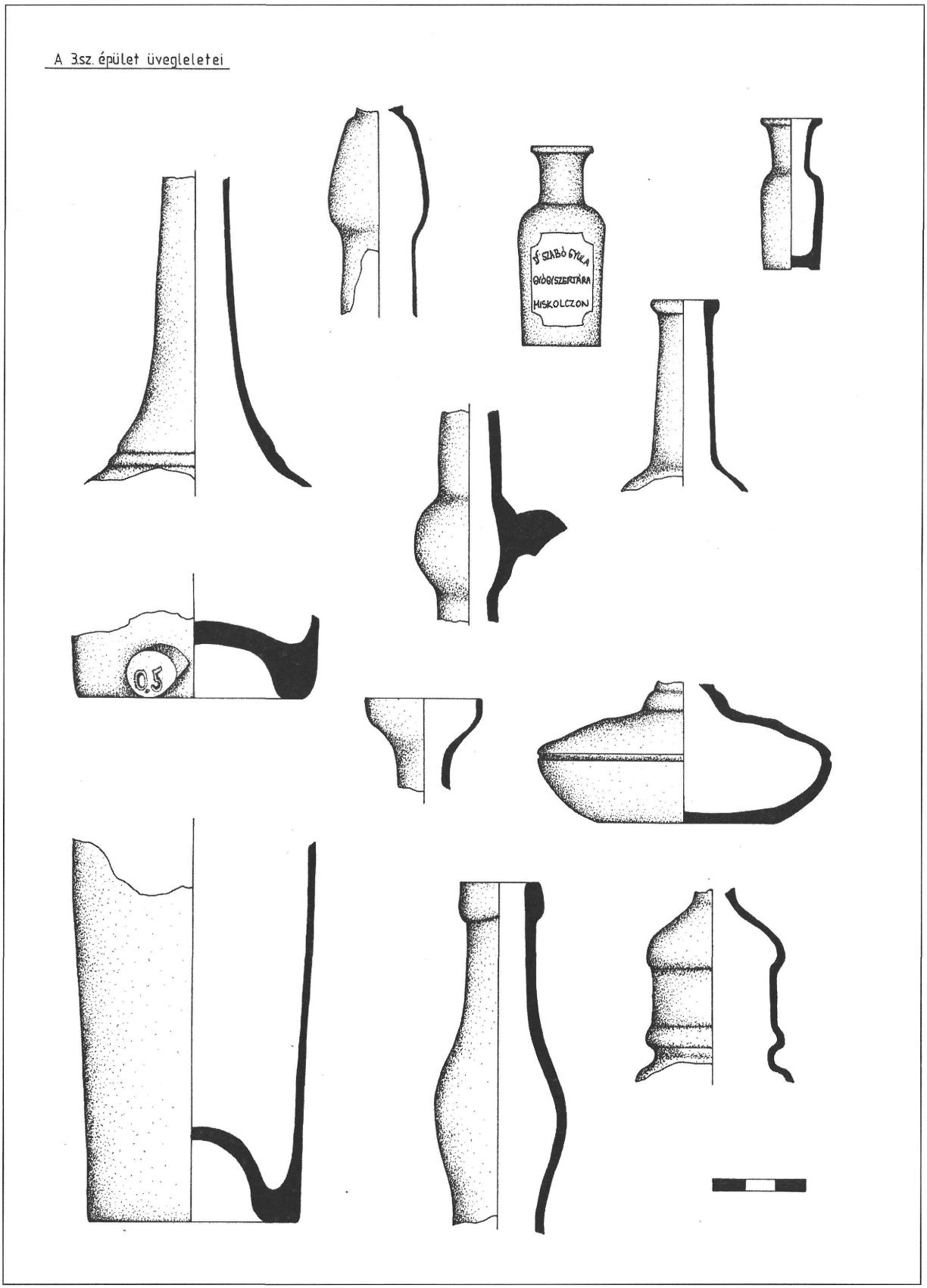

13. kép. Üvegleletek a 3. számú épületből

PETŐ MÁRIA

A GELLÉRTHEGYI KÁLVÁRIA

Talán nincs fővárosunk történetének még egy olyan helyszíne, mint a Gellérthegy, ahol a világi és a vallásos létesítmények egymást követően vagy sokszor egy időben olyan jól megférték volna, mint ezen a területen. A Duna vízszintjétől 140 méteres magasságban kiemelkedő sziklabérc gazdag múltjából látható módon ma már csak a Citadella épülete maradt ránk, a korábbi idők emlékeit vagy lebontották, vagy elpusztult maradványaikat betemette a természet és a gyakori tereprendezés.

A hegy stratégiai jelentőségét elsőként a késő bronzkor, korai vaskor embere ismerte fel, lepusztult földváruk nyomai az északi oldal meredek lejtőjének felső peremén kerültek elő.[1] Az i. e. 1. században a kelta eraviszkuszok itt építették fel törzsi központjukat. A fellegvár (oppidum) védelmi szerepe mellett gazdasági, politikai és vallási központként működött. Ez utóbbi funkciója fennállt az i. sz. 2. század közepéig.[2]

A Citadella építésekor talált kőfalak római korra való keltezését[3] ma már igazolni nem lehet, és elfogadhatatlan Bél Mátyás[4] és Váradi Antal feltételezése is[5] hogy a hegytetőn egy Gellért kápolna állt. volna. Bizonyíthatóan a legkorábbi építmény a török erőd volt a hegy tetején, melyről Evlia Cselebi leírása[6] és számos ábrázolás maradt ránk. Az 1686-os visszafoglalási harcok után a török erődöt nem bontották le, pusztuló maradványai fennálltak még a 18. század folyamán is.

A Budát ábrázoló nagy számú 18. századi metszeten a romos török erőd és a Tabánból felvezető út mögött háromalakos Golgota szoborcsoport látható (*1. kép*). Horler Miklós Budapest elpusztult műemlékeiről szóló írásában[7] 1715-re keltezi felállítását, miszerint a budai jezsuiták kezdeményezésére egy budai polgár egyszerűbb kálváriát emelt, amely fából készült feszületből és két kőszoborból állott. A 18. század végére pusztulásnak indult kálvária helyébe új szoborcsoport állítása érdekében 1795-ben Füll (Fühl) Mihály, tabáni lakos a budai tanács beleegyezésével gyűjtést indított. A megvalósítás azonban sokáig húzódhatott, mert az 1822. évi kánoni vizsgálat azt „recentius a cive Michaele Fühl extructa"-ként említi.

A hazánkba látogató, tudós francia utazó François Sulpice Beudant 1818. május 23-i keltezéssel a következő leírást hagyta ránk: „Ha leereszkedünk a Blocksbergből (ti. Gellérthegy) a nyugati lejtőn keresztül, akkor először szemünkbe ötlik egy kis kápolna..."[8] Tehát 1818-ban már állnia kellett a kálváriának.

A stációk a mai Sánc utca (korábban Stationen Gasse vagy Calvarien Gasse), illetve Szirtes utca vonalában helyezkedtek el , egy 1836-ból származó térképen néhány fülke helye látható (*2. kép*). Horler Miklós szerint[9] 1873 folyamán a stációkat festett képekkel díszítették, ezek egy részét Sauer C. festő készítette. A helyreállítást tabáni polgárok költségén végezték. A stációk egy részét az 1920-as években lebontották, három fülke az 1930-as években még állott (*3. kép*).

A Kálvária szoborcsoportja - 3,5 m magas kőfeszületen függő Krisztus-szobor, lábánál térdeplő Magdolna, két oldalán pedig Mária, illetve János tanítvány kőszobra - egy barokk vonalú kis kápolnában helyezkedett el, a Citadella nagy erődje közelében, a hegy északkeleti oldalán. Az épületről több ábrázolás maradt fenn, ezek közül említésre méltó Garzó Berthold akvatintája[10] Novinszky Jenő festménye[11] és számos fotó, köztük néhány amatőr felvétel a Tabáni Múzeum gyűjteményében fellelhető.

A Gellérthegy területének rendezése kapcsán az 1920-as évek végén veszélybe került a kálvária kápolnájának épülete. Dr. Vidéky Emil műegyetemi

[1] NOVÁKI-PETŐ 1988. 83-99.
[2] PETŐ 2001. 189-197.
[3] GÖMÖRI HAVAS 1887. 287.
[4] BÉL MÁTYÁS 10-11.
[5] VÁRADI 1921. 157.
[6] EVLIA CSELEBI 291.
[7] HORLER 1962. 528.
[8] BEUDANT 1822. 383.
[9] HORLER 1962.
[10] OLGYAI 1907. képmelléklet
[11] NOVINSZKY 1931.

tanár az építmény védelme érdekében többször felemelte szavát. Véleménye szerint a gellérthegyi hátsó fennsíkot is védeni kell és a kálvária kápolnát nem szabad bántani.[12]

1940-ben még állott a kápolna, a Hungaria Magazin 1940. októberi számában a következő leírás látott napvilágot az építmény fényképe kíséretében: „A XVIII. század közepén épült gellérthegyi kálvária, amelynek ember nagyságú főalakjait és színes, festett faszobrait a hívők százezrei csodálták meg. Az idő vasfoga apránként tönkretette a stációkat és a szobrok jórésze szétszóródott a Fővárosi Múzeumba és más helyekre. Ma már csak két stáció áll a hegyen a Golgotán kívül." (*4. kép*)

A lerombolódott, elhanyagolt kálvária már nem tölthette be eredeti funkcióját, ezért a nagypénteki körmenet számára új helyet kellett keresni. A Képes Pesti Hírlap 1936. február 28-án megjelent számában egy fényképpel illusztrált híradás jelent meg az új kálvária beszenteléséről a Gellérthegy aljában, a pálos kolostorhoz vezető úton, a Gellért rakpart vaskerítése és a hegyalji sziklák közti keskeny úton.

A II. világháború idején a hegyet ért súlyos bombatámadások következtében a hegytetőn álló kálvária kápolnája is elpusztult, véglegesen az 1950-es évek elején tűntették el a romjait. Az utolsó még álló és ép stáció fülkét a Szirtes út és a Számadó utca sarkán a helyi lakosok visszaemlékezése szerint az 1951. május elsejére virradó éjszaka bontották le.

Az 1950-60-as években hatalmas tereprendezést hajtottak végre a hegyen, az itteni sziklarobbantásokról fennmaradt fotó tanusága szerint a terület képe annyira megváltozott, hogy a kálvária kápolnájának pontos helyét már az idős, gellérthegyi lakosok sem képesek megmutatni (*5 kép*).

Tarjányi Ferenc hosszú időn át a Gellérhegy főkertésze volt. Elmondása szerint a kápolna egyes darabjai még sokáig hevertek szétszórva a déli lejtő oldalában, de mára a területrendezés - valószínűleg a Jubileumi Park kialakítása idején, 1964-ben - ezeket is eltűntette. Azóta csak az irodalom és a halványuló emlékezet őrzi a gellérthegyi kálvária egykori fennállását.

IRODALOM

NOVÁKI-PETŐ 1988 — NOVÁKI, Gyula - PETŐ, Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. ActaArchHung 40. (1988), p. 83-99.

PETŐ 2001 — PETŐ Mária: A gellérthegyi kelta-római kultuszközpont. Sors, Áldozat, Divináció. Studia Ethnologia Hungarica. Bp., 2001. p. 189-197.

GÖMÖRI HAVAS 1887 — GÖMÖRI HAVAS Sándor: Különfélék. ArchÉrt (1887), p. 287.

BÉL MÁTYÁS — BÉL MÁTYÁS: Notitia Hungariae... Bél Mátyás Pest megyéről. In: Pest Megyei Régészeti Füzetek 10. Szentendre, 1997.

VÁRADI 1921 — VÁRADI Antal: A régi Pest emlékeiből. Bp., 1921.

EVLIA CSELEBI — Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664. Ford. Karácson Imre. Bp., 1985.

HORLER 1962 — HORLER Miklós: A XI. kerület elpusztult műemlékei. In: Budapest Műemlékei 2. Bp., 1962. p. 528.

BEUDANT 1822 — BEUDANT, François Sulpice: Voyage mineralogique et géologique en Hongrie pendant l'anné 1818. Paris, 1822.

OLGYAI 1907 — OLGYAI Viktor: A grafikai technikák. Bp., 1907.

NOVINSZKY 1931 — NOVINSZKY Jenő: Gellérthegyi kálvária. Képes Krónika 12. évf. (1931), 21. sz.

VIDÉKY 1928 — VIDÉKY Emil dr. a Szt. Gellérthegy barátainak egyesülete 1928. évi március 25-én tartott közgyűlésén elhangzott előadása.

[12] VIDÉKY 1928.

CALVARY ON GELLÉRT HILL

After more than a quarter of a century from the reconquest of Buda, in 1715 a simple calvary was erected on the top of Gellért Hill behind the ruinous but still existent Turkish fortress. It was a Golgotha scene: a wooden crucifix and two stone figures standing on a basement. It was frequently depicted on engravings of Buda in the 18th century, though typically of the age, it had some variants. The renewing of the decaying calvary was necessary, therefore in 1795 Mihály Fühl, citizen of the quarter named Tabán, commenced a fund raising. The collecting of the money, and consequently the reconstruction works lasted long, it had not been finished until the end of the first decades of the 19th century. The canonica visitatio of 1822 mentions it as the one built recently. F. S. Beudant, a French scholar and traveller on visiting Hungary went to see the new sights of Gellért Hill, the observatory. From here he descended towards the west and saw the small chapel of the calvary too. The niches of the calvary stations were to be found along Sánc Street, later along Szirtes Street – in a map from 1836 the sites of the stations are indicated. The Baroque chapel of the Calvary was still standing behind the large fortress of the Citadel on the north-eastern plateau of the hill. In the course of the World War II the area of Gellért Hill suffered serios damages, the remains of the chapel and the stations were pulled down at the beginning of the 1950s. The large-scale ground-levelling accompanied also with exploding the rock demolished even the traces of the former Calvary.

1. kép. Werner–Glässer 1740-ben készült metszetének kinagyított részlete (BTM Metszettára, fotó: Bakos Margit)

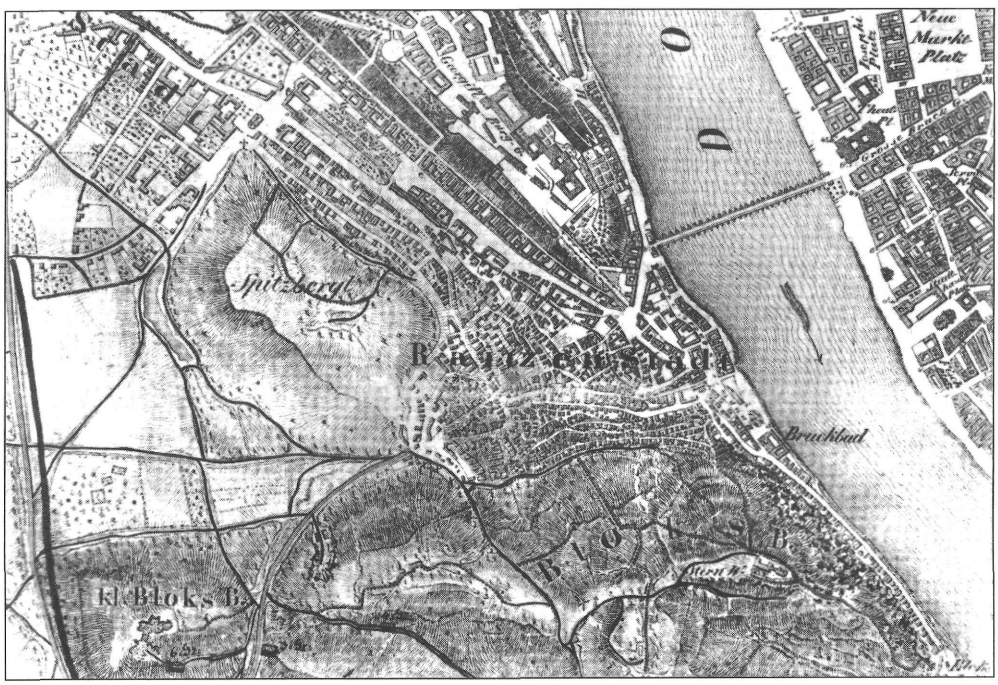

2. kép. 1836-ból származó térkép részlete a gellérthegyi Kálvária stációinak jelölésével (Hadtörténeti Intézet G.I.h. 77/10 és 6)

3. kép. Stáció-fülke a Gellérthegyen. Wallner Viktor felvétele.
(Pesti Napló, Képes Műmelléklet 1927. május 1.)

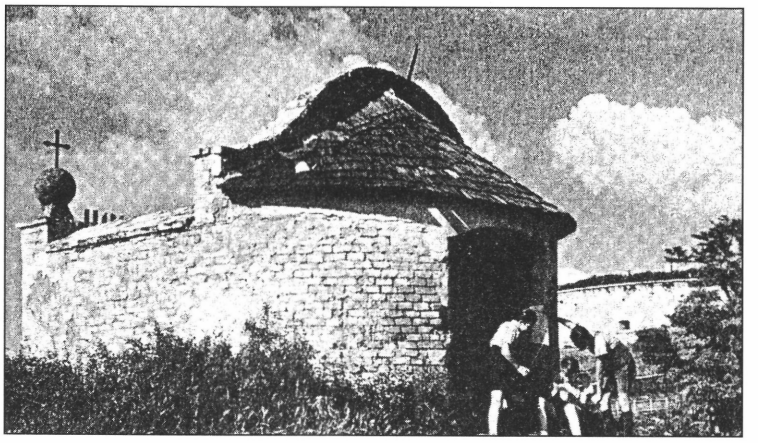

4. kép. A gellérthegyi Kálvária kápolnája. (Hungaria Magazin, 1940. október, fotó Tokaji)

5. kép. Tereprendezés robbantással a Citadella mögött az 1950–60-as években
(FSZEK Budapest Gyűjteménye, Fotótár)

H. GYÜRKY KATALIN

(Balassagyarmat, 1925 - Budapest, 2002)

1925. február 25-én született Balassagyarmaton. Apja Gyürky Pál katonatiszt (†1944), anyja Rosenauer Margit. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, művészettörténet - klasszika archaeológia szakon folytatta, majd az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, 1950-ben szerzett diplomát. Egyetemi tanulmányai után több évfolyamtársával együtt a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumába került. 1951 júniusában, édesanyjával kitelepítették Mezőberénybe, ahonnan 1953 augusztusában térhetett vissza Budapestre.

Egyetlen munkahelye volt. Több mint 30 évig, 1986. évi nyugdíjazásáig a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa volt. A Középkori osztályon, a Vármúzeumban, majd 1967-től a Budavári Palotában dolgozott. Kezdetben szerződéses munkatárs volt, majd 1957-től kinevezték. Tudományos munkássága egészen haláláig tartott.

Régészeti munkája mellett a Középkori Osztály könyvtárosa is volt, majd 1973 és 1979 között a könyvtár vezetője.

A budai Várban lakott, és annak történetét kutatta, mint régész. Fő kutatási területe a főváros középkori története volt. Ő tárta fel az egykori középkori budavári domonkos kolostort 1962-1976 között. A budai vár középkori útrendszerének és a városfalaknak kutatása is nevéhez fűződik.

Ásatásai voltak még Pannonhalmán és Székesfehérváron, valamint Veszprémben is. Kutatásainak eredményeit először tudományos folyóiratokban, évkönyvekben közölte, majd német nyelven kötete jelent meg a domonkos kolostor régészeti feltárásáról a Fontes Archaeologici Hungariae című sorozatban.[1] 1981-1989 között, ő tárta fel az egykori kánai kolostort, ennek eredményeit újabb monográfiában publikálta, 1996-ban.[2]

Kutatásainak egyik súlypontja, az üveg, ennek a leletegyüttesnek nemzetközileg elismert kutatója volt. A régészeti feltárások során előkerült üveg leletek feldolgozása mellett foglalkozott a rekonstrukciós módszerekkel, valamint az üvegművesség történetével is. E témában számtalan tanulmánya jelent meg és kiadott két üveg korpuszt, a Budapesti Történeti Múzeum középkori üvegeiről, valamint a hazai múzeumokban őrzött középkori üveg leletekről.[3]

Munkamódszere következetes és igényes volt, méltó a követésre. Tavasztól őszig ásott, vagyis régészeti kutatásokat végzett. E munka befejezése után, a régészeti feltárás leletanyagát feldolgozta, leltározta, rajzolta, és restauráltatta. Fontosnak tartotta a töredékes régészeti anyag megbízható rajzi közlését, ebben segítette Jaschik Álmos (1885-1950) grafikus, rajziskolájában szerzett tudása (Gyürky Katalin sajátkezű rajzai: *1-5. kép*). Késő ősszel mindig múzeumunk könyvtárában kutatott, irodalmat keresett megírandó tanulmányához.

Utolsó írása a „Domonkos kolostorok, várostörténet, régészet" című munka volt, amely a Tanítvány. A Magyar Domonkosok Lapja 2001/2. számában jelent meg.

Tanulmányai, valamint ásatási jelentései (több mint ötven), az alábbi tudományos évkönyvekben és folyóiratokban jelentek meg: Acta Archaeologica, Archaeologiai Értesítő, Budapest Régiségei, Communicationes Archaeologicae Hungariae, Műemlékvédelem, Régészeti Füzetek.

70. születésnapján a Budapesti Történeti Múzeum régészeti évkönyvében köszöntötték.[4]

Én, az EMBERRE, a kollégára emlékezem: 1985-ben ismertem meg, amikor könyvtárosnak

[1] Csak a legfontosabb köteteit említem: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981. Akad. K. 253 p. (Fontes Archaeologici Hungariae, 15.)

[2] A Buda melletti kánai apátság feltárása. Bp., 1996, Akad. K. 155 p.

[3] Az üveg. [A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Gyűjteménye] Katalógus [Bp.] BTM, [1989]. 132 p., (Monumenta Historica Budapestiensia, 5.) Üvegek a középkori Magyarországon. Bp. 1991, BTM. 151 p. (BTM Műhely 5.)

[4] Magyar Károly: Hollné Gyürky Katalin. BudRég 32. (1998), 13.

jelentkeztem a Budapesti Történeti Múzeum állás-hirdetésére. Az első beszélgetésen ő is volt ott. Emlékszem izgalmamra, de ennél sokkal jobban biztató tekintetére, és bátorító, segítő kérdéseire.

1973 és 1979 között, úgy mondhatom elődöm volt, régészeti munkája, ásatásai mellett a Könyvtár vezetését bízták rá. Hihetetlen tudással és kutatói gyakorlatából szerzett ismereteivel olyan köteteket vásároltatott a könyvtárnak, amelyek ma is alapvető segédleteket jelentenek a napjainkban kutató régészeknek, történészeknek.

Hálával tartozom Neki, mert amikor a hazai klarissza rendtörténeti kutatásom támogatásához pályázatot akartam beadni, segített, és elhozta az anyagát, szép betűivel leírta a legfontosabb információkat. *(6. kép)*

Amikor utoljára beszéltem vele, mondta, hogy többet nem jön, befejezte a tudományos kutatást és publikálást, majd mosolyogva hozzátette: hétvégén, hozzák az unokámat.

Befejezett és teljes életművet hagyott hátra.

SCHWARCZ KATALIN

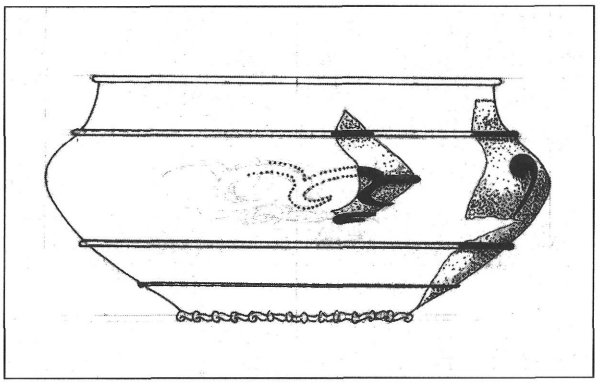

1. kép

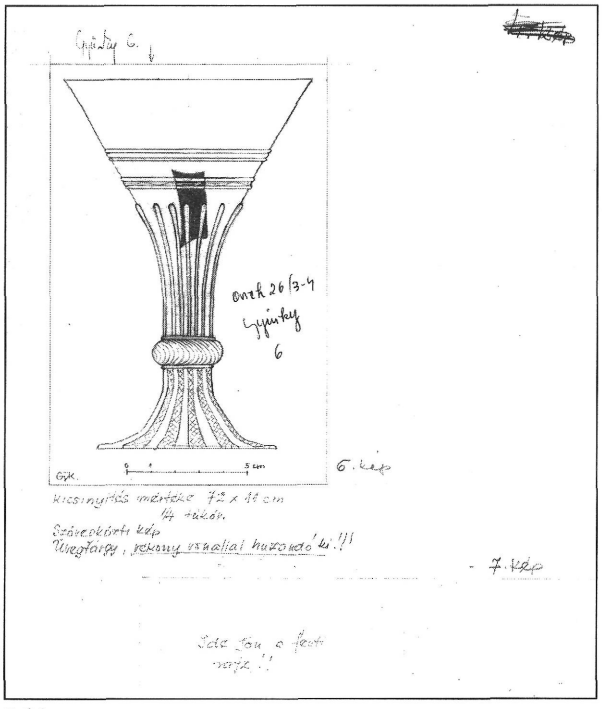

2. kép

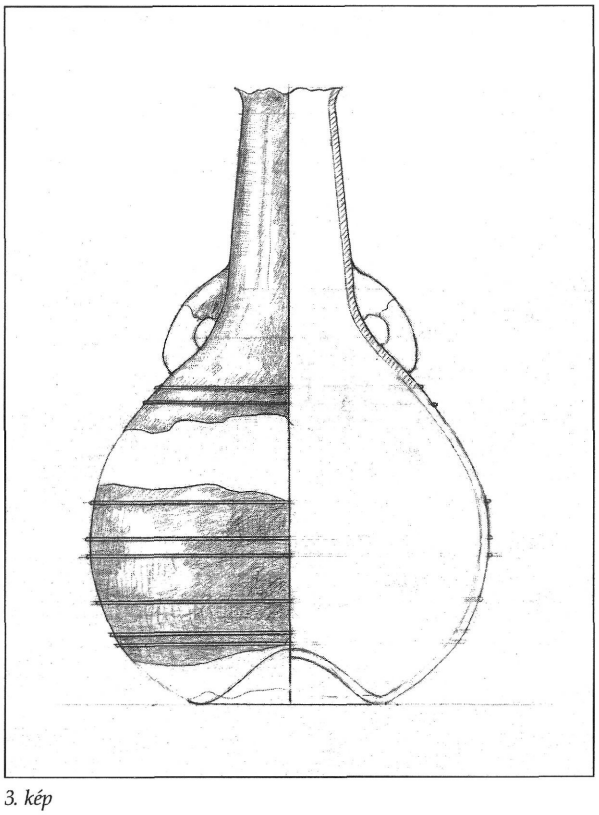

3. kép

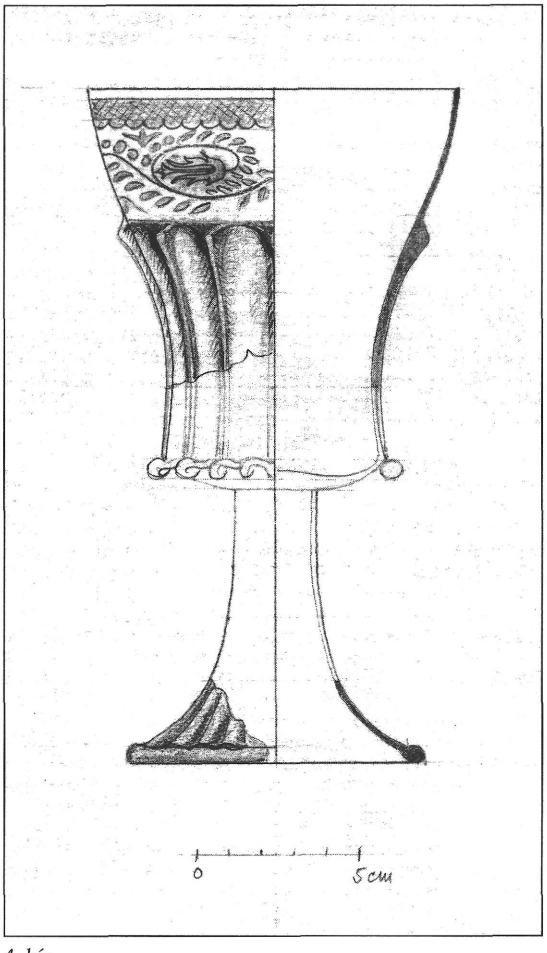

4. kép

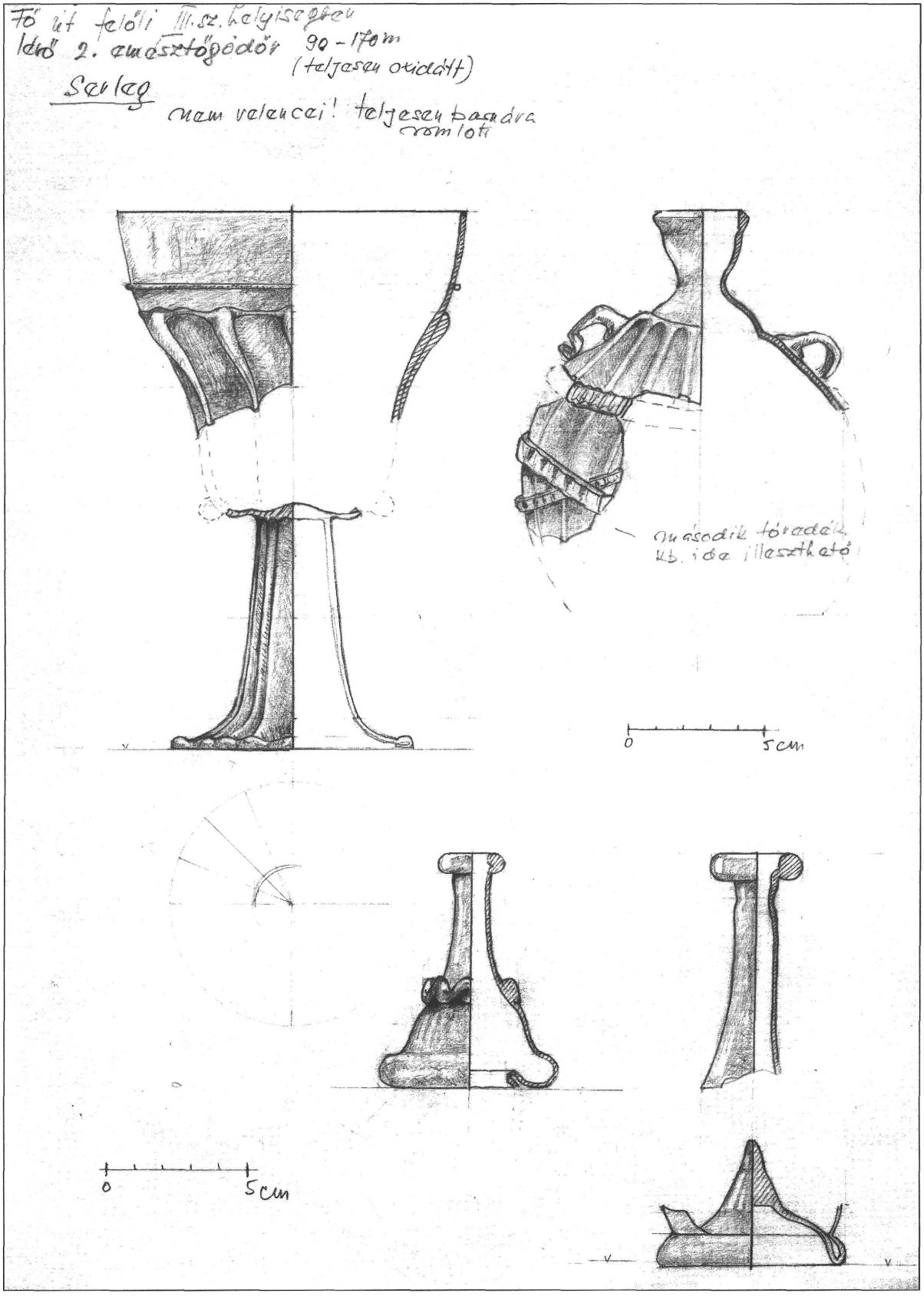
Fő út felőli III. sz. helyiségben
lévő 2. emésztőgödör 90 - 170 m
(teljesen oxidált)
Serleg
nem velencei! teljesen basnára
rom loti
második töredék
kb. ide illeszthető
0
5 cm
0
5 cm

5. kép

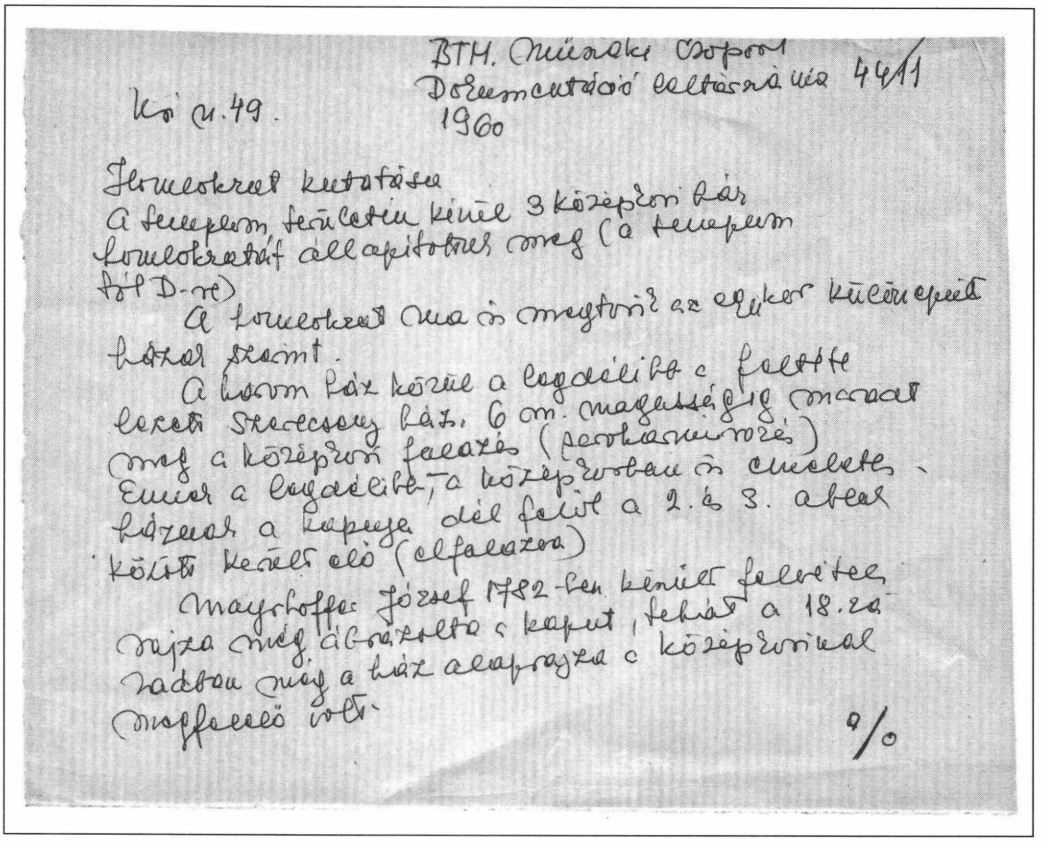

BTH. Műszaki Csoport
Dokumentáció leltárszáma 44/11
1960

Kő n. 49.

Homlokzat kutatása
A templom területén kívül 3 középkori ház homlokzatát állapítottuk meg (a templom tól D-re)
A homlokzat ma is megtörik az egykor különepült házak szerint.
A harom ház közül a legdélibb a feltétel lezett szerecseny ház. 6 m. magasságig maradt meg a középkori falazás (sorkarmirozás)
Ennek a legdélibb, a középkorban is emeletes háznak a kapuja dél felöl a 2. és 3. ablak között került elő (elfalazva)
Mayrhoffer József 1782-ben kívült felvétele rajza még ábrázolta a kaput, tehát a 18. za vadban még a ház alaprajza a középkorinak megfelelő volt.

a/o

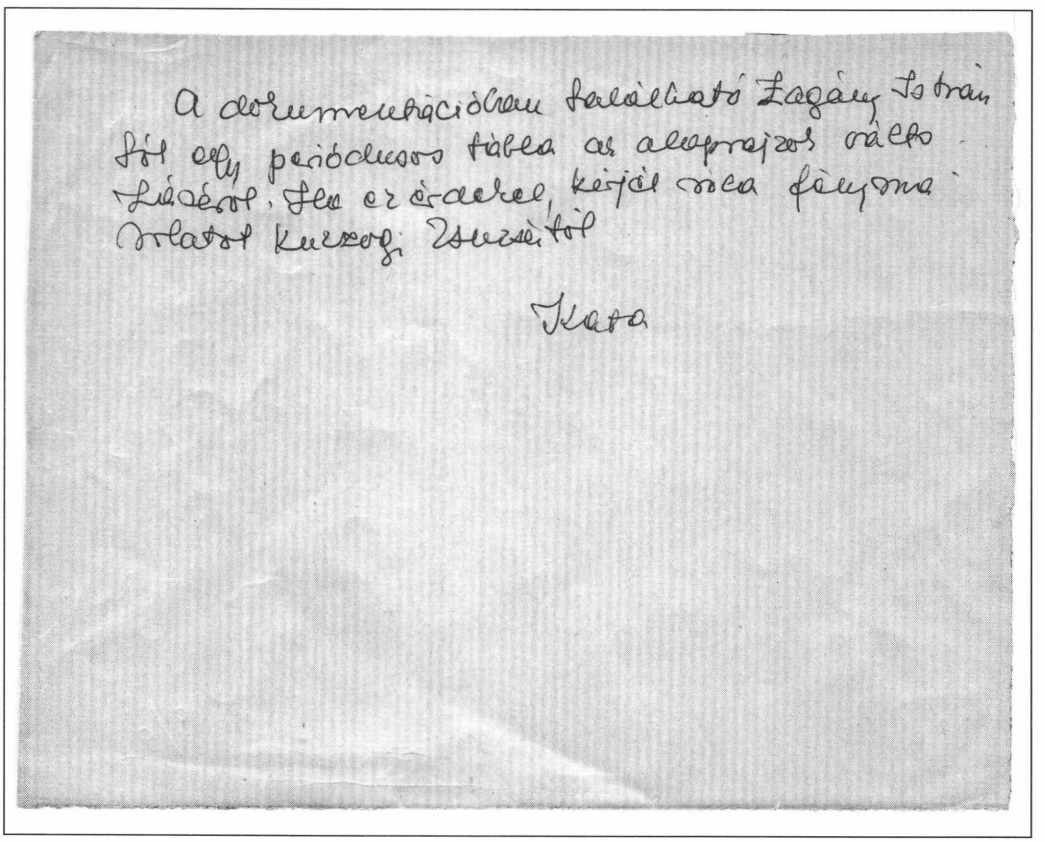

A dokumentációban található Zagány István tól egy periódusos tábla az alaprajzok válto lásáról. Ha ez érdekel, kérjél róla fénymá volatot kurzogi Zsuzsától

Kata

6. kép

BÉKÉSINÉ WELLISCH MÁRTA – KOVÁCS VALÉRIA

GYÜRKY KATALIN MUNKÁSSÁGÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA

1960 A veszprémi Szt. György egyház és konzerválása. In: Műemlékvédelem ISSN 0541-2439. - 3. (1960), p. 139–140.

1963 Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001-5210.- 15. (1963), p. 341–407, T. 22. Abb. 47.
Pannonhalma kolostorában 1961-ben végzett régészeti kutatás. In: Műemlékvédelem ISSN 0541-2439. - 15. (1963), p. 195–196.
A pannonhalmi kerengő és kolostorudvar helyreállítása. In: Arrabona ISSN 0571-1304. - 5. (1963), p. 121–130.

1964 Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén = Erforschung des mittelalterlichen Strassensystems im Bereich des Burgviertels von Buda. / - - , Bertalan Vilmosné. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 21. (1964), p. 345–364.

1967 Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. In: Achaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032.- 94. évf. 1 sz. (1967), p. 80–83.
Értékes leletek az építendő budavári szálloda helyén. In: Budapest 1967/4. 14. p.

1969 Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról. In: Achaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032.- 96. (1969), p. 99–104.

1971 Glasfunde aus dem 13–14. Jahrhundert im mittelalterlichen Domonikanerkloster von Buda. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001-5210.- 23. (1971), p. 199–220.
Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához = Angaben zur Topographie der Budaer St. Peter-Vorstadt. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 22. (1971), p. 223–243. ill.
A budavári középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárás = L'église du monastére dominicain du quartier du château de Buda. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 22. (1971), p. 429–435. ill.

1972 Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032.- 99. (1972), p. 33–46.

1973. Régészeti feltárások az épülő Hilton szálló helyén. In: Élet és tudomány 1973/52.

1974 Venezianische und türkische Importartikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jh. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001-5210.- 26. (1974), p. 413–423, T. 49–52.

1975 A budai domonkos kolostor kutatásai (Előadás). In: Ars Hungarica ISSN 0133-1531. - 30. (1975), p. 323–324.

1976 Az egykori budai domonkos kolostor. - Budapest : Pannonia, 1976. - 59 p. : ill. ; 20 cm. - (Műemlékeink ISSN 0133-5189)
A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán = Report on the Excavation of the Dominican Monastery of Buda = Soobsenie o raskopkah dominikanskogo monastyrâv Bude. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 24/1. (1976), p. 371–379., 24/2. (1976), 95–96. ábra, 311–313. kép
Buda középkori városfalai, I. = The Medieval Town Walls of Buda, I. = Srednevekovye steny Budy I. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 24/1. (1976), p. 381–389., 24/2. (1976), 97–99. ábra, 314. kép

1977 Jegyzék a Domonkos szerzetesrend Szent Miklósról elnevezett budai kolostorának és templomának középkori kőfaragványairól. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára, ltsz. 16673. dok. Bp., 1977. [kézirat]

1978 Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán = Stadtmauern an der westlichen Seite des mittelalterlichen Buda. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. - 105. (1978), p. 30–50.

1981 Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. - Bp. : Akad. K. , 1981. - 253 p. : ill. ; 29 cm. - (Fontes Archaeologici Hungariae ISSN 0324–2420)

Domonkosok Szent Miklós-temploma és -kolostora. In: Budapest enciklopédia. - Bp. : Corvina, 1981., p. 70-71.

Víziváros. In: Budapest enciklopédia. - Bp. : Corvina, 1981., p. 482-484.

1982 Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda : Ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens = Kutatások a középkori Buda területéről : Egy ismeretlen lakóház és egy desztillációs készülék eredete. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001–5210.- 34. (1982), p. 177–211.

Középkori üvegleletek Budáról : Rekonstrukciós módszerek. In: Communicationes Archeologicae Hungariae ISSN 0231–133X. (1982), p. 153–166.

A budai domonkos rendház főiskolájának épülete. In: Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. 2. köt. Bp. 1982. p. 257–263.

1984 A 14. század üvegtipusai a budai régészeti leletanyagban = Glastypen aus dem 14. Jh. im archäologischen Fundmaterial von Buda. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 26. (1984), p. 49–62., 5 kép

A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán = Archäologische Überreste der St. Martin-Kapelle in Buda. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. - 111. (1984), p. 29–41.

Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból = Ein Grabstein mit Inschrift und der Jahreszahl 1289 aus dem Dominikanerkloster zu Buda. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892.-26. (1984), p. 247–252., 5 kép

1985 Az üveg használata a középkori Magyarországon a régészeti leletek fényében = Gebräuche des Glasses in mittelalterlichen Ungarn in Spiegel der archäologischen Funde. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai : Az 1983. október 10–12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai / szerk. Fodor István. - Bp. : Műv. Min. : MNM, 1985. p. 407–426.

1986 „Hedvig-poharak" : Egy XII. századi üveg ereklyetartó pohár a középkori budai királyi kápolna kincstárából. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról / szerk. Fügedi Erik. - Bp. Gondolat 1986, p. 234–253.

Az üveg : [A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Gyűjteménye] : Katalógus. - [Bp.] : BTM, [1986] [Bp.] : Con-in-Volánbusz. - 132 p., 52 t. : ill. - (Monumenta Historica Budapestiensia ISSN 0077–1430 ; 5.)

The Use of Glass in Medieval Hungary. In: Journal of Glass Studies ISSN 0075-4250. - 28.évf .(1986), p. 70-81.

1987 Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof des königlichen Palastes von Buda. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001–5210.- 39. (1987), p. 47–68.

Üvegművesség. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 2. köt. Katalógus / szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. - Bp.: BTM, 1987. p. 451–454.

A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében = Die Hl. Stephan-Vorsadt den mittelalterlichen Buda der archäologischen Forschungen. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. - 114-115. (1987-88), p. 62–80.

1989 A magyarországi üvegművesség fellendülése a 15. század közepén. In: Communicationes archaeologicae Hungariae ISSN 0231–133X. (1989), p. 209–220.

Előzetes jelentés a „Kánai apátság" kolostornak feltárásáról 1981–1987. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. - 116. (1989), p. 111–117.

Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból = A newly Found 15–16th century find-unit from the castle of Ozora / Feld István, Gerelyes Ibolya, Gere László, - -, Tamási Judit. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae ISSN 0231–133X. (1989), p. 177–207.

1990 Das Glas im mittelalterlichen Ungarn im Spiegel der Ausgrabungen: Handel, Erzeugung, Verbreitung. - In: Annales du 11e Congrés de l'Association Internationale pour l' Histoire du Verre. Bâle 29 août - 3 septembre 1988. - Amsterdam, 1990, p. 329–334.

Fragment of a „Hedvig Beaker" from the Royal Palace of Buda. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001–5210. - 42. (1990), p. 205–208.

1991 Üvegek a középkori Magyarországon. – Budapest : BTM, 1991. – 151 p. : ill. - (BTM Műhely = Die wissenschaftliche Werkstatt des Historischen Museums der Stadt Budapest ISSN 0238–7743 ; 3.)
Korok és üvegek : kutatások és eredmények : [kiállításkatalógus] / [szerzők ... Topál Judit, ... – –, ... Vigh Annamária] ; [kiad. Budapesti Történeti Múzeum] ; [ford. Topál Judit]. – Budapest : BTM, 1991. – 54 p. : ill.
Die Abtei von Kána. In: Budapest im Mittelalter / Hg. G. Biegel. – Braunschweig : Landesmuseum ; Budapest : Historisches Museum, 1991., p. 404–408.
A váci Széchenyi utca középkori üvegleletei. In: Váci könyvek. A Tragor Ignác Múzeum közleményei ISSN 0230–4007. – 5. (1991), p. 109–128.

1992 A Hadtörténeti Intézet udvarán 1988-ban feltárt sziklaüreg üvegleletei. [Glasfunde aus der Grabung 1988 in der Felsengrube im Hof des Kriegsgeschichtlichen Instituts] In: Communicationes Archaeologicae Hungariae ISSN 0231–133X (1992), p. 224-227.
A kánai apátság régészeti kutatása 1983–89 között = Die archäologische Forschung der Abtei von Kána zwischen 1983–1989. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 29. (1992), p. 225–228.
Középkori üveghuta feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében / - -, Miklós Zsuzsa. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 000-8032. – 119. (1992), p. 69–90.

1993 A kánai apátság. In: Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében / szerk. Havassy Péter, Hídvégi Miklós, Magyar László András. Bp. : BTM : Etele Kör, 1993. (XI. kerületi füzetek ISSN 1217-758X ; 2.), p. 37-44.

1994 A domonkos rend középkori kolostorai Budán. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon / szerk. Haris Andrea. – Bp. : OMvH, 1994, p. 121–137. (Művészettörténet – Műemlékvédelem ISSN 1215-7678 ; 7.)

1996 A Buda melletti kánai apátság feltárása. – Budapest : Akadémiai K., 1996. – 155 p., XXXVI, [2] t. : ill.

1998 Az ablakok üvegezéséről és az ablaküvegfestményekről a középkori Magyarországon = Über die Verglasung der Fenster und über die Glasmalerei im mittelalterlichen Ungarn. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 32. (1998), p. 267–290., 16 kép

1999 Budapest, budai domonkos kolostor / [– –, János Sedlmayer] – [Budapest] : TKM Egyes., 1999. – 20 p. : ill., részben színes ; 17 cm. – (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, ISSN 0139–245X ; 625.)
Szíriai festett üvegpohár töredékei a budai királyi palotából = Bruchstück eines bemalten syrischen Glasbecher aus der königlichen Burg von Buda. In: Budapest Régiségei ISSN 0133-1892. - 33. (1999), p. 325–330., 6 kép

2000 Hilton, Budapest / [– –, János Sedlmayer] ; [kiad. a TKM Egyesület]. – [Budapest] : TKM Egyes., 2000. – 16 p. : ill.

2001 Domonkos kolostorok, várostörténet, régészet. In: Tanítvány ISSN 14160889. – 7. évf. 2. sz. (2001), p. 27–40.

RECENZIÓK:

Varga L.: Mittelalterliche Baugeschichte der evangelischen Kirche von Szászsebes. Bp. 1981. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001–5210.– 39. (1986), p. 305–307.

G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában. Bp. 1984. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. – 112. (1985), p. 299–300.

Polla B.: Košice – Krasna. K stredovekym dejinam Krásnej nad Hornadom. Košice, 1986. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. – 114-115. (1987–88), p. 138.

Pause C.: Spätmittelalterliche Glasfunde aus Venedig. Bonn, 1996. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae ISSN 0001–5210.– 49. (1997), p. 486.

Gervers-Molnál Vera: Sárospataki síremlékek. Bp. 1983. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. – 111. (1984), p. 117–118.

Diocletian's palace III. Split, 1979. In: Archaeologiai Értesítő ISSN 0003-8032. – 108. (1981), p. 300.

BORDÁS ATTILA

H. GYÜRKY KATALINNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 73 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Attila út. 2. (1958)
középkor, BTM A lelt. sz.: 205-77., MNM A lelt. sz.: 489.B.VII.
2. Budapest I. Bécsi kapu előtt (1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 284-77., MNM A lelt. sz.: X.116/1971.
3. Budapest I. Bécsi kapu tér (1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 285-77., MNM A lelt. sz.: X.117/1971.
4. Budapest I. Bécsi kapu tér 8. (1960)
középkor, BTM A lelt. sz.: 220-77.
5. Budapest I. Budai Vár, Domonkos kolostor alatti K-i várlejtő (1977)
középkor, BTM A lelt. sz.: 662-78.
6. Budapest I. Budai Vár, É-i városfal kutatás (1971)
középkor, BTM A lelt. sz.: 290-77.
7. Budapest I. Corvin tér (1971)
középkor, BTM A lelt. sz.: 289-77., MNM A lelt. sz.: VIII.113/1973.
8. Budapest I. Dísz tér 10. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
9. Budapest I. Dísz tér 11. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
10. Budapest I. Dísz tér 14. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
11. Budapest I. Fortuna utca 12. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
12. Budapest I. Fő utca 16. (1975)
középkor, BTM A lelt. sz.: 192-77., MNM A lelt. sz.: VII.63/1976.
13. Budapest I. Fő utca 16. (1980)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1300-81.
14. Budapest I. Fő utca 24. (1962)
újkor, BTM A lelt. sz.: 751-78.
Munkatárs: Csánk Veronika
15. Budapest I. Fő utca 30., Tojgun pasa fürdője (1973)
középkor, törökkor, BTM A lelt. sz.: 43-75., MNM A lelt. sz.: XII.121/1974.
Munkatárs: Gerő Győző
16. Budapest I. Groza Péter rakpart, Clark Ádám tér és Ybl Miklós tér között (1961)
ismeretlen kor, BTM A lelt. sz.: 752-78.
Munkatárs: Csánk Veronika
17. Budapest I. Halászbástya, Ibolya utca, Domonkos kolostor (1965)
középkor, BTM A lelt. sz.: 246-77., MNM A lelt. sz.: X.105/1966.
18. Budapest I. Hess András tér - Fortuna köz (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 267-77., MNM A lelt. sz.: VII.73/1969.
19. Budapest I. Hess András tér 1. (1971)
középkor, BTM A lelt. sz.: 287-77., MNM A lelt. sz.: VIII.114/1972.
20. Budapest I. Hess András tér 1. (1972)
középkor, BTM A lelt. sz.: 6-73., MNM A lelt. sz.: VII.103/1973.
21. Budapest I. Hess András tér 1. (1972)
középkor, BTM A lelt. sz.: 716-78.
22. Budapest I. Hess András tér 1., Domonkos kolostor (1972)
középkor, BTM A lelt. sz.: 5-73., MNM A lelt. sz.: VII.102/1973.
23. Budapest I. Hess András tér 1. (1974)
középkor, BTM A lelt. sz.: 134-75., MNM A lelt. sz.: XVIII.160/1975.
24. Budapest I. Hess András tér 1–2., Domonkos kolostor (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 273-77., MNM A lelt. sz.: XVII.201/1969.
25. Budapest I. Hess András tér 1–2. Domonkos kolostor (1969)

középkor, BTM A lelt. sz.: 277-77., MNM A lelt. sz.: XI.167/1970.

26. Budapest I. Hess András tér 1-2., Domonkos kolostor (1973)
középkor, BTM A lelt. sz.: 44-75., MNM A lelt. sz.: XIII.122/1974.
27. Budapest I. Hess András tér 2., Domonkos kolostor (1966)
középkor, BTM A lelt. sz.: 248-77., MNM A lelt. sz.: VIII.116/1967.
28. Budapest I. Hess András tér 2., Domonkos kolostor (1967)
középkor, BTM A lelt. sz.: 258-77., MNM A lelt. sz.: XXII.372/1967.
29. Budapest I. Hess András tér 2., Domonkos kolostor (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 270-77., MNM A lelt. sz.: VII.74/1969.
30. Budapest I. Hess András tér 2., Domonkos kolostor (1970)
középkor, BTM A lelt. sz.: 280-77., MNM A lelt. sz.: X.119/1971.
31. Budapest I. Hess András tér 2., Domonkos kolostor (1974)
középkor, BTM A lelt. sz.: 138-75., MNM A lelt. sz.: XVIII.164/1975.
32. Budapest I. Iskola utca 16., iskolaépület udvara (1980)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1300-81.
33. Budapest I. Országház utca 10. (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 269-77., MNM A lelt. sz.: VII.77/1969.
34. Budapest I. Petermann bíró utca 5-7. (1972)
középkor, BTM A lelt. sz.: 32-73., MNM A lelt. sz.: XVIII.261/1973.
35. Budapest I. Szalag utca 17. (1958)
középkor, BTM A lelt. sz.: 211-77, 759-78.
36. Budapest I. Szentháromság tér, Mátyás templom mellett (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 268-77.
37. Budapest I. Táncsics Mihály utca - Hess András tér 4. (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 228-77., MNM A lelt. sz.: XIX.401/1962.
38. Budapest I. Táncsics Mihály utca 1. (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 266-77. MNM A lelt. sz.: VII.80/1969.
39. Budapest I. Táncsics Mihály utca 7. (1971)
középkor, BTM A lelt. sz.: 288-77., MNM A lelt. sz.: VIII.115/1972.
40. Budapest I. Táncsics Mihály utca 7. (1974)
középkor, BTM A lelt. sz.: 139-75., MNM A lelt. sz.: XVIII.165/1975.
41. Budapest I. Tárnok utca 6. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
42. Budapest I. Tóth Árpád sétány (1965)
középkor, BTM A lelt. sz.: 245-77.
43. Budapest I. Tóth Árpád sétány 8. előtt (1964)
középkor, BTM A lelt. sz.: 241-77., MNM A lelt. sz.: XIV.176/1965.
44. Budapest I. Tóth Árpád sétány 40. (1962)
középkor, BTM A lelt. sz.: 236-77., MNM A lelt. sz.: III.96/1963, X.247/1963.
45. Budapest I. Tóth Árpád sétány 40. előtt (1969)
középkor, BTM A lelt. sz.: 283-77., MNM A lelt. sz.: X.118/1971.
46. Budapest I. Úri utca 20. (1984)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1460-85.
47. Budapest I. Úri utca 34. (1958)
törökkor, BTM A lelt. sz.: 210-77., MNM A lelt. sz.: 502.B.VIII.
48. Budapest II. Bem rakpart 32-34. (1962)
római kor, középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 771-78.
Munkatárs: Csánk Veronika
49. Budapest II. Frankel Leó út 16. (1960)
középkor, törökkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 785-78.
50. Budapest II. Horvát utca és Bem utca sarka (1965)
középkor, BTM A lelt. sz.: 310-77., MNM A lelt. sz.: X.108/1966
51. Budapest II. Horvát utca és Bem utca sarka, (1968)
középkor, BTM A lelt. sz.: 314-77., MNM A lelt. sz.: VII.82/1969.
52. Budapest II. Horvát utca 4., Csalogány u. 3/c. és 35. előtt (1962)
középkor, újkor, BTM A lelt. sz.: 306-77.
53. Budapest II. Mártírok útja (mai Margit körút) (1963)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 794-78.
Munkatárs: Soós Klára
54. Budapest II. Medve utca 13. - Vitéz utca 12. sarok (1980)
újkor, BTM A lelt. sz.: 1300-81.
55. Budapest II. Medve utca 3. (1962)
középkor, BTM A lelt. sz.: 307-77., MNM A lelt. sz.: VI.150/1963.
56. Budapest II. Medve utca 3., (1971)
középkor, BTM A lelt. sz.: 320-77., MNM A lelt. sz.: VIII.118/1972.
57. Budapest II. Medve utca 3. - Gyorskocsi utca 22. (1961)
középkor, BTM A lelt. sz.: 303-77., MNM A lelt. sz.: VII.82/1962.

58. Budapest II. Medve utca 3. - Gyorskocsi utca 22. (1963)
középkor, BTM A lelt. sz.: 308-77., MNM A lelt. sz.: VII.81/1964.
59. Budapest II. Medve utca 3. - Gyorskocsi utca 22. (1965)
középkor, BTM A lelt. sz.: 309-77., MNM A lelt. sz.: E.107/1966.
60. Budapest II. Varsányi Irén utca 44. (1962)
törökkor, BTM A lelt. sz.: 305-77., MNM A lelt. sz.: VII.171/1963.
61. Budapest V. Deák Ferenc tér - Engels tér (mai Erzsébet tér) - Bajcsy-Zsilinszky út találkozása (1958)
újkor, BTM A lelt. sz.: 900-79.
Munkatárs: Nagy László
62. Budapest VII. Kazinczy utca 25. (1958)
újkor, BTM A lelt. sz.: 941-79.
Munkatárs: Nagy Lajos
63. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1981)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1364-82.
Munkatárs: Nagy Emese
64. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1982)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1395-83.
Munkatárs: Nagy Emese
65. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1983)
őskor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1450-84.
66. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1984)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1485-85.
67. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1985)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1505-86.
68. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1986)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1531-87.
69. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1987)
római kor, középkor, BTM A lelt. sz.: 1557-87.
70. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1988)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1590-89.
71. Budapest XI. Balatoni út (hrsz.: 148/4) (1989)
római kor, BTM A lelt. sz.: 1607-90.
72. Budapest XI. Kamaraerdő, Törökbálint határán, Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Törzsgyümölcsösének telepe (1958)
középkor, BTM A lelt. sz.: 493-77., MNM A lelt. sz.: 563.B.X.
Munkatárs: Schreiber Rózsa
73. Budapest XV. Rákospalota, Fóti országút mellett (1960)
középkor, BTM A lelt. sz.: 1005-79.
Munkatárs: Nagy László

RÖVIDÍTÉSEK - ABBREVIATIONS

ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AJA	=	American Journal of Archaeology
Alba Regia	=	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
AMed	=	Archéologie Médievale (Caen)
Antaeus	=	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AqFüz	=	Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchKözl	=	Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ArsHung	=	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
ASF	=	Archaeologica Slovaca Fontes (Bratislava)
Batthyány cs. körmendi lt.	=	Batthyány család körmendi levéltára
Budapest im Mittelalter	=	Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991.
BTM	=	Budapesti Történeti Múzeum
BTOE	=	Budapest történetének okleveles emlékei 1-3. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
BMHB	=	Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts (Budapest)
BMon	=	Bulletin Monumental (Párizs)
Cumania	=	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Eszt. k. m. lt.	=	Esztergom székesfőkáptalan magánlevéltára
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)
Főv. lt.	=	Fővárosi levéltár
Győri k. hh. lt.	=	Győri káptalan hiteleshelyi levéltára
Győr-Sopron-Moson m. lt.	=	Győr-Sopron-Moson megye levéltára
Gyulafehérvári k. lt.	=	Gyulafehérvári káptalan levéltára
JGS	=	Journal of Glass Studies (Corning, N. Y.)
KMK	=	A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)
LK	=	Levéltári Közlemények (Budapest)
Medium regni	=	Medium regni : középkori magyar királyi székhelyek. Altmann Julianna et al.; szerk. Buzás Gergely. Bp., 1996.
MFMÉ-StudArch	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica (Szeged)
MHB	=	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MHHD	=	Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria (Pest)
MNM	=	Magyar Nemzeti Múzeum - Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MOL DI	=	Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára
MREV	=	Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis. 1-4. Bp., 1896-1908.
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája

MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
Óbuda évszázadai	=	Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Csongor, Mocsy Ferenc. Bp., 1995.
OL	=	Országos Levéltár
RégFüz	=	Régészeti Füzetek (Budapest)
RLÖ	=	Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Savaria	=	Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SlA	=	Slovenská Archeologia (Bratislava)
StComit	=	Studia Comitatensia (Szentendre)
SzMMÉ	=	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TSz	=	Történelmi Szemle (Budapest)
VAH	=	Varia Archaeologia Hungariae (Budapest)
Veszp. Érs. lt.	=	Veszprémi Érsekség levéltára
Veszp. k. m.	=	Veszprémi káptalan magánlevéltára
VMMK	=	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)